

Történészként a katedrán

Tanulmányok Nagy József

80. születésnapjára

Líceum Kiadó
Eger, 2009

Szerkesztették:

Gebei Sándor
egyetemi tanár

Makai János
főiskolai tanár

Bartók Béla
főiskolai docens

ISBN 978-963-9894-40-2

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2009. december Példányszám: 100

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Tanár Úr!

Hihetetlen, hogy 80. születésnapodat ünnepeljük most, hiszen megújulásra mindenkor képes szellemi frissességben és jó egészségben köszöntünk. E tekintélyes kort úgy érted el, hogy vitalitásban, nyitottságban, munkabíráásban, irigylésre méltóan fiatalos maradtál, energiád, tudásod ma is töretlen.

Életed meghatározó részét kötötte sorsod Egerhez, az egri főiskolához. Több mint hat évtizede, hogy a főiskola polgára lettél. Kezdetben a hallgatói életet tapasztaltad meg, majd oktatóként az összes fokozatokat végigjárva főiskolai tanárként, tanszékvezetőként huszonkilenc éven át irányítottad a Történelem Tanszékét, segítetted az oktató és kutató munkában fiatal kollégáidat. Teljes elkötelezettséggel tizennyolc évig dolgoztál intézményünk fejlődéséért főigazgató helyettesként. A főiskola „krónikásaként” mindmáig részt vesz a főiskola történetének megírásában. Kívánom, hogy még sokáig dolgozhassunk együtt mindannyiunk örömeire és a főiskola hasznára!

A jeles napon, 80. születésnapodon szeretettel, tisztelettel és barátsággal köszöntelek! Jó egészséget, örömeiben gazdag éveket kívánok. Isten éltesen sokáig!

Hauser Zoltán
rektor

Kedves Nagy József! Tisztelt Főnök!

Szinte hihetetlen, hogy már 10 éve annak, hogy „szervezett keretek között”, hivatalosan köszöntöttünk Téged, az életkortól és beosztástól független, mindenkori Főnököt. Kedves Főnök! 10 évvel ezelőtt megígértük Neked, hogy a következő X alkalmából is összegyűlünk, sort kerítünk a kerek évfordulós születésnap megrendezésére. Íme, eljött ez a pillanat is, s amint tapasztalod, álljuk az adott szavunkat. De nem mellékesen megjegyzem azt is, hogy Te is szavatartó ember vagy, hiszen a múltkori jeles napon – a Rád jellemző csendes humorral – ígéretünket így nyugtáztad: „Állok elébe!”

Többször elhangzottak és elhangzanak olyan gondolatok egy-egy köszöntőben, hogy az ember életében azért vannak a piros betűs napok, hogy az időfolyamot megszakítsuk, a feltartóztatathatlan időmúlást emlékekkel és visszaemlékezésekkel feledtessük, no és nem utolsó sorban azért, hogy szembesítsenek bennünket, vagy szembesítsük önmagunkat (tehát szembesüljünk) a megtett időutazás alatti cselekedeteinkkel.

Ha görcsö alá vesszük életed utóbbi évtizedét és elősoroljuk azokat a magán-szférán kívüli eseményeket, amelyek Veled kapcsolatosak, akkor ahhoz az egy-

általán nem meglepő, mondhatnánk természetes konklúzióhoz jutunk el, hogy ezek a történések mind-mind a MŰHELY-hez (az Eszterházy Károly Főiskolához) és a SZAKMÁ-hoz (Magyarország agrártörténete; helytörténet) kötődnek. Igen, 80 évesen is, akár csak 70., 60. és évtizedekre visszanyúlóan stb. évesen is, a „MŰHELY és a SZAKMA” által meghatározottan éltél és élsz, dolgoztál és dolgozol. Ez a mikrotársadalom jelentette Számodra mindig az éltető közeget, ebben a környezetben érezted és érzed magad otthonosan. Biztosan ez a magyarázata annak, hogy a nyugdíjba vonulásod nem esett, nem esik egybe a nyugalomba vonulásoddal.

Nem vállalok nagy kockázatot akkor, amikor kijelentem, hogy a mai napon is Te vagy az egyik legtajékozottabb ember nemcsak a főiskola régmúltját, de a közelmúltját illetően is. Aki kételkedne az állításomban, annak ajánlom szíves figyelmébe az általad szerkesztett „főiskolai könyvecskéket” (Libelli Historiae Academiae Agriensis), amelyek a főiskola életének legfontosabb mozzanatait veszik számba. Átlapozva a „könyvecskéket” érezhető, hogy az összeállítója (Nagy József, az ünnepelt) a lényegkiemelés mestere, a fontos – kevésbé fontos – szükségtelen adatok között biztos kézzel szelektált. Intézményünk szellemi és anyagi gyarapodásának jellemző fokmérőit emelte ki és gyűjtötte össze a Főiskolai Tanács jegyzőkönyveiből, az irattári aktákból stb. Történésznek, s nem elfogult bölcsésznek kellett lenned ahhoz Főnök, hogy azokat a radikális, bölcsészekről idegen változásokat oly precízen rögzítetted ezekben a kiadványokban az utókor számára. Tökéletesen igazat kell adnunk Neked, hogy az „egri tudásközpont” (universitas) kialakítása érdekében megtett lépéseket kiemelten hangsúlyozod, hiszen a „tudásközpont” műszaki-technikai keretei nélkül nem működőképes egy centrum. Azt már csak a történelmi tapasztalat mondatja velünk, hogy egy ilyen centrumot csak az egyre kvalifikáltabb kutatók, oktatók képesek életben tartani, csak ők képesek időről-időre megújítani. A MŰHELY-ben és a MŰHELY-ért végzett évtizedes tevékenységed egyúttal a város hírnevének az öregbítését is szolgálta, tehát egyáltalán nem véletlen az, hogy a városatyák szavazata alapján „Pro Agria” címmel ismerték el érdemeidet 2005-ben.

Az életkorhoz kötött nyugdíjaztatásod szerencsére a tudományos és a közéletből való kivonulásodat nem jelentette, hál’ Istennek, éppen ellenkezőleg. 2004-ben például, a permanensen változó 20. századot faggatva, egy olyan dokumentumkötetet bocsátottál útjára – Izsák Lajossal, az ELTE professzorával közösen –, amely nélkülözhetetlen munkaeszközzé vált mind az oktatóknak, mind a hallgatóknak. Amíg nap mint nap a katedrán álltál, mindig nagy gondot fordítottál a primer források értelmezésére, értelmeztetésére. Ennek a 2004. évi kiadványnak „eszmei mondanivalója” abban ragadható meg (véleményem szerint), hogy a történelmi sorsfordulókkal bőven „megáldott” 20. századot behatóan tanulmányoznunk kell, a megalapozott igazságok kimondásáig csakis a dokumentumok megismerésével juthatunk el. Mivel a közreadott korleletek nagy része – legalábbis a rendszerváltást megelőzően – még a történészek előtt ismeretlen volt, különösen nagy felelősség hárul ma azokra a kollégákra, akik bevezetik a hallgatókat, az érdeklődőket a múlt század rejtelmeibe. Ennek a társadalmi problémák iránti érzékenységről árulkodó dokumentum válogatásnak

nagy erénye továbbá az is, hogy a munka a forrásközpontú történelem oktatás nélkülözhetetlen darabjává lett. A gondosan összegyűjtött és logikusan sorjázó „történelmi nyersanyag” kínálja a magyar történelem kényes kérdéseinek a megvitatását, alkalmat teremt a sokszínű, de értelmes dialógusra, polémiaira. A szakmai kihívásoktól egyébként sem riadsz vissza. Rád jellemző igényességgel, kitarító szorgalommal nyúltál olyan agrártörténeti témákhoz – pl. „Hitbizományok Magyarországon a 20. században” (2007) –, amelyek fehér foltnak számítottak ezidáig a szakirodalomban. Elismeréssel fogadta a szakma a vezető folyóiratokban, az Agrártörténeti Szemlében, a Századokban publikált írásaidat, kiemelve közülük pl. a „Kényszerszövetkezetek Magyarországon (1948–1956)” című, 2008-ban publikált tanulmányodat. Példaértékűnek hat, hogy alig néhány hónappal ezelőtt, ebben, a Te „kerek évfordulós” évemben (2009) vehették kezükbe a 20. századi magyar agrártörténettel foglalkozó szakemberek, illetve a hagyományos paraszti gazdálkodás és társadalom felbomlása (1945–1956) iránt érdeklődő egyetemisták, értelmiségiek, a Napvilág Kiadónál megjelent monográfiádat. Erre a hallatlan gazdag adatházison nyugvó, mondanivalójában korszerű feldolgozásra nagy szüksége volt és van a szakmának, mint ahogyan azt a könyved bevezetőjében Te magad is leszögezted: „Az 1949–1956 közötti évekkel önállóan még nemigen foglalkoztak a kutatók. Az erről az időszakról szóló oldalakon inkább csak érintik a beszolgáltatást, a tsz-szervezést, az adóztatást, a kulákkérdést mint a parasztságot sújtó problémákat, de mélyebb elemzésbe nem mennek bele.”

Nagyon reméljük, hogy ez az évről évre regisztrálható minősítettség a következő években is folytatódik. A tanszéki esti beszélgetésekből (= a továbbképzésekből, ahol ugyancsak a történelmi tér-idő szabja meg a gondolatcsere határait) ismerjük és tudjuk, hogy tarsolyodban még kivitelezésre váró tervek lapulnak. Kívánunk Neked Főnök, Nagy Tanár Úr szándékaid megvalósításához nagyon jó egészséget, alkotó energiát, örömteli hosszú életet!

Kollégáid és munkatársaid nevében is:
Gebei Sándor

TABULA GRATULATORIA

Budai László – EKF, ny. egyetemi tanár, CSc
Demeter András – ny. középiskolai igazgató, dr. univ.
Dienes Tibor – ny. középiskolai igazgató
Dobóné Berencsi Margit – EKF, ny. főiskolai tanár, dr. univ.
Fekete Péter – EKF, ny. főiskolai tanár, dr. univ.
Feketéné Cselényi Zsuzsanna – EKF, ny. főiskolai docens, dr. univ.
Galda Ágnes – EKF, ügyviteli alkalmazott
Gallovits László – EKF, ny. főiskolai tanár, dr. univ.
Gulyásné Székely Éva – EKF, ny. főiskolai docens
Gyetvai Zsuzsanna – EKF, osztályvezető
Hacsi Lajos – EKF, mestertanár
Harmath Ottóné – EKF, ny. szakvezető
Horváth Tibor – EKF, osztályvezető
Ivanics János – ny. gazdasági igazgató
Izsák Lajos – ELTE, egyetemi tanár, DSc
Kádek István – EKF, főiskolai tanár, PhD
Kardos József – ELTE, egyetemi tanár, az MTA doktora
Kis-Tóth Lajos – EKF, főiskolai tanár, PhD
Kohajda József – EKF, ny. főiskolai docens, dr. univ.
Koncsos Ferenc – EKF, főiskolai docens, dr. univ.
Kőházi Istvánné – EKF, ny. szakvezető
Kristóf Ilona – EKF, főiskolai adjunktus, PhD
Kriston Pál – EKF, főiskolai docens, dr. univ.
Loboczky János – EKF, főiskolai tanár, CSc
Lőrinczné Thiel Katalin – EKF, főiskolai tanár, PhD
Mátyás Ferenc – EKF, főiskolai tanár, CSc
Mészáros Károly – ELTE, ny. egyetemi docens, CSc
Nagy Andor – EKF, ny. főiskolai tanár, CSc
Nagy Sándor – EKF, ny. főiskolai tanár, CSc
Nagy Sándorné – EKF, kiadványszerkesztő
Nemes Lajos – a Heves Megyei Levéltár igazgatója, dr. univ.
Németh István – EKF, egyetemi docens, CSc
Novotnyé Vágási Margit – EKF, főiskolai tanár, PhD
Orbán Sándor – EKF, egyetemi tanár, az MTA doktora
Orosz István – DE, egyetemi tanár, akadémikus
Párkányi Istvánné – EKF, ny. gondnok
Pázmándi Zsuzsanna – EKF, ny. főiskolai adjunktus
Pelle Béla – EKF, ny. főiskolai tanár, dr. univ.
Pozder Péter – EKF, ny. főiskolai docens, dr. univ.

Pölöskei Ferenc – ELTE, egyetemi tanár, akadémikus
Rácz László – EKF, főiskolai tanár, PhD
Ráczné Horváth Ágnes – EKF, főiskolai tanár, PhD
Rainer M. János – az '56-os Intézet igazgatója, az MTA doktora
Rózsa Sándor – osztályvezető, dr. univ.
Sütőné Kérészi Ibolya – EKF, ügyviteli alkalmazott
Szabó Béla – EKF, egyetemi tanár, CSc
Szabó Gyuláné – EKF, ny. ügyviteli alkalmazott
Vadon Lehel –EKF, egyetemi tanár, PhD
Vajon Imre – EKF, ny. főiskolai tanár, dr. univ.
Varga János – EKF, főiskolai docens, PhD
Vargáné Raisz Rózsa – EKF, ny. főiskolai tanár, CSc
Zám Éva – EKF, főiskolai tanár, CSc
Zbiskó Ernőné – EKF, ny. főiskolai docens, dr. univ.

Miskei Antal

EGY KIRÁLYI MEZŐVÁROS SZÜLETÉSE A 15. SZÁZAD DEREKÁN

(Adalékok Ráckeve középkori történetéhez)

Tudományos berkekben mind a mai napig az a hivatalos álláspont, hogy Ráckevét a 15. század derekán az al-dunai Keve városából, valamint a szomszédos Bálványos és Skronovec (Zkronova) falvakból érkező telepések alapították, akiknek menekülését az oszmán–törökök balkáni terjeszkedése idézte elő.¹ II. Murád szultán (1421–1451) 1439. augusztus 18-án elfoglalta a Délvidék kulcsfontosságú erősségét, Szendrőt, és Novo Brdo kivételével még ugyanabban az évben meghódította a szerb államot is.²

Szendrő eleste után a Duna innenső oldalán található Keve vára és városa közvetlen szomszédja lett a hatalmas Török Birodalomnak. Joggal lehetett félni attól, hogy a központi hatalom nem tudja megvédeni a határ menti területeket. Ebben a válságos helyzetben a település jómódú iparosainak és kereskedőinek egy csoportja elhagyta otthonát, és Péter bíró vezetésével Budán felkereste I. Ulászló királyt (1440–1444), aki 1440. augusztus 20-án védelmébe vette a jövevényeket.³

A menekülés részleteit Skarica Máté 1581-ben írt költeménye mondja el:

*„Hally szép dolgokat immár az Ráczokrul;
Mert fölkelvén önnön hazájukbul,
Az sok megvett várak romlásábul
Budát érték mind egy akaratbul ...*

*De az Ráczok pénzessek valának,
Hazájukból kik el szakadának,
Elindulván azért föl tartának
És az Váczi Szigetbe szálának.*

¹ Kiváló munkájában Draskóczy István 1440 helyett – érthetetlen okból – 1444-et használ: Draskóczy István: A tizenötödik század története. Bp., 2000. 23. (Magyar Századok)

² Schönherr Gyula: Az Anjou-ház örökösei. In: A magyar nemzet története. III. kötet. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1895. 620–622.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. II. kötet. Bp., 1936. 412–413.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp., 2002. 199. (Osiris Tankönyvek). A vonatkozó rész Engel Pál munkája.

³ Árpád Múzeum, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény, 69. 8. (A továbbiakban: ÁM Dok. gyűjt.); Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráckevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 21–23. Nr. X. (A továbbiakban: Magdics, 1888.)

*Egyébképen teczik az föld nékik,
De verradva Vissegrád hogy láczik,
Monda egy: vész öreggel vesződik,
Ki várnak, ellenébe láczatik.*

*Azon felül Esztergomot érék,
Ismét Vácot nem messze sem lelék,
Egy hajójuk alá igazodék,
És Csepelnek szigetét, hogy érék.”⁴*

A „rác”-ok Buda, Vác és Visegrád érintésével eljutottak egészen Esztergomig, ahonnan egyik hajójuk visszafordult, és a Csepel-szigeten délkeleti partjainál vetett horgonyt. I. Ulászló király 1440. október 10-én elrendelte: „*mi, akiknek hivatali kötelességénél fogva érdekében áll a bajbajutottak terheivel foglalkozni, és azoknak a sokféle erőszak között gyötrődő szívét a jóságos enyhület jótéteményével szelíden megvigasztalni, figyelmünket azon fájdalmas gyötrelmek és csapások felé fordítjuk, amelyeket Kevi mezővárosunkban és az arra fekvő Bálványos és Skronovecz nevű falvakban lakó hűséges rácaink szenvedtek a kegyetlen törököktől, akik – ó fájdalom – bűnöket követtek el, Alsó-Részeinket kegyetlen zsarnoksággal garázdálkodva maguk mögött olyannyira elpusztították, hogy [a rácok] immár onnan nyomorúságosan elmenekülve feleségükkel és gyermekeikkel a Csepel-szigeten megszálltak, egy elhagyott helyen, egy bizonyos Szent Ábrahám pátriárka tiszteletére alapított egyház körül és mellett, ahol tudniillik – mint mondják – régebben is falu volt. S miután maguknak házakat és lakóhelyeket raktak össze és építettek, ugyanott azon szabadságokkal és előjogokkal, amelyeket az említett Kevi mezővárosban ... élveztek, tartózkodhassanak, és ugyanazon elhagyott falu határain belül levő földeket, réteket, vizeket és más haszonvételeket birtokolhassák és birtokolják, minden örökké következő időben az idegen jog sérelme nélkül.*”⁵

A szövegben említett, s eredetileg román stílusban épült Szent Ábrahám-egyház valószínűleg Ráckevétől északra terült el. Az intézményben a 12. század végétől – 13. század elejétől Ábrahám-rendi kanonokok (*fratres de Sancto Abraham*) éltek, akik kiváltságos jogállásuk veszélybe kerülése miatt 1211-ben összetűzésbe kerültek a területileg illetékes veszprémi püspökkel. A tizedpert valószínűleg elvesztették, ezért tovább álltak, így a monostor rövid időn belül elnéptelenedett.⁶

⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1–2. p. (A továbbiakban: OSZKK); Magdics, 1888. 89.

⁵ ÁM Dok. gyűjt. 69. 9.; Magdics, 1888. 23–24. Nr. XI.; Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1559-ig. Bp., 1938. 181. Nr. 700. (A továbbiakban: Bártfai, 1938.)

⁶ Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár. Decimae episcopales 1.; Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200 003. (a továbbiakban: MOL); A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. kötet. Monumenta Romana episcopatus Vespriensis. Tomus primus. Ed.

Lehetséges, de nehezen igazolható, hogy az apátság ezt követően a német lovagok vagy az Ágoston-rendi remeték kezére jutott volna. Az viszont tény, hogy a sokáig elhagyatott állapotú épület a közelében fekvő szántóföldekkel, rétekkel, erdőkkel, legelőkkel, halastavakkal és a hajózásra is kiválóan alkalmas Kis-Dunával kedvező életfeltételeket biztosított a 15. századi betelepülők számára.⁷

I. Ulászló király oklevele szerint 1440-ben olyan, zömében ortodox vallású balkáni népcsoport kötött ki hajóival a Csepel-sziget délkeleti részén, amely nem az uralkodó vagy valamelyik földesúr hívószavára érkezett, hanem az oszmán-törökök terjeszkedése elől menekült, s vándorlásának csak az utolsó szakaszába kapcsolódott be a király. Mégpedig olyan formában, hogy az akkor üresen álló Szentábrahámtelekét jelölte ki nekik lakóhelyül. A hontalanná vált „rácok” (szerbek, raguzaiak és más délszlávok) tehát nem önhatalmúlag foglalták el a nekik juttatott területet, hanem uralkodói jóváhagyással vették birtokba a Szent Ábrahám-monostort és környékét. Pontosabban: az attól három km-re délre eső elhagyott, pusztá (*deserta*) területet. Mindez persze azt is jelenti, hogy az új település nem alapítással (*fundatio*), hanem külső erők által kikényszerített belső vándorlás eredményeként (*migratio*) született meg,⁸ ami meglehetősen sajátos fejlemény a középkori Magyar Királyság történetében.

Különlegességnek számít továbbá, hogy Ráckeve nem az eredeti falu nevét örökölte, hanem az al-dunai Keve városát, jóllehet földrajzi értelemben Szentábrahámtelek folytatásának tekinthető. A délszláv etnikumra utaló „rác” előtagot minden bizonnyal a környező falvak magyar lakossága adta. Ennek legkorábbi nyoma I. Ulászló király 1444. május 10-én kelt oklevelének záradékában olvasható: „*Actum in insula Cziepel, opido Couin alias Racze.*” Magyarul: „Kelt a Csepel-szigeten, Kovin másként Rác mezővárosban”.⁹

A -keve utótag, mint helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév tövében a „kő” főnév rejlik.¹⁰ A Ráckeve szó – ha eltekintünk az 1520-ban faragott pecsét R. K. rövidítésétől – 1524-

a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp., 1896. 19–20. Nr. XXVI.; Bártfai, 1938. 3. p. Nr. XI.; Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982. 30. Nr. 13. (Pest megye múltjából 5.)

⁷ Miskei Antal: A Szent Ábrahám-monostor. In: A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére. Szerk.: Besze Tibor és Miskei Antal. Eger, 2007. 23–38. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tomus XXXIV. Sectio Historiae)

⁸ OSZKK Fond. 32/413. fol. 26/b.; Kubinyi András: A középkori Magyarország középleleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 47–48.; Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. 114. (Dél-alföldi Évszázadok 14.); Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette: Zsoldos Attila. Bp., 2001. 114.

⁹ Codex diplomaticus partium regni Hungariae adnexarum. Magyarország és melléktartományainak oklevéltára 2. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk.: Thallóczy Lajos és Áldásy Antal. Bp., 1907. 145. (Monumenta Hungariae Historica I. 33.)

¹⁰ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. 534.

ben tűnik fel először *Raackewy* alakban.¹¹ A térképészek közül Lázár *Kewi* (1528), Wolfgang Lazius *Rackewy* (1556), *Rackmarkh* (1557) néven említi a települést.¹²

Az Al-Duna vidékéről érkezett jövevények a Szent Ábrahám-monostor környékét eleinte átmeneti szálláshelynek rendezték be, ahonnan az első adandó alkalommal igyekeztek visszatérni szülőföldjükre. V. László király (1440/1452–1457) 1455. július 1-én kelt oklevelében a következő sorok olvashatók: „*felségünkhöz benyújtott igen alázatos kérvényre ... részükre ... jóváhagytuk és elrendeltük, hogy ők a rác polgárok mindaddig, amíg a Magyar Királyságunk alsó országrészein és határain fekvő Kevi városunkba, ahonnan ők a törököktől való félelmükben a dűlások elmúlt idejében a fent említett Csepel-szigetünkre érkeztek, a törököktől való illetén félelem elmúltával visszatérni akarnának, ugyanezen Kiss-Kevi községünkben békésen megmaradhassanak.*”¹³

Negyedszázaddal később, I (Hunyadi) Mátyás király (1458–1490) 1464. május 8-án kelt oklevelében is arról hallunk, hogy a szerbek csupán addig szándékoznak a szigeten maradni, amíg „*a törököktől való illetén félelem elmúltával visszatérni nem tudnak.*”¹⁴ Hazatérési szándékukról azonban hamarosan le kellett mondaniuk, mert az Oszmán Birodalom térnyerése a 15. század második felében tovább folytatódott a Balkán-félszigeten. Szerbia 1459-ben, Bosznia déli része 1463-ban, Albánia pedig 1468 után lett török tartomány. Moldova sem kerülhette el a sorsát, s 1455-ben belépett az adófizető vazallusok sorába. Egyre kevésbé lehetett abban reménykedni, hogy az új nagyhatalom megelégszik az addig elért sikerekkel.¹⁵

A királyi adománylevelek Ráckevét az 1460-as évek végéig „Szentábrahám-telke másképp Kis-Kevi” (*villa Szenth-Abraham-Teleke alio nomine Kis-Kevi*) falu névvel illetik, míg telepeseire a „Kevi városunk népei” (*cives, hospites, incolae et inhabitatores nostrae civitatis Kevi*) jelzős szerkezetet alkalmazzák, utalva arra, hogy az új település lakossága továbbra is az al-dunai Keve lakóinak vallotta magát. Változás az 1460–1470-es évek fordulóján következett be, amikor a forrásokban feltűnik a „Kevi mezőváros” (*oppidum Kevi*) elnevezés. Ez az az időpont, amikor a kovini „rácok” (*cives Rasciani*) letelepedési szándéka végleges formát öltött, s az akkori önkormányzat vezetése határozatot hozott a me-

¹¹ MOL Diplomataikai Levéltár 82 649. (A továbbiakban: DL); Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Ediderunt: Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érszegi. Bp., 1979. 524. Nr. 398. (Publicationes archivi nationalis Hungarici II. Fontes 12.)

¹² Hajdú Mihály – Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. Bp., 1978. 28. és 80. (Magyar Névtani Dolgozatok 7.); Szántai Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. I. kötet. Bp., 1996. 334–339.

¹³ ÁM Dok. gyűjt. 69. 14.; Magdics, 1888. 32–33. Nr. XVII.

¹⁴ ÁM Dok. gyűjt. 69. 18.; Magdics, 1888. 41. Nr. XXI.

¹⁵ Hegyi Klára – Zimányi Vera: Az oszmán birodalom Európában. Bp., 1986. 17–20.; Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990. 53–54.

zőváros plébániatemplomának, az Istenanya Elszenderedése-templomnak a felépítéséről.¹⁶

Mind a mai napig nincs megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy a Délvidék települései közül miért csak az al-dunai Keve lakói kaptak engedélyt szülőföldjük elhagyására. Nem könnyű választ találni arra sem, hogy az áttelepülők miért tudtak néhány évtized leforgása alatt annyira megerősödni, hogy 1476-ban már az ország legfontosabb kereskedőközpontjaival (Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Kassa, Eperjes, Bártfa, Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce, Segesvár, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászváros és Medgyes) együtt pereskedett a váradi káptalannal az ottani vámtételek csökkentése érdekében. A magyarázat valószínűleg a „rác” kalmárok kiterjedt személyi kapcsolatrendszerében és anyagi erejében rejlik, ami lehetővé tette, hogy Buda és Pest szomszédságában is megszokott életmódjukat folytassák.¹⁷

A telepesek gondolatvilágát hűen tükrözi a mezőváros címerének latin nyelvű felirata is, amely így hangzik: VITA MIHI CHRISTUS RERUM CONCORDIA FISCUS. A jelmondat első fele a krisztusi életforma követésére utal, másik fele pedig a polgárok vagyona és az államkincstár – esetleg a település pénztára – közötti összhang megteremtésére hívja fel a figyelmet. A Szent Pál gondolataival kezdődő szöveg tehát egy középkori kalmárváros lakóinak életszemléletét tárja elénk.¹⁸

Mindent egybevetve elmondható, hogy 1440-ben, amikor a kevei „rácok” a Csepel-szigetre érkeztek, egy rendkívül kedvező földrajzi fekvésű területen vették meg a lábukat. Szentábrahámtelek a legfontosabb közlekedési útvonal, a Duna mellett feküdt, egynapi járóföldre Budától, a középkori Magyar Királyság fővárosától, ahol az Alföld, a Dunántúl és a Felvidék kereskedelmi útjai találkoztak. Itt, az ország gazdasági vérkeringésének a szívében született meg a 15. század második felében Ráckeve, vagy ahogy a középkori iratokban gyakran olvasható: (Kis)Kevi. Alapításról tehát azért nem szerencsés beszélni, mert a „rácok” csupán ideiglenes tartózkodási helynek tekintették az Árpád-kori mo-

¹⁶ ÁM Dok. gyűjt. 69. 14. és 69. 18.; Magdics, 1888. 32–33. Nr. XVII. és 41. Nr. XXI.; Az Istenanya Elszenderedése-templom építéséről és annak háttéréről: Miskei Antal: A ráckevei szerb ortodox templom. Ráckeve, 2008. 13. és 50–52.

¹⁷ MOL DL 24 438.; Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a fővárosi kereskedelme a XV. század végén. In: Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp., 1963. 189–193.; Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. 133–134. (Humanizmus és reformáció 23.)

¹⁸ A címerfelirat szó szerinti fordítása: „Krisztus az életem, a dolgok/vagyon összhangja az államkincstár/városi pénztár”. Erről: Miskei Antal: Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig. Ráckeve, 2003. 81–84.

nostor környékét. Eredeti elképzeléseiket azonban a törökök katonai sikerei hamar keresztülhúzták, ezért a jövevények az 1460–1470-es évektől lemondtak hazatérési szándékukról, s új lakóhelyüket végleg birtokba vették; kőházakat építettek, templomot emeltek és újfent megerősítették kiváltságleveleiket.

FÜGGELÉK

1.

I. Ulászló király a törökök előtt menekülő al-dunai Kevi város polgárai felett a bíraskodást magának tartja fenn (Buda, 1440. augusztus 20.)

Uladislaus, Dei gratia Hungariae, Poloniae, Dalmatiae etc. rex, Lithvaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc. Fidelibus nostris universis et singulis, praelatis, baronibus, comitibus, castellanis, nobilibus, ipsorumque officialibus, item civitatibus, oppidis et villis liberis, ipsorumque rectoribus, iudicibus et villicis, nec non tricesimatoribus et tributariis nostris scilicet et reginalibus ac aliorum quorumque, tam in terris, quam super aquis ubilibet constitutis et existentibus, praesentibus et futuris, praesentium notitiam habituris, salutem et gratiam.

Quia fideles nostri, Petrus iudex ac universi cives et hospites oppidi nostri Keviensis, nunc propter metum et formidinem saevissimorum Turcarum tenetis propriis persecutorum, qui cum valida ipsorum potentia partes nostras inferiores et ipsum oppidum nostrum Keviense subintrarunt vastaturi, desertis propriis ipsorum habitaculis cum liberis atque bonis eorum per diversas regni nostri partes procedendo et sub tectis aliorum divagando victum – – –

Idem ipsos iudicem et cives nostros ac familiares, resque et bona eorundem in vestris tenetis, terris, dominiis, possessionibus, honoribusque seu officiis ac vestri in medio praedictarumque tricesimarum et tributorum locis ad instantiam quorumvis arestare seu prohiberi facere nolentes. Eidem vestrae universitatis fidelitati firmissime praecipientes mandamus, quatenus dum et quandocumque praenotati Petrus iudex ac cives dictae civitatis nostrae Keviensis vel eorum alter cum dictis ipsorum liberis ac rebus et bonis ad praescripta vestra tenuta, terras, dominia, possessiones, officii aut vestri in medium, dictorumque tricesimarum et tributorum loca pervenerint, ex tunc eosdem vel aliquem ex ipsis nec non familiares ac res et bona eorundem quaecumque ad quorumvis instantiam arestare seu prohiberi facere aut per alium quemcunque modum impedire, perturbare seu quomodolibet damnificare nullatenus praesumatis, ipsos ac eorum quemlibet cum praescriptis ipsorum liberis ac bonis et rebus, absque perturbatione et impedimento aliquali ubique morari, stare et recedere pacifice et quiete.

Si qui enim quidquam actionis vel quaestionis contra ipsos iudicem et cives nostros habent vel se habere sperant, hi id coram nostra maiestate legitime prosequantur. Ex parte quorum nos – – – iustitiae debitaque satisfactionis exhibebimus complementum omni contra eos querulanti, prout dictaverit ordo iuris. Secus ergo facere non ausuri in praemissis gratiae nostrae sub obtentu. Praesentesque post earum lecturam semper reddi iubemus praesentanti. Datum Budae in festo Sancti Stephani regis, anno Domini millesimo quadringentesimo quadragésimo.

Oklevél: hiteles, másolat (1779, 1790)

Őrzési helye: Árpád Múzeum, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény, 69.8.

Kiadása: Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 21–23. p. Nr. X.

Fordítása

Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Lengyelország, Dalmácia stb. királya, Litvánia főhercege és Rusz örökös ura stb. Híveinknek együttesen és külön-külön, a főpapoknak, báróknak, ispánoknak, várnagyoknak, nemeseknek és azok tisztartóinak, továbbá a városoknak, mezővárosoknak és szabad falvaknak, azok vezetőinek, bírának és elöljáróinak, nemkülönben a királynéi és a mi harmincadosainknak és adószedőinknek, valamint másokénak is, úgy a szárazföldre, mint a vízhez kirendelteknek és az ott tartózkodóknak, mostaniaknak és jövőbelieknek, akik a jelen oklevélről tudomást szereznek, üdvözlétet és kegyelmet.

Mivel híveink, Péter bíró és Kevi mezővárosunk valamennyi polgára és „telepese”, akiket most az igen kegyetlen törököktől való félelem és rettegés a területeikről elűzött – akik a maguk hatalmas erejével Alsó-Részeinkbe és magába a mi Kevi mezővárosunkba is benyomultak, hogy azt elpusztítsák –, lakóhelyeik elhagyása után gyermekeikkel és javaikkal országunk különböző részein keresztül haladva, s mások hajlékaiba betévedve élelmet – – –

Továbbá nem akarjuk, hogy a bírót és polgárainkat, valamint családtagjaikat, tulajdonaikat és javaikat a ti területeiteken, földjeiteken, uradalmaitokon, birtokaitokon, hivatali vagy működési területeiteken és közöttetek, valamint az említett harmincad- és adófizető helységeitekben bárki kérésére megtartóztassák vagy tilalom alá vessék. Mindnyájatok hűségére a legkeményebben parancsolva meghagyjuk, hogy amíg és valahányszor előbb említett Kevi városunk Péter bírása és polgárai, vagy közülük akárki gyermekeivel, tulajdonaival és javaival a fentebb írt területeitekre, földjeitekre, uradalmaitokra, birtokaitokra, működési területeitekre vagy közéték és a mondott harmincadfizető és adófizető helységekre érkeznek, attól kezdve őket vagy közülük bárkit, nemkülönben családtagjaikat, tulajdonukat, javaikat és bármijüket bárki kérésére lefoglalni, tilalom alá vetni vagy bármilyen más módon feltartóztatni, háborgatni vagy megkárosítani semmiképpen ne merészeljétek, hogy ők és közülük bárki a gyermekeikkel, javaival és tulajdonaival mindenfajta háborítás és akadályoztatás nélkül mindenhol békében időzhessenek, tartózkodhassanak, és onnan nyugodtan eltávozhassanak.

Ha ugyanis valakiknek bíránkkal és polgárainkkal szemben bármilyen peres eljárása vagy keresete van, illetve ők ilyesfélét remélnek, [akkor] ők azt felségünk színe előtt törvényesen bonyolítsák le. Azoknak részéről – – – gondoskodni fogunk minden velük szembeni panaszosnak az igazság és a megillető elégtétel szolgáltatásáról, miként azt a jogrend előírja. Az előbbieik értelmében tehát másként cselekedni kegyünk megtartása mellett ne merészeljétek. A jelen oklevelet annak elolvasása után a bemutatónak végleg visszaadni rendeltük. Kelt

Budán, Szent István király ünnepén, az Úr ezernégyszáznegyvenedik esztendejében.

2.

I. Ulászló király engedélyt ad arra, hogy az al-dunai Kevi város török elől menekülő lakosai a Csepel-szigeten fekvő Szent Ábrahám-egyház körül letelepedhessenek
(Buda, 1440. október 10.)

Nos Uladislaus, Dei gratia Hungariae, Poloniae, Dalmatiae, Croatiae etc. rex, Litvaniaeque princeps supremus et haeres Russiae. Significamus, quibus expedit universis, quod nos, quorum ex officii debito interest onera portare afflictorum, eorumque corda variis oppressionibus tribulata pii relevaminis beneficio clementer consolari attentis illis tribulationibus et afflictionibus dolendis, quas fideles nostri Rasciani alias in oppido nostro Kevi ac villis Bálványos et Skronovecz vocatis, ad idem spectantibus commorantes a saevis Turcis – qui proh dolor! – peccatis exigentibus grassata partes nostras inferiores crudeli tyrannide vastarunt saepius post se se adeo susceperunt, ut iam ab illinc miserabiliter fugati cum uxoribus et prolibus in insula nostra Csepel, in quodam deserto loco, prope et circumcirca quamdam ecclesiam in honorem Sancti Abrahami Patriarchae fundatam, ubi scilicet et antiquitus villa fuisse dicitur, descendere, constructisque et aedificatis sibi domibus et habitaculis, ibidem sub illis libertatibus et praerogativis, quibus in dicto oppido Kevi et villis ad idem spectantibus usi fuerunt, morari, terrasque et prata ac aquas et alias utilitates, intra metas eiusdem desertae villae habitas possidere valeant atque possint, perpetuis successivis temporibus universis, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante.

Mandamus vobis comitibus dictae insulae praesentibus et futuris, ne ipsos Rascianos in huiusmodi descensu et habitatione eorundem contra formam dictae concessionis nostrae et libertatum eorum praesummatis quovis modo impedire. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Budae feria secunda proxima post Festum S[ancti] Francisci Confessoris, anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo.

Oklevél: hiteles, másolat (1790)

Őrzési helye: Árpád Múzeum, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény, 69.9.

Kiadása: Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 23–24. p. Nr. XI.

Fordítása

Mi, Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Lengyelország, Dalmácia, Horvátország stb. királya, Litvánia főhercege és Rusz örökös ura. Értésére adjuk

mindazoknak, akiket illet, hogy mi, akiknek hivatali kötelességénél fogva érdekében áll a bajbajutottak terheivel foglalkozni, és azoknak a sokféle erőszak között gyötrődő szívét a jóságos enyhület jótéteményével szelíden megvigasztalni, figyelmünket azon fájdalmas gyötrelem és csapások felé fordítjuk, amelyeket Kevi mezővárosunkban és az arra fekvő Bálványos és Skronovecz nevű falvakban lakó hűséges rácaink elszenvedtek a kegyetlen törököktől, akik – ó fájdalom – bűnököt követtek el, Alsó-Részeinket kegyetlen zsarnoksággal garázdálkodva maguk mögött olyannyira elpusztították, hogy [a rácok] immár onnan nyomorúságosan elmenekülve feleségükkel és gyermekeikkel a Csepel-szigeten megszálltak, egy elhagyott helyen, egy bizonyos Szent Ábrahám pátriárka tiszteletére alapított egyház körül és mellett, ahol tudniillik – mint mondják – régebben is falu volt. S miután maguknak házakat és lakóhelyeket raktak össze és építettek, ugyanott azon szabadságokkal és előjogokkal, amelyeket az említett Kevi mezővárosban és az arra fekvő falvakban élveztek, tartózkodhassanak, és ugyanazon elhagyott falu határain belül levő földeket, réteket, vizeket és más haszonvételeket birtokolhassák és birtokolják, minden örökké következő időken az idegen jog sérelme nélkül, ezen oklevelünk erejének és tanúbizonyságának közbenjárásával.

Meghagyjuk nektek, az említett sziget jelenlegi és jövőbeni ispánjainak, hogy a rácokat ilyenfajta megtelepedésükben és lakozásukban engedélyünk és az ő szabadságaik ellenére semmilyen módon ne merészeljétek akadályozni. A jelen oklevél elolvasás után a bemutatónak visszaadatott. Kelt Budán, Hitvalló Szent Ferenc ünnepét követő legközelebbi hétfőn, az Úr ezernégyszáznegyvenedik esztendejében.

3.

I. Ulászló király a letelepülni szándékozó rácoknak révjogot ad (Buda, 1440. október 10.)

Nos Uladislaus, Dei gratia rex Hungariae, Poloniae, Dalmatiae, Croatiae, Lytvaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc. Notum facimus serie praesentium, quibus expedit universis, quod nos tum ad humillimae supplicationis instantiam fidelium nostrorum Rascianorum, quibus in insula nostra Csepel quondam terram desertam in cuius facie ecclesia deserta in honorem S[ancti] Abraham Patriarchae fundata est, ubi et antiquitus villa fuisse dicitur, pro loco habitationis et descensus eorum concessimus, per eos nobis porrectae, tum etiam pro utilitate sicuti eorundem, sic vicinis caeterorum regnicolarum nostrorum, eisdem Rascianis id duximus annuendum, quibus concedimus praesentium per vigorem, ut ipsi in fluvio Danubii prope huiusmodi descensum seu locum habitationis eorum et intra metas eorum vadum instituere, eundemque navibus et carinis fulcire ac in eodem universos viatores et alios quoslibet homines, hinc inde cum eorum rebus et bonis navi ducere, eundemque

vadum perpetuo tenere valeant et possidere, absque tamen praeiudicio iuris vadorum aliorum.

Quocirca vos fideles nostros, universos mercatores, institores, viatores et alios cuiusvis status homines, praesentibus affidamus et certificamus, quatenus a modo in posterum cum omnibus rebus et bonis vestris absque formidine humana in dicto vado soluto iustae navigationes tributo, hinc inde toties quoties necesse fuerit naufretum. Et haec volumus et alio loco publice palam facto proclamari. Praesentibus perlectis exhibentibus restitutis. Datum Budae feria secunda proxima post festum S[ancti] Francisci Confessoris, anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo.

Oklevél: hiteles, másolat (1790)

Őrzési helye: Árpád Múzeum, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény, 69.9.

Kiadása: Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 24–25. p. Nr. XII.

Fordítása

Mi, Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Lengyelország, Dalmácia, Horvátország királya, Litvánia főhercege és Rusz örökös ura stb. A jelen oklevél soraival tudomására hozzuk mindenkinek, akiket illet, hogy egyrészt rác híveink elének terjesztett igen alázatos kérelmére – akiknek a Csepel-szigetünkön egy bizonyos elhagyott földet, melynek határában Szent Ábrahám pátriárka tiszteletére alapított egyház állt, ahol állítólag korábban falu is volt –, lakó- és letelepedési helyül engedélyeztük, másrészt, miként akkor az övék, úgy a szomszédos országlakosaink hasznára, ugyanezen rácoknak ezt jóváhagytuk, nekik a jelen oklevél erejével megengedtük, hogy a Duna folyón letelepedésük vagy lakóhelyük közelében és azok határán belül révet állítsanak fel, azt hajókkal és csónakokkal megerősítsék, és azon minden utazót és bármilyen más embert ezentúl holmijukkal és javaikkal hajón átvigyenek, és ugyanezt a révet mindörökre megtarthassák és birtokolják, más révek jogának sérelme nélkül.

Ennélfogva a jelen oklevél soraival nektek, híveinknek, valamennyi kereskedőnek, kalmárnak, utazónak és bármilyen állapotú más embernek kezességet, biztosítékot adunk és értesítünk benneteket, hogy mostantól a jövőre nézve minden holmitokkal és javaitokkal az említett révben – emberi félelem nélkül – a megillető hajópénz lefizetése után, valahányszor szükséges, itt és innen kezdve részesülhettek a hajón való átvitelben.

Ezeket akarjuk, és azt, hogy a [fenti] intézkedést más helyen is nyilvánosan, mindenki előtt kihirdessék. A jelen oklevél elolvasás után a bemutatónak visszaadatott. Kelt Hitvalló Szent Ferenc ünnepe utáni legközelebbi hétfőn, az Úr ezernégyszáznegyvenedik esztendejében.

Bitskey István

ERDŐDY GÁBOR EGRI PÜSPÖK KÖNYVJEGYZÉKE

Eger történetében a 18. század a nagy építkezések kora, a barokk városmag köztudottan ebben az időben épült ki. A korszak négy jelentős egri püspökének helytörténeti szerepéről, városépítő tevékenységéről, mecénási aktivitásáról már bőségesen értekezett a szakirodalom, szembetűnő azonban, hogy Telekesy István, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly mellett jóval kevesebb szó esett Erdődy Gábor jelentőségéről. Összefüggő pályaképet mindeddig csupán Sugár István adott róla, ebben főként egyházkormányzati és főispáni–földesúri tevékenységét tekintette át, műveltségéről, könyvgyűjtéséről, irodalompártoló szerepéről nem szólt.¹ Az eddig megjelent összefoglaló jellegű munkák is csak püspöktársainál szerényebb terjedelemben foglalkozhattak vele, ez az eddigi forrásfeltárás szűkösebb voltával kellő mértékben magyarázható.² Nem elemezte a kutatás a püspök temetésén elhangzott gyászbeszédet sem, pedig Auer Leopold minorita szerzetes veretes barokk szóképekkel méltatta a főpap érdemeit, családi múltját, különösképpen pedig egyházszerző tevékenységét emelte ki.³ Eger művészettörténeti monográfiája – jellegének megfelelően – elsősorban a püspök városépítészeti érdemeit méltatja, joggal emeli ki azt a tényt, hogy ő szerződtette a püspöki palota építéséhez Giovanni Battista Carlone „pallerius italicus”-t, aki azután a város elsőrangú építésze lett a 18. század első felében.⁴ Fontosnak mutatkozik tehát az évszázad második jelentős egri főpapjának életviteléről, műveltségéről, gondolkodásmódjáról gyarapítani ismereteinket, árnyalni és pontosí-

¹ Sugár István, *Az egri püspökök története*, Bp. 1984, 394–405.

² Nagy József, *Eger története*, Bp. 1978, 249–256; Bitskey István, *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, 1977, 47–50 (*Studia agriensia*, 16).

³ Auer Leopold, *Venatio lugubris. Gyászos vadászat, a’ mellyben néhai méltóságos Monyoróke-reki Groff Erdődi Gábor Antal ...Egri püspök ... a’ kegyetlen halálnak halálos nyila által, a’ hajdani ... Erdődi Gróffok dicsőséges erdejiből, midőn életének hatvanadik esztendejét tölteni akarta volna, előtte való estvén hatod-fél óraker ... Sz. Mihály havának 21-dik napján ... kivadásztatott ... és Sz. András havának 12. napján pompás solennitással-való temetésének alkalmatosságával A. L. által prédikáltatott. Kassán, nyomtattatott Akadémiai Betűkkel, 1745. A kötet a korszak számos ferences és minorita könyvjegyzékén szerepel, így pl. az eperjesi minoriták könyvtárának 1750-es inventáriumán: *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak, sajtó alá rend. ZVARA Edina*, Bp. 2008, 169 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/3).*

⁴ Voit Pál, *Eger és Heves megye művészettörténete (XVI–XIX. század)*, in *Heves megye műemlékei, I, szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál*, Bp. 1969, 123–124 (Magyarország műemléki topográfiája, VII).

tani a róla kialakult képet. Ehhez járulhat hozzá, ha most a püspök könyveinek az egri Főegyházmegyei Levéltárban megtalálható listáját vesszük szemügyre, mivel az általa beszerzett könyvek információkat nyújtanak a tulajdonos érdeklődési köréről, mentalitásáról, eszmevilágának főbb vonásairól, s ezáltal a város szellemi múltjának egy részletéről is.

Erdődy püspök könyveinek jegyzéke két részre tagolódik.⁵ Az első rész az Egerbe elhozott könyveket sorolja fel (*Specificatio Librorum qui Agriam deferuntur*), a második a Pozsonyban hagyottakat tartalmazza (*Specificatio Librorum qui Posonii permanebunt*). Az utóbbiakra ott lehetett szüksége a püspöknek, mivel az 1720-as évek elejétől a pozsonyi országgyűlés felsőházának kinevezett szónoka volt, ő köszöntötte többek között a Pozsonyba érkező királyt és kíséretét latin nyelvű beszédével 1722. július 7-én.⁶ Ezúttal csak a lista első részének, az Egerbe hozott könyvvállományának fontosabb tételeit vehetjük számba, a teljes lista közlése és a könyvek azonosítása további feladatot jelent. A listán sajnálatos módon nem szerepel dátum, csak feltételezhetjük, hogy a püspök halála után készült, talán a hagyatéki leltár részeként.

Első pillantásra is szembetűnő a könyvjegyzék tartalmának sokszínűsége mind nyelvi, mind tematikai tekintetben. Az Egerbe hozott könyvek sorában mintegy 140 tétel szerepel, a lajstrom végén már különböző kegytárgyak (*calix, patena, ostyartartó pyxis*), többek között egy szenteltvízes ezüstszelence (*sacri liquores in pyxide argentea*) megnevezése áll. A könyvek egy részének azonosításában nehézséget jelent, hogy a lista – a kor szokásainak megfelelően – latinul készült, holott a könyvek tekintélyes hányada egyéb nyelvű: német, olasz vagy magyar. Ezt az összeíró minden esetben jelzi ugyan (*liber italicus, germanicus, hungaricus* stb.), de a latinul megadott cím csak hozzávetőleges, rövidített fordítás, így nem mindig deríthető ki az eredeti cím. Sok esetben – miként a korabeli könyvlistákon általában – a megadott tétel csupán utal a tartalomra vagy a műfajra (pl. *dictionarium, vademecum, cathecismus, manuale parochorum*), közelebbről nem határozható meg. Mindennek ellenére is marad azonban annyi azonosítható tétel, amennyi hasznos adalékkal szolgál az egri barokk egyházi műveltség szerkezetére vonatkozóan.

A kötetek főbb tematikai csoportjai: exegetika, teológia, az antikvitás alapvető szövegei, vallásos devóció, szentek életrajzai, egyházszervezés, kánonjog, történelem, földrajz, orvoslás.

Magától értetődik, hogy a biblikus irodalom jelentős számmal szerepel a jegyzéken (*Biblia Sacra Ungarica, Libri duo de Conciliatione Locorum communium Sacrae Scripturae, Liber omnium exemplorum Sacrae Scripturae authore Nicolao Hanapo*).

⁵ *Specificatio Librorum Illustrissimi et Reverendissimi Domini Comitis, Domini Gabrielis Antonii Erdődy de Monyorókerék, Episcopi Agriensis etc. etc., Domini Domini mei Gratosissimi. Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus, Nr. 2804.*

⁶ Sugár, 402.

Jelentős az egyházkormányzati (*Synodi Provincialis decreta Tyrnaviae anno 1611 celebrata, Synodus diocesana Petri Pasmani*), valamint a szertartásrendet előíró munkák (*Rituale Strigoniense, Missale Romanum, Pontificalia parva*) száma, evidens a pápai decretumok jelenléte, de megvan a XI. Kelemen pápa homiliáit és orációit tartalmazó kötet is. Számos tétel a szerzetesrendek helyzetével, jogaival, történetével foglalkozik, ilyen pl. Mallechich Gáspár (1647–1702) pálos rendi generális kötete, amely *Quadripartitum Regularium* (Bécs, 1708) címmel a rend privilégiumait részletesen tárgyalta. Egy további tétel a szerzetesrendek katalógusa (*Catalogi ordinum religiosorum*), egy pedig a domonkosrend magyarországi helyzetéről szól (*Liber de rebus fratrum ordinis Praedicatorum in Ungaria*).

A korabeli népszerű kegyességi munkák jelenléte a listán természetesen (pl. Kempis Tamás *Krisztus követése*). Nagy számban sorakoznak rajta a különböző szentek életrajzai (Loyolai Szent Ignác, Xavéri Szent Ferenc, Szalézi Szent Ferenc, valamint a *Vita Sancti Cajetani italice*, stb.) is. A jezsuita missziópáter Paolo Segneri művei a 18. századi Magyarországon rendkívül népszerűek voltak, a barokk kori rekatolizáció alapvető írásai közé tartoztak, lelkiségtörténeti és egyházszervezeti jelentőségük felmérése újabban került előtérbe.⁷ Érthető, hogy fontosabb darabjai az egri püspök könyvei közül sem hiányozhattak (*Instructio confessorii, Trivium sacrarum animarum Ductoribus propositum*).

A magyar egyházi szerzők közül némileg meglepő módon hiányoznak a felsorolásból Pázmány Péter és Káldi György prédikációi, viszont nagy számban vannak jelen Illyés István kegyességi írásai (*Sertum sanctorum, Catecheses Doctrinae Christianae, a Cathecismus ungaricus* minden bizonnyal a *Lelki tej* című opusculumra vonatkozik). Nem kétséges, hogy ez utóbbiak az újabbak, a 17–18. század fordulójának devóciós gyakorlatát tükrözik. Ott sorakoznak a listán Eszterházy Pál mariológiai kötetei (*Litania ad B. M. V., Speculum immaculatum B. V.*), de rajtuk kívül is szembeötlően sok *libellus* tartozik a Regnum Marianum eszméjét propagáló művek közé, így pl. a Mária-kongregáció reguláit tartalmazó füzet (*Libellus ungaricus regularum Congregationis B. M. Virginis, Liber ungaricus de origine miraculosarum iconum, stb.*). Szerepel a listán Kollenicz András pálos rendi generális prédikációskötete, amely a Magyar Királyság ünnepeire készült beszédeit tartalmazza (*Stella triplex sive sermones panegyrico-morales, Tyrnavia, 1713*). Magától értetődő, hogy püspökelődjének, Telekesy Istvánnak imádságoskönyve (*Flores precum, Tyrnaviae, 1702*) is szerepel a listán, mint ismeretes, egyébként is igen szívélyes kapcsolat fűzte össze az öregedő „kuruc püspököt” és fiatal coadjutorát, aki utóda lett a méltóságban.⁸

A klasszikus antikvitást viszonylag kevés címlet képviseli, csupán Cicero *De officio*-ja és Valerius Maximus anekdotagyűjteménye tűnik szembe. A klasszikus verstan igen népszerű tankönyvének valamelyik kiadása is szerepel a listán:

⁷ Száraz Orsolya, Paolo Segneri művei Magyarországon, Magyar Könyvszemle, 2008, 123–140.

⁸ Sugár, 395.

Heinrich Smet (1537–1614) heidelbergi orvosdoktor antik példák alapján foglalta össze az időmértékes verselésről a tudnivalókat (*Prosodia Henrici Smetii*), ez a kötet egyébként a Zrínyi-könyvtár jegyzékén is szerepel.

Sajnos a történelmi könyvek nagyrészt a pontatlan címfelvétel miatt nem azonosíthatók, ilyenek például: *Chronica Hungarorum*, *Rerum Moscoviticarum Historia ex variis authoribus*, *Chronica Curionis germanico idiomate*, *Compendiarum Historiarum italico idiomate*, valamint a francia királyokról szóló munka: *Libellus germanicus super vita et morte Regum Galliarum*. Egyértelmű viszont a megjelölése a jezsuita historikus Timon Sámuel (1675–1736) Mátyás királyról szóló munkájának, amely az uralkodó bölcsességét az eretnek husziták üldözése kapcsán magasztalja (*Idea principum in coronata sapientia Matthiae Corvini Ungariae Regis, Tyrnaviae*, 1713).

A földrajz és honismeret jelentős számú kötettel van jelen a listán. Hevenessy Gábor *Geographia Hungariae* címmel felvett kötete feltehetően az első magyar nemzeti atlaszra vonatkozik (*Atlas parvus Hungariae*, Bécs, 1689). Egy másik tétel (*Liber Joannis Lucii de regno Croatia et Dalmatia*) talán megfeleltethető a Főegyházmegyei Könyvtárban található, nagyméretű kihajtható térképpel ellátott kötetnek: *Alter und Neuer Staat des Königreichs Dalmatien* (Nürnberg, 1718), amelynek kötéstábláján Erdődy püspök aranyszínnel nyomott családi címere látható.

A korszak katolikus enciklopédikus tudományosságát Magyarországon első sorban Szentiványi Márton *Miscellanea variarum scientiarum* című tudománytára képviselte, amely még ugyan a skolasztikus teológia alapján állt, de sokoldalúsága miatt népszerű volt, érthető módon szerepel ezen a listán is.

Ugyancsak jelentős a jogtudományi könyvek jelenléte. Ide sorolható többek között az abszolutizmus egyik korai német teoretikusának, Rudolf Gottfried Knichennek *Opus politicum* (Frankfurt am Main, 1682) című impozáns kiállítású műve, amely mindkét kötetével szerepel a listán, s szintén megtalálható rajta Thomas de Thomassetis *Flores legum* (Köln, 1702) címmel kiadott, 330 jogszabályt tárgyaló kompendiuma. A Habsburg-birodalom országaiban a 18. századi egyházpolitikai viták középpontjában állt az állam és az egyház viszonya, a klérus politikai szerepe, az uralkodó és a magyar rendek kapcsolata, s ezen belül a főpapság hatásköre. A lista több ilyen tárgyú kiadványt sorol fel (pl. *Articuli universorum statuum et ordinum Regni Hungariae*), láthatóan ez a téma erősen foglalkoztatta Eger főpásztorát, s így a könyvtörténet oldaláról is igazolható Joachim Bahlcke véleménye, amely szerint a magyarországi főpapság (*status ecclesiasticus*) vallási, szellemi és politikai funkcióin túl rendi testületként (*status regni*) is igyekezett minél erőteljesebben jelen lenni az ország kormányzásában.⁹

⁹ Joachim Bahlcke, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, 2005, 13, 100, 204 és uő., Aristokraten aus dem Reich auf ungarischen Bischofsstühlen. Zur Instrumentalisierung einer geistlichen Elite, in *Ungarn-Jahrbuch*, 1997, 81–103.

A 17–18. század fordulójára körül heves vitákat váltott ki az egykori gályarab prédikátor, Otrókoci Fóris Ferenc katolizálása, az ő számos munkája található meg Erdődy könyvjegyzékén, köztük a *Restituto Israelis future* (Nagyszombat, 1712). Ez az írás is azok közé tartozott, amelyeket az áttért lelkész 1714-ben Rómában a Congregatio de Propaganda Fide vezetésével működő Collegium Urbanum könyvtára számára felajánlott, bizonyítandó a katolikus hit melletti elkötelezettségét.¹⁰ A kötetet a jezsuiták harmadik próbációs évük számára mintegy ajánlott olvasmányként írták elő, miként azt nemrég a Knapp Éva által publikált besztercebányai könyvbejegyzés tanúsítja az OSzK példányában.¹¹ További Otrókoci-művek a listán: *Examen reformationis Lutheri et sociorum* (Nagyszombat, 1696), valamint magyar nyelvű műve, az *Isten előtt járóknak tökéletessége* (uo., 1699, a listán jelölése: *Libellus ungaricus de perfectione christiana*).

A természettudományos könyvek közül az antik orvoslást képviseli a *Liber Medicinalis Hypocraticus et Galenicus*, jelezve, hogy a kései barokk idején még mindig nagy becsben voltak az antik orvostudósok intelmei. De talán a korszerű medicina is fontos volt a püspök számára, ezt jelzi legalább is a *Dissertationes de modernis medicorum studiis* megjelölésű címlet, amiről jó lenne tudni, hogy mit fed. Sajnos ugyancsak nem tudjuk azonosítani az építészetre vonatkozó tételt sem: *Liber italicus varia aedificia et architecturas exhibens*, noha ez már csak azért is fontos lenne, mert jól ismert a püspök építetői aktivitása, főpapi rezidenciájának pompás berendezése, a legjobb olasz építész szerződtetése mindenestre minőségérzékét, olasz mintákat hasznosító törekvését mutatja.¹²

Úgy tűnik, a hadtudomány sem volt idegen Erdődy érdeklődési körétől, a számos idevágó munka közül szembeűnik az olasz hadmérnök Giovanni Francesco Fiamelli kötete: *I quesiti militari* (Roma, 1606).

Kérdéses, hogy mit takarnak az ilyen tételek: *Philosophia ab Illustrissimo Domino conscripta*. Talán épp a püspök fiatalabb korában készült jegyzeteket vette számba a lista leírója ilyen cím alatt? Ez már csak azért is valószínű, mert az Erdődynek kispap korában összeállított kéziratok antifonáléja is szerepel a könyvlistán: *Antiphonale versuum et psalmorum, manuscriptum*. A gregorián hangjegyekkel ellátott bőrkötésbe foglalt autográf kézirat ma a lyceumi könyvtárban található.¹³ Ez a tény is jelzi, hogy a korabeli könyvjegyzékekre nemcsak a nyomtatott köteteket vették fel, hanem a mutatósan bekötött, ámde kéziratok munkákat is.

¹⁰ Galla Ferenc, Otrókoci Fóris Ferenc gályarab Rómában, Regnum. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1998, 185–202.

¹¹ Knapp Éva, Ismeretlen források Otrókoci Fóris Ferenc katolizálásának történetéhez, Magyar Könyvszemle, 2006/2, 201–217, 42. lábjegyzet, ill. Uő., Libellus. Válogatott könyv- és könyvtörténeti tanulmányok, Bp. 2007, 90.

¹² Voit, i.m. 126.

¹³ Iványi Sándor, Az egri Főegyházmezei Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok, Bp. 1986, 62, Nr. 94 (jelzete: S. VIII. 32).

A listán feltüntetett könyvek ma jórészt megtalálhatók a Főegyházmegyei Könyvtár állományában, de possessorbejegyzés hiányában csak valószínűsíthető, hogy a példányok azonosak az Erdődy által birtokoltakkal. Közismert tény ugyanis, hogy a 18. században az egri kanonokok, teológiai tanárok és főpapok halála után könyveiket a szeminárium örökölte, onnan pedig az Eszterházy-féle gyűjtés idején a püspöki bibliotékába kerültek be.¹⁴ Ezt a gyakorlatot tükrözi többek között Telekesy püspök és Androvics Miklós kanonok könyveinek sorsa, amelyet korábban már volt alkalmunk bemutatni.¹⁵ További vizsgálatot igényel annak kiderítése, hogy a most ismertetett listáról mennyi kötet található ma a líceumi könyvtárban. Egyelőre a listán is feltüntetett címletek közül egy kötetben (*Caeremoniale episcoporum Clementis VIII. primum nunc denuo Innocentii Papae X. auctoritate recognitum*, Romae, 1651) találtuk meg Erdődy autográf possessori bejegyzését, amely több információval szolgál: „Librum nunc Viennae Anno 1714 Mense Martio comparavi mea Necessitate Com. Gabr. Ant. Erdődy El. Epps Fessensis et Coadjutor Agriensis”.¹⁶

Innen tudható, hogy Erdődy közvetlenül egri püspöki kinevezése előtt, még Telekesy coadjutoraként (és „fesseitoni” címzetes püspöki titulusának birtokában)¹⁷ Bécsben vásárolta meg a kötetet, amely egyértelműen utal arra, hogy tudatosan készült egri dignitása betöltésére. Az ugyanitt olvasható másik bejegyzés („Eccl. Cathed. Agrien. 1744”) azt is jelzi, hogy a könyv a püspök halála után a katedrális tulajdonába jutott, majd nyilvánvalóan onnan került az Eszterházy-féle gyűjteménybe. Jellemző módon illusztrálja ez a tulajdonosi útvonal, hogy Egerben tervszerűen és racionálisan folyt a könyvek hagyományozása, amely végül a nagy püspöki bibliotéka gyarapításához járult hozzá.

Számos olyan könyv található még a mai Főegyházmegyei Könyvtár állományában, amelynek kötéstábláján az aranyozott nyomású Erdődy-címer látható, tehát nyilvánvalóan a család tulajdonában voltak, mivel azonban nincs bennük possessorbejegyzés, s a most bemutatott listánkon sem mindegyik szerepel (vagy legalább is nem azonosítható egyértelműen), sorsukról csak újabb és részletesebb vizsgálódások adhatnak számot.¹⁸

¹⁴ Michalek Manó, Az egri érsekségi könyvtár szakszerű címjegyzéke, Eger, 1893, pag. V, valamint: Antalóczy Lajos, A kétszáz éves egri Főegyházmegyei Könyvtár története, in: Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993, szerk. uő, Eger, 1993, 32–33.

¹⁵ Bitskey István, Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben, Magyar Könyvszemle, 1974, 325–331, valamint uő, Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből, uo. 2008, 443–449.

¹⁶ A kötet raktári száma: L VI 49/1.

¹⁷ Sugár, i.m. 395.

¹⁸ Ilyen kötetek: *Icones animalium*, I–III, Tigurinum, 1560 (T II 28/1–3); Babler Hugo: *Quadrige Judicum seu de officio jurisdictione*, Vienna, 1728 (O.V.1.); D. G. Alvarez de Valesco Vallisoletani: *De Privilegiis pauperum et miserabilium personarum, Lausonii et Coloniae Allobrogum*, 1739 (R II. 7/1–2). További Erdődy-címeres kötetek raktári jelzetei: Aa IV, 1–3; Aa I 2/1; Cc I, 11; Dd III, 24–30; Oo IV 22–23. A kötetek azonosításában itt köszönöm meg a könyvtár munkatársainak szíves segítségét.

A lajstrom végén valamilyen énekeskönyvecske 20 példánya szerepel, jelezve hogy Erdődy is nagy súlyt helyezett a zenés liturgia gyakorlatára (*Libelli 20 variarum notarum et sonatarum instrumentalium*), miként ennek fontosságáról a római Collegium Germanicum Hungaricumban végzett tanulmányai során bőségesen szerezhettek tapasztalatokat.¹⁹

A Pozsonyban hagyott könyvek listáján több cím megegyezik az Egerbe hozottakéval, néhol ezt jelzi is az összeíró (duplum). A mintegy 70 tétel között némileg új színt jelent a jezsuita polihisztor Athanasius Kircher egyik műve (*Musurgia universalis*), valamint Plutarchos párhuzamos életrajzainak egy kiadása (*Vita illustrium Graecorum et Romanorum*).

A két könyvlistával kapcsolatban számos egyéb kérdés is további kutatást igényel, ezúttal csupán ízelítőt adhattunk az Erdődy püspök műveltségét jellemző könyvtörténeti adatokból. Reményeink szerint e néhány adalék is gazdagíthatja a 18. századi Eger művelődéstörténetéről kialakult képet, s ösztönzést adhat a város barokk kori múltjának, szellemi értékeinek további feltárásához és árnyaltabb megismeréséhez.

¹⁹ Gisbert Greshake, Die Musik im Collegium Germanicum Hungaricum, in Korrespondenzblatt für die Alumnus der CGH, 1961, Mai, 2–25.

Gebei Sándor

II. RÁKÓCZI FERENC „SZÖVETSÉGESEI”*: XII. KÁROLY SVÉD KIRÁLY, I. PÉTER OROSZ CÁR

A Rákóczi-szabadságharc (az osztrák, a német, a francia történetírásban: a Rákóczi-felkelés, rebellió) első éveinek gyors és látványos sikerei – közzismerten – a belső és a külső tényezők szerencsés ötvöződésére vezethetőek vissza. Az általános társadalmi elégedetlenségből kibontakozó küzdelem a spanyol örökösödési háború (1701–1714), illetve a „nagy északi háború” (1700–1721) hatására egy olyan egész nemzetre kiterjedő fegyveres harccá mélyült el, amely az elszennvedett társadalmi igazságtalanságokat és jogi sérelmeket csakis a külső hatalmak bevonásával és azok garanciáival korrigálhatta. A „nagyságos fejedelem” első pillanattól kezdve tisztában volt azzal, hogy I. Lipót német–római császár, magyar király és a „Domus Austriaca” ellen kezdeményezett háborúja kizárólag a császárellenes európai hatalmak (akár gyakorlati, akár elvi) támogatásának az elnyerésével érhet célba. Ebből a felismerésből táplálkozott mindvégig külpolitikája.

Már 1704 februárjában a Nagyszombaton kinyomtatott és Európa valamennyi uralkodójának szánt, latin és magyar nyelvű *„Recrudescunt diutina Inclitae Gentis Hungariae vulnera...”* – *„Meg-újjuľnak a Ditsősséges Magyar Nemzetnek régi sebei ...”* kezdetű kiáltványával ország-világ tudtára adta a magyarországi eseményeket kiváltó okokat, a fegyveres harc céljait. Az Európa „felvilágosítását” szolgáló röpiratának az egyik fontos üzenete az volt, hogy az Ausztriai Ház immár egy évszázada erőszakos politikát folytat az országban, háborúból háborúba sodorta saját országát. Az Ausztriai Házból kikerülő magyar királyok és országuk, a Magyar Királyság közötti konfliktusok az ország ősi szabadságának megsértéséből fakadtak és fakadnak. A szabadság védelmében keltek hadra annak idején a Báthoriak, de Bocskai, Bethlen, Thököly és a Rákócziak is ugyanilyen okok miatt rántottak kardot a királyukra. A legdurvább merénylet Magyarország ellen az volt – hangsúlyozta a manifestum –, hogy elvették tőle a szabad királyválasztás jogát 1687-ben és az eperjesi vértörvényszékkel megfélemlített országban az örökös királyságot deklarálták. Ráadásul megfosztották a nemzetet II. Endre 1222. évi, önkényuralmat korlátozó törvényétől is, az ellenállás jogától. Ílymódon az Ausztriai Ház az országot régi szabadságából és alkotmányából

* Rövid tanulmányunk megírásának alapötletét azok a baráti beszélgetések adták, amelyeket Nagy Józseffel vissza-visszatérően Rákóczi fejedelem szövetségkeresési kísérleteiről folytattunk éppen abban a tanszéki dolgozósobában, ahol jelesül Mátyási Ádám közzismert Rákóczi-portréjának bekereteztetett lenyomata függ.

teljesen kiforgatta, a nemzetnek nem volt más választása, mint a tiltakozás. Jogos ez a tiltakozás, a király ellenében már csak fegyverrel védhető meg az alkotmányba és törvényekbe foglalt jogok. A Magyarországon dúló háború – ez egy igazságos háború, amit Európának támogatnia kell!¹ – summázhatjuk Rákóczi Európának szánt üzenetének a lényegét.

Nem árt elégszer hangsúlyozni: Rákóczi világosan látta, hogy a magyar nemzet sorsa Európában dől el. A magyar szabadságharc sikere vagy kudarca attól függött, hogy sikerül-e Magyarországot beemelni az európai háborúk menetébe, ebből következően a háborúkat lezáró majdani békékbe? Rákóczira nagyon komoly probléma megoldása hárult. Hogyan lehetne elfogadtatni magát a német-római császár – magyar király ellenében az európai államokkal, hogyan lehetne legitimáltatni magyarországi belháborúját Európában? Hogyan válhatna hivatalosan is háborús féllé? Vagy éppen ellenkezőleg? Hogyan lehetne Anglia, Hollandia, Svéd- és Lengyelország garanciáját megszerezni a király (I. Lipót) és országa (Magyar Királyság) közötti megegyezéshez? Látható, hogy akár a háború, akár a béke oldaláról is közelítünk a Rákóczi-szabadságharc kulcsproblémájához, a megoldás a nemzetközi viszonyokban rejlett.

Anglia és Hollandia szerepvállalását a magyarországi eseményekben akár permanensnek is tekinthetjük, hiszen a császár és a szultán karlócai békéje (1699) az ő mediatorságukkal született meg. Ezek a tengeri hatalmak a spanyol örökségért vívott háborúban Franciaország meggyengítésén munkálkodtak, a Habsburgok hátában kibontakozó, a franciákat erősítő magyar diverzió leszerelésében érdekeltek. Karlócára hivatkozva, már 1704-től felajánlották közvetítő szolgálataikat I. Lipótnak, II. Rákóczi Ferencnek. A király és a „királya ellen lázadó” Rákóczi küldöttei 1704 márciusában Gyöngyösön találkoztak, Rákóczi 25 pontos követeléséről elkezdődtek a tárgyalások. (1704 márciusában Rákóczi még államtitulus nélküli „lázadó” főúr, csupán „Munkács, Makovica hercege”, erdélyi fejedelemmé – távollétében – 1704. július 8-án választották meg Gyulafehérvárott.)

A gyöngyösi „tárgyalgatások” sikerében eleve nem bízott Rákóczi, a külkapcsolatok tényleges aktivizálását – az Európához intézett kiáltványon kívül – Svédország segítségével próbálta elérni. Bizalmi embereit, Ráday Pált és Okolicsányi Mihályt az északi háborúban győzelmet győzelemre halmozó XII. Károlyhoz küldte 1704 tavaszán. A warmiai püspök rezidenciáján, Heilsbergben (ma: Lidzbark, Észak-Lengyelország) tartózkodó XII. Károly hivatalosan nem fogadta a követeket,² csak magánkihallgatáson ismerkedett meg Rákóczi terveivel, javaslataival. Furcsa érzése lehetett a „viking királynak” akkor, amikor az európai politikából egyelőre kizárt, de oda igyekvő „Habsburg alattvaló” Európa

¹ Ráday Pál iratai, 1703–1706. I. (Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László) Budapest, 1955. (Ráday iratai I.) A magyar és a latin nyelvű szöveg átvéve és publikálva „A’ Keresztény Világ minden fejedelmeinek és respublikáinak, ...” címmel – In: Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljáról. Budapest, 1976.

² Ráday iratai I. 141.

jövőjével kapcsolatos gondolatait hallgatta. Akár Franciaország (Gallia), akár Ausztria (Austria) győz a jelenlegi háborúban, Európa erőegyensúlya felbomlik – tolmácsolta Rákóczi szavait Ráday. A kisállamok erő kiegyenlítési funkciójától eltekinteni nem lehet, s ezt Poroszország vagy „Belgium” (Belgicae) korábbi esete is példázza. (Utalás az 1648-as vesztfáliai békére, illetve Poroszország Brandenburghoz való kerülésére a II. svéd–lengyel háború idején, 1657-ben.) Magyarországnak (szó szerint: „a szabadságában helyreállított Magyaráságnak” = in libertate constituta gente Hungara) ugyanilyen egyensúlyozó szerepe lehetne az örök ellenségek, az Ottomán Porta és az Ausztriai Ház vonatkozásában. Ehhez természetesen szükség lenne Svédország támogatására, egy olyan szövetség megkötésére, amely 1643-ban dédapja, I. Rákóczi György és Leonard Torstenson generális (Krisztina királynő nevében) aláírásaival már megszületett. Egy ilyen szövetség még hatékonyabb lesz – bővítette a koalíciós lehetőségeket Ráday –, ha a Svédország tekintélyétől erősített Lengyelországgal (a lengyel királlyal és a lengyel res publica-val) is hasonló liga létesül.³ Rákóczi a 60 évvel ezelőtti együttműködés felújításán túl azt kérte még XII. Károlytól, hogy a svéd uralkodó álljon ki nyíltan a magyarországi „szabad királyválasztás” ügye mellett. Ennek a felvetésnek, illetve a svéd–lengyel–”magyar” ligakötésnek a kivitelezéséhez nyerve meg Anglia és a Holland Köztársaság támogatását.⁴

Rákóczi előterjesztéséből egyfajta illúzió sugárzik. Miért gondolta egy európai léptékkal mérő Rákóczi azt, hogy a jogaiban csorbult magyar nemzet miatt Svédország kockára teszi a vesztfáliai békerendszert? A svéd külstratégia homlokterében éppen hogy az 1648-as békéktől nem érintett országok (Lengyelország, Litvánia, Poroszország, Oroszország) álltak. Rákóczi-ügyének felvállalása teljesen idegen volt 1704-ben a svéd külpolitikai irányvonalától. XII. Károly aktuális feladata a svéd nagyhatalmi érdekeket keresztező lengyel (II. Erős Ágost király) – orosz (I. Nagy Péter cár) szövetség szétzúzása volt.

A „nagy északi háborút” előkészületlenül kirobbantó II. Ágost lengyel király 1700–1704 között – az orosz katonai támogatás ellenére is – sorozatos vereségeket könyvelhetett el. A lengyel fővárosok egymás után kapituláltak a svédek előtt: Varsóba 1702. május 24-én, Krakkóba, az ősi, lengyel koronázó városba pedig augusztus 10-én vonult be ünnepélyesen XII. Károly svéd király.⁵ A Rzeczpospolita (Lengyel – Litván Nemesi Köztársaság) külpolitikai sikerekre orientált egysége megbomlott. Már ekkor, 1702-ben két, egymással viaskodó táborra (békepártra, illetve háborús pártra) szakadt az ország. Végleges, konföderációkba való szerveződésük 1704-re fejeződött be. A nagy-lengyelországi

³ Ráday iratai I. 137–139., R. Várkonyi Ágnes: Lengyelország és az „európai hatalmi egyensúly” II. Rákóczi Ferenc politikájában In: Válogatott a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Szerkesztette: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs) Budapesti Történeti Múzeum, [2004.] 330–332.

⁴ Ráday iratai I. 140.

⁵ Gierowski, Józef Andrzej: Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). In: Wielka Historia Polski. Tom 3. Kraków, 2003. 252–256.

(varsói) – és a kis-lengyelországi (sandomierzi) konföderáció a „háború és béke” problémáját homlokegyenest másképpen akarta megoldani. Amíg az előbbi a békekötés útjában álló II. Erős Ágost király hatalomból való eltávolítását szorgalmazta, a király trónfosztása és az új királyválasztás programjával toborozta híveit, addig az utóbbi „*cum Deo pro Patria et Rege*” (Istennel a Hazáért és a Királyért) jelszavával mozgósította a protestáns svédek ellen harcolni kész erőket. Egy olyan országban, ahol a *lex regnat, non rex* (ahol a törvény és nem a király uralkodik), a békéért még a királyt is fel szabad áldozni – hangoztatták a varsói konföderáltak. II. Ágost valójában alkotmányértést követett el, mert a Rzeczpospolita (az ország) tudta és beleegyezése nélkül indította meg a háborút, következésképpen, a királynak viselnie kell a felelősséget mind a csúfos katonai vereségekért, mind a lengyel – litván nemzetet ért erkölcsi megaláztatásokért.

Ebbe a szituációba, a varsói és a sandomierzi konföderációk⁶ ellentétébe kapcsolkodott bele XII. Károly és csak a Svédország számára előnyös, varsói válságmegoldó javaslatot tartotta elfogadhatónak. A svéd haderő lengyelországi jelenléte biztosította a „jogi” feltételeket az egész akcióhoz: a varsóiak detronizálták királyukat, II. Ágostot (1704. február 24.) – kihírdették az interregnumot (április 16.) – királyukká választották Stanisław (Szaniszló) Leszczyński poznańi vajdát (július 12.)⁷

A lengyelországi belpolitika svéd elképzelés szerinti átalakítása nyilvánvalóan prioritást élvezett a Rákóczi kezdeményesekkel szemben, s egyáltalán nem a véletlen műve, hogy a Ráday, Okolicsányi-követség üres kézzel tért haza megbízójához.

Rákóczi egy év múlva újra jelentkezett elképzeléseivel XII. Károlynál. Követte ezúttal is Ráday Pál volt. A svéd fegyverek győzelmei, a Rzeczpospolita-ban végbement változások arra inspirálták Rákóczi „választott erdélyi fejedelmet”, hogy „államfőként” (kvázi uralkodóként)⁸ bizonyos kiegészítésekkel bővített, nagyszabású terveit megismételje a legyőzhetetlenség nimbusza felé haladó király előtt. Rákóczi úgy vélte, hogy Svédországnak is, de az „újonnan választott királynak” (neo electo rege), Szaniszlónak is kifejezetten előnyös lenne, ha a Magyar Királyság elszakadna az „Ausztiai Háztól” (a Domo Austriaca avulsio). A „szabadságában helyreállított Magyarország” (redacta in libertatem Hungaria)

⁶ A konföderációk megalakulásáról, azok politikai küzdelméről lásd: Gebei Sándor: Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Rákóczi állama Európában. (Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére) (Szerk.: Bagyinszki Istvánné, Balogh Zoltán) Salgótarján, 2006. 54–60.

A lengyel nemesség politikai elképzeléseit összefoglalja Poraziński, Jarosław: Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710) Toruń, 1999. c. monográfiájában. A témánkhoz illeszkedően különösen a „Dwukrólewie” (=Kettős királyság) c. fejezet hasznosítható – 88–127.

⁷ Szaniszló koronázása csak egy évvel később, 1705. október 4-én zajlott s nem Krakkóban, hanem Varsóban. XII. Károly parancsára, XII. Károly által csináltatott koronával!

⁸ Ráday iratai I. 256. – „In cujus facilitationem declarabit aquisivisse nos per liberam statuum electionem principatum Transylvaniae ...”

uniót kötve a svéd király öfelségével és „Lengyelország új királyával” rábírhhatja I. Lipót császárt arra, hogy Magyarországról lemondjon (*imperatorem ad cedendam Hungariam adigant*), kikényszerítheti nála, hogy Magyarország – a szabad királyválasztás jogát visszaszerezve – új királyt válasszon magának.⁹ Ennek a tervzetnek további előnye még az lenne – állította Rákóczi –, hogy „az említett három királyság uniója sokkal erősebb, mint az Ausztriai Ház ereje” (*Tali dictorum trium regum introducta unione, quae fortiori, quam Domus Austriaca vi*), s így képes lesz Európa erőegyensúlyát fenntartani (*aequilibrium Europae moderari valeat*).¹⁰

1704-hez képest Rákóczi politikai kombinációjában vadonatúj elemként bukant fel Szilézia jövőjével kapcsolatos gondolata. Mivel a Habsburgoknak semmilyen jogcímük sincs ahhoz, hogy Sziléziát a kezükben tartsák, az mindig a „Lengyel köztársaságot” (*minus de jure ast (= at) solo facto Domui Austriacae approprietatae*) illetve, meg kell szüntetni a jogtalanságot – indítványozta Rákóczi XII. Károlynak. A svéd király által pártfogolt „lengyel–magyar konföderáció” egyesített ereje (Szaniszló király svéd csapatokkal megerősített hada a könnyűfegyverzetű magyarokkal kiegészülve) sikerre vinné a hadi vállalkozást, visszakérülne Szilézia a jogos tulajdonosához.¹¹ A Szilézia sorsával foglalkozó ötletet Szaniszló királynál is előterjesztette Ráday Pál,¹² Rákóczi merész fantáziájáról árulkodó kiegészítésekkel. A „választott erdélyi fejedelem” azt sugallta, hogy Szilézia után XII. Károly könnyen elfoglalhatja II. Erős Ágost igazi (másik) országát, Szászországot is. Miután Szilézia és Szászország gazdag jövedelmeivel korlátlanul rendelkezik majd a svéd király, a „lengyel és a magyar koronának” feltétel nélküli támogatására alapozva, szerencsésen hadakozhatna „a Moszkvai háborúban”, annak „zsarnok uralkodóját” legyőzhetné, a cárok által elszakított tartományok újra Lengyelországhé lehetnének, a kozákság újra erőre kaphatna.¹³

A fenti Rákóczi-koncepción semmit sem változtatott I. Lipót 1705. május 5-i halála, illetve fiának, I. Józsefnek – Rákócziék felfogásában – illegitim trónra lépése. A Rádaynak átadott kiegészítő követi instrukció még egyszer nyomatékosította a magyar nemzetet ért jogtalanságokat, a háború okainak további fennmaradását. A svéd–lengyel–magyar koronák szövetkezésére égető szükség van nemcsak a rész-, hanem Európa (az egész) érdeke szempontjából is.¹⁴

Rákóczi kezdeményezéseit, a teljes Európát átfogó, nagyívű koncepcióját XII. Károly – szépités nélkül fogalmazva – figyelemre se méltatta, 1704-ben sem, 1705-ben sem! S itt nemcsak arról van szó, hogy „alig van rá példa, vagy a

⁹ Ráday iratai I. 254–255.

¹⁰ Ráday iratai I. 255.

¹¹ Ráday iratai I. 257., Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Budapest, 2002. 64.

¹² Ráday iratai I. 261.

¹³ Ráday iratai I. 261.

¹⁴ Ráday iratai I. 266.

történelemben talán nincs is, hogy egy uralkodó szövetséget kössön egy másik uralkodó alattvalóival;¹⁵ hanem Rákóczi barátságánál, szövetségesnek való ajánlkozásánál sokkal fontosabb kérdés volt a Rzeczpospolita pacifikálása. Szaniszló királlyá választásával és 1705-ös koronáztatásával XII. Károly csupán azt érte el, hogy a Rzeczpospolita a kettős királyság (*dwukrólewie*) időszakát élte. Pontosabban: a lengyel–litván állam a megkettőzött királyság állapotába jutott. II. Ágost (detronizált) király és Szaniszló ellenkirály, orosz illetve svéd támogatással osztoztak a hatalmon, az országon. Ebből a fele-fele királyságból a kivezető utat 1706-ban XII. Károly (ekkor még úgy tűnt) megtalálta. Azt nem tudjuk, hogy XII. Károly Rákóczi ötletét hasznosította 1706-ban vagy sem, de a vas- és acélbirodalom királya II. Ágost lengyel király, szász választófejedelem legérzékenyebb pontjára tapintott. Több mint 20 ezres hadát Szászországba, II. Ágost háterszágába, a gazdasági bázis országba vonultatta. Szilézián, vagyis a Német–római Császárság területén átvonulva, anélkül, hogy a császárság területén bármiféle károkozás történt volna, ellenállás nélkül birtokba vette a legjelentősebb szászországi városokat (Drezdát, Lipcsét, Wittenberget, Königssteinet stb.). XII. Károly Európa valamennyi érdekelt országfőjét idejekorán tájékoztatta arról, ez a katonai akció az általános békét nem veszélyezteti, mert a manőver célja mindössze az volt, hogy a háborút kiobbantó II. Ágost lengyel királyt a vérontás befejezésére kényszerítse.¹⁶ A svédek totális győzelme ezúttal nem a csatamezőn, hanem a tárgyalóasztalnál született meg. II. Ágost képviselői – az orosz szövetségesek tudta nélkül – 1706. szeptember 24-én minden különösebb vita nélkül elfogadták a svéd király békediktátumait a Lipcse melletti Alt-Ranstädtban.

A XXII articulusos „béke és barátsági szerződés”¹⁷ III. cikkelye értelmében II. Ágost király „Lengyelországhoz–Litvániához kapcsolódó valamennyi jogáról és igényéről” egyszer s mindenkorra lemondott, I. Szaniszlót „törvényesen választott, törvényesen megkoronázott lengyel királynak és litván nagyfejedelemnek” ismerte el. Visszavonhatatlanul megígérte, hogy sem Szaniszló életében,

¹⁵ Lemaire, Louis: Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. In: Rákóczi tükrök 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról (A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes) Budapest, 1973. 257.

¹⁶ Összesen 22 300 főt (7300 lovas, 5000 dragonyos, 7000 gyalogos és egyéb) számlált a Szászországba bevonultatott svéd haderő. – Theatrum Europaeum Theil XVII. (vom 1704ten Jahr bis Ausgangs 1706ten Jahr vorgegangen) Jahr 1706. Frankfurt am Mayn, 1718. 130–131.

¹⁷ A békeszerződés szövege megtalálható az OSZK Kézirattárában. Fol. Lat. 1174. – Friderici Augusti regis Poloniae et ducis Saxoniae instrumentum pacis cum Carolo XII. rege Sveciae et Stanislaio I. rege Poloniae (1706.); Publikálva: Friedens–Tractat, so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24. September 1706 geschlossen worden. In: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieger 1700–1721. (Bearbeitet von J. Kalisch, J. Gierowski) Berlin, 1962, 175–183.; Theatrum Europaeum. Theil XVII. 140–143.

sem annak halála után, uralkodói igényekkel a Rzeczpospolita egyetlen országában, tartományában sem lép fel.¹⁸

I. József császár, hogy elkerülje a spanyol, a francia, az észak-itáliai frontok mellett az újabb front megnyitását, sietett elismerni az alt-ranstädti békét. Elsőként legitímálta Európában az uralkodóváltást a Rzeczpospolita élén. A császárral szolidáris Anglia és Hollandia ugyancsak befogadta az európai királyok családjába I. Szaniszlót, a császár nyomán Brandenburg–Poroszország is csatlakozott az új királyt elismerők táborába. Más-más megfontolásból, Franciaország és az Oszmán Birodalom szintén hitelesítette az egykori poseni (poznańi) vajda trónra kerülését.

Miközben a svéd–lengyel „béke” és annak nemzetközi fogadtatása felért egy arculesapással Oroszország számára, a I. Péter cár azonnal nekilátott a válaszlépés előkészítéséhez. Taktikáját arra építette, hogy noha II. Ágost király (kényszer vagy nem kényszer hatása alatt) lemondott uralmáról, a varsói („békepárt”) és a sandomierzi („honvédő”) konföderációk tovább éltek és működtek. Az orosz támogatottságú sandomierzi konföderáció lételeme (a svédek elleni háború folytatása) egyáltalán nem szűnt meg, a konföderációból távozó II. Ágost helyébe új királyjelöltet kellett találni! Oroszország 1706 őszétől fogva minden eszközt bevetett Lengyelországban–Litvániában azért, hogy a sandomierziek megőrizzék eredeti célkitűzéseiket, képesek legyenek a harc folytatására XII. Károly és I. Szaniszló ellen. Ez a Rzeczpospolita területén dúló külső- és belső háború (testvérháború) de facto garantálta az orosz hadak lengyelországi, litvániai jelenlétét, de a II. Ágostot pótoló királyválasztás lehetőségét is. Mind Oroszország, mind a sandomierzi konföderáció számára a kiutat egy új királyválasztás jelentette!

Mivel a sandomierziek szemében a „svéd bábu”, Szaniszló, az országnak soha nem volt királya, az alt-ranstädti iromány következtében sem gyakorolhatja a hatalmat. II. Ágost Szászországba távozása óta, 1706 ősze óta, üres a lengyel trón. Márpedig a királynéültség idején az alkotmányosságot a mindenkori gnieznoi primásérsek képviseli, jelenleg Stanisław Szembek primásérsek. Feladata az volt, hogy minél rövidebb idő alatt megszüntesse az interregnumot és minél hamarább lebonyolítsa a „királyjelölés – királyválasztás – királykoronázás” országgyűlési (szejmi) folyamatát.

De „ki legyen a király?” Az alkotmány szerint az első fázisban jelölteket kellett állítani, a második fázisban a jelöltek versengése alapján a szejm királlyá választja a legmegfelelőbb jelöltet, a harmadik fázisban sort kerítenek a rex electus, non coronatus és az egyházi meg a világi rendek tárgyalásain véglegesített pacta conventa megszövegezésére, majd ennek elkészülte után bonyolították le a koronázási ceremóniát, fogadta a szejm az új király nyilvános eskütételét. A lengyel királlyá válás szakaszainak pontos ismeretére azért van szükségünk, mert II. Rákóczi Ferenc lengyel királyságával kapcsolatos tényeket csak akkor

¹⁸ Friedens–Tractat, 177., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 140.

értelmezhetjük helyesen, ha a folyamat egészének a működési mechanizmusával tisztában vagyunk.

I. Péter cár és a konföderáció képviselői hol külön-külön, hol közös akaratból keresték meg a potenciális királyjelölteket. A jelöltség elfogadására kérték fel a lengyelek körében népszerű Sobieski-fiúkat (Jakub, Konstanty, Aleksander),¹⁹ ám érdemi tárgyalásokat csak Jakub Sobieskivel folytattak. A sandomierzi konföderáció erős emberei közül, Adam Sieniawski főhetman, Jan Szembek lengyel alkancellár (a primásérsek testvére)²⁰ nevét emlegették, mint potenciális jelölteket. I. Péter cár merészen Savoyai Jenő hercegnél is jelentkezett a maga és a lengyelek nevében a korona ajánlatával 1707 március végén.²¹ Ugyanilyen céllal kereste fel II. Rákóczi Ferencet a cár külön megbízottja Szerencsen 1707 májusában.²²

David Corbea cári „aulicus consiliarius” bizalmasan arról informálta Rákóczit, hogy a cár a sandomierzi konföderáció vezetőivel egyetértésben kijelentik, hogy a svéd király „fegyvereinek az árnyékában” (sub armis) megválasztott (1704) és megkoronázott (1705) I. Szaniszló a Rzeczpospolitának eddig sem volt, ezután sem lesz legitim uralkodója. A lengyel, litván nemesség alapvető szabadságjogával élve, szabad királyválasztásról döntött. Rákóczi fejedelem királyjelöltsége (kandydat) mind a Rzeczpospolitának, mind „cár öfelségének” megtiszteltetés lenne. „...*hajlandó-e ezt a váratlanul adódó szerencsét megragadni (=elfogadni)?*”²³

A „váratlanul adódó szerencsét” Rákóczi ekkor még nem ragadta meg, sőt, az oroszok diplomáciai kezdeményezését rögvest „beárulta” XII. Károlynál is, I. Szaniszlónál is. Rákóczi Emlékiratait idézzük: „Igazán elmondhatom, hogy egyáltalában nem vágyakoztam a lengyel koronára, sőt, távol ettől, minden célom az volt, hogy elkerüljem ezt a választást. Így hát elküldtem Rádayt, erdélyi kancelláriám igazgatóját Szászországba, hogy őszintén jelentse a svéd királynak a cár ajánlatát és az én feleletemet. ... Azonkívül tudattam Szaniszló királlyal, hogy a lengyel főttábornok (Sieniawski – G. S.), aki bizalmas barátom, a nagytanácsot képező valamennyi szenátorral együtt hajlandó őt elismerni, és ezzel megerősíteni választását, ha testületileg fogadja őket. A svéd király Rádaynak igen határozott választ adott, tudniillik azt, hogy csak tartsam magamat erősen a cár ellen, mert ő, a svéd király, nemsokára Lengyelországba indul és megveri a cárt. Szaniszló király viszont tudatta velem, hogy ő Isten kegyelméből Lengyelország királya, s így nincs szüksége a nagytanács kegyelmére. ... Ez a két válasz

¹⁹ Gierowski, Józef Andrzej: Kandydatura Sobieskich do tronu polskiego w czasie wielkiej wojny północnej. In: Sobótka, Śląski Kwartalnik Historyczny. 1980. 373–374., Staszewski, Jacek: Konstanty Sobieski królewicz polski. In: Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia XLVII. Wrocław, 1984. 142–143.

²⁰ Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, 2007. 282.

²¹ Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. t. V. Szankt–Petyerburg, 1900– 129., 135.

²² Piszma i bumagi, t. V. 448.

²³ Piszma i bumagi, t. V. 591–592.

határozottan arra indított, hogy kíméletesen bánjak a cárral, igyekezzem elkerülni lengyel királlyá választásomat, ugyanakkor békét közvetíthessek a cár és a svéd király között, a francia király és a bajor választófejedelem közbejöttével, azzal a feltétellel, hogy a választófejedelmet Magyarország trónjára emelik és segítik ott megmaradni, én megtartom Erdélyt és Szaniszló király Lengyelországot. Íme, minden lépésemnek és a cárral kötött szerződésnek titkos kulcsa, melyről senki nem tudott, csak Bercsényi gróf.”²⁴

Az Emlékiratokból kiemelt idézet egyértelműen rávilágít arra, hogy Rákóczi inkább hajlott a svéd királyhoz, mint az orosz cárhoz. XII. Károlytól remélte a segítséget, tőle várta a Magyar Királyság belső ügyeinek a rendezését, az ő nemzetközi presztízse révén szerette volna legitimáltatni erdélyi fejedelemségét. Őszintesége viszonzást ezúttal sem talált, az együttműködésre tett harmadik próbálkozása ezúttal sem ért célba. Magyarországi és erdélyi „háborújának” a folytatásához Svédország anyagi és katonai segítségéről végérvényesen le kellett mondania. Segítséget szerezni csak I. József császár, magyar király ellenségeitől lehetett, ilyenek Európában csak Franciaország, Oroszország, Oszmán Birodalom voltak. 1707-re bebizonyosodott, hogy Franciaország lagymatag és bizonytalan támogatása nem elegendő az átütő sikerhez, az oszmánok mozgósításától pedig Rákóczi óvakodott. Ugyanakkor az alt-ranstádi békeszerződés miatt megromlott császár – cár viszony Rákóczi kezére játszhatott. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a Magyarországon dux, Erdélyben princeps Rákóczi harmadik, svéd visszautasítása következtében felülvizsgálta májusi álláspontját és 1707 júliusában, a cár és a lengyel konföderáltak megismételt ajánlatára igent mondott.

Az 1707. július 11. óta hivatalosan is az interregnum állapotát élő Rzeczpospolitába, a koronás főtől szabad országba a májusban már Rákóczinál járt Corbea és a sandomierzi konföderáltak képviselői, „Volnizski Mihál névű Lengyelországi Respublica emberivel” II. Rákóczi Ferencet a királyságba invitálták.²⁵ Az érdemi tárgyalásokat július 24-én Bercsényi Miklós házigazdánál, Ungvárott folytatták le. Másnap este 11 órakor fejeződött be az a szűk körű, bizalmas tanácskozás, amely alaposan meghányta-vetette a cári és a lengyel ajánlatot²⁶ és Rákóczit idézve: „elhatároztuk tehát magunkat, hogy *bizonyos szövetségben kikötött pontok és alább kijelölendő feltételek alatt a mindenható*

²⁴ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Fordította Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona) Budapest, 1978. 397–398. (Rákóczi Emlékiratai)

²⁵ Rákóczi Tár I. k. (Szerk.: Thaly Kálmán) Pest, 1866. 28.

²⁶ Ua. 30. – II. Rákóczi Ferenc Bercsényi Miklóssal, Barkóczy Ferencel, Sennyey Istvánnal és Kajali Pállal vitatta meg a hallatlan bonyolult kérdést.

*Isten véghetetlen Gondviselése szerint nekünk felajánlott Lengyelország koronáját elfogadjuk.*²⁷ (kiemelés tőlünk – G. S.)

Melyek voltak a „kikötött pontok” közül a legfontosabbak? Rákóczi, mint lengyel király számíthatott a svédek elleni háborúban és trónjának megőrzésében Oroszország teljes haderejére, pénzügyi segélyére (totis suis exercitibus et pecunia assistere ex omni possibilitate), kalkulálhatott Oroszország közvetítő szerepével a császár és Magyarország, Erdély konfliktusában (mediatione sua penes aulam caesaream curabit, ut Transylvaniae et Ungariae pacem efficiat). Amennyiben a mediatorság kudarcot szenved, úgy a svéd háború szerencsés befejezése után a cár saját hadaival kényszeríti a császárt Magyarországon a békére. Ha pedig az általános béke feltételei tárgyalásra kerülnek – a császár a francia királlyal, a cár a svéd királlyal kiegyezne –, úgy a fejedelem érdekeiről nem feledkezik meg a cár, azok érvényesítésénél számíthat a cár közreműködésére (ad universalem pacem perventum foret, qualem tum temporis assistentiam principi a czarea maiestate expectandum est).²⁸ Megállapodás született arról is, hogy a királyválasztást 3–4 hónapon belül bonyolítják le A szerződés aláírására, megpecsételésére Bercsényi Miklós vezetésével küldöttség utazott Varsóba, ahol 1707. szeptember 15-én (a julián naptár szerint szeptember 4-én) hivatalosan is megkötötték II. Rákóczi Ferenc dux, princeps és I. Péter cár megállapodása.²⁹

Rákóczi meggyőződéssel hitt a varsói egyezmény sikerében, de nem a királyválasztása, hanem – paradox módon – a királyválasztás három–négy hónapos csúszása (= elmaradása) miatt. Ennyi idő elég lesz ahhoz – okoskodott Rákóczi –, hogy a francia király (XIV. Lajos) és a „bavarus” (Miksa Emánuel elector) a varsói szövetségekötés hatására felülvizsgálja az orosz–svéd háborúról vallott korábbi álláspontját és a háborúzó felek lecsendesítését szorgalmazza. Márpedig, ha XII. Károly megszakítja háborúskodását I. Péterrel szemben, az mindkét, interregnumban lévő ország, Lengyelország és Magyarország jövőjére pozitív hatással lesz – feltételezte Rákóczi. Szaniszlóé maradhatna Lengyelország, övé lenne Erdélyország, Miksa Emánuel pedig Magyarország trónjára pályázhatna sikerrel. Rákóczi optimizmusát Bercsényi lengyelországi jelentései is táplálták. Teljhatalmú megbízottja a svédek lengyelországi hadjáratát eleve kizártnak tartotta. „Én nem is tudom, mit akarna itten? – teszi fel a kérdést Bercsényi – mert el nem él itten, nemhogy contributióval gazdagodhatnék, s nem is hiszem, ap-

²⁷ Mol G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 2–3. – Conditiones Secretae (...in alio Tractatu expressam acceptat oblatam sibi Regni Poloniae Coronam...), Nedeczky Gáspár: A Nedeczky család. Budapest, 1891. 261.

²⁸ MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 7–9., Corbea Lublinban kiállított 1707. július 1/11-i instrukciója – Pisma i bumagi, t. VI. SPb., 1912. 217–219., Nedeczky: A Nedeczky család, 261–262.

²⁹ MOL G. 15. Caps. F. Fasc. 149. f. 174–177. (a varsói szerződés orosz részről ratifikált változata); az egyezmény szövege publikálva: Pisma i bumagi t. VI. 74–78., majd bekerült Oroszország „Corpus Juris-ába”. Polnoje szobranije zakonov. T. IV. SPb., 1830. 385–387.; Publikálva még Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy’s und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Hrsg. Joseph Fiedler In: Fontes rerum Austriacarum, Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. IX. Band. Wien, 1855. 308–312.,

róbb darabollyással (hadseregének kisebb egységekre való bontásával, feldarabolásával – G. S.) használna magának.”³⁰

XII. Károly minden józan logika ellenére katonáit Lengyelországba vezette, 1707. október közepén már a Visztulánál táboroztak a Szászországban pihentett, jól felfegyverzett csapatai. Rákóczi tervezgetése egycsapásra köddé vált, I. Péter cár a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva azonnal fordított eddigi politikája menetén. 1707/1708 telén bécsi követén keresztül – a Rákóczival kötött varsói egyezmény 3–4 hónapos moratóriumának lefutása után – azt javasolta I. József császárnak, hogy Svédország ellen hívják életre a császár, a cár és a lengyel király (= a visszatérő II. Ágost) hármasságát. A szerződő felek vállalják, hogy hadi erejüket egyesítik, mindennemű támogatást megadnak egymásnak. Császár öfelsége mindent elkövet annak érdekében, hogy Dániát csatlakoztassa a szövetséghez, s ezért cserébe cár öfelsége a svéd háború befejezése után katonaságát és pénzkölcsöneit ajánlja a császárnak Franciaország elleni háborújához. Ha Svédország a császárt bármely országában megtámadná, úgy a szövetség erejénél fogva, az orosz hadak a császár bármely országába is követnék az ellenséget. Abban az esetben, ha császár öfelsége a „Francia Királysággal” megbékélne, úgy köteles lenne a svédeket megtámadni, függetlenül attól, hogy a svéd hadak hol, kinek az országában találhatók. A tervezet 3. pontja Magyarországra vonatkozik: ha létrejön ez a szövetség, akkor a lengyel király (II. Ágost) hadait vonultassa be Magyarországra, császár öfelsége pedig Magyarországról átvezényelt segélyhadakkal támadja hátba a svédeket, amelynek kompenzációja az lesz, hogy cár öfelsége *„kétszer annyi irreguláris, kozák, tatár és kalmük csapatokat ad a magyarok elleni védekezéshez”*³¹ (kiemelés tőlünk – G. S.)

Rákóczi szemszögéből vizsgálva az európai eseményeket, kijelenthető, hogy XII. Károly támadásával a szabadságharc külső feltételei látványosan romlottak, holott az ónodi országos gyűlésen elfogadott detronizáció és a varsói egyezmény a külpolitikai izoláltságból való kitorést célozták meg. XII. Károly 1708–1709-es keleti hadjárata a Rákóczi-szabadságharc teljes elszigetelődését eredményezte, hiszen a vereséget nem ismerő „északi nagy Sándornak” nem kellett Rákóczi szolgálata, I. Péter cár pedig nem tudta hasznosítani a papíron szövetséges Rákóczi – a Rzeczpospolita támogatása nélkül – szolgálatait.

XII. Károlyt iszonyú, katasztrofális katonai vereség érte a keleti hadjáratban. Az 1708 nyarán még 49 500 fős hadseregéből egy év leforgása alatt mindössze 1300 svéd katona maradt mellette, akik török földre menekítették sebesült királyukat az orosz üldözők elől.³² A svéd hadsereg Oroszországban egyszer s min-

³⁰ Archivum Rákóczianum t. V/2. (Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez, 1704–1712. Második kötet 1706–1708. Közli Thaly Kálmán) Bp., 1877. 446.

³¹ Piszma i bumagi, VII/1. SPb., 1918. 14–19., 19–21., 21–22.

³² Piszma i bumagi, IX/2. (Primecsanyija) Moszkva, 1952. 1014., 1085–1086., Szolovjov Sz. M.: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. 1703 – nacsalo 20-uh godov XVIII veka. Knyiga VIII. Tom 15. (VIII/15.) Moszkva, 2001. (az 1993. évi kiadás alapján). 362., Pavlenko Ny. I.:

denkorra elsüllyedt, mint az ólom a vízben³³ – jegyezte meg találóan egy kortárs – a poltavai csata, illetve a svédek perevolocsnai kapitulációja után.³⁴

I. Péter cár már a győzelem másnapján gondoskodott arról, hogy Európa az orosz hadisikerekről beszéljen. Gyorsfutárok kézbesítették az örömhírt pl. Bécsbe I. József császárnak, Drezdába II. Ágost volt lengyel királynak, Königsbergbe I. Frigyes poroszországi királynak, Koppenhágába IV. Frederik dán királynak, Lengyelországba a sandomierzi konföderáció vezetőinek.³⁵ A török szultán, a velencei dózse, a „holland államok” sem maradtak ki a címzettek közül.³⁶ Moszkvában egyik fogadás a másikat érte, ahol az Oroszországba akkreditált követek és diplomaták értesülhettek az orosz fegyverek dicsőségéről.³⁷ Rákóczi orosz rezidense, Thalaba Máté is beszámolt a moszkvai örömnépről. 1709. július 10-i levelében ezeket a sorokat olvashatjuk: „győzedelmes victoriát reportált [Poltavánál] a Felséges Czár die 27 praesenti Mensis Junii”. 1800 ágyú „háromszori salve adással”, „három egész nap Te Deumot celebrálván”, „nyolcz naptul fogvást egész Moscovia olly vigasságban vagyon, hogy csak az midőn az Felséges Cron Princznél tartottuk az sollenitást, csak akkoron tizenhárom ember holt meg örömben az uttzakra ki adatott rendkívül való italoknak miatta.”³⁸

A Baltikumban érdekelt svédellenes erők azonnal kihasználták a kedvező alkalmat. Dánia, Brandenburg–Poroszország Poltava után egy héttel (!), már július 15-én „Kölln am Spree”-ben³⁹ (= Berlinben) megalakították a Svédország-ellenes északi ligát, bekalkulálva azt is, hogy a kezdeményezés Oroszország tetszését is elnyeri. Az északi liga hatékonyságát természetesen Oroszország biztosította, de a megoldatlan lengyel probléma, a királyválasztás ügye I. Péter cárt is nyugtalanította. A cár dilemmája, új király (II. Rákóczi Ferenc) vagy a régi király (II. Ágost) kerüljön a Rzeczpospolita élére, egy hónapon belül eloszlott. I. Péter cár II. Ágost „hazatérése” mellett voksolt, de nem azért, mert II. Ágost levéláradatának nem tudott ellenállni,⁴⁰ hanem azért, mert a sandomierzi konföderáció a régi királyuknak megbocsátott, visszafogadását óhajtotta Rákó-

Pjotr Velikij. Moszkva, 1994. 321–322., Serczyk, Władysław: Poltawa 1709. Warszawa, 2004. 136.

³³ Waliszewski, Kazimierz: Peter der Grosse. Zweiter Band. Berlin, 1899. 41.

³⁴ A poltavai csata és a perevolocsnai kapituláció részletei Gebei Sándor: 1709. június 27 – Poltava c. tanulmányában. In: Hadtörténelmi Közlemények 2009/4.

³⁵ Pisma i bumagi, IX/1. Moszkva, 1950. 227–228., 232., 239., 240., 241., Pisma i bumagi, IX/2. 995.

³⁶ Pisma i bumagi, IX/1. 247., 248., 249., 250–251., 280–282., 291–292.

³⁷ Pisma i bumagi, IX/2. 1002–1003., 1020.

³⁸ MTA Kézirattára. Ms 4958/2/III. – Thalaba Máté jelentései II. Rákóczi Ferencnek (számozatlan levelek)

³⁹ Pisma i bumagi, IX/2. 1025–1026.

⁴⁰ MTA Kézirattára. Ms. 4958/2/III. Literae Nedeczianae – Diarium Privatum (Lublin, 1709. szeptember 16.) – „óránként gyűvő menő curirok által az Augustus király sürgeti Felséges Czár hadával való conjunctióját, meg is indultak Viszla felé Szendomiriae 12-a praesentis Moskwa és Lengyel hadak...” (értsd: a Visztula, Sandomierz felé)

czi, az új király helyett. II. Ágost 1709. augusztus 1-én Drezdából a Rzeczpospolita lakosságához intézett kiáltványában hosszasan bizonygatta ártatlanságát, „a legnagyobb kényszer alatt” cselekedett 1706-ban – állította. De „lelkében és szívében soha nem hagyta el az országot”, a mellette mindvégig kitartó sandomierzi konföderációt, lengyelországi, litvániai uralkodását folytatni kívánja, a pacta conventa revidálásával.⁴¹ Miután a konföderátusok és I. Péter cárról intézték II. Ágost akarataira, keletről és nyugatról (az Oderán átkelt szász hadak) egyidejűleg támadást intéztek a magára maradt I. Szaniszló hada ellen. A hadművelet olyannyira sikeres volt, hogy I. Szaniszló a túlerő elől a pomerániai Stettinbe (=Szczecinbe) húzódott vissza, 1709. október 9-én Thornban (=Toruńban) I. Nagy Péter cár és II. Erős Ágost személyes találkozón tisztázták a korábbi évek „félreértéseit”, borítottak fátylat a múltra.⁴²

Rákóczi lengyel királyjelöltsége tiszavirág életűnek bizonyult, de Erdélyhez, mint önálló ország elismertetésének az illúziójához továbbra is ragaszkodott.⁴³ A fejedelemséghez való jogát nemzetközileg is elismert joggá szeretne volna emelni. Ennek a szándéknak a realizálásában mind a vesztesre (XII. Károllyal), mind a győztesre (I. Péterrel) számított. 1709-ben az Oszmán Birodalomba menekült, Benderben (Moldva) tartózkodó svéd királynál,⁴⁴ 1710-ben és 1711-ben a lengyel fronton utazgató cárnál próbálkozott dédelgetett tervének elfogadtatásával.⁴⁵ A fejedelem próbálkozásai mindkét félnél kudarcot szenvedtek, XII. Károly egy török–oroszlaború kirobbantásán mesterkedett, I. Péter cár pedig az orosz–svéd békekötés utánra, tehát a bizonytalanba tolt ki a magyar kéréssel való foglalkozást. Rákóczi többször is szövetségeseinek hitte mind a királyt, mind a cárt, de azt nem látta be, hogy a spanyol örökösödési háború és az északi háború akciórádiuszán kívül maradó magyar szabadságharc a nagyhatalmi politizálás koordináta rendszerébe nem illik bele. A császárellenes Rákóczi-szabadságharc nemzeti és társadalmi problémáinak európai szintérre való kivitele, csak másodlagos, csak járulékos elemként jöhetett szóba. Rákóczi államreformáló, államalkotó gondolatai, tevékenysége tiszteletre méltóak, de a külpolitikai elszigeteltség áttörésére kevésnek bizonyultak.

⁴¹ Theatrum Europaeum. Theil XVIII. (1707–1709) Franckfurt am Mayn, 1720. 313–314.

⁴² Pismo i bumagi, IX/1. 400–407. (Oroszország–Rzeczpospolita toruńi szövetsége), IX/1. 420–425. (négyhatalmi, orosz, dán, lengyel, poroszországi egyezmény), Pismo i bumagi, IX/2. 1050–1052., 1053–1054., Theatrum Europaeum. Theil XVIII. 317., Pavlenko: Pjotr Velikij, 323–325., Gierowski: Rzeczpospolita w dobie złotej wolności, 272–274.

⁴³ Köpeczi Béla: Az Erdélyi Fejedelemség jogainak biztosítása. In: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. (Szerkesztette és válogatta: Köpeczi Béla) Budapest, 1970. 371–389.

⁴⁴ Rákóczi Tár I. 404–407., Köpeczi: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája, 66.

⁴⁵ Köpeczi: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája, 104–105., Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Budapest, 1973. 12–28., R. Várkonyi Ágnes: Magyarország az új kihívások korában (1648–1711). In: R. Várkonyi Ágnes: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. Liget Könyvek, 1999. 241–243.

Kalmár János

A JANZENIZMUS HABSBURG MONARCHIABELI GYÖKEREIRŐL

A janzenizmus a Habsburg Monarchia e vonatkozásban nemegyszer ellentmondásokkal terhelt historiográfiájában hosszú ideje jelentős helyet foglal el, annak ellenére, hogy a kutatások ezen a téren – egyébként jogosan – csupán a 18. századra korlátozódnak. A kérdést talán úgy érdemes megfogalmazni, hogy milyen szerepet játszott ez a katolikus irányzat a felvilágosodás elterjedésében Európának e térségében. Akad olyan vélemény, amely a jozefinizmusban, az uralkodónak az egyházhoz való viszonyában pusztán a janzenisztikus törekvések politikai téren való megnyilvánulását véli felismerni.¹ Létezik viszont olyan is, amely éppenséggel vitatja ezek jelentőségét II. József intézkedéseit illetően.² Az ellentétes véleményeknek alighanem az az oka, hogy nem mindig fogalmazódnak meg eléggé egyértelműen a janzenizmus jellegzetességei, továbbá, hogy nem mindig vázolják fel a szükséges pontossággal a Habsburg Monarchiában való megjelenésének időrendjét. Ezért az alábbiakban megkíséreljük elemezni azon janzenisztikus jelenségeket, melyek egyidejűleg, vagy egymást követően jelentkeztek Közép-Európában.

Miként Christine Lebeau írja, „A bécsi udvarnak I. József és VI. Károly uralkodása óta filojanzenista híre volt.”³ Ennek kezdetei a 17. század végre nyúlnak vissza. Karl Theodor Otto von Salm herceg (1654–1710) – aki a későbbi I. József császár *apója* volt, azaz a neveléséért felelt, majd miután növendéke trónra lépett, uralkodói főudvarmester lett –, minden bizonnyal Párizsban került kapcsolatba ezzel az irányzattal,⁴ mégis csupán jezsuita-ellenessége miatt tekintették

¹ Eduard Winter: *Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740–1848.* Berlin 1962 (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens, I), ill. Uő.: *Die Frühaufklärung.* Berlin 1966, 198–211.

² Monumentális forráskiadványában Ferdinand Maass a jozefinizmust olyan irányzatnak tekinti, amely egyszerűen alárendelte az egyházat az államnak: *Der Josefinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790, I–V. köt.* Wien 1951–1961 (*Fontes rerum Austriacarum*, II/71–75).

³ Christine Lebeau: „Les livres jansénistes interdits dans la monarchie des Habsbourg: la prudence efficace (1754–1776)” in: Daniel Tollet (éd.): *Le jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe Centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles. Actes du colloque en Sorbonne 1998.* Paris 2002 (*Histoires*), 248.

⁴ Peter Hersche: *Der Spätjansenismus in Österreich.* Wien 1977 (*Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs*, Bd. 7), 46.

janzenistának.⁵ Ami urát, I. Józsefet illeti, ő az úgynevezett Comacchio-ügy miatt folytatott antikurialista politikát a spanyol örökösödési háború idején.⁶ Ez a modenai és ferrarai Esték fennhatósága alatt álló, stratégiai jelentőségű kikötő egykor német–római birodalmi hűbértartomány volt, melyet azonban 1598-ban a pápai hűbértartományokhoz csatoltak. Minthogy a spanyol örökösödési háborúban a Szentatya a Bourbonok oldalán kötelezte el magát, az ellenpárt megkísérelte érvényesíteni I. József e területre vonatkozó jogát. Ezzel egyidejűleg néhány Habsburg-párti jogtudós – pusztán elméleti alapon elemezve a katolikus egyházfőnek a császárhoz való viszonyát, azaz a *sacerdotium* és az *imperium* kapcsolatát – kétségbe vonta a területi birtokláshoz és a hadviseléshez való pápai jogosultságot, míg ellenben elismerték a császárnak Rómára és a Pápai Államra csakúgy, mint egész Itáliára vonatkozó területi igényét.⁷ Ezzel kezdődött az az egész 18. századon át húzódó vita, amely még akkor is jelentős maradt, amikor már elvesztette közvetlen politikai aktualitását. E neoghibellinizmus szolgált egyúttal az antikurializmus, vagyis azon jellegzetességek egyikének elméleti alapjául, melyek a janzenizmust is jellemezték.

A császári udvarban a 18. század első felétől kezdve kétségkívül akadtak befolyásos támogatói ennek a katolikus irányzatnak. Például Pius Nikolaus Garelli, VI. Károly tudós orvosa, majd 1727-től kezdve a bécsi Udvari Könyvtár vezetője, aki mindezeket megelőzően, löweni egyetemi tanársága idején barátságot kötött a neves kánonjogásszal, Zeger-Bernard van Espennel.⁸ Valószínűleg Garelli javasolta 1722-ben a császárnak egy zsinat összehívását, amely nemcsak dogmatikai kérdésekben lett volna hivatott állást foglalni, hanem a pápának a katolikus nemzeti egyházak életébe való beavatkozási illetékessége ügyében is. Vagy Alessandro Riccardi nápolyi ügyvéd, a jezsuiták kérlelhetetlen ellensége, aki az utrechti békében (1713) Habsburg kézre került itáliai területek képviselőtét látta el a bécsi Spanyol Tanácsban.⁹ Az 1737-ig a Monarchiához tartozó Nápolyi Királyság birtoklása meghosszabbította a pápa és a császár közti viszálykodást, ezúttal mindenekelőtt az egyházi jövedelmek miatt. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a katolikus egyház univerzalisztikus törekvéseit képviselő jezsuiták sokat veszítettek az I. Lipót császár környezetében élvezett hajdani befolyásukból és tekintélyükből. Amikor 1713-ban XIV. Lajos francia király kérésére sikerült a pápával az *Unigenitus*-bullában elítéltetniük a Pasquier Quesnel *Réflexions morales*-jából származó 101 tételt, e döntést nem valami lelkesen fogadták a császárvárosban. 1722-ben VI. Károly még a mechelni érse-

⁵ Max Braubach: Geschichte und Abenteuer. Gestalten um den Prinzen Eugen. München 1950, 379.

⁶ Elisabeth Kovács(Hg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Wien 1979, 70.

⁷ Hans Kramer: Habsburg und Rom in den Jahren 1708–1709. Innsbruck 1936 (Publikationen des Österreichischen Historischen Instituts in Rom, Bd. 3), 13–18.

⁸ Hersche (1977), 47.

⁹ Braubach, 377–378.

ket is arra utasította, hogy ne foganatosítsa egyházmegyéjében a jezsuiták elleni rendelkezéseket.¹⁰ Ennek az állt a háttérében, hogy – mivel a janzenisták helyezte Osztrák–Németalföldön meglehetősen szilárd volt –, a központi kormányzat igyekezett elkerülni a katolikus egyházon belüli esetleges szakadás kockázatát a Habsburg Monarchia területén. Savoyai Eugén herceg belgiumi főkormányzó ez ügyben is megnyilvánuló, elővigyázatos viszonyulása az egyházi kérdésekhez tűnhet a szakirodalomban többször hangoztatott janzenista elkötelezettsége egyik bizonyítékának. Ám ő ezúttal alighanem pusztán politikai megfontolás alapján cselekedett, osztrák–németalföldi méltóságviselőként természetes felelősséget érezvén a Monarchia belső békéjéért.¹¹ Másfelől az is kétségtelen, hogy az újszerzeményekkel jócskán gyarapított bécsi Udvari Könyvtár körül – amely ekkoriban foglalta el végleges helyét a *Hofburg* új, Johann Bernhard Fischer von Erlach által tervezett szárnyában – alakult ki egy nagyrészt olasz származásúakból álló értelmiségi kör, amely szorosan kötődött Savoyai Eugénhez. E társaság tagjai a történész és teológus Lodovico Antonio Muratori (1672–1750), a modenai Este-család levéltárosának követői voltak, aki a spanyol örökösödési háború idején Gottfried Wilhelm Leibniz-cel, a nagy német filozófussal együtt – aki bécsi tartózkodásának éveiben szintén Eugén herceg asztaltársaságához tartozott¹² – olyan történeti forrásokat adott ki, melyekkel az Esték Comacchióhoz való történeti jogát igyekezett igazolni a pápa ellenében.¹³ Dogmatikai szempontból Muratori nem tekinthető janzenistának. De esküdt ellensége volt az úgynevezett „barokk” vagy „jezsuita” katolicizmusnak, melyet a szentek és az ereklyék túlzott kultusza jellemzett. A zarándoklatok és az egyházi ünnepek számának csökkentéséért, a „szabályozott keresztény ájtatosságokért” szállt síkra, miként azon munkájának címe (*Della regolata devozione*) is mutatja, amely osztrák területen annyira népszerűvé vált, hogy 1751 és 1795 között hússzor is megjelent német fordításban.¹⁴ Egy másik, szintén igen elterjedt könyvében (*Della carità cristiana* /1723/, amely 1776-ban magyarul is napvilágot látott), Muratori a felebaráti szeretet gondolatát népszerűsítette. Ezzel már a vallási türelem útját követte, melynek eszméje egy későbbi művében (*De ingeniorum moderatione in religionis negotio*) fel is bukkant.

Utolsó, *Della pubblica felicità* (1749) című könyve 6. fejezetében Mária Terézia királynő és majdan trónra lépő fiai (II. József császár, II. Lipót toszkánai nagyherceg majd császár és Miksa Ferenc kölni hercegérsek) szinte egész egyházpolitikai programját papírra vetette Muratori. Ebben szembeszállt a babonák-

¹⁰ Uo., 377.

¹¹ Uo., 384.

¹² Günther Hamann: „G. W. Leibniz und Prinz Eugen. Auf den Spuren einer geistigen Bewegung” in: Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner (Hg.): Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Wien – Köln – Graz 1974, 206–224.

¹³ Kramer, 14.

¹⁴ Adam Wandruszka: „Die katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreich” in: Elisabeth Kovács (Hg.): Katholische Aufklärung und Josephinismus. Wien 1979, 64.

kal, a barokk ájtatosság valamennyi megnyilvánulásával, a népi vallásosság túlkapásaival, a szentek, az ereklyék, valamint Szűz Mária kultuszával és a templomi képekkel, az egyszerűséget, a puritán liturgiát, a haszontalannak ítélt kolostorok bezárását, egyszersmind az uralkodói kötelességet hirdetve. Nem véletlen, hogy Karl Anton Martini, a bécsi egyetem természetjog-professzora – aki egyszersmind magas kormányzati hivatalt is betöltő, befolyásos személyiség volt –, saját, *Positiones de iure civitatis* című, 1768-ban megjelent munkájában gyakran hivatkozott Muratori e művére.¹⁵

Muratori munkásságának fenti, aránytalanul hosszú bemutatását az indokolja, hogy ezt a felvilágosult katolikus tudóst mindazok iránymutatónak tekintették a maguk számára, akiket a Habsburg Monarchiában a janzenizmus követőinek tekinthetünk. És bár kétségtől egyenlőtlenül a modenai teológus-történész számított itt a leginkább mértékadó személyiségnek, az e térségben jelentkező janzenizmusnak mégis létezett más, szintén itáliai forrása. Az Appennin-félszigeten a 17. század vége óta, a spanyol hegemonia hanyatló időszakában, a késő-barokk egyházi szervezet keretei között, az értelmiség körében vallási téren jelentkezett egy erőteljes változtatási igény, amely a trentói zsinat már-már megfenekleni látszó reformtörekvéseit szándékozott folytatni és kiteljesíteni.¹⁶ XIV. Benedek pápája idején (1740–1758) – amely Mária Terézia uralkodásának azon első szakaszával esett egybe, melyet az osztrák örökösödési háború (1741–1748) jellemzett – magában Rómában is felbukkant egy olyan kör, melynek tagjai a katolikus egyháznak a bensőséges vallásossághoz való visszatérítése érdekében helyezkedtek szembe a jezsuiták által képviselt irányzattal (pl. Daniele Concina, Tommaso Mamachi). Törekvésük kétségtől egyenlőtlenül mutat bizonyos rokonságot a janzenizmussal, de az egyházfő környezete, már csak a pápai hatalomról vallott felfogása miatt sem tekinthető janzenistának.

Az osztrák–itáliai kapcsolatok természetesen mindig is sokrétűek voltak, aminek nemcsak a földrajzi közelségben rejlett az oka. A tanulmányutak – a nemesifjak *grand tourjai*¹⁷ – szinte sohasem kerülték el a félszigetet és klerikusok sokasága végezte ott a tanulmányait.¹⁸ A 18. század közepétől kezdve a leendő salzburgi és passauai püspökök vagy a római *Collegium Germanicum*-ban töltöttek hosszabb időt, vagy valamelyik itáliai egyetemre jártak. Velük kapcsolatban is megismételhetnénk a muratoriánus eszméket, melyekkel ott ismerkedtek meg. Olyan főpapokról van szó, mint Josef Maria von Thun gróf,¹⁹ a két

¹⁵ Uo., 64–65.

¹⁶ Uo., 63.

¹⁷ Erre ld. Cesare de Seta: *L'Italia del Grand Tour da Montaigne a Goethe*. Napoli 1996.

¹⁸ Wandruszka, 67.

¹⁹ Erwin Gatz (Hg.): *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803*. Ein biographisches Lexikon. Berlin 1990, 511–513. és Elisabeth Garms-Cornides: „Passau und das heilige Offizium im Jahre 1766” in: *Römische Historische Mitteilungen* 18 (1976), 109–119.

Firmian (Leopold Ernst és Virgilius Augustin Maria),²⁰ vagy Philipp Gotthard Schaffgotsch gróf breslaui püspök (1748–1795),²¹ akire még az egyházmegyéjével szomszédos Sziléziában érvényesülő protestáns egyházi reform is hatott. A két bécsi érsek, Johann Joseph Trautson gróf²² és Christoph Bartholomäus Migazzi,²³ akiket Geraard van Swieten, Mária Terézia híres udvari orvosa és bizalmasa támogatott, a janzenista szellemiségnek megfelelően korszerűsítette a bécsi egyetem teológiai karát. E főpapi kör római tanulmányaiban gyökerező reformer-szemléletének egyik szembeszökő jele volt a salzburgi egyetem és a passauai papi szeminárium tanulmányi rendszerének megváltoztatása, mely utóbbiban a dogmatikát ettől kezdve teológiai források alapján kellett tanítani, vagyis az egyházatyák, köztük természetesen Szent Ágoston műveinek olvastatásával. Újabb kutatások eredményei azt jelzik, hogy a salzburgi érsekség – amely persze, a passauai püspökséghez hasonlóan, nem tartozott az osztrák területek közé – fontos szerepet játszott az Itáliából származó új vallási eszméknek a Habsburg Monarchiába történő közvetítésében.²⁴

Az említett prelátusok – dacára annak, hogy kétségkívül szimpatizáltak a janzenista vallásgyakorlat bizonyos jellegzetességeivel – mégsem tekinthetők janzenistának, hiszen nem tették magukévá ezen irányzat dogmáit. Peter Hersche, a kérdés legjobb ismerője filojanzenistának nevezi őket.²⁵ Befolyásuk nagyjából az 1770-es évek végéig, vagyis lényegében Mária Terézia haláláig tartott.

Mindezek után indokoltnak látszik feltenni azt a kérdést, hogy mennyire sikerült a janzenizmusnak híveket szereznie a Habsburg Monarchiában az osztrák területeken kívül. Az ilyen jellegű vizsgálat legkézenfekvőbb forrásainak mindekenélőtt a magánkönyvtárak gyűjteményei tekinthetők, melyek közül egyre számosabb kutató elemző munkájának köszönhetően mind többet ismerünk. Időrendben haladva, elsőnek a német származású cseh Franz Anton von Sporck gróf (1662–1738) érdemel említést. Őt még az újabban megjelent terjedelmes Ausztria-történeti összefoglalás 18. századot tárgyaló kötetének szerzője is a

²⁰ Gatz, 113–118.

²¹ Uo., 415–416.

²² Uo., 524–526.

²³ Peter Hersche: „Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien” in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 24 (1971), 280–309.

²⁴ Elisabeth Garms-Cornides: „Zwischen Giannone, Muratori und Metastasio. Die Italiener im geistigen Leben Wiens” in: Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (Hg.): *Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung, Wissenschaft im 18. Jahrhundert*. München 1976 (*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, Bd. 3), 235. és Uő.: „Roma e Vienna nell’età delle riforme” in: Ferdinando Citterio, Luciano Vaccaro (a cura di): *Storia religiosa dell’Austria*. Milano 1997 (*Europa ricerche* 4), 330.

²⁵ Peter Hersche: „Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen” in: Kovács (1979), 183.

janzenizmus kiemelkedő híveként mutatja be.²⁶ Sporck franciaországi és római tanulmányútja során ismerkedhetett meg ezen irányzat eszméivel. Később megjelentetett 124 művet és igen gazdag könyvtárat gyűjtött össze. Ám még a jezsuiták által lefolytatott szigorú vizsgálat is mindössze 16 „eretnek” és 15 „gyanús” írásra bukkant a kötetei között. A legújabb cseh kutatási eredmény alapján ezért tévesnek tűnik Sporckot egyértelműen janzenistának tekinteni, hiszen – Pascal iránti lelkesedésével ellenére – meglehetősen eklektikus ízlésű könyvgyűjtőnek látszik, még az egyházi irodalmat illetően is.²⁷ A magyar szakirodalom sem egészen mentes az olyan nézettől, amely mindazokat janzenistának tekinti, akik ilyen szellemiségű könyvekkel rendelkeztek.²⁸ Újabban azonban szerencsére egyre több olyan kutató akad, aki különbséget tesz a könyvgyűjtők sokoldalú érdeklődése és személyes eszméi elkötelezettsége között. Ezeknek az árnyaltabb elemzéseknek köszönhetően immár elég világosan látható, hogy sem Eszterházy Károly, a nagy mecénás egri püspök (1762–1799),²⁹ sem pedig a két szombathegyi püspök, Szily János (1777–1799) és Franz Hrzan von Harras (1800–1804) nem volt janzenista,³⁰ jóllehet több irányba tájékozódó főpapként igen jelentős könyvtárat gyűjtöttek össze, s több tekintetben is egyházuk átfogó megreformálásának elkötelezettjei voltak.

A Habsburg Monarchiába eljutó janzenista eszmék különböző útjainak fenti, csupán igen vázlatos áttekintése alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a közvetlen francia hatás inkább csak másodlagosan érvényesült az itáliaihoz képest, annak ellenére, hogy a janzenizmus számos francia „klasszikusának” művei megtalálhatóak voltak e közép-európai könyvgyűjteményekben.³¹ Ami pedig az

²⁶ Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien 2001 (Österreichische Geschichte 1699–1815), 236.

²⁷ Jitka Radimska: „Le jansénisme dans les bibliothèques de Bohême au XVIIe siècle” in: Tollet, 93–116.

²⁸ Hölvényi György: „Katholische Aufklärung und Josephinismus in Ungarn” in: Kovács (1979), 93–106.

²⁹ Bitskey István: „Giansenismo e ortodossia. (Il materiale italiano della biblioteca vescovile de Eger nell’epoca dell’Illuminismo)” in: Köpeczi Béla, Sárközy Péter (a cura di): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione francese*. Budapest 1982, 225–234., ill. Uő.: *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*. Eger 1997 (Studia Agriensia 16), 107–112.

³⁰ Tóth Ferenc: „Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely” in: Tollet, 183–196.

³¹ 1708-ból származó barcelonai könyvtárjegyzéke szerint még Habsburg Károly spanyol (ellen)király, a későbbi VI. Károly császár is érdeklődött a janzenizmus iránt, hiszen gyűjteményében megtalálható volt Pasquier Quesnel: *Histoire abrégée de la vie et des ouvrages de Mons. Arnauld*. Cologne 1695, és Louis Fontaines [Pierre Zacherie de Lisieux, sieur de Saint Marcel]: *Description du Pays de Jansénie*. Bourg-Fontaine 1688. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Bécs] Hausarchiv A. Familienakten, Karton 104, Mappe IV, Nr. 357 és 373, valamint Berecz Ágnes: „A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon

itteni janzenista vagy filojanzenista programot illeti, az sokkal kevésbé tűnik elméleti jellegűnek, mint a franciaországi, hiszen az előbbi dogmatikai vetülete háttérben maradt.³² Ezzel szemben Muratori meghatározó befolyása következtében – a korszak és a térség aktuális politikai törekvéseihez kapcsolódóan – a gyakorlatias vonatkozások váltak meghatározóvá.³³ Éppen ez a jellegzetessége magyarázza azt, hogy némely osztrák illetve német történész, köztük Eduard Winter a jozefinizmus (azaz II. József egyházpolitikájának) fő forrását a császár „Mária Terézia árnyékában”³⁴ megvalósult társuralkodásának kezdetétől, vagyis már 1765-től számítva, a janzenizmusban vélte meglelni.³⁵ E nézet igazolására kétségtől alkalmasnak tűnhetnek a késő-janzenizmus osztrák képviselői, akikre nagymértékben hatottak a felvilágosodás filozófiai és szabadkőműves eszméi. Mégis alighanem helytelen lenne megfeledkezni mellettük a protestáns egyházak reformtörekvéseinek, köztük pietizmusnak arról a hatásáról,³⁶ melyet a Habsburg monarchiabeli felvilágosodásra is gyakorolt. Vagy a II. Frigyes Poroszországa ellen viselt két háború (tudniillik az osztrák örökösödési és a hétéves) nyomán előállt politikai körülmények által kiváltott kényszerhelyzetről. Hiszen ez utóbbi bizonyosan hozzájárult II. Józsefnek azon meggyőződéshez, melynek alapján államegyházzá (*Staatskirche*) igyekezett alakítani mind a Monarchia, mind pedig a Német–római Császárság egyházi rendszerét, hogy mentesítse mindennemű pápai befolyástól és a Rómának folyósítandó adózástól, s hogy uralkodói akaratának engedelmes eszközévé tegye. Ehhez az amúgy is meglévő elképzeléséhez a késő-janzenisták alighanem csupán a szükséges érveket szolgáltatták.

könyvtárának teológiai állománya tükrében” in: A Ráday Gyűjtemény évkönyve 10 (2002), 113–132.

³² Berecz, 108.

³³ Muratori hatására ld. Eleonore Zlabinger: Lodovico Antonio Muratori und Österreich. Innsbruck 1970 (Studien zur Rechts-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte, Bd. VI) és Peter Hersche: „Il Muratori e il Giansenismo austriaco” in: La fortuna di L. A. Muratori. Atti del Convegno Internazionale di Studi Muratoriani, Modena 1972, tomo 3. Firenze 1975, 265–269.

³⁴ Miként ez a róla szóló korszerű életrajz első kötetének címében is szerepel. Ld. Derek Beales: Joseph II, vol. I: In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780. Cambridge 1987.

³⁵ Winter (1962).

³⁶ Hersche (1979), 191.

Misóczki Lajos

VALLÁSI TÜRELEM A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN¹

Az 1703-tól 1711-ig vívott, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc az első volt, amely nem vallási színezettel folyt a Habsburg-uralom ellen. A harchoz alapvetően kellett az a támogatás vagy egység, amely vallási különbség nélkül csatlakoztatta a nemeseket is, jobbágyokat is, és a nemzetiségi lakosokat is.²

Bár a Rákóczi-szabadságharc nem volt vallásháború, alkalmanként a vallásügy meghatározó szerepet kapott benne.³ Olyankor a fejedelem a felekezeti békét, megértést és a vallási türelmet állította a mindenkori nemzeti ügy szolgálatába. Ennek bizonyítására éppen őt idézhetjük: „... Minthogy a szabadság helyreállításáért fogtunk fegyvert, ... nem erőszakkal és indulattal léptem föl... Irgalomra és kölcsönös türelemre buzdítottam, mert nem helyeseltem, hogy lelkiismereti kérdésben erőszakot alkalmazzunk.”⁴ A vallási szítás és erőmegosztás helyett a türelmet, engedményt, belátást és a megértést gyakorolta. Ugyanis olyan hadsereget vezetett, amelynek katonái többségében a protestáns hitet vallották, ezért nem állhatott szembe sérelmeik orvoslásával. „Tudatosan, következetesen és egyedülállóan képviselte a nemzeti összefogás szükségszerűen felekezeti jellegét.”⁵ Nem engedte, hogy a sérelmezett katolikus vagy protestáns vallásügy megelőzze a nemzet érdekeit.

A szabadságharc idején Rákóczi vallási politikája és intézkedései a vallási türelem gyakorlatával a vallásügyet összekapcsolta a nemzeti ügygel. A seregekben nem támadt testvérharc, és a Habsburgellenes küzdelem sem vált vallásháborúvá.⁶

Kortársai ismerték a fejedelem mély római katolikus vallásosságát, amit édesanyjának, Zrínyi Ilonának, első tanítójának, P. Bárkány János ferences szerzetesnek és Badinyi Jánosnak köszönhetett. „Kialakították tanítóim bennem a

¹ A „II. Rákóczi Ferenc Kassán, 1906–2006” c. nemzetközi tudományos konferencián, II Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hazahozatalának és újratemetésének 100. évfordulóján, Košice/Kassán, 2006. okt. 28-án elhangzott előadás.

² Heckenast Gusztáv 1953, 165–166.

³ Ludányi Sándor 1980, 311.

⁴ Rákóczi Ferenc 1985, 91.

⁵ Fabiny Tibor 1980, 365.

⁶ Karácsonyi János 1985, 158.

rangomhoz illő erkölcsöket, és imádkozásra készítették” – írta a Vallomásokban.⁷ Világnézetének, vallásosságának és toleranciájának további megszilárdításában a külső körülmények is segítettek. Mégis, „világnézetének alakulásában a belső, lelki alkatán van a hangsúly” – erősítette meg 20. századi egyik történészünk.⁸

Korán, huszonnégy évesen a vallásos világnézete nemzeti, történeti és hazafias tartalmat kapott. Így szólt Istenhez: „A magyar nemzet ügyét úgy vettem kezembe, mint a Te ügyedet. Azt hittem, Te hívtál el erre engem. Közvetlen a Te gondviselésedbe ajánlottam magamat. És Te nem is hagytál el engem.”⁹ Istenközpontú filozófiáját egyetlen gondolat hatotta át, az ország szabadságának visszaszerzése. A hazafiság második világnézetévé válik. A gyökerében vallásos világnézet párhuzamos marad hazafiúi világnézetével, sőt „vallásos világnézete lesz hazafias világnézetének megmentője is”.¹⁰

II. Rákóczi Ferenc szabadságküzdelmének egyik alappillére a vallási türelem alkotta. Toleráns magatartásával nemcsak példát mutatott, hanem annak elfogadására és gyakorlására tömegeket sorakoztatott fel katonái és a hátszági lakosság között is. Kezdetben ennek megvalósítása kínzó gonddal járt. Seregeit túlnyomóan alkotó protestáns katonák sokan úgy látták, „ütött az óra a vallási sérelmek megtorlására is. Sok helyen véres összetűzésre került sor az egykor elkobzott templomok, iskolák visszavételéért. Már attól kellett tartani, hogy az évtizedek alatt mesterségesen szított vallási gyűlölet, belső villongás, szétforgácsolja a felkelők erejét”.¹¹ Rákóczi közbelépésére abbamaradtak a vallási önbíráskodások. A katonai érdek és a politikai belátás alapján meggyőződéssel követte szíve és lelke sugallatát, a vallási türelmet.¹² Ugyanakkor vallási türelem terén híveinek volt kit – a szemléletében vallási toleráns Rákóczit – és volt mit, vallási türelmet tükröző és megvalósító intézkedéseit, rendeleteit és törvényeit követni.

Pátensek a vallási türelem biztosítékai

1703. május 6. és 12. között II. Rákóczi Ferenc és gr. Bercsényi Miklós megfogalmazta a harcra szólító „*brezáni kiáltványát*”,¹³ amely a küzdelem pillanatától eldöntötte annak felekezeti semlegességét. Eleve leszögezték minden vallás

⁷ Rákóczi Ferenc 1979, Vallomások, 13. P. Bárkány (nevét a feldolgozásokban Bárkányinak is írják) életrajzára: Karácsonyi János 1924, 95., 98. P. Takács J. Ince – Pfeiffer János 2001, 824–825.

⁸ Borovi József 1980, 297.

⁹ Uo., 299. Idézi II. Rákóczi Ferencet.

¹⁰ Uo.

¹¹ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes 2004, 102.

¹² Esze Tamás 1980, 289.

¹³ Nevezik még: „brezáni pátens”, brezáni proklamáció”, „brezáni manifesztum”.

háborgatásának tilalmát.¹⁴ Az 1704. január elején (1703. június 7-i előkeltezett) kiadott „*Recrudescent*” („*Felfakadnak*”) kezdetű kiáltvány 16. pontja a háború okai között a vallási sérelmekre is utalt.¹⁵

A fejedelem először Tokajban, 1703. november 10-én adott ki *vallásügyi pátenst*.¹⁶ Ezzel megtiltotta a katolikus templomok önkényes elfoglalását és protestánsoknak adását. A következő, 1704. január 27-én közzétett *vallásügyi pátenst* már nemcsak templomokról vagy istentiszteleti célú helyiségekről szólt, hanem minden egyházi tulajdonú ingó és ingatlan vagyron védelméről is. „Az akár jogtalanul is elvett egyházi javak önkényes visszavételének tiltásával együtt jár a templomok, egyházi épületek létesítésének bárki részére biztosítandó engedménye is.”¹⁷ Az egyházak tevékenységéhez szükséges volt Rákóczinak a megkülönböztetést kizáró, azonnali, folyamatos és minden térre kiterjedő segítségére is. 1704. június 20-án, a solti táborában adta ki azt a *vallásügyi rendeletet*, amellyel a r. k. főpapokat a protestánsok szabad vallásgyakorlatára hívta fel.¹⁸ Rákóczi a vallási türelemmel számbavett gondok feloldását a majdani országgyűlés elé utalta. Addig is türelmet sugallt, és oltalomlevelekkel nyújtott védelmet az egyházaknak.

Oltalomlevelek védelmében

A felekezeti gyűlölködések elkerülésére, és seregei egyik vallás követőit se háborgassák, Rákóczi oltalomleveleket állított ki. A gyöngyösi ferences szerzeteseknek a szatmári táborában, 1703. szeptember 3-án adta át az oltalomlevelet.¹⁹ Városnak és protestáns közösségének 1703. szeptember 27-én, szintén a szatmári táborában állított ki oltalomlevelet, amit a besztercebányaiak vettek át.²⁰ Kiemelten említjük a kassai római katolikus egyháziakkal induló jó kapcsolatát. Kassát 1704. október 20–21-én adta át Hercules Pius Montecuccoli gr. császári generális-főstrázsamester gr. Forgách Simon kuruc tábornagynak.²¹ A kapitulációs szerződés első pontja „az egyházközségek, templomok és iskolák zavartalan működését, a második pont a templomok kincstára(i) nak... sértetlen-

¹⁴ A szövegére I. Spangar András 1742, 50. M. Kovács János 1742, 50. (A pátenst nyílt parancs.) A teljes szövegét legutóbb közölte: R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel 2004, 34–35.

¹⁵ Szegedi, Joannes 1734, 244. Acsády Ignác 1898, 572. Asztalos Miklós 2000, 151.

¹⁶ Nagy Zsigmond József 1982, 529.

¹⁷ Fazekas Csaba 2004, 70–72. Hivatkozik: MOL G. 15. A Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. A. 2. I. 7-8. Pátenst ex Miskolcz. Ezt a pátenst Miskolcon tette közzé.

¹⁸ Egyháztörténet, 1943 jan.–jún., Esze Tamás: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében, 45–46.

¹⁹ Karácsonyi János 1923, 512. Hivatkozik GYFL Gyöngyösi Protocollum I. 13. = MFKL Historia Domus Conventus Gyöngyösienis. 1767, 63–64. Bachó László, Dezséri 1938, 9–10.

²⁰ Rosenauer Károly 1876, 91–92.

²¹ Duchoň, Jozef 2004, 16.

ségét” szavolta.²² A fejedelem kivizsgálta az ottani protestánsok sérelmeit: „Érvényt szerzett a vallásszabadságnak és a hitfelekezetek jogegyenlőségének.”²³ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Rákóczi kedves városában nem volt vallási torzsalkodás.

A vallási türelemre mutatott példát a segélyek folyósításakor is. A sok eset közül: A Nyitra vármegyei komjáti református esperesnek megélhetésre 1704-ben 400 forintot küldött.²⁴ 1705-ben a szűkölködő Borsod vármegyei szendrői szerzeteseknek 500 magyar forintot utaltatott ki a kassai harmincad-jövedelemből.²⁵

Törvényekkel a vallási türelem védelmében

Már az 1704. március 12-én megnyitott I. gyöngyösi béketárgyaláson, a *gyöngyösi 25 pont*-ban helyet kapott a vallásügy. Mind azon, mind az augusztus 28-i II. gyöngyösi fegyverszüneti vagy béketanácskozáson, ugyanúgy az október 21-i, selmecbányai tanácskozáson a vallás- és egyházügy megoldatlan maradt, hiszen azokon a fegyverszünet vagy a béke ügye volt a megbeszélések középpontjában.

A vallásügy vitája az 1705. szeptember 20-án megnyílt szécsényi országgyűlésen került elő. A szentesített 19 törvénycikk közül a 13. kimondta a vallási türelem alapvetését, hogy a három *bevett vallás* közül bárki bármelyiket követheti, „*abban pedig senki által ne háborgattassék*”.²⁶ A 14. törvénycikk a templomok hovatartozásában kimondta, a vitázó felek csendes megegyezéssel döntenek. A 15. törvénycikk a római katolikus klérus és a pálos rend ügyét rögzítette. A 16-17. cikkely kinyilvánította, hogy a földesúri jog szűnjön meg a vallás dolgában; amely valláson többen vannak valamely helységben, azoknak adassék a templom a jövedelmeivel együtt; vegyes bizottságokat küldött a helyszíni vallásügyi eljárásokhoz; ezeket az egyezségeket a dunántúli vallási vitákban is érvényesíteni kellett. A felsorolt törvénycikkek láthatóan a már addig is elfogadott és megvalósított egyház- és vallásügyi intézkedéseket törvényesítették. Kivilágolt, Rákóczi a vallásügyet úgy oldotta meg, hogy alárendelte a haza ügyének.²⁷ A vezérlő fejedelem a vallási megbékélés emlékére érmet veretett.²⁸ Az országgyűlés törvényeit vagy végzéseit 1705. október 22-ig a vármegyék törvényhatóságai írásban is megkapták. Azokkal egyidőben a *vegyes* vagy *kiküldött* vagy

²² AMK Štátny Okresný Archív Continuatio... Civitatis Cassoviensis Tabularium II. 12183. Capitulatis cum civitate Cassoviensi die 22. 7bris 1704. facta

²³ Kemény Lajos 1896, 59.

²⁴ Esze Tamás 1941, 6.

²⁵ Bánkuti Imre 1990, 132.

²⁶ Beér János – Csizmadia Andor 1966, 207.

²⁷ Ladányi Sándor 1980, 314.

²⁸ Huszár Lajos 1985, 405–406. Előlapján Rákóczi mellképe, hátlapján antik oltár van, amelynek tüzét három Vesta-papnő éleszti, jelképezve a három vallást. Dobal, Wohlen 1988, 51., 647.

vallásügyi bizottságok és biztosok (Commissarius Deputatus vagy Exmissiorum Commissariorum) hozzáfogtak feladatuk megoldásához.²⁹

A lakosság legtöbb helyen megértően figyelte a *bizottságok* tevékenységét. A sok közül: Az Esztergom vármegyei Bátorkesziben 306 római katolikus, 264 református és 66 evangélikus tartózkodott. A protestánsok többen voltak, mint a katolikusok. Azonban a *bizottság* döntésére, többségi jogon, a templom a katolikusoké lett, parókiával, iskolával és az egyházi földekkel együtt. Mivel a parókiát körül kellett keríteni, a reformátusok kétszáz karót ígértek. A vesszőt a katolikusok adták, és ők fonták a kerítést is. A reformátusok megtartották a parókiának épített házukat, amelynek udvarán templom- és iskolaépítéshez is telket kaptak.³⁰ A *vegyes bizottságok* nemcsak a helybeli érdekekből keletkezett súrlódásokat simították el, hanem egy-egy bizonytalan elvi kérdést vagy sajátos helyzetet is megoldottak éppen a Rákóczi sugallta vallási türelemnek megfelelően. Adódott – az anyaközség lakosságának létszámát egyedül kell-e számítani, vagy hozzá kell adni a filiáinak lélekszámát is? A Pozsony vármegyei Szerdahelyen a katolikusok erősen fogadkoztak, ha a reformátusok számának megállapításakor a filiákat is beszámítják, ezáltal ők kisebbségbe kerülnek, a templomot halálukig védeni fogják. A *vallásügyi bizottságnak* még ebben az izzó helyzetben is sikerült békességet teremtenie. Győzött a vallási türelem, mert a reformátusok lemondtak a régi templomról, és beleegyeztek abba, hogy az új építéséhez telket kapnak. Erre a katolikusok átadtak nekik egy harangot.³¹

A nemzeti műveltség vallásos alapjai is igényelték a türelmet. Rákóczi fontos állami feladatnak tekintette az oktatás-nevelés ügyét. Oktatáspolitikai nézetei és intézkedései szintén a türelemre törekvést tükrözték.³² Az iskolaügy Magyarországon a 18. század legelején is katolikus és protestáns sarkosítással jelent meg. Rákóczi viszont nemcsak eltúrte országában a protestáns iskolákat, hanem intézkedett is, ha éppen a jezsuitákkal szemben kellett is, a protestáns iskolák visszaállítására.³³ Már az 1704. augusztus 12-i, a vallás szabad gyakorlásáról szóló, „*a vallási türelem tárgyában*” a vármegyékhez küldött rendeletével kinyilvánította a városi kollégiumokra és falusi iskolákra is érvényes oktatási szabadságot.³⁴ Sárospatak, Debrecen, Eperjes, Késmárk és Nagyenyed híres protestáns iskoláiba visszatértek, vagy újakkal bővültek a tanárok és a diákok. (A debreceni református kollégiumot Rabutin de Bussy tábornagy császári serege többször, utójára 1706. november 28. – 1707. január 3. között dúlta fel. A következő évben a katonái a nagyenyedi kollégiumot zúzták szét. Rákóczi segítségével taná-

²⁹ Leskó József 1907, 283. 26. tétel, 389. 27. tétel

³⁰ Mályusz Elemér 1935, 57–58.

³¹ Uo.

³² Földes Éva 1980/1, 48.

³³ Uo., 49.

³⁴ Földes Éva 1980/2, 250.

rai csak 1709-ben térhettek vissza iskolájukba.³⁵⁾ „A katolikus művelődésnek... önfeláldozó hirdetői... a nép között a szó és a példa eszközével nyertek az egyház számára új híveket... Lelkes plébánosoknak és szerény szerzeteseknek” (lehetett ezt köszönni).³⁶⁾

A katonák hitélete is (néhány kirívó kivétellel) a megértő türelmet tükrözte. Az 1707. február 26-án, a Bihar vármegyei Diószegen rendezett mustra vagy katonai szemle alapján a br. Károlyi Sándor vezette hadtestben, a vallási tételnek megfelelően 15 református prédikátor szolgált (korábban 10 volt), (de r. k. káplán egy sem). 1708 márciusától a jász lovasezredben Németi Ferenc káplán volt a tábori pap. 1707/1708-ban az udvari papok és várkáplánok 72-en voltak.³⁷⁾ 1707-ben Czelder Orbán ezereskapitány Zsolnán zászlókat bontatott az ezredében. Felavatásukra Rákóczi Krmann Dániel evangélikus püspököt kérte meg. Krmann a zászlószentelő beszédét március 8-án mondta el (cseh nyelven) a zsolnai templomban. Az avató ünnepély Rákóczi által írt imával zárult.³⁸⁾ 1709-ben a kassai volt jezsuita majd premontrei templom orgonáját kuruc alezredes, Bácsmegyey Ádám állíttatta fogadalmi ajándékkul, szerencsés felgyógyulásának emlékére. Vallásos tette különleges példa a kuruc seregben tapasztalható vallási türelemnek. Hiszen Bácsmegyey evangélikus vallású volt.³⁹⁾ A 77 éves egri r. k. püspök, Telekessy István a végsőig kitartott II. Rákóczi Ferenc és szabadságharca mellett.

Utószó

Emlékét a római katolikusok és a protestánsok is vallásos tisztelettel megőrizték.

A 18. század óta énekelték a 12 versszakos *Rákóczi Ferenczet sirató templomi szent éneket* a szlovák (szláv) evangélikus templomokban.⁴⁰⁾ A vezérő fejedelem megdicsőülten került haza: A kassaiak örök nyughelyet adtak neki 1906. október 29-én az Árpád-házi Szent Erzsébet emlékére szentelt templomuk kriptájában.⁴¹⁾ 1917. május 21-én a gyöngyösi Szent Bertalan-templom elhamvadt. 1922-ben a város kérésére Unghváry Sándor festőművész az újjáépített északi hajó mennyezeti freskójával megörökítette Rákóczi 1704. március 27-i ottani

³⁵⁾ Zoványi Jenő 1977, 427.

³⁶⁾ Mályusz Elemér 1935, 62.

³⁷⁾ Egyháztörténet, 1943 jan. – jún., Esze Tamás: Tábori papok II: Rákóczi Ferenc hadseregében, 88., 95.

³⁸⁾ Zsilinszki Mihály 1899, 67-68.

³⁹⁾ Szabó Adorján 1906, 47. Hivatkozik: Diarium Oeconom. Collegi Cassoviae, 1709. jan. 2.) jún. 11.

⁴⁰⁾ Magyar Szó, 1903. dec. 25., VII–VIII. Jeszenszky Károly: II. Rákóczi Ferenczet sirató templomi szent ének

⁴¹⁾ Balla Antal 1935, 260–261. Duchoň, Jozef 2004, 72–74.

tartózkodásának emlékét. Amíg az a templom áll, II. Rákóczi Ferenc alakja ott lesz a szentek között.

* * *

Elkezdjük, de együtt már nem írhattuk meg. Feleségemnek, Kazella Mária emlékére.

Rövidítések

AMK	Archiv Mesta Košice (Košice)
MFKL–GYFL	Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár – Gyöngyösi Ferences Levéltár (Budapest-Gyöngyös)
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
P.	Páter
r. k.	római katolikus

Felhasznált irodalom

- ASZTALOS Miklós 2000: II. Rákóczi Ferenc és kora. (Az 1934. évi kiadás reprintje.) Budapest.
- BALLA Antal 1935: II. Rákóczi Ferenc élete = LUKINICH Imre szerk.: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszáz-éves fordulójára. I. Budapest
- BÁNKUTI Imre 1990: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. Miskolc
- BEÉR János – CSIZMADIA Andor 1966: Történetünk a jogalkotás tükrében. Budapest
- BOROVÍ József 1980: Rákóczi világnézetének vallásos vonatkozásai = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- DUCHOŇ, Jozef 2004: Rákóczi Kassája. Ford.: Hrušova, Eva. Košice
- ESZE Tamás 1941: Jeltelen sírok... = FARKAS Ignác szerk.: Theológiai tanulmányok 69. Csikesz Sándor emlékkönyvek 2. Debrecen
- ESZE Tamás 1980: Rákóczi valláspolitikája = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- FABINY Tibor 1980: Rákóczi és az evangélikusok = KÖPECZI Béla – HOPP Lajos – R. VÁRKONYI Ágnes szerk.: Rákóczi tanulmányok. Budapest
- FAZEKAS Csaba 2004: II. Rákóczi Ferenc miskolci pátense a vallás ügyéről = DOBROSSY István szerk.: Emléklés. Miskolc
- FÖLDES Éva 1980/1: II. Rákóczi Ferenc oktatáspolitikája = MÉSZÁROS István szerk.: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XIX. századi történetéből, 41–58. Budapest
- FÖLDES Éva 1980/2: Rákóczi iskolapolitikája = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc, 245–255. Budapest
- HECKENAST Gusztáv 1953: Függetlenségi harcok a török és Habsburg hódítás korában 1526–1711 = MÁRKUS László fel. szerk.: A magyar nép története II. Budapest
- HUSZÁR Lajos 1935: A kuruc-kor érmészete = LUKINICH Imre szerk.: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszáz-éves fordulójára. I. 388–412. Budapest
- KARÁCSONYI János 1923: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest

- KARÁCSONYI János 1924: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest
- KARÁCSONYI János 1985: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Pécs
- KEMÉNY Lajos 1896: Kassa története = SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu szerk.: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest (1906)
- M. KOVÁCS János 1742: A magyar kronikának röviden le-rajzolt sómája... Posony
- KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes 2004 II. Rákóczi Ferenc. 3. jav. kiad. Budapest
- LADÁNYI Sándor 1980: A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadság-harcban = BENDA Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- LESKÓ József 1907: Adatok Telekessy István egri püspök korához = LESKÓ József szerk.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. 267–546. Eger
- NAGY Zsigmond József 1982: Magyarország történeti kronológiája 1687–1740 = PÉTER Katalin – SOMOGYI Éva szerk., BENDA Kálmán főszerk. Magyarország történeti kronológiája. II. Budapest
- RÁKÓCZI Ferenc 1979: Vallomások. Emlékiratok (1716–1719) = HOPP Lajos szerk.: Rákóczi Ferenc. Ford. Szepes Erika és Vas István. Budapest
- RÁKÓCZI Ferenc 1985: Emlékiratok. Ford. Vas István. Debrecen (1717)
- ROSENAUER Károly 1876: A beszercebányai Á. H. Ev. Gymnasium története. Beszercebánya
- SPANGAR András 1742: Continuációja a Magyar Kronikának. Második rész. Posony
- SZEGEDI, Joann(es) 1734: Rubricae sive synopses Titulorum, Capitum et Articuli Universi Juris Ungarici. Tyrnavia
- P. TAKÁCS J. Ince OFM – PFEIFFER János 2001 Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. 2. Szombathely
- ZOVÁNYI Jenő 1977: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: LADÁNYI Sándor. 3. kiad. Budapest
- ZSILINSZKY Mihály 1899: Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei 1663–1740. Budapest

Zachar József

BEREGSZÁSZ HUSZÁRAI, 1755–1768¹

A bizonyára szokatlanul hangzó cím magyarázataként és a téma bevezetéseként nem lehet pontosabban megfogalmazni a mögötte meghúzódó szándékot, mint ahogyan azt egyik 1930-ban publikált dolgozatában a XX. század egyik legjelentősebb magyar hadtörténész-egyénisége, Markó Árpád (1885–1966) honvéd-ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja számunkra is örökül hagyta. E fontos kijelentés így hangzott: „Helytelen a magyar önálló honvédség ősei gyanánt csak a 48-as honvédsereget és még legfeljebb Rákóczi kurucait elismerni, mert a magyar hadsereg, az exercitus hungaricus nem pusztult el Mohács után a hadtörténet színpadáról, hanem, bár más formában és kedvezőtlen körülmények közt, tovább élt a volt Monarchia császári seregeinek – expressis verbis [kifejezetten] magyar rendszerű – véderő-szervezetében.”²

Valóban, a magyarországi (részleges) Habsburg-királyi uralom idejének kezdetétől jelen voltak az uralkodói zsoldosok között az újonnan megszerzett felségterületről kikerültek. Az 1648–1848 közti időszakban azután a császári, 1745-től császári–királyi állandó hadseregben mindenkor és egyre növekvő jelentős hányadot tett ki a közös Habsburg-uralkodó alatt álló, más országokból és tartományokból származókkal együtt hadba hívott magyar királyságbeli csapatkontingens. Eközben tovább élt a hadállítás hagyományos magyar módja, az országot fenyegető háború esetén fegyverbe szólítható honvédő általános vagy részleges nemesi, banderialis és portális felkelés. Ugyanakkor mind több, külső országokban is hadba küldhető harcost szolgáltatott az egyre növekvő területű katonai határőrvidék ennek fejében más terhektől mentesített parasztsága.³ (Így az 1756-os hadi előkészületek során a 247 075 fősnek előírt császári–királyi hadilétszámon belül a magyar felségterületekről 87 596 fegyveressel számolt a bécsi hadvezetés.⁴)

¹ Az egykori, évtizeden át végzett bécsi levéltárosi munka egyik szerény, a beregszászi helytörténeti konferenciákra nyert meghívás hatására készített, a helyi vonatkozású kutatások szempontjából is hasznosítható távoli levéltári állagokra utaló célzattal, figyelemfelkeltésként készített összegzés.

² Markó Árpád: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben, idézi: Tóth Gyula: Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók neszora, Magyar Tudomány, 1966/1, 99.

³ Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792, Budapest, 2004, 17. skk., 104. skk., 225. skk.

⁴ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KA), Akten des Hofkriegsrates, Sonderreihe Armeeschemata (ASch), Nr. 62

A korszak dinasztikus háborúiban sorozatosan távoli hadszíntereken bevetett Habsburg-hadakban jellegzetes színt jelentettek a lovassági fegyvernem részét képező sajátos magyar csapatnem, a huszárság harcosai.⁵ Az állandó hadsereg fennállta idején (1648–1848) ebbe betagoltan hosszabb-rövidebb ideig összesen 43 magyar huszárezred küzdött általában idegen és csak kivételesen a magyarság javát (is) szolgáló érdekekért.⁶ Ezek tettei, különösen a rövidebb ideig fennálltaké, idővel jórészt a feledés homályába merültek.

Az állandó hadseregbeli katonákat és így a huszárokat is a Bécsben birodalmi méretekben hatáskört gyakorló Udvari Haditanáccsal kötött szerződés alapján ezredtulajdonossá kinevezett vállalkozó zsoldosvezér, a későbbiekben mind inkább tekintélyt szerzett harcos vagy erre önként jelentkező fő- vagy köznemes kezére adta az uralkodó. Az ezredtulajdonos azután az előírt létszámot és felszerelést vagy a kincstárból kiutalt összeg vagy saját jövedelme felhasználásával, esetleg a kettőt közösen igénybe véve, biztosította.⁷ A katonaállítás módja a magyar területeken egy évszázadon át szabad toborzással, majd az általános felkelés részét képező portális katonaság egy részének adóelengedés fejében való országgyűlési hadbaszólításával is történt.⁸

Ez utóbbi alkotmányos döntés lehetővé tette, hogy a Habsburg-haderő 1755-ben elrendelt átszervezésével egy időben a magyarországi kiállítású lovas-, majd 1772-ben a gyalogegységeket is állandó toborzási körzetbe utalják.⁹ A lovasságot érintő intézkedés idején (az alapvetően magyar részvétel nélkül megszervezett 18 vértés- és 12 dragonyosezred mellett és a 4 határőrvidékbeli huszárezreden túl) éppen tíz magyar huszárezred állt hadrendben. Ezek közt osztották fel a szűkebb értelemben vett, tehát erdélyi, horvát–szlavónországi és katonai határőrvidékbeli területek nélküli, magyarországi vármegyéket. A viszonylag kevés ezred léte lehetővé tette, hogy a helyi tehertétel csökkentésére egy-egy egység több vármegyét kaphasson toborzási körzetként. Így az akkori Splényi-huszárezredet nemcsak Bereg, hanem mellette Ung és Ugocsa, valamint Abaúj, Sáros és Szepes vármegye lakosságából kiegészítendőként határozta meg az udvari haditanácsi intézkedés.¹⁰ (Az összesen 79 császári–királyi gyalogezred közt nyilvántartott 9 szűkebben értelemben vett magyarországi és 2 erdélyi egységet

⁵ Zachar József: Habsburg-hadakban, in: Uő (szerk.): Huszárok, Budapest, 2000, 28. skk.

⁶ Zachar József: Magyarok a Habsburg-haderőben, in: Rácz Árpád (szerk.): Nagy képes millenniumi hadtörténet, Budapest, 2000, 229. skk. Uő.: A magyarországi huszáregységek tulajdonosai és vezénylői, in: Csíhák György (szerk.): A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai, Nyíregyháza, 2004, 291. skk.

⁷ Zachar József: Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században, Budapest, 1990, 15. skk.

⁸ Zachar József: A magyarországi hadügy jogi keretei 1648–1848, Hadtörténelmi Közlemények, 1995/2, 3. skk.

⁹ Zachar József: Császári–királyi szolgálatban. Hadügy, hadsereg, magyarság 1683–1792, kézirat, Magyar Tudományos Akadémia doktora értekezés, Budapest, 1993, 174. skk.

¹⁰ KA, Asch, Nr. 44/7, 56, 57, 57a

akkor még nem érintette a területhez kötés, csupán a 11 katonai határőrvidékbeli számára voltak eleve adottak az ezredkerületek.¹¹⁾

Természetszerűleg az egyes egységeket nem saját toborzókörzetükben helyezték el, hanem az éppen aktuális katonai megfontolások alapján jelölték ki a törzs és az egyes alegységek helyőrségét vagy táborhelyét. Így 1755-ben Bereg (és Máramaros) vármegyében nem a Splényi-, hanem az akkori Nádasdy-, az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi sírba süllyedéséig továbbélő és utoljára 9. hadrendi számot viselő huszárezredet helyezték el, törzsével a vármegye székhelyén, Beregszászon.¹² Ennek az egységnek toborzási körzetét viszont akkor éppenséggel Bihar vármegye, Debrecen szabad királyi város, a hajdúvárosok és a tiszántúli kun kerület képezte.¹³

Ennek az lett a következménye, hogy Beregszászon a most itt tárgyalt mintegy másfél évtizedben két huszáregységet képviselő fő- és altisztek voltak jelen, mégpedig a Nádasdy-husárok törzsében szolgálók, akikhez gyakran csatlakoztak törzstisztjeik is, továbbá a Splényi-husárok Bereg vármegyébe tartósan kiküldött toborzóbizottságába beosztottak. Bereg vármegye más településeinek lakosai elsősorban az éveken át körükben táborozó és gyakorlatozó Nádasdy-husárokkal találkoztak, míg a Splényi-husárok közé viszont ők maguk is beállhattak, amennyiben az adott vidékre kiszállt toborzóknak sikerült erre meggyerni őket, ez viszont a szülőföldükről való eltávozást eredményezte.

Rátérve most a Splényi-huszárezredre, azt a neves, több nemzedék óta fontos katonai szerepet játszó, jelentős egyéniségeket felvonultató, a Sáros vármegyei Ternyén birtokos család sarjaként az itáliai Bresciában 1705-ben született, 1723 óta huszártisztként szolgáló Miháldi Splényi Gábor Antal báró, ezredesként, 1733. november 4-i keltezéssel alapította. Miközben egységét 1737-ig személyesen vezényelte is, 1739-ben 1735. április 18-i visszamenőleges hatállyal vezérőrnaggyá (ahogyan akkor még magyarul mondták: generális-főstrázsamesterré) nevezte ki a hadvezetés, majd 1742. december 8-án altábornagy és 1754. június 12-én 1748. november 23-i ugyancsak visszamenőleges hatállyal lovassági tábornok lett, mindhárom elismerése háborús helytállásán alapult, azt tükrözte.¹⁴ Arra vonatkozóan nem bukkant még elő forrás, hogy huszárezredének toborzási körzetbe utalását követően a családi birtokaikhoz közeli Eperjesből, ottani városi házából felkereste-e a hat vármegyére kiterjedő toborzókörzetet, így arra vonatkozóan sem, járt-e személyesen Beregszászon.¹⁵ A hétéves háború utolsó hadjá-

¹¹ KA, ASch, Nr. 62

¹² KA, ASch, Nr. 59d

¹³ KA, ASch, Nr. 57a

¹⁴ KA, Akten des Hofkriegsrates, Sonderreihe Bestellungen (Bst), Nr. 6039, 6110, 6112, 6529, 8346, ASch, Nr. 53a, 55a, Alte Feldakten (AFA), Röm. Reich, 1733–XIII–16

¹⁵ KA, Personalakten, Musterlisten (ML), Fasc. 1011 (alt), fol. 2, 4, 130, 133, 227, 231, 329, 333, 410, 416, 497, 505, 577, 583, 659, 665, 669, 752, 756, Fasc. 1012 (alt), fol. 2, 6, 77, 81, 155, 159, 231, 125, 320, 323, 325, 444, 596

rati esztendejében, 1762-ben, pontosabban még nem ismert időpontban, de bizonyosan június 25-ét követően hunyt el.¹⁶

Halála után az ezredtulajdonosi jogkört az idősebb cseszneki ágból származó Galántai Esterházy Imre gróf vezérőrnagy nyerte el, aki Pozsonyban 1726-ban született és 1742 óta huszártisztként katonáskodott. Miként korábbi előléptetései, így 1755-ben bekövetkezett ezredesi rangba emelése és 1758-as tábornoki kinevezése esetében, ezúttal az ezredtulajdonosi jogkör átruházásában is a szinte megszakítás nélkül folyt háborúban tanúsított személyes hősiességének elismeréseként részesült. Vele kapcsolatosan sincs még arra vonatkozó adat, hogy távoli pozsonyi lakóhelyéről felkerekedve, járt-e az ezredével együtt örökölt toborzókörzetben, így Beregszászon.¹⁷

Miután a volt Splényi-, immár Esterházy-huszárezredet a hadvezetés takarékosági okokból 1768. szeptember 15-i hatállyal feloszlatta, az akkor már altábornagy ezredtulajdonos e helyett az addigi Újházy-, a XX. századig továbbélő, utolsó hadrendi száma szerinti 3. huszárezred tulajdonjogát kapta meg és azt birtokolta egészen 1792-ben (már 1773 óta viselt) lovassági tábornoki rangban bekövetkezett haláláig.¹⁸ Ez a tény, továbbá, hogy nemes Újházy Ferenc Ferdinánd vezérőrnagy ezzel egy időben az ezredtulajdonos Dessőffy József János báró altábornagy halála következtében megüresedett addigi Dessőffy-, ugyancsak századunkig továbbélő, utolsó hadrendi száma szerinti 4. huszárezrednek az új tulajdonosa lett,¹⁹ máig nagy zavart okoz a hadtörténeti irodalomban.

Ha már a toborzási körzethez tartozó Bereg vármegyébe és főleg a toborzóközpontként kijelölt Beregszászba a két egymást követő ezredtulajdonos valószínűleg, vagy legalább is eddig bizonyíthatóan nem jutott el, e területet is fel kellett keresnie kötelességszerűen a legmagasabb rangúként utánuk következő, az egység életét közvetlenül meghatározó vezénylőezredesnek. E beosztást a tárgyalt 1755 és 1768 közti időben ugyancsak két személy töltötte be. 1762 végéig az 1716-ban a Szatmár vármegyei Lázáriban született és 1736 óta katonáskodó Vásárosnaményi Eötvös Miklós²⁰, majd az ő 1762-ben bekövetkezett vezérőrnagyi kinevezése után, amely mögött egyébként a Bereg és szomszédos vármegyei huszárok rendkívül jelentős háborús helytállása húzódik meg, az éppen elhunyt ezredtulajdonos elsőszülött fia, Miháldi Splényi László Ignác báró. Utóbbi 1728-ban a Sáros vármegyei TERNYÉN született és 1743, vagyis tizenöt éves kora óta szolgált apja ezredében, majd pályafutása csúcsára érve,

¹⁶ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 708

¹⁷ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 705, 711, 844, 894, Fasc. 1013 (alt), fol. 2, 72, 155, 246, 335, 423, 504, 586, KA, Bst, Nr. 8808, 9299, 9308, KA, Asch, Nr. 70b

¹⁸ KA, ML, Fasc. 1013 (alt), fol. 656, KA, Bst, Nr. 3085, 4050, 5420, 7463, 9028, 9220, 9299, 9784, KA, Asch, Nr. 2, 70b, 71

¹⁹ KA, Bst, Nr. 2440, 6111, 7693, 7494, 8691, 8808, 9308, KA, Asch, Nr. 70b

²⁰ KA, ML, Fasc. 1011(alt), fol. 665, 677, 752, 763, Fasc. 1012 (alt), fol. 2, 13, 77, 88, 155, 167, 231, 245, 323, 325, 457, 596, 602, KA, Bst, Nr. 8784, 9800

1779-ben, már más beosztásból vezérőrnaggyá nevezték ki.²¹ E történelmi ténynek köszönhetően, ameddig élt még a huszárok emléke Beregszászon, csak Splényi-huszároknak nevezte őket az emlékező köznyelv.

Mielőtt arról esne szó, hogy kik is toborozhattak Beregszászon a beregi legények között, hogy azok a Splényi-, majd Esterházy-huszárezred katonái legyenek, fontosabbnak tűnik arról szólni, milyen nagyságrendben is vonulhattak be ezek a legények. Ehhez alapul az egység létszámviszonyait tükröző összeírások szolgálnak. Az 1755-ös kezdő esztendő éppen két dinasztikus háború közti utolsó békeév volt, amikor szerény számú katona fegyverben tartása volt előírva, mégpedig ennél az egységnél a törzsben és tíz században összesen 615 fő és 400 ló, ám még ez sem volt adott a Sáros vármegyei Kisszebenben végrehajtott mustra tanúsága szerint, hanem csupán 568 fő és 342 ló²², vagyis még a békelétszám biztosításához is toborzásra volt szükség.²³

1756 azonban már az újabb, hétéves vagy harmadik sziléziai háború kirobantásának az éve volt, ám az előkészületek során kezdetben csupán az addig gyalog szolgáló huszárok lovasítását írták még elő. Ez is hiábavalónak bizonyult, a tavaszi mustrán az 582 fő mellett csak 395 ló gyűlt össze.²⁴ Ez jelentős toborzási kényszert jelentett. Bár az ősszel megindult hadműveletekre már az előírt hadilétszámmal vonult el az egység a csehországi hadszíntérre a poroszok ellen, vagyis tizenkét században és a törzsben összesen 1337 fővel és lóval, a decemberi összeírás idejére ismét jelentős hiánnyal már csak 568 fő és ló maradt a hadszíntéren.²⁵ Az még feltárássra vár, mennyiben véres veszteség, mennyiben dezertálás vagy visszarendelés húzódik meg ennek hátterében. A létszámot a következő évi hadműveletek kezdetére is csak 817 főre és 770 lóra sikerült növelni.²⁶ Az év során bekövetkezett hadiveszteségek pótlásán túl azonban öszre ez a létszám mégis váratlanul, utánpótlás igénybe vételével 1055 főre és 967 lóra nőtt.²⁷ A harcokban elesett, ellenséges fogságba került, dezertált, sebesülten hátravont vagy csak egyszerűen eltűntnek minősített katonák helyettesítésén túlmenően azután 1758 tavaszára már ismét egyenesen 1139 főre és 921 lóra tudta növelni a hadvezetés az ezredlétszámot.²⁸

Miután az 1756-ban meghatározott hadilétszám biztosítása ennek ellenére tartósan lehetetlennek bizonyult, a bécsi Udvari Haditanács 1759-re már csak 1015 fős hadilétszámot írt elő. Ezzel szemben a hadműveletek kezdetére sikerült

²¹ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 844, 894, Fasc. 1013 (alt), fol. 2, 72, 155, 246, 335, 423, 504, 586, 656, 657, KA, Bst, Nr. 9782, 9800, KA, Asch, Nr. 78

²² KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 76–80

²³ KA, ASch, Nr. 51

²⁴ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 154–158

²⁵ Uo. fol. 230–234

²⁶ Uo. fol. 323

²⁷ Uo. fol. 323

²⁸ Uo. fol. 323

1069 fő és 908 ló összevonását biztosítani, vagyis huszár még létszámon felül is adott volt ebben az egységben, de 161 fő gyalog kényszerült a táborban maradni.²⁹ Ezzel nem törődve, a hadvezetés 1760-ra újólag megnövelte, 1224 főben és lóban megállapított hadilétszámot szabott meg. A német hadszíntéren azonban hamarosan megint csak 871 fő és 662 ló maradt az ismételt veszteségek következtében.³⁰ A következő év elejére megint jelentős utánpótlás érkezett, így újra 1055 huszárt és 911 lovat tudtak az eredben összeírni.³¹

Akkor megint új létszámot irt elő az Udvari Haditanács, 1762-ben 1023 huszárból és lóból kellett állnia a még mindig hadba vetett egységnek. Ennek biztosítása nagymértékben sikerült, a harcok újrakezdésekor 1059 fő és 901 ló állt készen, vagyis jelenléte ellenére 158 fő mégsem volt harcképes.³² A már csak kisebb további kisháborús harccselekmények során a huszárveszteségek pótlása még sikerült, de további 60 főnek kellett gyalogszolgálatot adnia.³³ 1763 elejére is mód nyílt az előirt harcos létszám biztosítására, 1066 fő volt jelen, de a lovak tovább fogytak, már csak 767 volt, vagyis egy híján 300 huszár nem volt előírás-szerűen bevethető.³⁴ A háború végére ez még erőteljesen tovább csökkent, júliusban Szászországból csak 728 fő és 633 ló indulhatott haza a további veszteségek következtében.³⁵

A bekövetkező békével a csehországi Reichenau körzetében elhelyezett, immár Esterházy-huszárezred létszámát a törzsben és a hat svadronban (ahogyan akkoriban már a lovasszázadot hivatalosan nevezték) az új szervezési előírás 731 főben és lóban szabta meg. Ez a még erősen lecsökkent létszámmal is biztosítható volt, így 1763 decemberében 819 főt és 726 lovat írtak össze.³⁶ Ez a létszám azonban a tartósnak bizonyult békében folyamatosan évről-évre csökkent³⁷, így az 1766 tavaszi mustrán csupán 727 huszárt és 681 lovat tudtak feltüntetni.³⁸ Az egység életében utolsónak bizonyult, 1768. szeptember 15-én az ugyancsak csehországi Nachód környékén végrehajtott szemlén már csak 646 huszárt és 610 lovat írtak össze, miután az utolsó két svadronnak akkor már csak a keretét tartották fenn.³⁹

Ezzel ennek a huszárezrednek a története, 35 évi fennállása után, véget is ért, mivel első négy svadronját egy-egy továbbra is fenntartott huszárezredbe osztot-

²⁹ Uo. fol. 323

³⁰ Uo. fol. 324

³¹ Uo. fol. 440

³² Uo. fol. 440

³³ Uo. fol. 595

³⁴ Uo. fol. 714

³⁵ Uo. fol. 843

³⁶ Uo. fol. 894

³⁷ KA, ML, Fasc. 1013 (alt), fol. 1, 71, 154, 245, 334, 422, 503, 585

³⁸ KA, Asch, Nr. 385 1/2

³⁹ KA, ML, Fasc. 1013 (alt), fol. 656

ták be, hogy azok létszámbeli pótolják.⁴⁰ Az így megszüntetett és azóta már a feledés mélyébe süllyedt Splényi/Esterházy-huszárezredre azonban a magyarságnak általában, különösen pedig Beregszászon és a legújabbkori fogalomként megszületett Kárpátalján mindenütt az újonnan feltárt források alapján mindenképpen emlékeznie kell. A harmadik sziléziai háború hét évében elszenvedett veszteségeinek pótlására ugyanis a hadvezetés Beregből, a szomszédos Ungból és Ugocsából, valamint Abaújból, Sárosból és Szepesből összesen 3285 legényt vonultatott be hadiszolgálatra.⁴¹ Azt még további kutatásoknak kell tisztáznia, mennyien voltak azok a beregi legények, akik Beregszászon kerültek toborzásra és onnan indultak a messzi német birodalmi hadszínterekre, hogy talán soha többé, vagy sebesülten, rokkantan térjenek vissza szülőföldjükre, miután számukra értelmetlen háborúban kényszerültek a magyar virtus bizonyítására.

Ha a beregi legények név szerint ma még nem is ismertek, illetve már réggen elfeledettek, az őket toborzó, kiképző és vezénylő törzs-, fő- és altisztek feltárása sikerrel járt. A beregszászi központú toborzás tizennégy esztendeje alatt a helyi lakosság részéről végig Splényinek nevezett huszárezredben összesen 77 törzs- és főtszt szolgált a már említett két ezredes alárendeltségében. Az alezredesi és az őrnagy beosztásban hárman-hárman váltották egymást a törzsben. A kezdeti rövid békeidőszakban tíz, a hétéves háború idején tizenkét, majd ennek befejeztét követően nyolc, végül már csak hat század élén összesen 24 kapitány szolgált, nekik a toborzásban és kiképzésben egymást követve egyenesen 42 hadnagy segédkezett, míg a kornétási (vagyis lovaszászlósi) rangfokozatban 8 fő rekedt meg.⁴²

E tisztekkel kapcsolatosan 71 főre vonatkozóan maradtak fenn a legfontosabb személyi adatok. E szerint az ország egész területéről érkeztek ebbe az ezredbe, mégpedig 22 különböző magyarországi vármegyéből, továbbá különböző erdélyi közigazgatási egységekből, sőt még a határon kívülről is. Közülük legtöbb, tíz fő, Sáros vármegyei volt, ez jól érthető, az alapító ezredtulajdonos is odavaló birtokos nemes volt. Ugyancsak ezt tükrözi, hogy a második legjelentősebb csoportot nyolc Pozsony vármegyei képezte, hiszen az ezredtulajdonos utód is ottani családi birtokról indult el a katonai pályán. Az előző kettővel szomszédos vármegyét jelentő Szepesből, illetve Nyitrából érkezett öt-öt tiszt szolgálatvállalását is ezzel a személyes kötődéssel magyarázhatjuk. Az összes többi, a Borsodból, Zemplénből és Biharból érkezett négy-négy, az abaúji, hevesi és erdélyi három-három, a zalai, soproni, győri, veszprémi, zólyomi, gömöri és szatmári kettő-kettő, végül a baranyai, vasi, árvai, honti, nógrádi, ausztriai és szerbiai, valamint Bereg vármegyei egy-egy tiszt is inkább a korábbi szabad toborzást tükrözi, mintsem a toborzás kerületehez kötését.⁴³

⁴⁰ Uo. fol. 656

⁴¹ KA, ML, Fasc. 1010 (alt), 1011 (alt), 1012 (alt), 1013 (alt) passim

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

Ezt tanúsítja az egyetlen beregi példája is: Illosvay József hadnagy, aki 1726-ban e vármegye felvidéki járásának a székhelyén, Illosván (később: Ilosva, ma: Irsava) született, katolikus vallású és nőtlen családi állapotú volt, 1742-ben, a kor szokásának megfelelően rendkívül fiatal legényként, még az osztrák örökségért vívott nagy európai háborúban állt be katonának. Egyébként számos sorstársához hasonlóan, háborús hőstettei emelték ki a közhuszárok közül, így léphetett elő tizedessé, majd strázsamesterré, vagyis lett már e háborúban altiszt. A hét-éves háborúban már az első főtiszti fokozatot jelentő kornétási rangba léptették elő előljárói, végül porosz fogságba esését követő hazaszökése és újabb szolgálatlétre való jelentkezése után pedig, ennek elismeréseként már a hadnagyok közé emelték.⁴⁴

Egyébként más szempontból vizsgálva és a bécsi hadilevéltárban megőrzött adatokat értékelve a Splényi-huszárezred tisztjei katonai pályájukat általában 21 éves korukban kezdték meg, döntő hányadukban közhuszárként, és az előbbi példához hasonlóan fokozatosan léptek előre. Ezt tanúsítja az 1721-ben Nagyszombatban született Demeter Mihály pályája is, aki 1741-ben még közhuszárként állt be az egységbe, de csak 1757-ben léptették elő tizedessé, ám már 1759-ben strázsamesterré, majd 1762-ben, a kornétási rangot kihagyva, egyenesen hadnaggyá.⁴⁵ Nyilvánvalóan az osztrák örökségért vívott első két sziléziai háborúban nem nyílt módja olyan hőstetteknek, mint a harmadikban, amelynek elismerése nem is maradt el.

Vallásukat tekintve, a tisztek 82%-ban (római és bizánci rítusú) katolikusok voltak, míg a fennmaradt 18% lutheránus és kisebb részben kálvinista megnevezésű keresztyén. Jól tükrözve, hogy a házasság még engedélyhez kötött csak a tiszt kar meghatározott arányában volt engedélyezett, minden negyedik tiszt volt nő, ők átlag három gyermekről gondoskodtak. Annak ellenére így volt ez, hogy a legmagasabb rangfokozatra vonatkozó legkésőbbi adat szerint átlagban a tisztek már 20 esztendeje szolgáltak a császári–királyi haderőben. Ez azonban annyiban megtévesztő, hogy egyharmaduk csak az újonnan kitört háborúban kezdte meg szolgálatát, míg a korábbi katonáskodók közül kikerült egyötöd már harminc évnél is hosszabb szolgálattal rendelkezett.⁴⁶ Sőt egészen 1768-ig szolgált az 1696-ban Eperjesen született és már az 1718-as török háború idején hadba szállt nemes Roth János kapitány, aki ezek szerint már fél évszázada volt katona és hetvenes éveiben járt.⁴⁷

A közlegények ezredbeli felvételéhez és a felvettek alapkiképzéséhez még közelebb álló altisztek közül a rangfokozatában megrekedt 102 tizedes sokkal

⁴⁴ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 323, 326, 66, 802, 864, 933, Fasc. 1013 (alt), fol. 32, 438, 521, 617, 656, 669, 746

⁴⁵ KA, ML, Fasc. 1012 (alt), fol. 420, 441, 571, 600, 709, 846, 864, 933, Fasc. 1013 (alt), fol. 32, 102, 264, 355

⁴⁶ KA, ML, Fasc. 1010 (alt), 1011 (alt), 1012 (alt), 1013 (alt) passim

⁴⁷ KA, ML, Fasc. 1011 (alt), fol. 753, Fasc. 1012 (alt), fol. 3, 78, 156, 600, 709, 846, 895, Fasc. 1013 (alt), fol. 4, 74, 157, 248, 339, 422, 500

hézagosabb életrajzi adatainak az elemzésére még nem kerülhetett sor, de a fő-tiszti ranghoz nem jutott 19 strázsamesteréi megerősítik a fenti elemzést. Négyen Nyitra vármegyéből, ketten-ketten Zemplénből, Biharból és Szabolcsból származtak, egy-egy baranyai, tolnai, soproni, győri, pozsonyi, túróci, hevesi, erdélyi, illetve morvaországi illetőségű volt. Beregi közéjük egyáltalán nem került be. Valamennyien a fiatalabbak közé tartoztak, katonának átlag 20 esztendősen álltak, de a rájuk vonatkozó utolsó adat szerint átlagban már 18 éve szolgáltak. Vallásukat tekintve ők csak 74%-ban voltak katolikusok, a protestánsok képezték a többi 26%-ot. Végül ők még kilencetizednyi arányban nőtlenek voltak.⁴⁸

Befejezésül arról kell még szólni, hogy jelen dolgozat elsődlegesen csak a figyelmet kívánja felhívni arra, hogy a távoli Bécsben, az egykori birodalmi fő- és székvárosban az osztrák és magyar utódállam közös szellemi tulajdonaként őrzött és kezelt levéltári állagokban számos fontos, akár regionális vagy helyi vonatkozásokban elsődlegesnek bizonyulható jelentős forrásanyag lappang, vár ott hozzáértő feltárára és közzétételre. Jelen témát tekintve, a beregszászi huszárokat is tartalmazó, 1755 és 1768 közti ezrednyilvántartások tartalmazzák az ez időben felfogadott 3285 beregi, ungi, ugocsaí, abaúji, sárosi és szepesi legénynek az ezredvezetés számára egykor ismertté vált személyi adatait is. Közülük a beregiek kiszűrése, egybegyűjtése és a késői utókor elé tárása még kutatóra vár. Mindenesetre az előjáróikat jelentő feltárás megkönnyítésére és ösztönzéseként függelékben közzéteesszük a 90 al-, fő- és törzstisztre vonatkozó adategyűjtést, valamint a 102 tizedes névjegyzékét.

I. Függelék

Az alábbi törzs-, fő- és altiszti adattár a következőket tartalmazza: név, legmagasabb viselt rangfokozat, születési hely vármegyével, születési idő, vallás, családi állapot, katonai szolgálat kezdete.

A rangbéli rövidítések feloldása: alez. = alezredes, őrgy. = őrnagy, kap. = kapitány, hdgy. = hadnagy, strm. = strázsamester. A vallásiaké: ev. = evangélikus, kat. = katolikus, ref. = református. A méltóságoké: br. = báró, gr. = gróf.

Almásy Ignác, alez., Gyöngyös, Heves, 1722, kat., nőtlen, 1742,
Semsey András alez., Semse, Abaúj, 1722, kat., nős, 3 gyermek, 1744,

Magyary István őrgy., Veszprém, Veszprém, 1714, kat, nős, 1734,

Balogh Sándor, kap., Galánta, Pozsony, 1731, kat., nőtlen, 1758,
Bauer György, kap., Sáros, Sáros, 1721, kat., nőtlen, 1744,
Endrődy György, kap., Nagyszombat, Pozsony, 1714, kat., özv., 3 gyermek,
1741,

⁴⁸ KA, ML, Fasc. 1010 (alt), 1011 (alt), 1012 (alt), 1013 (alt) passim

Gamcsik János, kap., Pécsfalu, Sáros, 1712, ev., nős, 4 gyermek, 1733,
 Illosvay Bálint, kap., Mezőfény, Szatmár, 1708, ref., nőtlen, 1733,
 Jakus György, kap., Győr, Győr, 1714, kat., özv., 1743,
 Keglevics István gr., kap., Pozsony, Pozsony, 1744, kat., nőtlen, 1760,
 Kiskozsányi János, kap., Kozsány, Sáros, 1709, ev., nős, 1733,
 Kovásznay Ádám, kap., Tolcsva, Zemplén, 1724, ev., nőtlen, 1743,
 Luzsénszky Antal br., kap., Besztercebánya, Zólyom, 1732, kat., özv., 1751,
 Máriássy István, kap., Miskolc, Borsod, 1736, ref., nőtlen, 1756,
 Mossóczy György, kap., Nagyvárad, Bihar, 1725, kat., nőtlen, 1743,
 Okolicsányi János, kap., Körtvélyes, Zemplén, 1722, ev., nőtlen, 1743,
 Pletrik János, kap., Sajószentkirály, Gömör, 1721, kat., nőtlen, 1743,
 Raszlaviczy Ferenc, kap., Raszlavica, Sáros, 1703, ev., nőtlen, 1719,
 Roboz Benedek, kap. ?
 Roth János, kap., Eperjes, Sáros, 1696, ev., nős, 1718,
 Schultz János, kap., Szárazvám, Vas, 1723, kat., nőtlen, 1743,
 Splényi Gábor br., kap., Ternye, Sáros, 1740, kat., nőtlen, 1755,
 Szamarossy György, kap., Sajópanyit, Gömör, 1701, kat., nős, 1721,
 Székely Mihály, kap., Brassó, Erdély, 1723, kat., nőtlen, ?
 Vass István, kap., Debrecen, Bihar, 1716, ref., nőtlen, 1733,
 Zahorák László, kap., Vágújhely, Nyitra, 1707, kat., nőtlen, 1733,
 Zauner Pál, kap., Szentgyörgy, Pozsony, 1698, kat., nős, 1719,

Aranyossy László hdgy., Abasár, Heves, 1738, kat., nőtlen, 1759,
 Arab Sándor, Brassó, Erdély, 1716, kat., nőtlen, 1742,
 Barics Lóránt, hdgy., 1727, kat., nőtlen, 1744,
 Bellér Mihály, hdgy., Besztercebánya, Zólyom, 1725, kat., nőtlen, 1744,
 Böcskey András, hdgy., Debrecen, Bihar, 1710, ref., nős, 3 gyermek, 1735,
 Brankovics Hugó gr., hdgy., Kassa, Abaúj, 1715, kat., nőtlen, 1742,
 Demeter Mihály, hdgy., Nagyszombat, Pozsony, 1721, kat., nőtlen, 1741,
 Draviczky Gábor, hdgy., Daróc, Szepes, 1732, kat., nőtlen, 1756,
 Draviczky Sámuel, hdgy., Daróc, Szepes, 1727, ev. nőtlen, 1756,
 Eötvös Miklós, hdgy., Szatmár, Szatmár, 1735, kat., nőtlen, 1755,
 Fábry Mihály, hdgy., Pécs, Baranya, 1740, kat., nőtlen, 1756,
 Görgöy Zsigmond, hdgy., Görgő, Szepes, 1743, kat., nőtlen, 1765,
 Hegyi Mihály, hdgy., Stomfa, Pozsony, 1723, kat., nős, 1744,
 Hipp Gábel, hdgy., Friedlingen im Schwarzwald, Ausztria, 1716, kat., nős,
 2 gyermek, 1736,
 Huszár Ferenc, hdgy., Szentgotthárd, Vas, 1724, kat., nőtlen, 1746,
 Illosvay József, hdgy., Illosva, Bereg, 1722, kat., nőtlen, 1742,
 Jónay János, hdgy., Mád, Zemplén, 1713, kat., nős, 1743,
 Julián Pál, hdgy., Eperjes, Sáros, 1711, kat., nőtlen, 1736,
 Kamocsay Pál, hdgy., Diószeg, Nyitra, 1721, kat., nőtlen, 1741,
 Korda Zsigmond br., hdgy., ?

Lehoczky György, hdgy., Vámos, Borsod, 1716, ev., nőtlen, 1734,
Liporniczky Mihály, hdgy., Sissó, Nyitra, 1737, kat., nőtlen, 1757,
Matthiasovszky Ezékiel, hdgy., Mátyásfalva, Szepes, 1735, kat., nőtlen,
1756,

Müller Balthazár, hdgy., Belgrád, Szerbia, 1737, kat., nőtlen, 1763,
Nemcsovay József, hdgy., Szakolca, Nyitra, 1711, kat., nőtlen, 1734,
Radovics Miklós, hdgy., Nyitra, Nyitra, 1743, kat., nőtlen, 1765,
Schifferer János, hdgy., Lőcse, Szepes, 1716, kat., nőtlen, 1743,
Schustrick Imre, hdgy., Kassa, Abaúj, 1737, kat., nőtlen, 1760,
Simonyi Miklós, hdgy., Varsány, Hont, 1733, kat., nőtlen, 1750,
Sinkovics Mátyás, hdgy., Kópháza, Sopron, 1714, kat., nőtlen, 1736,
Szelestei István, hdgy., Bük, Sopron, 1715, kat., nőtlen, 1739,
Szent-Iványi Sándor, hdgy., Szentmihály, Sáros, 1722, ev., nőtlen, 1742,
Sztankovicsa Mihály, hdgy., Vásárhely, Veszprém, 1716, kat., nőtlen, 1734,
Tegetthoff Ferenc, hdgy., Nagykanizsa, Zala, 1735, kat., nőtlen, 1753,
Torba Ferenc, hdgy., Gyöngyös, Heves, 1719, kat., nőtlen, 1743,
Udvary István, hdgy., Debrecen, Bihar, 1713, ref., nős, 1734,
Újmini Péter, hdgy., Zuberec, Árva, 1712, kat., nőtlen, 1733,
Úsz Antal, hdgy., Úszfalva, Sáros, 1736, kat., nőtlen, 1758,
Ürményi Péter, hdgy., Zuberec, Árva, 1716, kat., nőtlen, 1733,
Valicsek Gáspár, hdgy., Nagyvárad, Bihar, 1719, kat., nős, 1 gyermek, 1740,
Vass Mihály, hdgy., Debrecen, Bihar, 1719, ref., nőtlen, 1743,
Veres János, hdgy., Ónod, Borsod, 1722, ref., nőtlen, 1741,
Zauner József, hdgy., Bördőce, Zala, 1732, kat., nőtlen, 1756,
Zsadny József, hdgy., Újhely, Zemplén, 1720, kat., nős, 5 gyermek, 1745,

Battik Miklós, kornétás, Kisfalú, Nógrád, 1724, ev., nőtlen, 1744,
Buday Mihály, kornétás, Nyék, Pozsony, 1716, kat., nős, 1740,
Görög Mihály, kornétás, ?
Ketzer László, kornétás, ?
Ketzer Zsigmond, kornétás, ?
Nováky Ferenc, kornétás, Azsalós, Borsod, 1738, kat., nőtlen, 1757,
Petrovics András, kornétás, Kisszeben, Sáros, 1726, kat., nőtlen, 1742,
Skaricza ?, kornétás, ?

Ambrus Mihály, strm., Nagyvárad, Bihar, 1714, ref., nőtlen, 1743,
Böhm Mihály, strm., Grossglogau, Morvaország, 1719, kat., nőtlen, 1739,
Braustadter János, strm., Tardoskedd, Nyitra, 1738, kat., nőtlen, 1763,
Diószegi Sámuel, strm., Diószeg, Bihar, 1717, kat., nős, 1735,
Enyedy Dániel, strm., Nagyenyed, Erdély, 1724, ref., nőtlen, 1746,
Erdődy László strm., Fejértó, Szabolcs, 1722, ref., nőtlen, 1743,
Kiss Antal strm., Pécs, Baranya, 1717, kat., nős, 4 gyermek, 1734,
Nyeste Mátyás, strm., Nyitra, Nyitra, 1726, kat., nőtlen, 1746,

Nyitrai János, str., Eger, Heves, 1721, kat., nőtlen, 1741,
 Ocskay György, str., Pelejte, Zemplén, 1744, kat., nőtlen, 1762,
 Rutkay Péter, str., Ruttká, Túróc, 1722, ev., nőtlen, 1743,
 Szőcsy Mihály, str., Győr, Győr, 1727, ev., nőtlen, 1746,
 Szőke János, str., Völcsej, Sopron, 1718, kat., nőtlen, 1733,
 Tóth Ferenc, str., Győrbátor, Szabolcs, 1734, kat., nőtlen, 1755,
 Túrjey László, str., Pincehely, Tolna, 1724, kat., nőtlen, 1744,
 Velicsek János, str., Sztropkó, Zemplén, 1731, kat., nőtlen, 1753,
 Vedródy András, str., Felbár, Pozsony, 1735, kat., nőtlen, 1756,
 Viszlai László, str., Nyitra, Nyitra, 1718, kat., nőtlen, 1734,
 Zajacsek Mihály, str., Érsekújvár, Nyitra, 1738, kat., nőtlen, 1757

II. Függelék

A tizedesek névsora:

Annus Albert, Antalfy Sámuel, Appel Mátyás, Baross György, Behringer Jakab, Bellér Mihály, Benedikt János, Bochell János, Borbély István, Boros Albert, Borsay Gábor, Brenner József, Czikó Péter, Csomay András, Csurgay László, Érsek György, Farkas János, Farkas József, Fasang László, Friedrich János, Gabányi Ignác, Germann Antal, Göllner József, Gömöry Mihály, Görög László, Győry József, Haas Mihály, Habel János, Házy Mihály, Hegyi Orbán, Hladik István, Hortobágyi Pál, Horváth Lajos, Horváth Mátyás, Hölzelhuber József, Huby Mihály, Huszár Ferenc, Illey Mihály, Jávornik János, Jókay László, Joób Illés, Kocsula János, Kossa János, Kostocky Dénes, Kovács Péter, Lamberg György, Lipniczky Mátyás, Lónyay István, Madarász Pál, Madár Miklós, Madinger Ferdinánd, Mag Mihály, Maksa Imre, Makován Mátyás, Mészáros Mátyás, Mike Sámuel, Morvay Mihály, Nagy Ádám, Nagy Mihály, Nagy Sándor, Nádasdy György, Nováky József, Ocskay Sándor, Piros György, Pomerski János, Pollányi Jakab, Prónay Péter, Rozgonyi Péter, Roxer Mihály, Ruttkay Antal, Schellenbach Gábor, Schenk Márton, Sebők Mihály, Szabó János, Szabó József, Szabados György, Szaka István, Szappanos Mihály, Szember Ádám, Sztankovics Mihály, Takáts Mihály, Tell György, Tolnay János, Tomayer József, Torba Ferenc, Török István, Trencsényi Antal, Trencsényi János, Trisznay Péter, Túrós György, Ungar János, Újváry János, Valicsek Gáspár, Vangel András, Veres János, Vizi János, Wagner Ferenc, Weeber András, Weghofer György, Weiss József, Zombory György.

Ifj. Barta János

LAPPANGÓ SZÁNTÓFÖLDEK*
(A szántóföld nagysága Zemplén megyében a 18. század végén)

A történész kutató számára mindig kérdés, hogy jó-e, ha sok forrással rendelkezik a témájához, vagy sem. A források bősége megkönnyítheti a részletek kifejtését, a következtetések levonását, az állásfoglalást a vitás kérdésekben. A kutató, akit más esetekben a forráshiány gátol, szerencsésnek tarthatja magát, ha nem kell kockázatos találgatásokba, feltevésekbe bocsátkoznia. De mit tegyen akkor, ha bőségük esetén a rendelkezésre álló források ellentmondanak egymásnak? Talál-e megfelelő lehetőséget az adatok ellenőrzésére, összehasonlításra? A gazdaság- és társadalomtörténetben található ellentmondásos adatok különösen félrevezetőek lehetnek, hiszen összefüggések, fejlődési tendenciák függhetnek tőlük.

Az adatok ellentmondásait okozhatja a készítők figyelmetlensége, de több forrás esetén akár a készítés eltérő szempontjai is. Egy ilyenre szeretnék rámutatni a 18. századi Zemplén megye esetében, amikor a források a szántóföldek kiterjedését alkalmanként egymásnak gyökeresen ellentmondó nagyságban tüntették fel. Közelebről: a II. József korabeli kataszteri felmérés Zemplénben fennmaradt adatai a parasztok használatában lényegesen több szántóföldet tüntetnek fel, mint amennyi az addig készült összeírásokban található. A problémát ezúttal tehát az adatok „bősége” okozza, és – bár eltéréseikre némi magyarázatot tudok adni –, a különbségek teljes indoklását, azaz a földtöbblet egyértelmű indoklását, nem ígérhetem.

A 18. század utolsó negyedére Zemplén megyében nagyjából féltucat olyan forrással rendelkezünk, amelyek számszerű adatokat kínálnak a népességre vagy annak gazdálkodására. Számunkra ebből most négy tűnik fontosnak. Az úrbéri rendelet végrehajtása során – más megyékhez hasonlóan – itt is felmérték (megbecsülték) és előzetes (kézzel vonalazott) táblázatokra vezették az úrbéres földet (belső telek, szántó, rét), amit azután – a gazdákat a rendelet előírásainak megfelelően kategorizálva, és ezúttal nyomtatott űrlapokat használva – megismételték. Az úrbérrendezés a földesúrnak járó szolgáltatásokat szabályozta, de az állam számára természetesen az adóösszegek és a kivétést meghatározó adóalap figyelemmel kísérése is lényegesnek bizonyult. Ezért rendelték el az 1770-es évek közepétől a dicális összeírások rendszeres vezetését. Az évenként megismételt felmérésekben – amelyek a paraszti vagyonnak és gazdálkodásnak sok-

* A tanulmány az OTKA K 61 447 sz. pályázat támogatásával készült.

kal szélesebb körét érintették, mint a földekre korlátozódó úrbéri összeírások – természetesen ismételten szerepeltek a szántóföldek. Végül rovatot kapott a szántóföld a II. József által elrendelt kataszteri összeírásban is, amelynek bizonyos rovatai – így a nemesi sajátkezelésű földeket feltüntető adatok – egyénekre lebontva ránk maradtak. Sajnos a paraszti szántók nagyságát csak a települési összesítések szintjén ismerjük. Az eddigi négy forrást a szintén II. József által elrendelt népszámlálás, valamint egy 1800-ban készített nemesi jövedelem összeírás bővíti feltucatnyira. Bár ezek egyikében sincs adat a paraszti szántók nagyságára, az utóbbi néhány rovata a birtokosoknak az úrbéres népességtől származó jövedelmeire kérdez rá, így közvetve a jobbágyság, zsellérek anyagi helyzetére is rávilágíthat.

Zemplén megyét azonban nemcsak a források gazdagsága miatt érdemes figyelmesebben megvizsgálnunk, hanem sajátos földrajzi helyzete miatt is. A szinte pontosan 160 km hosszan elnyúló megye déli része az Alföld peremétől indult, hogy a Hegyalja szőlőtermő vidékein, a Bodrogház állattartásra alkalmas síkján, a Zempléni Medence dombosabb vidékein a Keleti Beszkidek hegyvonulatainál elérje Lengyelország (azaz a vizsgált időszakban a szintén Habsburg uralom alatt álló Galícia) határát. Más vidékeken akár három-négy megye tudott volna ilyen változatosságot nyújtani.

Az úrbérrendezés előkészítése során készített előzetes felmérésnek a számait, amelyek országos szinten először próbálták körvonalazni a parasztok által használt földek nagyságát, mindenképpen óvatosan kell fogadnunk. Mivel kétségtelenül bevallás alapján (a kilenc kérdőpontra adott válaszokkal egy időben) készültek, jó példát szolgáltathatnak arra, hogy hogyan minősítették saját helyzetüket (szántójuk, rétjük nagyságát) a gazdák, s arra is, hogy – összehasonlítva a biztosok által később kitöltött tabellák adataival – mennyiben felelt meg az önértékelés a rendezés során kialakított kategorizálásnak. A települések egy részében ugyanis az úrbérrendezésig nem éltek a jobbágyság teleknagyság szerinti besorolásával, vagy ha igen azt nem feltétlenül a szántó nagyságához, hanem a jószág állomány számához mérték. (Zemplén megye legdélebbi, az Alföld peremén fekvő településein azt tartották egész telkesnek, akinek négy ökre volt.) Így a telekszám nem is lehet összehasonlítási alap az előzetes felmérés és a tabellák között. Az lehet viszont a szántók nagysága. Az 1. sz. táblázatban azt mutatom be, hogy hogyan aránylottak a tabellák szántóföldre vonatkozó adatai az előzetes felmérés hasonló számaihoz. (Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a szántóföldek adatait az eredeti pozsonyi mérőről magyar holdra számítottam át, mely így fele lesz a forrásban szereplő, pozsonyi mérőben kifejezett összegnek. Feltüntettem viszont azt a szántó nagyságot is, amelyet egyes jobbágyságok azért kaphattak, mert a szántó alapján történt, telekhányad szerinti besorolásukkor nem tudtak nekik elegendő rétet biztosítani.)

1. táblázat: Az úrbérrendezést megelőző felmérés és az úrbéri tabellák számadatai kerületenként¹

	Kerületek	Előzetes felmérés / m. hold	Úrbéri tabella / m. hold	Kiegészítés / m. hold	Szántó + kiegészítés / m. hold	A felmérés %-ában
1	Szerencsi	14995 1/2	14028 3/4	481 1/4	14510	96,76
2	Tokaji	2379 1/4	1878	1/4	1878 1/4	78,94
3	Pataki	1795 3/8	3360 3/4	374 3/4	3735 1/2	208,06
4	Királyhalmeci	2908 1/2	5606 3/4	151	5757 3/4	197,96
5	Zétényi	4150 1/8	5452 1/2	153 3/8	5605 7/8	135,08
6	Újhelyi	4922 1/2	7528 1/2	0	7528 1/2	152,94
7	Gálszécsi	5958	8191	614 1/2	8805 1/2	147,79
8	Terebesi	9616 3/8	10765 1/4	9	10774 1/4	112,04
9	Sókúti	5700 1/4	8660 7/8	950 5/8	9611 1/2	168,62
10	Homonnai	7480 1/2	10926 1/8	384	11310 1/8	151,19
11	Varanói	8476 3/8	10717 1/2	1456 5/8	12174 1/8	143,62
12	Sztropkói	5975 1/4	7144 7/8	173 1/4	7318 1/8	122,47
13	Göröginyei	6458 3/8	10962 1/2	100 1/4	11062 3/4	171,29
14	Papini	7866 3/4	15988 1/8	358 7/8	16347	207,80
15	Szinai	6468 1/2	14948	103 1/4	15051 1/4	232,69
	Megyei összes	95151 5/8	136159 1/2	5311	141470 1/2	148,68

A tabellák tehát a szántóföldek kiterjedését jelentősen nagyobbak mutatják, mint az előzetes összeírás rovatai. Kérdés, hogy akad-e olyan forrásunk, amelynek alapján állást tudunk foglalni az eltérő adatok között. Mint a tanulmány elején jeleztem, Zemlénben akad, mégpedig az évente ismétlődő dicalis összeírások formájában. Az újabb kérdés most inkább az lesz majd, hogy megfelelnek-e (vagy legalább közelítenek-e) az ezekben található számok a két úrbérrendezési felmérés valamelyike adataihoz. A dicalis összeírások hitelessége persze, ha lehet, még bizonytalanabb, mint az előzetes úrbéri felméréseké. A szántóföldek nagyságát például a 18. század utolsó negyedében egyértelműen csökkenőnek mutatják, ami kevéssé tűnik valószínűnek. A számokat a 2. sz. táblázattal tudom bemutatni.

¹ Zemlén megyében a 18. század utolsó negyedében két közigazgatási átszervezés is volt. A táblázat kerületei az 1778–1787 között érvényben lévő beosztást követik, mert úgy vélem, hogy ez a rendszer követte leginkább bizonyos földrajzi tájegységek határait, így ez a legalkalmasabb az egyes tájegységek különbségeinek bemutatására.

2. táblázat: A szántóföldek nagysága néhány dicalis összeírásban

Évszám	Paraszti szántó / magyar hold
1776	136513 1/8
1778	133864 5/8
1784	132265
1785	124105 7/8
1786	78636 3/4
1787	82586 1/4
1788	79051 3/8
1800	62498 1/2

Az adóalapot felmérő dicalis összeírások adatainak időnkénti csökkenése nem egyedülálló jelenség a 18. század végi Zemplén megyében. A parasztok – adóalapjuk összeszűkítése érdekében – másutt is igyekeztek eltitkolni vagyontukat, ingatlanaikat, jószágukat, és úgy tűnik szántóikat is. A táblázatban felsorolt adatok közül az első a legmagasabb, annak az évnek az adata, amikor az összeírás minden településen elkészült, s annak részleteit megyei kimutatásban össze-sítették. (A megyében 1773-tól készítettek ilyen összeírásokat, de az első évek kimutatásai meglehetősen hiányosak. Úgy tűnik nem minden településen sikerült elkészíttetni, és 1776 előtt adataikból megyei összesítést sem találunk.) Így leginkább ennek az első, talán a hatóságok által is jobban kontrollált évnek az adatait lesz érdemes az úrbérrendezési adatokhoz hasonlítani. Ezt láthatjuk a 3. sz. táblázatban.

3. táblázat: A paraszti szántó nagysága az úrbéri tabellákban és az 1776-i dicalis összeírásban

	Kerület neve	Úrbéri tabellák / m. hold	Dicalis összeírás / m. hold	A tabellák %-ában
1	Szerencsi	14510	14260 7/8	98,28
2	Tokaji	1878 1/4	1937	103,13
3	Pataki	3735 1/2	3085	82,59
4	Királyhelmeci	5757 3/4	5603 1/4	97,32
5	Zétényi	5605 7/8	5444 1/2	97,12
6	Újhelyi	7528 1/2	7349	97,62
7	Gálszécsi	8805 1/2	8557	97,18
8	Terebesi	10774 1/4	10789	100,14
9	Sókúti	9611 1/2	8630 5/8	89,79
10	Homonnai	11310 1/8	11071 3/4	97,89
11	Varanói	12174 1/8	10711 7/8	87,99
12	Sztropkói	7318 1/8	7129 3/4	97,43
13	Göröginyei	11062 3/4	10959 3/8	99,07
14	Papini	16347	15971	97,70
15	Szinnai	15051 1/4	14976 7/8	99,51
	Megyei összes	141470 1/2	136476 7/8	96,47

A táblázatot figyelve az 1776. évi dicalis összeírás szántóföldre vonatkozó adatai lényegében nem térnek el az úrbéri tabellák számaitól. Megyei szinten ugyan kb. 3,5%-kal kevesebb szántóföldet regisztráltak a parasztok kezén, mint amit a jobbágyok a két évvel korábban végrehajtott úrbérrendezés során kaptak, ezt azonban nem tekinthetjük érdemlegesnek. (Ha pedig a tabellák szántójából levontuk volna a kiegészítő földek 5311 holdját, a dicalis földnagyság még kevésbé térne el a másik oszlop eredményétől = 136159 $\frac{1}{2}$ hold). Ami az egyes vidékeket illeti, a dicalis összeírás szántói mindössze két kerületben haladták meg az úrbéri tabellákban rögzített nagyságot. A tokaji kerületet persze máris figyelmen kívül hagyhatjuk. A szőlőtermő vidék csekély szántóinál ezt a többletet nem kell komolyan vennünk. A terebesi kerület többlete viszont mindössze 0,14 %-ot tett ki. Lényeges csökkenést ugyanakkor három kerületben találhatunk, de ezek a megye eltérő vidékein voltak találhatóak, így példájuk aligha mutat törvényszerűséget. A pataki – hegyaljai településeivel – maga is a csekély szántófölddel rendelkező kerületek közé tartozott. A sókúti a Zempléni Medence északabbi, hegyesebb részén, a varannói a Beszkidek völgyei között terült el. Peldájuk azonban nem teszi kétségesé azt, hogy az úrbéri tabellákban a paraszti szántók valós nagyságát próbálták visszaadni. Nem a tabellák adatait kell tehát magyaráznunk, hanem inkább az előzetes felmérés mérsékeltébb számait.

Visszatekintve az 1. sz. táblázatra, az úrbérrendezéskor keletkezett két összeírás adatai közül általában a tabellákban találhatóak mutatkoznak magasabbnak. A szántó esetében ez – megyei szinten – közel másfélszeres növekedést jelent. A különbségeket természetesen aligha lehetne a paraszti földállományban a rendezés során bekövetkezett változással magyarázni, hiszen ilyent történetírásunk nem feltételez. A tabellák ugyan a szántóföldként feltüntetett földmennyiség 3,9%-át (5311 magyar hold földet) ún. kiegészítésként tüntették fel, amelyet – mint említettem – a „belső házhely és rétek fogvatkozásának helyrehozása végett” adtak hozzá a telkekhez, és amely után nem kellett kilencedet adni. Valójában azonban ez nem feltétlenül a jobbágytelek megnagyobbítását jelentette, hanem inkább számítási manővert, amellyel a rétek (ritkábban a belső telkek) aránytalanságait (hiányát) igyekeztek kiküszöbölni.

Bár mind az előzetes összeírás, mind a végleges rendezés földnagyságát tényleges felmérés nélkül, becslés alapján állapították meg, elfogadhatjuk, hogy utóbbi alkalommal ez a becslés jobban közelítette a tényleges földnagyságot. A gazdák tehát az úrbérrendezést megelőzően jóval kevesebbre becsülték az általuk művelt földterületet, mint amekkora ez a valóságban volt. Feltételezhetnénk persze azt is, hogy az előzetes összeírás adatait a rendezés során a biztosok automatikusan növelték volna meg. Ezt a körülményt azonban cáfolja, hogy a megyei átlagok meglehetősen eltérő helyi adatokból tevődnek össze. A megye két délebbi kerületében (szerencsi és a tokaji) éppen a tabellák adatai bizonyultak alacsonyabbnak, mint a felmérése. Ez a csökkenés többféle okra vezethető vissza. Mindenképpen figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a tabellák-

ban (csekély kivételtől eltekintve) mellőzték a zsellérföldeket. Az 1/8 teleknél kisebb gazdaságok szántói – amelyek többségükben szerepeltek az előzetes felmérésben – a tabellákból így kimaradtak. Az eltérés azonban alapulhat téves korábbi becslésen is. A II. József korabeli birtokfelmérés tanulsága szerint ezen déli kerületekben meglehetősen magas volt a földesúri majorságok aránya,² aminek következtében a birtokosok magasra becsülték a szántóföldek értékét. Azt nem lehet egyértelműen kimondani, hogy az úrbérrendezés során a birtokosok paraszti földeket sajátítottak volna ki, az azonban eléggé hihetőnek látszik, hogy e kerületekben a parasztok több földet véltek magukénak, mint amivel valójában rendelkeztek.

Nehezebbnek tűnik a kerületek többségében jelentkező föld-többlet magyarázata. Pedig ez helyenként igen tetemes lehetett. (A papini és a szinni kerületben a tabellák több mint kétszer akkora szántót tüntettek fel, mint amennyit előzetesen a jobbágyok magukénak vallottak.) A különbségek okai között szerepet játszhat az, hogy a felmérés szempontjai nem mindig mutatkoznak következetesnek. A vallomásokból nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a pozsonyi mérőben megadott vetésterületek a gazda összes szántóját, vagy csak egyetlen nyomást tartalmaznak. A példák ugyanis mindkét változatot elfogadottnak mutatják. A 30–40 pozsonyi mérős (15–20 holdas) adatokat valószínűleg a teljes földállományra kell vonatkoztatnunk, a 6–10 mérős (3–5 holdnyi) nagyságokat viszont inkább csak egy nyomásra. (A sókúti kerület Hencóc nevű falujában parasztonként 1–6 pozsonyi mérős vetésterületet is jeleztek, ami irreálisan alacsony.) A köztes (12–20 pozsonyi mérős) adatok viszont jelölhetik egy módosabb gazda egyetlen nyomását, de egy töredéktelkes egész vetésterületét is. Nem szabad megfélemednünk arról sem, hogy a gazdák – bár az a váratlan panaszáradatuk, „ami a kormányhivatalok által összeállított kilenc kérdésre válaszul érkezett”, vallomásaik őszinteségét bizonyítja,³ – nem egyszer, esetenként éppen földesuraik sugalmazására – igyekeztek eltitkolni a számukra kedvezőtlennek tekintett körülményeket, például földjeik nagyságát, félvén attól, hogy a rá kivetett adót emelni fogják. A rendezést megelőző felmérés során az összeíró biztosok, maguk is földbirtokosok, a parasztságot – a kilátásba helyezett magasabb adókkal és szolgáltatásokkal való riogatással – földjének eltagadására, kisebb telek bevallására biztatták, amit jobbágyaik általában meg is tettek.⁴

Magyarázatul szolgálhat az a körülmény is, hogy a legészakabbi kerületekben a lakosság megélhetésének elsődleges forrását nem annyira a földművelés bizto-

² Vö. Ifj. Barta János: Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter szerk. Mágánások, birtokosok, címerlevelek. Debrecen, 1997. 181–200.

³ Vö. Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: Uő: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 1995. 126.

⁴ Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Bp. 1970. 18.; Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdonvállomásainak tükrében. Bp. 1967. 15.

sította, mint inkább a jószágartás valamint az erdőelés.⁵ Tágabbak voltak a legeltetésre alkalmas területek, szélesebb az erdők által gyűjtögetésre felkínált termékek sora. A szántóföldet pedig kevesebbre értékelték, s a lakosok – délebbre lakó társaikkal ellentétben – kevesebbet is véltek a magukénak, mint amennyi valóban az övék volt. A birtokosok e szűkhatáru hegyi falvakban nem kívántak majorságot kialakítani. Céljuk inkább az lehetett, hogy a meglévő szántót minél teljesebben a jobbágyok kezére adják s ezzel járadékkötelessé tegyék.

A különbségek objektívnak tekinthető okain túl a vallomások szöveges részének áttekintése, a jobbágyi nyilatkozatok hangvételének figyelembe vétele egy további, szubjektívnek tekinthető okot is sugall, nevezetesen azt, amit Balogh István "a parasztság alacsonyabb rendűségi érzéseként" regisztrált, s amely miatt e rétegben hiányzott "a társadalmi felemelkedéshez" vezető "igény és öntudat".⁶ Úgy véljük, hogy a megye északi kerületeiben a felmérés eredményei és az úrbéri tabellák adatai között mutatkozó jelentősebb eltérésben a vallomástevők elbizonytalanodására, anyagi helyzetük alábecsülésére utaló körülményeknek is szerepet kell tulajdonítanunk.

Ezt látszanak megerősíteni a II. József korabeli kataszteri felmérés fennmaradt adatai is, aminek következtetéseihöz ismét táblázatot kívánok felhasználni.

4. táblázat. Az úrbéri tabellák és a II. József korabeli kataszteri felmérés paraszti szántóinak összehasonlítása

	Kerület neve	Úrbéri tabellák / m. hold	Kataszteri felmérés / kat. hold	Magyar holdra átszámítva	A többlet m. holdban	A többlet %-ban kifejezve
1.	Szerencsi	14510	15953,8	21218,5	6708,5	46,23
2.	Tokaji	1878 1/4	3083,6	4101,2	2222,9	118,35
3.	Pataki	3735 1/2	4542,2	6041,1	2305,6	61,72
4.	Királyhelmei	5757 3/4	7379,5	9814,7	4057,0	70,46
5.	Zétényi	5605 7/8	8012,0	10656,0	5050,1	90,09
6.	Újhelyi	7528 1/2	10562,1	14047,6	6519,1	86,59
7.	Gálszécsi	8805 1/2	12773,1	16988,2	8182,8	92,93
8.	Terebesi	10774 1/4	13008,2	17300,9	6526,7	60,58
9.	Sóki	9611 1/2	12294,4	16352,0	6740,5	70,13
10.	Homonnai	11310 1/8	19951,8	26535,9	15225,7	134,62
11.	Varanói	12174 1/8	22351,3	29727,2	17553,2	144,18
12.	Sztropkói	7318 1/8	15981,0	21254,7	13936,6	190,44
13.	Göröginyei	11062 3/4	20084,3	26712,1	15649,4	141,46
14.	Papini	16347	32228,5	42863,9	26516,9	162,21
15.	Szinnai	15051 1/4	28648,0	38101,8	23050,5	153,15
	Megyei összes	141470 1/2	226854,2	301715,9	160245,6	113,27

⁵ Vö. a 9 kérdőpontra adott jobbágyi válaszokkal. A Zemplén megyei anyag nyomtatásban: Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I-III. Nyíregyháza 1995-1998.

⁶ Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. 88.

A 3. sz. táblázat szerint a paraszti szántók nagysága a II. József korabeli felmérésben minden kerületben meghaladta az úrbérrendezéskor összeírt nagyságot. De míg az eltérés a szerencsi kerületben kevesebb, mint 50%, addig a sztropkóiban közel háromszoros. Az adatok ingadozása persze megnehezíti azt, hogy a földmérés adatainak segítségével az egyes tájegységek eltéréseinek valamiféle rendszerére tudjunk következtetni. Az úrbérrendezéskor felmért paraszti szántóföldek és a II. József korabeli – immáron mérnöki pontosságú – földmérés 301715,9 magyar hold paraszti szántója közötti eltérés mindenesetre meghaladja az egyszerű forráskritikával kiküszöbölhető hibalehetőséget. Így először azt kell megvizsgálnunk, hogy lehettek-e a parasztok használatában olyan valóságos, de lappangó szántóföldek, amelyeket a korábbi összeírásokban mellőztek, de a II. József korabeli kataszteri felmérésben mégis figyelembe vettek.

Forrásaink alapján ilyenekre is fényt tudunk deríteni. Táblázataimban eleve hozzá adtam a jobbágyi szántókhoz az úrbéres földek vizsgálatánál sokszor figyelmen kívül hagyott kiegészítő földeket, ezt tehát nem lehet még egyszer figyelembe venni. A források azonban két további lehetőséget is kínálnak a paraszti földeknek a tabellák adatait meghaladó növelésére. Ezek közül egyiket az irtásföldek, a másikat a zsellérek által művelt, de a tabellákban már mellőzött területek jelentik. Az előzetes felmérésben mindkettőt számításba vették, s kézzel rajzolt táblázatokon az egyes gazdákhöz rendelték. Azt sajnos előre ki kell jelentenem, hogy a kataszteri felmérésben szereplő, de a korábbi összeírásokból hiányzó szántóföldek alapvető pótlására egyik tétel sem lesz elegendő, a hiátus szűkítéséhez azonban mindenképpen lépcsőfokot jelenthetnek. Az irtásföldekről készítették megyei összesítést, ennek adatait a 4. sz. táblázatban mutatom be.

5. táblázat: Irtásföldek az előzetes úrbéri felmérés alapján

Sorszám	Kerület	A kataszteri felm. többlete	Irtásföld / m. hold	A többlet %-a
1.	Szerencsi	6708,5	0	0,00
2.	Tokaji	2222,9	10	0,45
3.	Pataki	2305,6	677 1/2	29,39
4.	Királyhelmeci	4057,0	302 1/8	7,45
5.	Zétényi	5050,1	632 3/4	12,53
6.	Újhelyi	6519,1	437 3/8	6,71
7.	Gálszécsi	8182,8	362 3/4	4,43
8.	Terebesi	6526,7	252 5/8	3,87
9.	Sókúti	6740,5	877 5/8	13,02
10.	Homonnai	15225,7	569 1/2	3,74
11.	Varanói	17553,2	1050 5/8	5,99
12.	Sztropkói	13936,6	64 1/2	0,46
13.	Göröginyei	15649,4	222 1/2	1,42
14.	Papini	26516,9	57 3/4	0,22
15.	Szinnai	23050,5	31 1/4	0,14
	Megyei összes	160245,6	5548 7/8	3,46

A táblázat szerint tehát az irtásföldekkel megyei szinten mindössze a kataszteri felmérésben mutatkozó többlet 3,46%-át (durván egy harmincadát) tudnánk megmagyarázni. Egyetlen kerület akadt, a pataki, amelyben az átlagot jelentősen meghaladó arányt találhatunk, itt az irtásföldek a többlet csaknem pontosan 30%-át (közel egyharmadát) adták. Az arány két további kerületben haladta meg a 10%-ot, ezzel szemben ötben (a kerületek egyharmadában) az egy százalékot sem érte el. (A szerencsi kerületben irtásföldet nem írtak össze.) A lappangó szántóföldek hiányát tehát csak igen szerény mértékben pótolhatjuk az irtásföldekkel.

A másik említett lehetőséget a zsellérföldek mellőzése szolgáltathatja. Ezek nyomon követése azonban sokkal körülményesebb, mint az előzetes felmérésben praktikusán (ha számtanilag nem is mindig pontosan) összeadott irtásföldeké. A megye minden települését felölölő kimutatást már csak azért sem tudnánk készíteni, mert a zsellérföldeket az előzetes felmérés során sem vezették rá következetesen (minden településen) az akkor készült táblázatokra. Ezt rendszerint csak ott tették meg, ahol a felméréskor jobbágnak tekintettek olyan gazdákat, akikről a rendezéskor derült ki, hogy szántóföldjük nem éri el az 1/8-nyi jobbágytelek (földosztálytól is függő) minimális nagyságát. Ezeket a zsellérré vált gazdákat föld nélkül írták össze, de a tabellákban nem különítették el őket a korábban is zselléreként (azaz szántóföld nélkül) összeírt társaiktól, így azt sem jelezték, hogy kiknek a földjeit hagyták ki a tabellákból. Ha tehát lappangó szántóföldeket keresünk rajtuk, akkor az előzetes összeírásban földdel rendelkező minden egyes gazdát ellenőriznünk kell, hogy földjüket összevethessük a tabellákban feltüntetett (vagy ott már mellőzött) földjeikkel. A falvak számottevő részében nem, vagy alig számíthatunk eredményre. Voltaképpen azokat a településeket kell keresnünk, amelyekben a rendezéskor jelentősen lecsökkent a felméréskor magasabbra becsült jobbágyok száma, akiket azután a zsellér kategóriában találhatunk meg.

A gazdák név szerinti vizsgálatának meglehetősen időigényes feladatát egyelőre csak néhány településen sikerült elvégezni, de az is elegendőnek bizonyulhat arra, hogy a szántóföldek egy részének „lappangására” magyarázatot adjon. A hiányzó szántók hollétére legalább három típust találhatunk. Az első – a legkézenfekvőbb – az, amikor a felméréskor még meglévő zsellér- (esetleg jobbágy-) földek kimaradtak a tabellákból. Bodrogkeresztúron az előzetes felméréskor a gazdák közül 133 főt zselléreként, 10-et házatlan zselléreként írtak össze. A településen azonban – rendhagyó módon – a zsellérek szántóföldjét is feljegyezték, összesen 380 p.m. (azaz 190 magyar hold) nagyságban. (A mezővárosban még szokatlanabb módon néhány házatlan zsellér neve mellett is találunk szántóföldet.) A rendezéskor a fentebbi zsellérek közül 19-et ¼ telkes jobbágnak minősítettek, valamennyiüket 5 ½ hold szántóval. A tabellákban így a falunak mindössze 104 ½ hold úrbéres szántója lett. Ez eleve 85 ½ hold hiányt jelentene a felmérés adatahoz képest. Ha azonban a 19 jobbágnak a felméréskor feltételezett szántóföldjeit vizsgáljuk, kiderül, hogy előzetesen a tabelláknál

kevesebb, fejenként alig 2-4 hold szántót írtak össze használatukban, azaz akkor földjüket kisebbnek vélték, vagy tudatosan eltagadták. A tabellákban elfogadott 19 jobbágyból 14-et név szerint is azonosítani tudunk a felmérésben. Ott összesen csupán 77 holddal szerepeltek, a tabellában szereplő 104 holdjuk ennél tehát 47,7%-kal több. Ha ugyanezt a különbséget a zsellérnek maradt gazdák esetében is feltételezzük, akkor a 85 ½ hold hiányt is másfélszeresére, azaz kb. 120 holdra emelhetjük, ami a tabellában szereplő szántónál is több (annak 115%-a).

Alsó Golopon a keresztúri példa fordítottjával találkozhatunk. Itt a felméréskor 32 gazdát vélték jobbágyinak, összesen 419 ½ pozsonyi mérő (209 ¾ magyar hold) szántóval. A tabellákba azonban csak 29 zsellér került be, valamennyien szántóföld nélkül. Ebben a faluban tehát senkit nem fogadtak el jobbágyinak, pedig előzetesen egy gazdát (Varga Mihály nevűt) 42 p.m. (21 magyar hold), hármat 30 p.m. (15 m.h.) feletti, további ötöt 20 p.m. (10 m.h.) feletti szántóval írtak össze. Azt, hogy ők – a keresztúri példával ellenkező módon – miért nem kerültek be a telkes jobbágyok közé (Varga Mihálynak a felmérésben szereplő szántóföldje alapján az I. földosztályba sorolt településen egész telkes jobbágy-nak kellett volna lennie), nem tudjuk. (Golopon még irtásföldet sem írtak össze.) Tény az, hogy az előzetes felmérésben még szereplő 209 ¾ magyar hold szántó az úrbéri tabellákból kimaradt. (Az 1773-i dicalis táblázatban 194 ½ hold szántó szerepelt, ami a szántóföldek megbecsülésének korabeli bizonytalanságait ismerve, megfelel a felméréskor talált földnagyságnak.) A település esetében ugyanakkor aligha érvényesíthetjük azt a szempontot, ami alapján Keresztúrtban közel 50%-kal több szántót feltételeztünk, mint amit előzetesen felmértek, hiszen akkor Golop 10–20 hold szántóval rendelkező gazdái jobbágyi besorolást kaptak volna. A nagyjából 200 hold szántó mindenestre „lappangásnak” indult. A többletet e település esetében nem tudjuk százalékban kifejezni, mivel – a tabella nulla szántóföldje miatt – nincs mihez viszonyítanunk. Ugyanebbe a típusba tartozik Agárd is, ahol a felmérés 72 jobbágyából a rendezéskor csak 40 gazda jobbágyi voltát fogadták el. Ők viszont a felmérés 220 hold szántójából csak 120 7/8 holddal rendelkeztek, ami azt jelentette, hogy kb. 100 holdat (az összes kb. 40 %-a) ezen a településen is a „lappangó” kategóriába sorolhatunk.

A harmadik típust Ond esete szolgáltathatja, ahol a felméréskor 65 gazdát minősítettek jobbágyinak, a tabellákba viszont alig 16-an kerültek be közülük ezzel a minősítéssel. Ha csak a falusi összesítéseket vesszük figyelembe, itt a szántó nagysága – a jobbágyok „elfogyása” ellenére – nem növekedett, hanem csökkent: a felmérés 201 ½ holdjáról 180 holdra. Utóbbi a tabellában szereplő 16 féltelkes jobbágy személyenkénti 10 holdjából, plusz a község (communitas) 20 holdjából adódott össze. Valójában azonban itt is ártértékelték a szántók nagyságát. A felmérés idején 13 gazda nevéhez 15-15, háromhoz 7 ½- 7 ½ pozsonyi mérő szántót írtak (a communitasnak eszerint is 20 hold szántója volt), ami azt jelenti, hogy a felmérés a 16 későbbi jobbágyinak csak 217 ½ p.m., azaz 108 ¾ hold szántót tulajdonított, ami durván 60%-a a tabellában ugyanezen személyek kezén lévő földeknek. Mondhatnánk, hogy a 71 1/4 hold többlet (37 %) a tabel-

lák készítésekor került elő. Ugyanakkor a zsellérnek minősített 57 fő közül a felmérésben 50 főnek 3 p.m., egynek 8 p.m. szántója volt, összesen 158 p.m., azaz 79 hold nagyságban. Ha az egyes gazdák esetében ez a többlet nem is érte el azt a határértéket, amivel ők is jobbágyok lehettek volna, szántóföldjük – a jobbággyá váltakéhoz hasonlóan – lehetett több annál a $1\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ holdnál, amivel a felmérésben szerepeltek. Hasonló Nagy Cigánd esete is, ahol a felmérés 112 holdja a tabellában 120 $\frac{7}{8}$ holdra nőtt, az egyes gazdák adatai azonban itt is kisebb-nagyobb eltérést mutatnak.

A felsorolt esetekből persze egyelőre korai lenne általánosítani. Azt azonban igazolhatják, hogy a bizonyíthatóan „lappangó” szántók nagysága több településen elérte, vagy akár meg is haladhatta a tabellákban feltüntetett nagyság egyharmadát. (Golopon pedig minden szántó ide került.) A kimutatott többlet összességében persze még mindig igen kevésnek bizonyul ahhoz, hogy az úrbéri tabellák és a kataszteri felmérés adatai között mutakozó lényeges eltérésre magyarázatot szolgáltatasson. A megyének azokban az északi kerületeiben pedig, ahol a kataszteri felmérés a legjelentősebb többletet mutatja, ez a magyarázat – a zsellérek alacsony száma miatt – még részlegesen is alig állja meg a helyét. A végső magyarázatot tehát mégiscsak elsősorban a felmérés végrehajtásának az előzőektől eltérő módszerében kell keresnünk, valószínűleg elsősorban abban, hogy a kataszteri felmérésbe minden hasznosíthatónak látszó földet igyekeztek bevonni, ami messze meghaladta az egyes években ténylegesen használatba vett, és a korábbi összeírásokban mellőzött, esetleg más vonatkozásban bekerült paraszti szántókat.

A megye jelentősebb részét – s különösen az északi kerületeket – tekintve, az egyes összeírások, mindenekelőtt az előzetes felmérés és a tabellák összehasonlításának még egy tanulságát tudjuk kiemelni, nevezetesen azt, hogy ezeken a vidékeken a gazdák tisztos nagyságú, a korábban véltnél jelentősebb földállománnyal vághattak neki a következő évtizedeknek s majdan a jobbágyfelszabadításnak. A tabellák magasabb adatai – akár valóságos gyarapodás állt mögöttük, akár csak vélt földnövekedés – semmiképpen sem fejezhettek ki a parasztságra káros változást. A többletföld ezen rosszminőségű, tehát III-IV. földosztályba sorolt településeken is többletjáradék és többletadó fizetését vonhatta maga után, a parasztságot azonban nem fenyegették a másutt – a megye déli részén is – meglévő, a földesúri majorságok kialakítását szolgáló földkisajátítási tendenciák. A gazdák számára tehát az úrbérrendezés azzal a következménnyel járt, hogy javukra írták az általuk használt szántót és rétet, mentesítve azt az esetleges földesúri kisajátítástól, de megterhelve a rendelet által előírt földesúri terhekkal. A valóságban még a tabellák adatainál is több föld halmozódhatott fel a parasztok kezén, mint ezt a II. József korabeli földmérés adataiból láthattuk.

Visszatérve a tanulmány elején említett történelmi dilemmára, kissé szubjektív módon azt is mondhatnám, hogy talán nem is olyan nagy baj, hogy a II. József korabeli kataszteri felmérés adatai nem mindenütt maradtak ránk, mert akkor minduntalan a meglévő adatok eltéréseit kellene magyaráznunk. A jozefinus

földmérés inkább jogi (tulajdonosi, földhasználói), mint gazdasági szempontjait figyelembe véve, pedig mégsem tartjuk elhibázottnak, ha kutatásainkban, vagy legalábbis azok egy részénél megmaradunk az úrbérrendezés és a dicalis összeírás – mérnökiileg ugyan nem hitelesített, a valós gyakorlathoz bizonyára mégis közelebb álló – adatainál. Nem beszélve arról, hogy csakis ezen adatok segítségével tudjuk az adott felmérések (pl. a dicalis összeírások) további adatait felhasználni, így például azokat, amelyek a szántóföldek minőségi különbségeire utalnak. (A kataszteri felmérés földnagyságához alkalmazkodva ezek az adatok teljesen használhatatlanná válnának.)

A jobbágyok számára, vagy a művelt területekre vonatkozó adatok persze csak töredékét jelentik azoknak a számoknak, amelyeket a vizsgált forrásokban találhatunk. Igazolhatják azonban azt, hogy a korabeli – mégoly gazdag, nagy alapossággal készített – összeírások esetében sem mellőzhetjük a kritikát. Más, kevésbé szerencsés megyékben e források közül kevesebb áll rendelkezésünkre, szűkebb lehetőséget biztosítva az ellenőrzésre, az adatok összevetésére. Ezért is érezhetjük úgy, hogy az egyes forrástípusok elfogadása, értelmezése a Zemplén megyei vizsgálódásokon túl, más megyék hasonló típusú forrásainak megítélésében és felhasználásában is felhasználható.

Csesznokné Kukucska Katalin

AZ ALSÓFOKÚ ELEMİ NÉPOKTATÁS HEVES ÉS KÜLSŐ- SZOLNOK VÁRMEGYÉBEN 1770–1863 KÖZÖTT

Ezzel a helytörténeti kutatáson alapuló írásommal szeretném köszöntenı Nagy Józsefet születésnapja alkalmából. Azt a Nagy Józsefet, akitől a szakmát, a történelem-tanárságot tanultam, mint diák. Később tőle leshettem el és tanulhattam meg a történelmi források feltárásának mikéntjét, és nem utolsósorban az ő munkássága győzött meg arról, hogy a helytörténeti kutatások nélkülözhetetlenek a történelemtudomány számára, ahogy ezt ő is bebizonyította az *Eger története* című könyvével, és számos más helytörténeti tanulmányával.

Az ő hatására kezdtem el a helytörténettel foglalkozni, amelyben egyik központi helyet az iskolatörténet foglalja el, amely azért is közel áll hozzám, mert évtizedek óta történelem szakmodszertant is tanítok a főiskolán. Jelen dolgozatom is az elemi iskolai oktatással foglalkozik, de helyszűke miatt most csak a témának egy kis szeletét szeretném bemutatni.

Az iskolai oktatásban alapos változás történt a XVI–XVII. század fordulóján, hiszen az európai katolikus oktatás intézményrendszere alaposan átalakult a humanizmus, reformáció hatása következtében.

„Az új, katolikus iskolarendszer lényege az, hogy intézmények, egymásra épülő modul-sorozatából – népiskolákból, gimnáziumokból, akadémiákból s a csúcson álló egyetemekből – alakul ki az országos oktatási-nevelési hálózat.

A változás célja tehát ez: a több tagozatot egyetlen intézményben egyesítő korábbi középkori iskolatípusok helyett a rendszer saját funkciójú külön önálló iskola-intézményekben működött (azt a szerkezetet teremtve meg, amely lényegében azóta is, ma is funkcionál). ”¹

1599-ben a jezsuiták által szerkesztett és kiadott Ratio Studiorum volt az első olyan központi tanterv, amely egységbe foglalta a különböző iskolákat nem csak a tananyagban, hanem szerkezetükben is. Természetesen ez a tanterv elsősorban a jezsuita iskolák számára volt kötelező, de a többi katolikus szerzetesi, más felekezeti, sőt később állami és önkormányzati iskolákban is alkalmazták.

¹ Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Bp., 2000. 102.

Bármennyire jól sikerült ez a dokumentum, hiányossága is volt, hiszen ez a rend csak a közép- és felsőszintű oktatási-nevelési intézményekkel foglalkozott, céljuk a katolikus értelmiségi réteg felnevelése volt. az alsóbb társadalmi rétegeket érintő népiskola ügyével nem foglalkoztak, ez az egyházmegyék határákörébe tartozott.

„A XVI–XVII. század fordulójától az európai – s benne a hazai – katolikus iskolák szervezete a következő volt:

- I. Az alsó szintet az önálló, latin iskolákhoz szervezetileg nem tartozó, az elemi ismereteket a tanulók anyanyelvén oktató népiskola alkotta.*
- II. A középszint két részből állt: a 10–16 éves fiúké volt a gimnázium, a 16–18 éveseké pedig az akadémia bölcsélet tagozat.*
- III. A felső szintet a speciális szaktudományokat oktató, s ezzel felnőttkori foglalkozásokra felkészítő akadémiai felső tagozat jelentette: a jezsuita akadémiák felső tagozatán több évfolyamon keresztül teológiát tanítottak. S e felső szint részei voltak az egyetemek jogi, orvostudományi és teológiai fakultásai.”²*

Jelen írásomban csak az alsófokú, népiskolai oktatás helyzetét vizsgálom meg a XVIII–XIX. században elsősorban Heves és Külső-Szolnok megyében. A XVII. században már jobban kezdtek odafigyelni a katolikus népoktatásra Magyarországon, és az egyházmegyei vezetők szeretnék volna elérni, hogy egyre több elemi iskolát hozzanak létre az egyházi közösségek, azt tartsák fenn, sőt a tanítók bérezését is vállalják magukra. A plébániák feladata volt az iskoláskorú gyermekek összeírása. A plébánosoknak pedig fel kellett keresni a szülőket és meggyőzni őket, az iskolába járás fontosságáról, akár városban, mezővárosban vagy faluban éltek. A katolikus iskolákról való ismereteinket nagyrészt a Canonica Visitatio jegyzőkönyveiből meríthetjük, hiszen ezekből nagyon sok mindent megtudhatunk pl. a tanítók fizetéséről, az iskola épületéről, a tananyagról, módszerekről.

A XVIII. században újabb katolikus népiskolák jöttek létre, de változtak az iskolákkal szembeni elvárások is. azt szerették volna, ha minél több gyermeket oktattak volna írásra, olvasásra, számolásra, hiszen eddig csak a katolikus válásban, hitben való elmélyítés játszott központi szerepet. Ebben a században már számos új magyar nyelvű katolikus ábécés könyvet, katekizmust adtak ki. Azonban az iskolába járással nagyon sok gond volt szerte az országban, így Heves megyében is:

„Iskola minden faluban van és a gyermekek írás, olvasásra tanítatnak, elemi tárgyak is adatnak elő, de azért itt kevés az előrehaladás, miután a gyermekek csak félben járnak iskolába.”³

² Mészáros i.m. 104

³ Montedégói Albert Ferenc: Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Eger, 1868. 243.

Ez érthető is, mert egy 10–12 éves korú gyermek már komoly munkaerőt jelentett a családban, akár a földeken, akár a ház körüli teendőkhöz vagy állattartásban. Az iskolából való elmaradás országos gond volt. Az iskolában való részvétel nagyon rendszertelen volt, de nem csak Heves megyében. A falvakban és a kicsi mezővárosokban csak télen volt jóformán tanítás, már ha a gyermek megtudott jelenni a csikorgó hidegben, mert volt cipője, csizmája. A szorgalmi időszak november elejétől február végéig, legjobb esetben március közepéig tartott, leszámítva az ünnepnapokat, vasárnapokat egy jó negyedéve volt az iskolába járás, ennyi idő alatt kellett nekik az ismereteket elsajátítani.

*„Az 1770-ik évben nagy országos mozgalmat indított meg a királyi kormány. Közrendelet ment a vármegyékhez, a szabadkirályi városokhoz és kerületekhez, s a megyei püspökökhöz, tudakolni az iskola mesterek nevét és vallását, növendékeik számát és nemét, jövedelmeik minőségét és mennyiségét, a fenntartókhöz való viszonyokat, tanításuk módját és anyagát. A Conscriptiónak különleges és eleddig szokatlan neme volt ez; egyike a legnehezebbeknek, mert a felvétel anyaga óriási és a megállapítás tárgya a legkülönbözőbb viszonyok által feltételezett.”*⁴

Fináczy Ernő tanulmányában leírja, hogy ennek a nagyszabású összeírásnak nem minden adata marad ránk, pl. az ország 43 vármegyéjéből csak 33-nak maradt meg adata, elég hiányosan. A szabad királyi városok közül 39-ből csupán 20-é maradt fenn, hasonlóan rossz állapotban. Ennek egyik oka, hogy pontatlanul töltötték ki a kérdőíveket. Ennek ellenére fontos kutatási forrást jelent.

Ezekből az összeírásokból tudhatjuk meg, hogy Magyarországon a beérkezett adatok alapján 2845 népiskola működött, viszont a hiányzó adatok hozzáadásával, illetve a királyi városok adataival kiegészítve Fináczy Ernő szerint 4000-re tehető a korabeli népiskolák száma. Ezen belül Heves és Külső-Szolnok megyében 118 működött. A meglévő adatok alapján a legtöbb népiskola Pest-Pilis-Solt megyében, szám szerint 186; a legkevesebb Máramarosban 3 és Borsodban 4 volt található.

Nagyon sok esetben az iskolák kihasználatlanul voltak. Az 1770-es összeírás szerint nagyon sok iskolában 2-3-10 tanuló járt. Konkrétan Nógrád megyében a 148 iskola közül 60-ban a növendékek száma nem haladja meg a tízet. Az iskolák néptelenségét sok esetben az épületek hiánya, kis mérete éppen úgy előidézte, mint a nagy távolság az iskola és az adott település között. Sok esetben a diákok lakhelye több órányi járásra volt az iskolától, így talán érthető a szülők aggodalma, hogy az apróságokat a téli hidegben nem engedték el egyedül.

A népiskola ügyének a tanítók képzetlensége és nagy leterheltsége is nagyon sokat ártott. Mivel megfelelő fizetést nem kaptak, ezért számos kiegészítő jövedelem után kellett nézniük, így nem ritka eset volt, hogy jegyző, kántor és tanító egy ugyanazon személy volt. A sok pluszmunka természetes, hogy a tanítás rossz színvonalát eredményezte. Ehhez a nem megfelelő színvonalhoz nagymér-

⁴ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet 1740–1773. Bp. 1899. 233.

tékben hozzájárult, hogy az osztott iskolák száma nagyon minimális volt, az oktatás osztatlan iskolákban 1, ritkán 2 teremben folyt.

Azonban nem szabad megfedkezünk egy – a Szántó Imre által összeállított – másik nagy jelentőséggel bíró összeírásról sem, az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekről, amelyekben értékes adatokat találhatunk az oktatási viszonyokra. Megtudhatjuk belőlük, hogy Heves megyében 114 elemi falusi iskola működött, ebből római katolikus 108 db és 6 db protestáns. A statisztikában az egri járás nincs benne! Az iskolák nemigen feleltek meg az oktatás követelményeinek, a külön tantermek hiánya, vagy éppen siralmas állapota hátrányosan befolyásolta az érdemi munkát. Nem volt ritka a tanító lakásán folyó oktatás sem. Egy tanítói lakás egyébként egy szobából, konyhából plusz egy-két mellékhelyiségből állt. Megyénk területének több községében is ez volt a szokás, pl. Besenyőn, Makláron, Demjénben, Tiszanánán, Verpeléten.

A tantermek felszereléséről nem esik szó a jegyzőkönyvekben, valószínű, hogy nagyon hiányosak voltak, mint ahogyan a tanítók képzettsége is. A szakmai felkészültségen (felkészületlenségen) túlmenően egyáltalán nem beszélhetünk pedagógiai és módszertani alapokról.

„Mivel tanítóképzés ekkor még nem volt, a falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. Feltehető, hogy jobbágysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett. A középiskolát járt tanítók között is sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztálynak (grammatikának) valamelyikét végezte el. Befejezetlen műveltségű fiatal emberek, akiknek legtöbbje csak azzal a készséggel lépett pályára – s ez volt a jobbik eset –, melyet mint segédtanító gyakorlatai után szerzett.

A domoszlói anyahelységekben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormándra, Füzesabony leányegyházában 1767-ben nem találunk iskolamestert. Helyét a gyermekek tanításában – ex caritate – a harangozó töltötte be.

Nem egy esetben a tanító magatartása súlyos kifogás alá esett: a falu ismert alakja volt a kicsapongó természetű iszákos kántor, mint pl. Debrőn, Dormándon, Tiszaőrsön.

A tanítók nyelvismerete – tekintettel Heves megye nemzetiségi viszonyaira – nem korlátozódott csupán a magyarra. Különösen az egri és pétervásárai járás tanítósága körében volt gyakori a magyar nyelvtudás mellett a szlovák, ritkábban a német nyelv ismerete. Latinul egyedül az apci iskolamester tudott, ami valószínűvé teszi előttünk, hogy nem sokan végezheték el a tanítók közül a gimnáziumi grammatikai osztályok valamelyikét.”⁵

Az 1767. évi egyházi iskolalátogatási felmérésből az is kitűnik, hogy a tanító egy személyben volt kántor, jegyző, orgonista. Ezek alapján feltételezhető, hogy

⁵ Szántó Imre: Katolikus népoktatás helyzetet Heves megyében a Visitatio Canonicák tükrében 1750–1850. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957. 160–161.

elhanyagolták az iskolai munkát. A szegénység viszont nem tette lehetővé ezeknek a munkaköröknek az elkülönítését.

A tanító jövedelme nagyon kevés volt, ezek: tanítói földek, párbár, stóla, természetbeni adományok, tanításért szedett díjak. Ezekből szinte alig lehetett megélni, bizonyos helyeken még a föld is rossz minőségű volt. Így üres órákban valamilyen mesterséget gyakoroltak.

A tanításban alkalmazott módszerekről az 1767. évi jegyzőkönyvben szinte semmit nem találunk, valószínű, hogy a tanítás minden módszert nélkülözve folyt. Az egyháznak egy volt a lényeg, hiszen ekkor a katolikus felekezet volt a döntő, a katekizmus és imádság megtanítása, ezáltal a vallásosság elmélyítése, ahogy ezt Szántó Imre és Fináczy Ernő is megfogalmazták tanulmányaikban.

„Ahol volt tanító, a népoktatás legalsó fokát a mindenütt szereplő vallástanon kívül a puszta írásban és olvasásban jelölhetjük meg. A külön tanító nélkül működő leányegyházakban még primitívebb állapotokat találunk. Ezekbe a legközelebbi anyaegyház tanítója rándult ki időről-időre iskolát tartani, mint pl. a pétervásárai járásban a bányai iskolamester Maconkára, a csehi iskolamester Szucsra, a dorogházi tanító Mindszentre, a szenterzsébeti iskolamester Leleszre és Szentdomonkosra.

A tankötelezettség ekkor még ismeretlen fogalom volt. Az iskolalátogatás igen rendszertelen és lanyha volt, főleg csak a téli időszakra korlátozódott.

Mihelyt a mezei munka kezdetét vette márciusban, elmaradoztak a gyereke az iskolából. A gyermekek a fél esztendőnél hosszabb szünetek alatt csaknem mindent elfelejtettek abból, amit esetleg a tél folyamán fejükre szedtek. Így aztán még az iskolába járt gyermekek jelentős része is analfabéta maradt.”⁶

Az iskolai hiányzásnak egy másik oka, hogy a szülők nem tudták a tandíjat megfizetni, ezért Eszterházy püspök elrendelte, hogy a tanítónak fizetést kell adni, így a tanítónak ingyen kell tanítani a gyerekeket, vagyis azoktól pénzt nem kérhet.

Gyakran előfordult, hogy az adott járásban hiába volt tanító, nem jártak iskolába a gyerekek. Különösen elmaradott volt a népoktatás helyzetet a pétervásárai járásban és a Tisza vidéken.

„Az egyik szolgabíró ezeket jelentette 1770-ben a pétervásárai járásból: Bekölce és Szucs helységeknek sem nótariusaik, sem kántoraik nincsenek az oktatásra. Szarvaskőn és Aranyoson vannak jegyzők, de nincsenek tanulók... Szajlán, Parádon, Fedémesen, Széken vannak jegyzők, de nincsenek növendékek.”⁷

„Az iskolai oktatás az 1770-es években még a legszorosabb kapcsolatban állt a vallással, illetve mind a katolikus, mind a különböző protestáns egyházak-

⁶ Szántó i.m. 163.

⁷ Szántó i.m. 168.

*kal, melyek a tanítást szigorúan saját feladatuknak tekintették, az apostoloknak adott krisztusi parancsra építve tanítói tevékenységüket.”*⁸

Nagyon nagy jelentősége van a királynő által 1769-ben kiadott összeírás elrendelésének, amelyet 1770–75. között hajtottak végre. Heves megyében is elvégezték az összeírást a négy járásban: a gyöngyösiben, a mátraiban, a tarnaiban és a tisztaiban. A megyében nagyobb részben az egri püspöki és káptalan főhatóság alatt működő iskolákról van szó, de az adatokból ismereteket kapunk a kálvinista elemi iskolák állapotáról és működéséről is, sőt a betelepített német és szlovák lakosok iskolai viszonyairól is.

1770 és 75 között készült felmérések adataiból megismerjük a tanítók számát, valamint azt, hogy a tanítás mellett milyen egyéb munkát láttak el, mennyi volt a fizetésük, és egyéb szolgáltatásuk természetben.

A tanítókkal kapcsolatban arra is kitér a felmérések alapján a jelentés, hogy milyen tantárgyat tanítottak és melyek voltak azok, amelyeket még taníthattak volna.

Fontos információkat lehet kiolvasni a tanulók számából is, de voltak olyan helységek, ahol népiskolai oktatás szinte egyáltalán nem volt. Persze vannak kivételek, pl. igen magas a kálvini iskolák látogatottsága. Az összeírás a nemek megoszlását is föltünteti, bár korábban utasították a falvakat, hogy külön kell a fiúkat és a lányokat tanítani, de erre nem került sor, csak a kálvini iskolákban. Azt is megtudhatjuk, volt-e külön tanterem, esetleg iskola épülete a tanítás számára.

Az alábbiakban táblázatba foglaltam az 1770 és 1775 között lezajlott összeírások eredményeit. A hely szűke miatt azonban csak egy összesítő táblázatot mutatok be, amelyben a leglényegesebb adatokat rögzítettem. A teljes adatsor ismertetése, elemzése egy másik dolgozatom témája lesz.

⁸ Sugár István: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770–1775 között. Heves Megyei Levéltár Közleményei. Archívum 1. Eger, 1973. 49.

Az 1770-1775 között lezajlott összeírások eredményei Heves és Külső-Szolnok megye településein⁹

Évek	Járás, községek száma	Tanítók száma	Tanulók száma			Tantárgyak					Vallás	Tanítói fizetés			Tantermek		
			Ffi	Lány	Összesen	Írás	Oh. asás	Hittan	Számítan	Egyéb		Község	Tanulók	K + T	Nincs külön terem	Van külön terem	
1770	Gyöngyösi járás Községek száma: 23	23	233	253	550	23	23	23	3	-	rk	20	3	-	6	17	
1771		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1772		23	384	385	805	22	23	23	1	3	rk	20	3	-	9	14	
1773		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1774		23	31	28	687	22	23	23	-	3	rk	21	2	-	12	11	
1775	23	287	271	763	22	23	22	-	3	rk	20	3	-	12	11		
Megjegyzés: 1771. és 1773. évben nem küldtek el iskolai felmérést, ennek ellenére a gyöngyösi járás jelentése a legpontosabb. A tanulók számának az eltérése abból adódik, hogy nem mindenhol adták meg a nemek szerinti megoszlást.																	
1770	Mátrai járás Községek száma: 34	20	93	181	285	1	20	15	-	-	rk	1	17	-	2	2	
1771		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1772		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1773		14	-	-	168	10	11	10	-	1	rk	-	12	-	-	11	
1774		16	-	-	157	1	3	3	-	-	rk	2	13	-	-	8	
1775	2	-	-	50	1	2	2	-	-	rk	1	1	-	-	1		
Megjegyzések: 1770-ben a tanítók számára a 2 harangozót is beleszámoltak. 1771-72-ben nem küldtek be adatokat.																	

⁹ Sugár i.m. 38-77.

HML IV-2.b Nr 1771 Nr 65; Nr 1772 Nr 29; Nr 261

1 pozsonyi mértő (pm) = 125 l; 1 kila = 2 pm; 1 urna = ¼ akó = 16 l; 1 kőből = ¼ akó;

A táblázatokban négy járásnak a településeit vizsgáltam. A jelentésekből kitűnik, hogy a tanítók nem csak tanítással foglalkoztak, hanem ugyanaz a személy a község kántora, orgonistája, sőt sok esetben a jegyzője is volt. A gyöngyösi, mátrai és tarnai járásban pontosan válaszoltak a kérdőívnek erre a pontjára, így kapunk képet róla, hogy milyen feladatköröket látott el egy tanító. A tanítás viszont háttérbe szorult, ha jegyzőként is dolgozott, hiszen ezzel a munkakörrel rengeteg pluszfeladat járt, így napokon keresztül szünetelt az oktatás. A tarnai járásban nem tüntetik föl következetesen az egyéb elfoglaltságot, a tiszaiiban pedig egyáltalán nem szerepel ilyen típusú megjegyzés. A tiszai járás adataiból csak következtetni lehet arra, hogy a tanító egy személyben a község kántora is volt, hiszen a jövedelmét a kántorságért járó bér és a tanítói fizetség tette ki.

A tanítók javadalmazásában lényeges különbségek mutatkoznak a négy járás esetében. A gyöngyösiben elsősorban a községgel kötött szerződés értelmében évente készpénzt és búzát kap a tanító, egy esetben bort. Elvértve fordul elő az a gyakorlat, hogy a tanulók fizetnek a „szolgáltatásért”, így pl. Gyöngyöspüspökiben, Hatvanban, Pásztón, Pusztamonostoron. A mátrai járásban is a szülők 30–40 krajcár/fő/év tandíja képezte a tanító bérét. Egyedül Dorogházán találjuk azt, hogy a község maga egyenlítette ki a „számlát”, pénzben és búzában fizette a tanítót 1772-ben.

A tarnai járásban nagyon vegyes a kép. Az esetek nagy többségében a falu fizet a szerződés szerint pénzt vagy búzát, de olyan esetekkel is találkozunk, amikor a tanulók fizetnek pénzben, de előfordul, hogy búzában, pl. Aldebrőn, Átányban. Besenyőtelken pedig a pénz mellé kenyeret is köteles adni a diák. A tiszai járásban a község fizet, azonban Poroszlón a község mellett a kálvin hitű diákok is fizetnek, búzával. Poroszlón szintén a kálvin hitű tanárok a községtől pénzt, búzát és földet kapnak fizetség fejében. Plusz juttatásként külön búza, mégpedig nem is kevés, 40 pozsonyi mérő illette őket.

Ha a tananyagot vesszük vizsgálat alá, kiderül, hogy elsősorban az olvasás, az írás és a hittan, voltak a fő tantárgyak. Néhány helyen számtant, igeragozást, névragozást, fogalmazást is tanítottak. Az összeírások megjegyzés rovatában sok esetben találkozunk olyan bejegyzéssel, hogy a tanító képes lenne a három alap tantárgyon kívül mást is tanítani, de a gyerekeket nem engedik iskolában illetve a szülők nem engedik, hogy a lányokat írásra tanítsák.

A tanítók képzettsége is sok kívánnivalót hagyott maga után, hiszen ekkor még tanítóképző intézmények nem voltak, így a gimnázium alsóbb osztályait végzetekkel töltötték be ezt a funkciót, sőt, még az is megesett, hogy a népiskola elemi osztályát végezte csak el „a tanító”. Ahogy az 1767-es Visitatio is megemlíti, nagyon sok esetben magatartásuk nem példamutató, ittak, tivornyáztak, sok esetben durvák is voltak.

Ha tovább vizsgáljuk az összeírás adatait, kiderül, hogy bizony tanításra alkalmas iskolaépület nem volt, de még külön terem is ritkán. E tekintetben a kálvinista egyház gyerekei voltak jobb helyzetben, mert nem csak külön termük volt, hanem a lányok és a fiúk is külön tanultak. A gyöngyösi járás néhány köz-

ségében volt külön tanterem, a másik háromban szinte sehol sincs. Ez azt jelenti, hogy a tanító lakásában folyt az oktatás. Azonban az összeírás gyakran szóvá teszi, hogy ahol van külön terem, az is szűk, és a gyerekek nem férnek be, ezért nem járnak iskolába.

Ha a tanulók létszámára vetünk pillantást, kiugró létszámok csak a kálvini vallásúak vonatkozásában találunk, pl. Átány 118, 117 fő. Általában 10 és 60 között mozog a létszám. A községekben viszont, ahol a nemek szerinti bontást is nyilvántartják, ott a lányok aránya az magasabb, mint a fiúké.

A jelentésekből kiolvasható az is, hogy léteztek olyan települések is, ahol oktatás egyáltalán nem folyt tanítóhiány miatt, mint pl. Tarnaleleszen, Terpesen, vagy tanulóhiány miatt, pl. Csász községben, vagy a kántor nem oktatja a gyermekeket, pl. Dormádon.

Az 1770–75. közötti összeírás szerint is, valamint a korábbi jelentések alapján adódik a konklúzió, hogy az alsófokú oktatás gyenge színvonalon állt Heves megyében, és csigalassúsággal haladt előre az 1750. évi Canonica Visitationban rögzített adatokhoz képest. Még nem ismerték fel a falusi népoktatás jelentőségében rejlő hatalmas lehetőségeket. Maga Eszterházy Károly egri püspök sem fordított kellő figyelmet a falusi népiskolák fejlesztésére. Ezen a szinten számára csupán a vallásoktatás volt a fontos, az elemi népoktatás alapvető tantárgyaival nemigen törődött.

Nem ok nélkül történtek a nagy összeírások, hiszen az oktatás korszerűsítésére vonatkozó reformmunkákat Mária Terézia – felvilágosult tanácsadói javaslatára – elindította. Ennek a nagyszabású iskolareformnak az első lépése közismerten az volt, hogy Pozsonyban 1775-ben megnyitották a városi népiskolák mintájául szolgáló pozsonyi norma iskolát. 1776-ban megszervezték a tankerületeket, kinevezték az első tankerületi főigazgatókat és népiskolai felügyelőket.

Megérett az idő az oktatási reformokra a népiskolától az egyetemig bezárólag. Az 1777-ben kiadott I. Rationak az egyik erénye és érdeme éppen abban rejlett, hogy kötelezővé tette az iskolába járást 6 éves kortól. *„Amiért azonban a magyar neveléstörténetben kiemelkedő jelentősége van: első ízben kísérelte meg az állam felügyelete alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létrehozását. Szerzői tehát Magyarország meglévő, felekezetiileg meglehetősen széttagolt, különféle szintű iskoláit kívánták állami iskolarendszer keretei között, tisztességüket állami tisztségviselőként betöltő tanügyi vezetők irányítása alatt álló egységes szervezetbe rendezni, az iskolák felekezeti jellegének, valamint feudális fenntartási módjának megváltoztatása nélkül.”*⁹

Az 1777-ben kiadott, három fejezetből álló Ratio második része – amely az cikkemhez kapcsolódik – az „Oktatás szervezete és anyaga” címet viseli. Ezen belül pedig az első szakaszára kell koncentrálni, amely Az anyanyelvi iskolák tananyagára összpontosít. Ez a szakasz a falvak, mezővárosok, szabad királyi városok és a kiemelt anyanyelvi iskolák tananyagával, a tanulókkal szembeni

⁹ Ratio i.m. 8.

követelményekkel, az oktatás szorgalmi idejével foglalkozik. Kiemelt jelentőségű feladatként a hittan tanítását írta elő a falusi iskolákban.

„A falvakban a plébánosok első és nyilvánvalóan legfőbb teendője, hogy a fiatalokkal elsajátíthassák a vallás alapjait. Ők kötelesek – mint már korábban szó volt róla – minden faluban a hitoktatói feladatkört ellátni és az ifjakat erényre és jámborságra oktatni. Ennek érdekében a vasárnapokon és az ünnepeken, ezen kívül pedig a hét egyik napján a plébános, együttesen vagy különböző órákban, anyanyelvükön a mindkét nembeli ifjúság szívébe oltja a vallás elemeit és a jámborság csírait – amilyen igyekezettel és hivatásból fakadó lelkesedéssel csak tudja – hozzáfűlve ezekhez az időszaknak megfelelően az evangéliumok és a kánoni levelek részleteinek magyarázatát is. ... Sőt az ünnepeken és vasárnapokon tartott oktatásokon vegyenek részt a szülők is, de legalább az édesanyák, hogy mindazt, amit a hitoktató előad, otthon gyermekeikkel átismételhessék, s hogy amit esetleg ők gyermekkorukban elmulasztottak, ezt most ezen a módon maguk is velük együtt megtanulhassák.”¹⁰

Az elsajátítandó tananyagot hét csoportra bontja: az első, amelyet minden tanulónak el kell sajátítani a falusi iskolákban: az az olvasás, írás, számtan és azon erkölcsi, magaviseleti tudnivalók, amelyekkel egy falusi embernek a hétköznapi életben tisztában kell lennie. A második: a latin nyelv, amelyet azoknak kell elsajátítani, akik módosabb születésűek és a későbbiekben magasabb iskolában akarják folytatni tanulmányaikat, valamint a német nyelv. *„Kétségtelen az lenne kíváncsi, hogy a falusi fiatalokat nyáron éppen úgy, mint a téli időszakokban, egyaránt kötelezzék az iskolai tanulásra egészen addig, amíg el nem jutottak a mezőgazdasági munkák végzésére alkalmas életkorig. ... a szülők legtöbbje még 5-6 éves kort alig elért gyermekeit is igénybe veszi a szántóföldön, a ház körüli munkában. ... ez régi hagyomány. A köz szempontjából ez egyébként nagyon is hasznos, mert szerfölött fontos, hogy a falusi fiatalok – ahogyan mondani szokták – már első körmöcskéjük megjelenésétől kezdve mintegy edződjenek, és az egész életük folyamán végzendő nagyon nehéz munkához idejekorán hozzászokjanak. ... amikor a mezei munkák már befejeződtek, akkor arra kell kötelezni azokat az ifjakat, akikre a szülőknek már kevésbe van szükségük, hogy járjanak az iskolába, és a fentebb említett ismeretkörökkel reggel két órán keresztül, valamint délután is ugyanennyi ideig foglalkozzanak.”¹¹*

A bevézésre is gondolt a rendelet, mert a télen összegyűjtött ismereteiket vasárnapokon és ünnepnapokon a plébános által tartott hitoktatás előtt vagy után átismételték. A mezővárosi iskolákban is ugyanazok voltak a kötelező tantárgyak, mint a falusiban, de itt már tanították a német nyelvet, és fogalmazásokat kellett készíteni anyanyelven és német nyelven. A latin nyelvi órákat itt is csak a továbbtanulni szándékozókra iktatták be.

¹⁰ Ratio i.m. 66.

¹¹ Ratio i.m. 68.

A városi anyanyelvi iskolákban ugyanazokat a tantárgyakat oktatták, mint a mezővárosiakban: az oktatási hierarchia élén itt is a hittant találjuk, utána következett az írás, olvasás, számtan, német nyelv, fogalmazások anyanyelven és német nyelven, erkölcsös életre való nevelés. Új tantárgyként jelent meg viszont a házi és családi gazdálkodás.

A számtani ismeretek oktatásában a gyakorlat dominált, olyan ismeretek alkották a tananyagot, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a kereskedelem, adásvételi ügyletekben. A továbbtanulni szándékozók foglalkoztak a latinnal, a geometriával, a fizika alaptételeivel, alakrajzzal. A tantermi foglalkozások egyébként nyáron délelőtt 7 órától 10 óráig, télen 8 órától 11 óráig, délután pedig 2 órától 4 óráig tartottak.

A kiemelt anyanyelvi iskolákban ugyanazok a tantárgyak szerepeltek, mint a városi iskolákban. Ezeknek az iskoláknak többek között az is feladatuk volt, hogy tanításra alkalmas személyeket képezzenek ki. Ez utóbbiak képzési programjába a szépírás, rajz és zeneoktatás tárgyakat is beiktatták.

A XVIII. század utolsó harmadában nem volt újabb iskolalátogatás az egri püspökök részéről, így erről az időszakról összeírásokkal nem találkozunk, tehát nem igazán lehet a vármegye területén nyomon követni a népoktatás helyzetét. Az állam beavatkozása, beavatkozási szándéka az oktatásügybe viszont erősödött. Idézzük Sándor Lipót nádor levelének részletét, amelyet 1795-ben írt I. Ferenc királyhoz az iskolaügy kérdésében.

„Csekély véleményem szerint nagy kérdés, vajon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni, olvasni, vagy sem, és mivel én az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani, s a szülőköt kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem azt teljesen önkényükre kell bízni. ... Ezen általános szabály alól kiviszem a vallás és erkölcstani oktatást, mely alól senki sem menthető fel.”¹²

A memorandum egy másik részében felmerült még az a gondolat is, hogy az iskolákat vagy legalább is többségüket be is lehetne zárni, mert a parasztok iskoláztatása aggodalomra adott okot – legalábbis József nádor szerint. Elég, ha a vallás és uraival szembeni tiszteletre, kötelességre tanítják meg a felnövekvő nemzedéket, fölösleges új gondolatokkal megzavarni az ifjúságot. Ekkorra már nagyon távolinak tűnt Mária Terézia I. Ratioja és II. József művelődéspolitikája, amely a haladásként értékelte, ha az alattvalók írni, olvasni tudtak, ha ismerték az uralkodóház történetét, hogy az alattvalók tiszteletét, hűségét ezáltal még jobban megszilárdítsák.

A magyarországi közoktatás új rendezése az 1806. évi II. Ratio megjelenésével következett be. Ez szerkezetében, tananyag kiválasztásában sokkal világosabb volt, de új irányt, új szellemiséget nem jelentett. A tantárgyak sorrendisége megint csak a hittannal kezdődött, ezt követte az olvasás, írás, számtan, erkölcs-

¹² Szántó i.m. 170.

re nevelés, fogalmazás. A latin nyelvet itt is csak a továbbtanulni szándékozók-nak oktattak. Az iskolába járás ideje sem módosult az első Ratiohoz képest. A II. Ratio megjelenése sem lendített a magyarországi népoktatás ügyén.

A Heves megyei katolikus népiskolák munkájába (a XIX. század első felében) Nagyszalatnyai báró Fischer István egyházlátogatási jegyzőkönyvei, másrészt az iskolai Canonica Visitatiók alapján tekinthetünk be. *„Az 1810/11. és 1819. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint kegyúri alapítású iskolákkal még mindig elég kevés számban találkozunk megyénk területén. Kivételt képez Eszterházy Károly egri püspök mint kegyúr, aki birtokain több elemi iskolát építtetett: az egri járásban, Egerben, Szarvaskőn, Füzesabonyban, Kápolnán, Makláron, Nagytályán; a hevesi járásban Kiskörén, Kömlőn, Tiszanánán, Tiszaörsön; a pétervásárai járásban Baktán, s a tiszafüredi járásban Sarudon.*

A XIX. század derekán fennálló 127 Heves megyei elemi iskolából 51-et, vagyis az összes iskolának mintegy 40 százalékát alapították a kegyurak, a többi a községek szegény lakossága építette. A nagybirtokosok még tettek valamicskét ezen a téren, de a megye közbirtokos kisnemessége jóformán semmit nem áldozott a falusi népoktatás ügyéért.”¹³

Az idézetből kitetszik, hogy az oktatás társadalmi feltételei szinte semmit nem változtak a korábbi állapotokhoz képest. Nem épültek iskolák, a tanító kénytelen volt saját lakásán tanítani a gyerekeket. Télen korán sötétedett, világosítás híján igen hamar befejeződtek a foglalkozások. Máskor a zsúfoltság okozott áthidalhatatlan problémákat. A tantermek felszereltsége is a legsilányabb, legmegdöbbenőbb képet mutatta. Az még a jobbik eset volt, ha a régi templomi székeket megkapták, s nem a csupasz földön, esetleg deszkán kellett ülniük. Amilyen rossz volt az iskola felszerelése, olyan volt a tanulóké is. Iskolaszereik: könyv, papír, tinta szinte alig voltak. Realisztikusan fogalmazott 1833-ban Maskovics Mihály: a „falusi iskolák állapota általában nézve nálunk igen szomorú”. A baj oka abban is keresendő, hogy a tanítók maguk is elég tudatlanok, olvasni tudnak, egy kicsit írni és számolni.

Némileg enyhített a bajokon az újonnan szervezett tanítóképző. Pyrker János egri érsek 1828-ban alapította meg az első magyar katolikus tanítóképzőt. A tanulmányi idő 2 év volt, s a népiskolai tananyag elsajátítása mellett pedagógiai tárgyakat is tanultak, sőt gyakorlati képzésük is volt. A kántori és a jegyzői teendők ellátására való felkészítés ugyancsak a tanítóképző falain belül folyt. Próbálták rávenni a községeket, hogy segédtanítót alkalmazzanak. Ez nem sok helyen járt sikerrel, a falu lakói sok helyen olyan szegények voltak, hogy nem tudtak eltartani még egy tanítót, bár sok esetben az egri érsek kísérletet tett a jegyzői és tanítói hivatal szétválasztására. Ahol az iskolamester mégis alkalmazott segédtanítót, az nagyon kevés fizetést kapott, hiszen az alkalmazót terhelte a fizetési kötelezettség.

¹³ Szántó i.m. 173.

Beköszöntött 1848, amely tűzbe lobbantotta az egész országot. Az iskolaügy is mélyreható változáson ment át. „1848-ban báró Eötvös József, vallás- és közoktatásügyi miniszter a népoktatási törvények első tervezetét modern és nemzeti szellemben dolgozta ki. De ez nem lett törvény, az abszolút uralom, s a germanizáció szolgálatában álló Entwurfot erőszakolta rá iskoláinkra. Büszke önérzettel konstatálhatjuk, hogy Heves vármegye népnevelői intézetei élükön a preparandiával a keserű megpróbáltatások idején is helytállottak.

Az Entwurf kísérletei mindenfelé hajótörést szenvedtek az iskolák vezetőinek, a papságnak és a tanítósnak törhetetlen hazafiságán. Valamennyi hevesi népiskola magyar nyelvű és magyar nemzeti irányú maradt a legsötétebb gyász korában is.”¹⁴

Heves megye iskoláiról, tanulói létszámáról, tanítóiról az 1852-es összeírás alapján kapunk újból átfogó képet. Egyelőre – az elemzéstől eltekintve – csak felvillantom egy későbbi elemzésnél hasznosítható idézetet: „Az 1852. évi összeírás szerint Heves megye területén 127 elemi iskola állott, mégpedig az egri járásban 32; a gyöngyösiben 37; a hevesiben 20; a pétervásáraitban 21; és a tiszafüredi járásban 6 iskola. Három osztályú felső elemi fiúiskolát találunk Egerben és Gyöngyös-Felsővárosban, két osztályú felső elemi fiúiskolát Gyöngyösön és Patán, alsó elemi vegyes két osztályú fiúiskolát Verpeléten, alsó elemi egy osztályú leányiskolát Gyöngyös-Felsővárosban, Alsó-Gyöngyösön, Patán és Pásztón. A megye többi helységében mindenütt egy osztályú vegyes elemi iskolák voltak.”¹⁵

A megye elemi népoktatásáról 1857-ben és 1863-ban is történt egy nagy összeírás.

„A provizórium (1861–1867) a Thun-rendszert végre nyíltan is megszüntette, anélkül azonban, hogy valami új rendszerrel pótolta volna. Mindössze annyi volt a változtatás, hogy a közoktatásügy ismét a helytartó-tanács kezébe került.

Végre az 1867. évi kiegyezés után báró Eötvös József kultuszminiszter vette fel újból a népoktatás szervezésének a szabadságharckor megszakadt vonalát. Az elemi népoktatásügy rendezéséről szóló 1868. évi XXXVIII. t. – ez a magyar népnevelés történetében új korszakot nyit meg.”¹⁶

¹⁴ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Bp. 1902. 296

¹⁵ Szántó i.m. 171.

A szerző az 1876-ban bekövetkezett Heves és Külső Szolnok vármegyék szétválása után kialakított járások szerint mutatja be az iskolák számát.

¹⁶ Borovszky i.m. 296.

Fehér György

DARÁNYI IGNÁC ÉLETPÁLYÁJA*

Ősei

A hagyomány szerint a Darányiak önmagukat nemesi származásúnak tartották, ezt azonban hivatalos dokumentumokkal nem tudták igazolni. A család országos hírnevét megalapozó két Ignác, apa és fia, fordulatokban gazdag életében megtaláljuk mindazokat a tipikus jegyeket, amelyek jellemzőek voltak a 19. század második felének magyarországi polgári átalakulására, a különböző társadalmi csoportok mobilitására. A történeti irodalomban használt fogalmak szerint a Darányi család a nem nemesi értelmiségi, honorátori réteghez, felesége családjá révén pedig a nemesség döntő részét alkotó középbirtokossághoz tartozott.

A családi legenda úgy tudta, hogy az ősök a Somogy megyei Darány faluból származtak, és egyik águk a török elől menekülve került Felsőmagyarországra. E história hivatkozott egy 1754–55-ből származó összeírásra, amelyben szerepelt egy Darányi János nevű Ung megyei nemesember. A felsőmagyarországi Darányiak egyik leszármazottja házasság révén Kecskeméten lelt otthonra, és ebből az ágból születetteket tekintette Darányi Ignác közvetlen felmenőinek. A „kecskeméti” Darányiak között került említésre egy Darányi György nevű „módos városi polgár, hitbuzgó református”, aki egy 1699-ből származó forrás szerint állítólag kezdeményezte a helybeli Mária-kápolna építését.¹ A Darányi ősök Kecskeméten a város vezető polgári családjaiból házasságban csakhamar maguk is a közösség irányítói közé számítottak. Ezek között szép számmal található református prédikátor, akik a hit ápolása mellett család és szülőföldjük szeretetével tűntek ki. A Darányiakra jellemző népes családok nem segítették a vagyonosodást, hiszen a birtok sok testvér között került felosztásra.

Id. Darányi Ignác és Földváry Borbála házasságából hat felnőttkort megélt gyermek született: Ignác 1849-ben, Béla 1850-ben, Borbála 1852-ben, Erzsébet 1854-ben, Kálmán 1858-ban, Gyula 1862-ben.² A család legidősebb és egyben

* A tanulmány Darányi Ignácról készülő monográfia egyik alfejezete.

¹ Az esetet leírja Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 22–23. Idézi Kendi Finály István (továbbiakban Kendi): A magyar földért. (Darányi Ignác élete és munkássága. Bp. 1940. 17.)

² Ifj. Darányi Ignác anyakönyvében keresztszülőként Török Pál, későbbi református püspök Krisztina nevű lánya és édesapja sógornője, Hajós Józsefné (Madarassy Erzsébet) került bejegyzésre, míg a keresztaák között Madass Károly [nagynénje Földváry Róza férje], Várady Károly [később feleségül veszi gróf Török Etelkát] és Szőnyi Pál nevét találjuk. Magyar Országos Levéltár

legfényesebb pályát befutó első gyermeke az édesapa nevét öröklő Ignác 1849. január 15-én Buda ostroma miatt nem a család Öt-pacsirta utcai (ma: Csalogány u.) házában, hanem Pesten, a Lipót és Kalap utca sarkán álló Széher-házban (ma: Váci u.) látta meg a napvilágot.³

Ifjúkor

Darányi Ignác pályájának alakulásában jelentős szerepe volt származásának és neveltetésének. Jellemét és későbbi életvitelét nemcsak ez a tény befolyásolta, hanem annak a társadalmi közegnek elvárásai is alakították, ahová szívós kitarásával került. Darányi egész életét meghatározták a szereteten és a polgári protestáns etika értékein alapuló fiatalkori élmények. A család jelmondatának – „Ordo et sollertia!”, azaz „rend és jártasság” – való megfelelés a céltudatos és szorgalmas munkán túl etikai zsinórmértékül állította még a takarékoság és a megbízhatóság követelményét.⁴ Az egykorú dokumentumok és visszaemlékezések szerint az apa és fia között szoros, a legidősebb gyermek családon belüli felelősségére épülő kapcsolat alakult ki, ami a korabeli nevelési szokásoknak megfelelően tekintélyelvén alapult. A családszeretet, a protestáns értékek szellemében felnövő legidősebb gyermek a szülői példamutatás nyomán kitaró szorgalommal és nagyon célratörően vette fiatal éveinek akadályait. Apja kiemelt fontosságot tulajdonított az oktatásnak, de az alapismereteket – az arisztokrata vagy az igen tehetséges polgári családoknál meghonosodott szokásokkal ellentétben – állami iskolában sajátították el, és a gyerekek a családon belüli feladatokat, köteleességeket sem háríthatták át belső cselédekre. A szülői házban alkalmazott nevelési elvei szerint a gyerekek már kiskoruktól kezdve részt vettek a házimunkában, környezetük rendjére maguk ügyeltek. A házirend az idősebb gyermek feladatává tette kisebb testvéreinek felügyeletét, irányítását, segítségét.⁵

Az abszolutizmus éveiben a Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez kapcsolódóan végrehajtott átfogó oktatási reform Magyarországon is kötelezővé és ingyenessé tette a 6–12. éves korú gyermekek számára az alsófokú elemi iskola látogatását.⁶ A törvénynek eleget téve a szülők 1855-ben beíratták a

(továbbiakban: MOL) P. 1441. 1. d(oboz) 1. t(étel). és uo. 7. d. 15. t. Darányi család. levéltára(lt.). Darányi Ignác. min(iszter).; Kendi. 1940. 13. ; OMGE emlékkönyve 5. füzet. Szerkesztette: Galgóczy Károly. Bp. 1885. 120.

³ Kendi Finály. 1940. 9.; Bernát István (továbbiakban: Bernát I.): Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből. Bp. 1927. 443.

⁴ Kendi. 1940. 40.

⁵ Kendi. 1940. 14. Darányi Ignáccal közel egykorú, később neves közgazdász, akadémikus írja, hogy anyja halála előtt kérte őt „ügyelj mint nevelő atya öcsédre. Ő pedig engedelmes legyen és ismerje el, hogy te vagy a felügyelője”. (Gávai) Gaál Jenő (továbbiakban: Gaál J.): Élmények és tanulmányok. Bp. 1940. 49.

⁶ Magyarország története 1848–1890. Bp. 1979. 6/1. k(ötet) 467–468.

kis Ignácot a vízivárosi Medve utcai „Normalschule-ba”.⁷ Amint az az iskola elnevezéséből kitűnik, a Víziváros többségét kitevő polgárok igényének megfelelően a tanítás német nyelven folyt. Ignác a visszaemlékezések szerint az alapfokú ismereteket magyarul is elsajátította, és ennek köszönhetően már gyermekkorában jól megtanult kommunikálni mindkét nyelven. A szülők felismerve a nyelvtanulás fontosságát, az Öt-pacsirta utcai házban még egy francia tanárnőt is rendszeresen alkalmaztak. Az elemi iskolás gyermek számára további elfoglaltságot jelentett a rajz- és zongoraórákon túl a gyakori uszodalátogatás.⁸ A fiatal Darányi életének nyomon követésében nagy segítséget jelenthetne, ha fennmaradt volna naplója, amiben a kor szokásának megfelelően az írás örömeit megízelő diák mindennapjainak fontos eseményeit feljegyezte. A napló és Darányira vonatkozó számos más dokumentum a II. világháború és az azt követő évek alatt elveszett, megsemmisült.⁹

A meglehetősen elfoglalt elemi iskolai tanuló a szünidők egy részét testvéreivel együtt Nagykovácsiban Hóman „bácsinál” töltötték. Hóman Bálint tisztartó id. Darányi Ignác lekötelezettje, akinek fiatal kora óta mentora, és mindvégig támasza volt. Hóman fia, Ottó vette feleségül Darányi húgát, Borbálát (Birit). Ebben a házasságban született gyermekek közül a később ügyvédi hivatást választó ifj. Hóman Ottónak Ignác lett a keresztaapja. A Hóman családból származó unokaöccsök közül a legnagyobb karriert Hóman Bálint, a kiváló történész, a későbbi vallás- és közoktatási miniszter futotta be.

Az elemi iskolából kinőtt 10 éves Ignácot szülei 1859-ben 8 osztályos középiskolába, a K. K. Katholisches Gymnasium zu Ofen-be íraták.¹⁰ Az említett reform nyomán születő jogszabályok szerint az elemi iskolákban a beiratkozott tanulók többsége határozta meg az oktatás nyelvét, míg a középiskolákban „határozott germanizálás” folyt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy még az olyan gimnáziumokban is németül oktattak fontos közismereti tárgyakat, ahol a tanulók többsége nem német anyanyelvű volt. Mint a nevéből is kitűnik, Ignác német tannyelvű gimnáziumban kezdte középiskolai tanulmányait. A kibővített tanrendben helyet kapott a latin és a görög is, és az előírásoknak megfelelően a fordítások nem magyarra, hanem német nyelvre történtek.¹¹ Valószínű, hogy a német nyelvet jól beszélő Ignác számára ezek a feltételek nem jelentettek különösebb nehézséget. Erejéből még arra is tellett, hogy franciából továbbra is ma-

⁷ 1884-ben Darányi az iskolát adományával segítette. MOL P. 1441. 6. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Könyves Károly, a tantestület elnöke, Darányi Ignácnak címzett levelében megköszönte az ajándékot.

⁸ Kendi. 1940. 15–16.

⁹ Kendi Finály István 1940-ben „A magyar földért. (Darányi Ignác élete és munkássága)” címen kiadott művében hivatkozott ilyen dokumentumra (i.m. 15. o.), míg más források a könyv megírásakor Hóman Bálint tulajdonában voltak (i.m. 183. o.).

¹⁰ Horváth Jenő: A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium 1867–1937. Bp. 1937. 270.

¹¹ Magyarország története 1848–1890. 6/1. k. 471.

gánórákat vegyen, és nem hanyagolta el a zongoraleckéket sem. Mindvégig az osztály, sőt az iskola legjobb tanulói közé tartozott, igyekezőn megfelelni édesapja szigorú elvárásainak.

A gyermek számára mindig sok izgalmat hozó gimnazista hétköznapiakat tovább színesítették a nyári szünidőben Tasson és Nagykovácsiban átélt élmények. A már megszokott vakációhelyek mellett 1863 nyarán apja ügyfeléhez, Tisza Kálmán későbbi miniszterelnökhöz néhány napra Erdélybe utazhatott. A későbbiekben még néhány nyári szünetet eltöltött Geszten, és a kisgyermek Tisza Istvánnak tetszett a „nagyfiú” barátsága, akit „Ignác úrfiként” emlegetett.¹² Ilona grófnő nagyra értékelte tulajdonságait, intelmeivel, jó tanácsaival látta el, és érdeklődést mutatott az Ignácot foglalkoztató kérdések iránt.

Tisza Kálmánné által is megdicsért szorgalma meghozta gyümölcsét, a magánórákon elsajátított francia nyelvtudása egyre tökéletesebbé vált. Az erős napi beosztásban élő Ignác feladatai éveivel arányban gyarapodnak. Az iskolán kívüli rendszeres elfoglaltságok száma az énektanulással bővült, de egyre több ház körüli feladat hárult rá az időközben sokasodó családban. Tizennégy éves, amikor életében először elhagyja az országot. 1863-ban édesapjával együtt viszik beiratkozni a nála egy évvel fiatalabb Béla öccsét a hainburgi katonai középiskolába.¹³ Még ebben az esztendőben a komoly és megbízható fiút a szülők egyedül engedik el Svájcba „világot látni”, és az út során nagy hasznát vette német és francia tudásának.

Az érettségihez közeledve Ignác a ház körüli munkán kívül apja ügyvédi irodájában is megfordult, és ilyen alkalmakkor személyesen találkozhatott apja országosan ismert ügyfeleivel. Már nemcsak küldönci feladatokkal, hanem egyszerűbb adminisztrációs ügyekkel is megbízták. Szülői példamutatás, az elmélyült atyai beszélgetések, iskolai tanulmányai, kül- és belföldi utazásai során szerzett tapasztalatok, az ismert emberekkel való találkozások, ezek együttesen hatással voltak Ignác személyiségére. A protestáns etikán nevelődő fiú hamar megtanult takarékoskodni, a pénzzel bánni.

Kétségtelen, hogy nagyfokú ambíció és ehhez párosuló tudatosság jellemezte az ifjú Ignácot. Levelei jó íráskészségre vallanak, de szerzőjének alaposságáról és környezete dolgai iránti nyitottságáról is vallanak. Korai írásaiból kitűnik, hogy nemcsak a mezőgazdaság kérdései irányában mutatott érdeklődést, de a napi politikáról is van véleménye, megpróbálja értelmezni a történeteket. 1867 a magyar történelem egyik kiemelkedő dátuma, és teljesen érthető, ha a kiegyezés körüli élénk közhangulat megfogta az egyébként is érdeklődő gimnazistát. A „világ dolgaiban” történő eligazodásban valószínűleg apja adta a legnagyobb segítséget, kezdetben osztotta annak nézeteit. A mezőgazdaságon kívül a politika

¹² MOL P. 1441. 5. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Tisza Kálmánné levele ifj. Darányi Ignáchoz. Geszt, 1864. január 8.

¹³ Kendi. 1940. 26. Béla öccse leveleiben részletesen beszámolt bátyjának a hainburgi élményekről. Később gazdasz pályát választott, és államtitkári állást is betöltött. Darányi Béla levelei Ignáchoz. MOL P 1441. 3. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

íránt is erősen érdeklődött, és kereste az események mögött meghúzódó összefüggéseket.

Az ifjú Darányi Ignác számára az 1867-es esztendő nem a kiegyezés, hanem elsősorban sikeres érettségi vizsgája miatt maradt emlékezetes. A kétnapos megmérettetést a várakozásnak megfelelően sikerrel állta, és a július 31-én keltezett érettségi bizonyítványa szerint minden tantárgyból (vallás, latin, görög, magyar, német, történelem, földrajz, matematika, fizika, filozófia) kitűnőre (*praeclaros*) vizsgázott.¹⁴ A szorgalmas és céltudatos Ignác a középiskolában jó nyelvtudásra tett szert, hiszen a görög és latin nyelvek mellett magas fokon megtanult németül és franciául. A kiváló tanulmányi előmenetel ellenére a többgyermekes család anyagi helyzete azt nem engedte meg, hogy az elsőszülött esetleg külföldi egyetemen folytassa tanulmányait. Az érettségi után – az 1867/68-as tanévre – a pesti egyetem jogi karára iratkozott be.¹⁵ Időközben kiderült, hogy szívbetege miatt erős fizikai munkát nem végezhet, és ezért 1870-ben a katonai szolgálat alól teljes felmentést kapott.¹⁶

Darányi tanulmányait még az 1872 után bevezetett és a jogi képzést is érintő reform előtt végezte. Az egyetemen eltöltött 4 évben az átlagosan heti 20 óra elfoglaltság nem jelentett számára túlzott megterhelést, hiszen ehhez már középiskolásként hozzászokott. Az első évben a legfontosabb óráit római jogból, általános és magyar jogtörténetből hallgatta, ez utóbbit több szemeszteren keresztül oktatták. Az alapozó időszakot követően büntető- és polgári joggal bővült a tantárgyak száma, és ezen kívül a speciális ismereteket adó órák: közjog, egyházjog, váltó- és kereskedelmi jog, bányajog, telekkönyvezés, csődtörvénykezés. Több szemeszteren keresztül szerepelt a tanrendben az osztrák magánjog ismereteinek továbbadása.

Darányi közgazdasági és politikai nézeteire minden bizonnyal hatottak az egyetem jogi kara egyik legnagyobb tekintélyű oktatójának, Kautz Gyula közgazdász akadémikus előadásain elhangzott fejtegetések. A tanrendben több szemeszterben is olvasható Konek Sándor akadémiai tag neve. Ő Darányinak egyházjog mellett statisztikát oktatott, és munkáiban főként népesedési és bűnügyi statisztikai kérdésekkel foglalkozott. A 8 félév során talán a legtöbb órát Wenzel Gusztávtól vette. Egyetemi tanrendjébe felvette az angolt, melyet heti 4 órában tanult. A már meglévő nyelvi alapokra építve hamarosan az angol nyelvű irodalom olvasása sem okozott gondot.¹⁷

¹⁴ MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

¹⁵ Egyes életrajzok tudni vélik, hogy először a pesti egyetem orvosi karán kezdte tanulmányait, amit az első szemeszter után egészségügyi okok miatt nem folytatott. Erre vonatkozóan lásd: Dégen Árpád (továbbiakban: Dégen Á.): Darányi Ignác 1849–1927. Kísérletügyi Közlemények 1927. 102–103.

¹⁶ MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Orvosi bizonyítvány. Buda, 1869. február 26. és Orvosi bizonyítvány. Buda, 1870. március 23.

¹⁷ „Régi jó tanárommal olvasgattam egy angol olvasmányt.”- írta Géresi Kálmánnak. (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár. 1522/LV. Buda, 1870. szeptember 27.) Gyakorlás-

A józan, visszafogott életvitelt folytató Ignác egyetemi évei alatt is nagy hangsúlyt helyezett kötelességei teljesítésére. Minden különösebb nehézség ellenére jutott el a második tanév végéhez, amikor kitűnő eredménnyel abszolválja jogtörténeti államvizsgáját, mai fogalmaink szerint: szigorlatát.¹⁸ A harmadik évben az órák látogatása mellett gyakorlati képzésben kellett részt vennie. Az 1869 ősztől 1870 nyaráig tartó kötelezően előírt joggyakornoki időt Bordán József irodájában töltötte le. A nyári szünetben Budakeszin belekóstol a jegyzői munkába, emellett kikapcsolódásként vadászik, kirándul és meglátogatja a környék nevezetes gazdaságait. Darányi nem követte apja példáját, nem végzett gazdasági akadémiát, de érdeklődése és vonzalma a későbbiekben sem csökkent a mezőgazdasági kérdések iránt. Sőt, az élet úgy hozta, hogy pályája szorosan fonódott össze a korszak legjelentősebb nemzetgazdasági ágazatával.

Miután 1871. július 12-én sikeresen letette második, „bíróági osztályú” szigorlatát néhány nappal később megkapta végbizonyítványát.¹⁹ Ennek kézhezvétele után pár hónappal, 1872. április 25-én harmadik szigorlatán – államtudományi államügyekből – is sikerrel túljutott.²⁰ 1872. december 6-án az egyetem épületében ifj. Darányi Ignác eszjogból, római jogból, egyházjogból, magyar magánjogból, perrendtartásból, osztrák magánjogból, büntetőjogból, váltójogból, politikából, nemzetgazdaság- és pénzügytanból, továbbá statisztikából állt a megjelent hallgatóság elé. A vizsgázó előre kinyomtatva, minden tantárgy esetében pontokba foglalva röviden, tézisszerűen tette közzé álláspontját.²¹ A tizenegy tantárgyhoz kapcsolódóan közzétett 64 tézispont a vizsgázó alaposágáról és tájékozottságáról árulkodott.

A sikeres nyilvános vita idején, pontosabban már végbizonyítványa megszerzését követően 1871 nyarától kezdődően 1873 tavaszáig Lövéczy György ügyvédi irodájában „díjtalan” joggyakornokként (ügyvédjelöltként) töltötte el a kötelező gyakorlati időt.²² A gyakorlati idő letelte után Darányi kérvénnyel fordult az igazságügyi miniszterhez, hogy ügyvédi vizsgáját mihamarabb letehesse. Az indokok között hivatkozott eddigi jó előmenetelére, már joghallgató korában szerzett ügyvédi gyakorlatára, és utalt az oklevél hiányából következő hátrányokra. „Ügyvédi oklevelem nem lévén, több jelentékeny ügy vitelétől már ed-

képpen apja születésnapjára is küldött egy – „your loving son” aláírással végződő – rövid angol levelet. MOL P. 1439. 6. t. Darányi cs. lt. [dátum nélkül – F. Gy.]

¹⁸ MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. A bizonyítvány kiállítva: Pest, 1869. július 28.

¹⁹ MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Végbizonyítvány. Pest, 1871. július 29.

²⁰ „Ignatius Darrányi examen rigorosum primum e disciplinis politicii.” 1872. április 25. (Hoffmann dékán) MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. 20. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

²¹ Tételek az összes jog- és államtudományokból, melyeket a Pesti M. Kir. Tudom. Egyetemen kiállított szigorlat után a jogtudori rang elnyerése végett 1872. évi december 6-án, déli 12 órakor nyilvános vitatkozás alá bocsát ifj. Darányi Ignác. Pest, 1872. 5–12.

²² 1871. július 24-én felvették az ügyvédjelöltek sorába. MOL P. 1441. 1. d. 1–8. t. 16. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

dig is elestem, s így az oklevél hiánya reám nézve hovatovább érzékenyebb lesz; tekintve főleg, hogy 63 éves atyám, id. Darányi Ignác, jószágigazgató és h[ites] ügyvéd végkép elbetegedvén, őt sem saját számos tagból álló családunk, sem mások ügyeiben kellő mérvben nem helyettesíthetem.”²³ A minisztérium kérelmének helyt adott, és engedélyt kapott a „kivételesen megengedett ügyvédi vizsga letételére”.²⁴ Hogy elkezdhesse önálló jogászi pályáját még egy hivatalos okmányra volt szüksége, amit megszerezve végül 1874 februárjában bejegyezték nevét a köz- és váltóügyvédek testületébe, egyúttal jogot nyert önálló ügyvédi iroda megnyitására.²⁵

A diploma megszerzésével életének egy fontos korszaka ért véget és e kiváló eredmény jutalmaként 1874 nyarán Körösi Sándor barátjával együtt közel egy hónapig tartó izgalmas utazást tettek. A körút legfontosabb állomásairól – Bécs, München, Zürich, Bern, Genf és Bécs – szokásának megfelelően beszámolt apjának. Levelei nem a tőle megszokott részletességgel íródtak, inkább csak röviden szóltak úti benyomásairól. Gondolataiban itthon járt, már az ügyvédi feladatok kötötték le figyelmét. Az egyhónapos távollét alatt kölcsönösen tájékoztatták egymást a folyamatban lévő ügyekről, és az ezzel kapcsolatban szükséges teendőkről is véleményt cseréltek.²⁶ A tőle megszokott lelkiismeretességgel készült a következő feladatra: az ügyvédi hivatásra.

Ügyvédi pályán

Apát és fiát összetartó vérségi köteléken túl a két Ignácot az átlagosnál szorosabb kapcsolat tartotta össze. Apja gyermekei felnevelésének erkölcsi kötelességén felül láthatóan mindvégig nagy szeretettel felügyelte, irányította az elsőszülött, Ignác életútját, mígnem annak kenyérkeresővé válásakor az ügyvédi pályán lettek „társakká”. Irodáját a pesti belváros egyik legforgalmasabb részén a „Párizsi Házban” (ma: Párizsi udvar) nyitotta meg, a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy apja 1877-ben bekövetkezett haláláig együtt dolgoztak.²⁷ Ignác már 1871 elején elköltözött a szülői házból és pesti lakossá vált,²⁸ de az apai házzal személyesen vagy gyakori levelezéssel szinte napi kapcsolatban maradt.²⁹

²³ MOL P. 1441. 1.d. 1-8.t. 30–34. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Budapest, 1873. május 20.

²⁴ MOL P. 1441. 1.d. 1-8.t. 25. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

²⁵ MOL P. 1441. 1.d. 1-8.t. 29.; 37–38. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Pest, 1874. február 9.

²⁶ MOL P. 1439. 6. t. Darányi cs. lt. id. Darányi Ignác és MOL P. 1441. 3.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. id. Darányi Ignác levele ifj. Darányi Ignáchoz. Bp. 1874. augusztus 12.

²⁷ Kendi. 1940. 37.

²⁸ Valószínűleg a Koronaherceg u. 2-be költözött. MOL P. 1441. 3.d. 15.t. 101. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

²⁹ MOL P. 1439. 6. t. 46. Darányi cs. lt. id. Darányi Ignác. Pest, 1871. január 18. (francia nyelvű) A levelezés intenzitását bizonyítja, hogy a közös munka 1874 és 1877 közötti időszakából 207 levél maradt fenn. – F. Gy.

1874 után mind több feladat hárult az ügyvédi oklevelét frissen megszerző Ignágra. Mivel az 1870-es évektől fokozatosan bekapcsolódott apja irodájának ügyeibe, annak halála szakmai szempontból nem okozott törést, az ügyfelek nem érezték meg a változást.³⁰ Miután az idős Darányi egészsége az 1870-es évek elejétől megrendült, elhatározta, hogy fokozatosan felszámolja irodáját, és az ügyeket átengedi fiának. Döntéséről legfontosabb ügyfeleit is tájékoztatta.³¹ Id. Darányi Ignác ekkor már jelentős klientúrával dicsekedhetett, amelyet az 1840-es évek közepétől kezdett kiépíteni. Hogy a klientúra tudatos és fokozatos átadását jól végiggondolta, bizonyítja egy 1874 szeptemberében keletkezett irat is, amelyben tételesen felsorolásra kerültek az apjától átvett akták, értéklevelek stb. A közösen végzett munka átláthatóságát segítette, hogy Ignác minden egyes kiadásról és bevételről részletes feljegyzést készített, amelyben még a konfliktus költsége és a borralaló is feltüntetésre került. Esetükben nem csupán a folyó ügyek egyszerű technikai átadása-átvétele történt meg, hanem az ifjú Darányi a kiemelten fontos kliensekhez fűződő bizalmi, de korántsem minden esetben bensőséges kapcsolaton alapuló viszonyt „örökölte meg”.

Id. és ifj. Darányi Ignác a népes Bethlen-, a Teleki-, Tisza-családok több generációjának volt „családi” jogásza. Ebben a helyzetben a jogi képviselőtől túl az ügyvéd feladatát képezte még a kliens gazdasági, pénzügyi ügyleteinek intézése. A megbízatások teljesítése során az apja halála után családfővé váló Ignác több gazdasági, politikai természetű bizalmas információhoz juthatott, bepillantást nyert ügyfelei legféltebb magánéleti titkaiba. A napi tennivalók között igen gyakran szerepelt egyszerű kifizetések intézése, számlák kiegyenlítése,³² vagy egy megvásárolt lakóingatlan felújításának irányítása,³³ de még a családokat kiszolgáló személyzet felfogadása is részét képezte munkájának.³⁴ Teendői közé tartozott továbbá a föld- és házbérlőkkel való kapcsolattartás: a szerződések betartatása, az esetleges bérleti díj változásáról szóló szerződések elkészíté-

³⁰ A halotti bizonyítvány tanúsítja, hogy id. Darányi Ignác 1877. június 11-én 66 éves korában „kimerülésben” hunyt el a II. kerület Ötpacsirta u. 520. szám alatti házban. MOL P. 1439. 4. t. Darányi cs. lt. id. Darányi Ignác.

³¹ MOL P. 1441. 3. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Gróf Bethlen Béla levele ifj. Darányi Ignáchoz. Bp. 1875. november 7.

³² Erről bővebben: MOL P. 1441. 8. d. 16. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min.; Teleki Géza gróf távirata [é. n.] Darányi Ignáchoz: „Vettem két lovat 650 forintot kérek táviratilag utalványozni”. MOL P. 1441. 7. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. „[Földváry] Géza szabója az elkészített ruháról a számlát fogja elhozni mely 480 forintba van alkudva, tessék kérem azt kifizetni.” MOL P. 1441. 4. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Földváry Elekné (gróf Teleki Júlia) levele Darányi Ignáchoz [é. n.]; „Küldjön atyámnak Kolozsvárra azonnal 200 forintot”. Bethlen Béla gróf távirata Darányi Ignáchoz. MOL P. 1441. 3. d. 15. t. 105 és 106. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

³³ MOL P. 1441. 4. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Földváry Elekné levele Darányi Ignáchoz. Péteri, 1880. június 24.

³⁴ Erre vonatkozó bő forrásanyagból lásd: MOL P. 1441. 3. d. 15. t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. 61–64. és 151–309.

se.³⁵ Kezelte ügyfelei családi pénztárát, ő tartotta számon és folyósította a családtagokat különböző rendszerességgel (heti, havi, évi) megillető járandóságokat, ennek részletes szabályozását tartalmazó irat elkészítése is kötelességei közé tartozott.³⁶

A kiterjedt Bethlen család tagjainak megbízásában is kiemelt helyet foglaltak el a birtokok kezelésével összefüggő utasítások. Gróf Bethlen Istvánné hat éves szerződést kötött Darányival, amelyben az ócsai birtok kezelésével kapcsolatos összes jogokat és tennivalókat (a haszonbérlo kiválasztása, a vele kötött megállapodás tartalmának kidolgozása, annak betartatása) átruházza. Javadalmazása nem fix összegben került meghatározásra, hanem érdekeltségi elv alapján, a felek a tiszta jövedelem 5%-ában egyeztek meg, sőt, bizonyos feltételek teljesülése esetén az ügyvédet további jutalék illette meg.³⁷ A Bethlen Béla gróffal aláírt birtokkezelési megállapodásban nemcsak a díjazás mértéke (évi 800 forint) került meghatározásra, hanem az is kitűnik belőle, hogy a feladatok elvégzésébe már öccsét, Bélát is bevonta.³⁸

Darányi Ignác ügyfelei elégedettek voltak tevékenységével, legalábbis ezt bizonyítják az időről-időre írásban is megnyilvánuló megleghangú, munkáját elismerő köszönetek. Vay Béla Borsod vármegye főispánja egyik ügye kapcsán fontosnak tartja megerősíteni: „tökéletesen megbízom Darányi úrnak ösmert lelkiismeretes s ügyes tapintatos eljárásában”.³⁹ A viszony szívélyes voltára utaló „Édes Darányi Úr!” megszólítással kezdődő levelekben gyakran éri dicséret „erélyét és ügyességét”, amelynek köszönhetően biztosan sikeresen elintézi a rábízott ügyeket.⁴⁰ A kapcsolat bizalmas jellegéről tanúskodik egy minden biznnyal gyakori tartalmú levél is: „Ha nincs éppen jobb foglalkozása, szívesen látom ma este 8 órakor theára”.⁴¹ Ezek után nem meglepő, hogy gróf Földváry Elekné Darányi több mint egy évtizedes munkájáért bensőséges hangon mondott

³⁵ MOL P. 1441. 4. d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Földváry Elekné levele Darányi Ignáchoz. Bp. 1880. szeptember 25.

³⁶ „Nagyon kérném ha az augusztusban nekem járó pénzből mielőbb nekem 1300 forintot küldene.” MOL P. 1441. 4. d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Földváry Elekné levele Darányi Ignáchoz. Péteri, 1880. július 27.

³⁷ MOL P. 1441. 7.d. 10.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Gróf Bethlen Istvánné levele Darányi Ignáchoz. Sámsond, 1876. november 15. (Lásd még MOL P. 1441. 3.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Sámsond, 1876. november 1.)

³⁸ MOL P. 1441. 3. d. 15. t. 68. Bethlen Béla gróf Darányi Ignácnak. 1876. március.

³⁹ MOL P. 1441. 7.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Báro Vay Béla [felesége gróf Teleki Zsófia] levele Darányi Ignáchoz. Alsózsolca, 1883. október 30.

⁴⁰ MOL P. 1441. 8.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Gróf Zeyk József levele Darányi Ignáchoz. 1878. február 16., 1878. szeptember 4.; MOL P. 1441. 7.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Ö. gróf Teleki Sándorné [gróf Teleki Jozefin] levele Darányi Ignáchoz. Hédervár, 1881. július 7.

⁴¹ MOL P. 1441. 4.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Gróf Földváry Elekné levele Darányi Ignáchoz. Bp. 1880. november 30.

köszönetet: „Fogadja köszönetünket azon sok szívességért mellyel bennünket elhalmozott”.⁴²

Valóban, a Darányi családot – s közöttük a legsikeresebb Ignácot – és az általuk képviselt többségében főúri famíliák tagjait a korabeli társadalmi hierarchiával magyarázhatóan kialakult bonyolult kapcsolatrendszer tartotta össze és működtette. Ennek megértéséhez közelebb vihet Tisza Kálmánné Darányi Ignác-hoz, „a család régi barátjához” írt levele, aki már gyermekkorától figyelemmel kísérte Ignác pályáját, és a későbbiekben jogásként vette igénybe „számtalan kis és nagy szolgálatát”. A levélíró kifejezi reményét, hogy az 1890-es évek elején a politikai életben egyre nagyobb terhet vállaló Darányival a „baráti érintkezés” továbbra is megmarad, amelynek „gyökere még férjem nagyszülei s az ön szülei által ültetett el”. Egyben reményét fejezi ki, hogy „a jövőben számolhatok öccsére [ti Darányi Gyulára – F. Gy.], midőn különféle ügyeimben egy megbízható egyénre szükségem lesz; ő úgy is sok mindenben be van avatva”.⁴³ A sorokból egyértelművé válik, hogy a család jogásza státus előfeltétele a hosszabb ideje, esetleg több generáció óta működő, és a kölcsönös előnyökön és diszkréción alapuló együttműködés. Az ilyen kitüntetett helyzetben lévőknek rendelkeznie kellett még szilárd jogi ismeretekkel, és az ügyfél érdekeit mindegyiküknek képviselni akaró és tudó szemlélettel. Darányi Ignác ügyvédként mindvégig tartotta magát ehhez az elvhez, tette kötelességét. Ami azonban a jogász Darányinál még megbecsülendő, tiszteletreméltó magatartásnak számított, azt a politikai pályára lépő Darányinak már erkölcsi hibájául rótták fel. A „Tiszák hú Darányija” írta róla egy helyütt Ady⁴⁴, egy szerkesztőségi cikkben „Tiszáék csizmatisztítójának”⁴⁵, másutt pedig a „mágnások barátjának” nevezték.⁴⁶

A belvárosban fekvő Darányi-ügyvédi iroda élénk forgalommal dicsekedhetett, hiszen a fentiekben részletesen tárgyalt családok ügyein túl is felvállalt megbízásokat. A feladatok ellátása meghaladta egy ember teljesítőképességét, Darányin kívül az irodának voltak még jogász végzettségű munkatársai. A legfontosabb esetekben természetesen maga Darányi járt el, de ahol nem volt szükség személyes megjelenésére maga az ügyfél kérte, hogy a tanúkihallgatásra „emberét” küldje el.⁴⁷

Az 1876-os esztendő meghozta számára az első politikai szereplés lehetőségét, a II. kerület képviselőjeként beválasztották a főváros törvényhatóságába, és

⁴² MOL P. 1441. 8.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Gróf Földváry Elekné levele Darányi Ignác-hoz. Péteri, 1887. december 2.

⁴³ MOL P. 1441. 7.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Tisza Kálmánné levele Darányi Ignác-hoz. Geszt, 1892. július 30.

⁴⁴ Ady Endre publicisztikai írásai. I–III. kötet. Szerkesztette: Vezér Erzsébet. Bp. 1977. I. kötet. 431.

⁴⁵ Az Újság, 1907. III. 8. 1.

⁴⁶ Návay Lajos politikai jegyzetei. Szerkesztette: Gilicze János – Vigh Zoltán. Bp. 1988. 79.

⁴⁷ MOL P. 1441. 6.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Madas Sándor levele Darányi Ignác-hoz. Tápiósáp, 1875. szeptember 9.

ezt a mandátumát egészen 1894-ig megtartotta. Kezdetben egyszerű képviselőként, később pedig különböző bizottságok (jogügyi, pénzügyi, gazdasági, budai szinügyi⁴⁸) tagjaként közel húsz esztendőn keresztül aktívan vett részt a főváros életében.⁴⁹

Miközben töretlen szorgalommal végezte napi ügyvédi munkáját, a politikai, gazdasági élet kérdései iránt fiatal korától tapasztalt érdeklődése továbbra is fennmaradt. A közügyek irányában fennálló elkötelezettségét bizonyította, hogy 1877-ben megjelent első terjedelmes írása a „Tiszavölgy kérdései” címmel. Tanulmányában nemcsak a folyószabályozás során felmerült gyakorlati problémákra keresett válaszokat, hanem a magyarsággal kapcsolatos elméleti fejtegetésbe is bocsátkozott. Darányi a Tiszát „a magyar faj specificus fészke” tartotta, amelynek problémáit „helyesen és méltányosan” kell megoldani.⁵⁰ Tapasztalatai, de főleg addigi tanulmányaiból leszűrte következtetése szerint „a magyar faj természetéből” adódóan „egyenetlenségek, szerencsében, összetartani csak a nem szeretem napokon tudott”. Nézete szerint most jött el az összefogás ideje, mert ha „össze nem fogunk lassankint eltűnnék a napirendről a Tiszavölgy kérdései”.⁵¹ A meglehetősen pesszimista jóslaton túl az írás nagy terjedelemben foglalkozott a Tisza-szabályozás során felmerült jogi, gazdasági és politikai problémákkal, és kereste rájuk a válaszokat. Egyik ilyen – birtoknagyságtól függetlenül – sokakat érintő kérdés volt az ármentesítés során megváltozott értékű földek után fizetendő adó megállapítása. Darányi többekkel egyetértve állította, hogy a hatályban lévő törvények nem vették eléggé figyelembe a megváltozott körülményeket (a művelési mód megváltozását, az ármentesítés során felmerülő költségeket), és nem módosították a földadó kivetésétől szolgáló kataszteri kimutatásokat.⁵² Erre hivatkozva javasolta, hogy az ármentesített területen 40–50%-kal csökkentsék az adó alapjául szolgáló kataszteri tiszta jövedelmet.⁵³ A korszakban tapasztalt tökehiány mérséklését nem segítette az uralkodó liberális gazdaságpolitika sem, ennek következtében az érintetteknek maguknak kellett megszervezniük a hitelfelvételt. A tranzakciót a már említett tökehiányon túl a törvényi szabályozás (1871:XXXIX. tc.) sem segítette. Ezért indítványozta, hogy a kölcsönnel ne az egész birtokot, csak az ármentesített területeket terheljék meg. A téma iránti elkötelezettségét és szakmai kvalitásait bizonyítandó, hogy részletesen kidolgozta az egymástól elszigetelten tevékenykedő Tisza-menti ármente-

⁴⁸ 1891 és 1894 között Jókai Mór is a budai szinügyi bizottság tagja volt.

⁴⁹ Országgyűlési almanach 1892–1897. Szerkesztette: Sturm Albert. Bp. 1892. 208–209.; Budapesti Fővárosi Levéltár. IV. 1403/a. Budapest főváros törvényhatóságán 1876 és 1894 között tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei.

⁵⁰ Darányi Ignác (továbbiakban: Darányi I.): Tiszavölgy kérdései. Bp. 1877. 13.

⁵¹ Darányi I. 1877. 13–18.

⁵² A mű megszületésének idején a kérdéssel kapcsolatos hatályban lévő jogszabályok: 1868:XXV. tc. (A földadóról); 1871:XXXIX. tc. (A vízszabályozási társulatokról); 1871:XL. tc. (A gátrendőrségről); 1875:VII. tc. (A földadó szabályozásáról).

⁵³ Darányi I. 1877. 3–8.

sítési egyletek számára a több jogot és lehetőséget biztosító társulattá (társasággá) történő átalakulás jogszabályait. Elkészítette a „tiszavölgyi társulat” alapszabály-tervezetét, amelyben az egyes ármentesítési egyletek megőrizték autonómiájukat.⁵⁴

Nem zárható ki, hogy amikor 1877 elején közéleti pályájának első, országos méretekben számottevő feladatával – a Szolnok-Csongrád Tisza-balparti Ármentesítő Társulat jegyzői állásával – megbízták, a személyes ismertségen túl a tanulmányában leírtak is közrejátszottak a megválasztásában.⁵⁵ Miután a következő esztendőben az ármentesítő társulatok és egyletek Tiszavölgyi Társulattá (Társasággá) alakultak – miként ezt írásában is szorgalmazta –, Darányi titkári beosztásban folytatta megkezdett munkáját. A társulat elnökségében tekintélyes arisztokrata családok befolyásos tagjai is helyet kaptak, és itt került először kapcsolatba Károlyi Sándor gróffal. A korabeli nagy vízrendezési munkálatok sorában is jelentős Tisza-szabályozást az állami költségvetés ún. Tiszai-kölcsönnel támogatta. A több évig elhúzódó munkálatok kapcsán a társulat képviselőjében személyesen többször is tárgyalt a kor vezető politikusaival: Lónyay Menyhért gróf miniszterelnökkel, Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszterrel és még számos befolyásos személyiséggel.⁵⁶ A titkári beosztásban eltöltött évek során az eddigiek mellett további kapcsolatok kiépítésére, a régiek elmélyítésére nyílt lehetősége. A személyi nexusokon túl új szakmai ismeretekkel is bővült tudása. Alaposan elsajátította a vízügy, ezen belül pedig az ármentesítés műszaki és jogi ismeretanyagát. E területen szerzett jártasságát még későbbi politikai ellenfelei is elismerték.⁵⁷

Az 1881 nyarán megtartott képviselőházi választásokat az 1874:XXXIII. tc. alapján hajtották végre. A törvény értelmében választójoga volt minden 20 éven felüli magyar állampolgárságú férfinak, aki megfelelt a törvény szabta adó- és műveltségi cenzusnak. A 24. életévüket betöltő és a választói feltételeknek megfelelő büntetlen előéletű képviselőjelöltek mandátumok sorsát eldöntő nyílt szavazás előtt korteskedéssel próbálták elnyerni a választásra jogosult 20 éven felüli magyar állampolgárságú férfiak szavazatát. A választások idején az 1875 óta a Tisza Kálmán vezette Szabadelvű Párt nemzeti liberális politikát folytatva kényelmes többséggel rendelkezve kormányozta az országot. Az 1880-as években is folytatódott a polgári társadalom intézményrendszerének kiépítése, a gazdasági és a bankrendszer liberális elveken nyugvó, azaz a tőke mozgásának szabad utat engedő kormányzati politikája. Ugyanakkor az 1873. évi tőzsdekrach meg-

⁵⁴ Darányi I. 1877. 14.

⁵⁵ Fizetése évi 300 forint volt. MOL P. 1441. 7.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min. Bp. 1877. január 26.

⁵⁶ A témában 1878 és 1884 között számos levélváltás történt Lónyay Menyhért gróffal. MOL P. 1441. 5.d. 15.t. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

⁵⁷ Új országgyűlési almanach 1887–1892. Szerkesztette: Sturm Albert. Bp. é(vszám) n(élkül). 191.; uő. 1892. 208-209.o.; Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Szerkesztette: Végváry Ferenc. és Zimmer Ferenc. é. n. Bp. 258.

ingatta a liberális gazdaságpolitika mindenhatóságába vetett hitet, és az újkonzervativizmus ideológiájának megjelenése, majd fokozatos térnyerése új alternatívát kínált a társadalom számára. Az újkonzervatív irányzat a tőzsdekrachot követően az 1880-as években kezdődő és tartósnak bizonyuló agrárválság (gabonaértékesítési nehézségek) kezelésére az állam aktív beavatkozását javasolta. A gyárilpar fejlesztésén túl az 1879-es székesfehérvári zászlót bontó agráriusok a mezőgazdaság korszerűsítésének költségvetési forrásokkal történő végrehajtását követelték. Ezen túlmenően nyilvánvalóvá vált, hogy az 1848/49 után végbemennő társadalmi és a gazdasági fejlődés a nemesi eredetű földbirtokos osztály politikai befolyásának csökkenését, gazdasági teljesítőképességének erőteljes visszaesését eredményezte. Ezzel egyidőben a falusi társadalomban is felbomlottak a hagyományos közösségek (arisztokrata/nemes – jobbágy/zsellér). Az újonnan létrejövő rendszerben a polgárság, és az emancipált zsidóság a korábbi kiváltsággal bírókkal azonos jogokat gyakorolva váltak a politikai és gazdasági élet szereplőivé. A változások nyomán átalakultak a presztízviszonyok, új értékrend született, új erkölcsi normák lettek irányadók. E változások veszteseit hívta zászlaja alá az agrárius mozgalom, hogy az egykori kiváltságosok vezetésével a kapitalista helyett egy új társadalmi modellt kínáljon.⁵⁸

A választásokon induló Darányi a kor szokásainak megfelelő eszközökkel készült a mandátum elnyerésére. A politikai pályán kezdőnek számító képviselőjelölt maga viselte a választási küzdelem összes költségét: így többek között a különböző rendezvényekre szóló meghívólevél, a több ezer plakát, a választói találkozókra adott vacsorák és az elmaradhatatlan „kortesbor” árát.⁵⁹ Több alkalommal és változó számú hallgatóság előtt elmondott beszédeiben fejtette ki nézeteit, ily módon megszerezve a szavazók voksait. 1881. június 5-én tartott kortesbeszédeiben liberális politikusnak vallotta magát.

Az államról, a politikai intézményrendszerről szólva méltatta a Szabadelvű Párt meghatározó szerepét. A parlamentarizmusról szólva kifejtette, hogy egy alkotmányos államban szükség van „egy a kormányt ellenőrző ellenzékre”, de szükségesnek tartotta megjegyezni: „A szélsőbal irányát azonban a házára nézve határozottan veszélyesnek tartom”. Képviselői „programbeszédében” kiállt a 67-es közjogi formula mellett. Az ország és a képviselőház előtt álló feladatokat számba véve hangsúlyozta az államháztartási egyensúly megteremtésének szükségességét. Az arányos közteherviselés hívének vallva magát, a földadó megállapítása alapjául szolgáló kataszteri munkák felgyorsítását szorgalmazta. A polgári házasságról szóló modern törvény megalkotása mellett érvelt, mert annak elfogadása „közelebb hoz bennünket a nyugati culturállamokhoz”. 1894-ben majd e törvényjavaslat vitájában játszott igen fontos szerepet, és hívta fel magára

⁵⁸ Az újkonzervativizmus hazai történetének elemzését lásd bővebben: Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003.

⁵⁹ A kifizetett tételek között szerepelt: „Éljen Dr. Darányi Ignác!” – 1000 db plakát, 25 pint vörös bor. MOL P. 1441. I. d. 12. t. 7–8. Darányi cs. lt. Darányi I. min.

a közvélemény figyelmét. Beszédeiben természetesen kitért a gazdasági életet foglalkoztató kérdésekre is, és felhívta hallgatósága figyelmét az egységes gazdaságpolitika szükségességére. Hogy a nemzetgazdaságot egységes egészként kell kezelni, az erről vallott nézete az évek múlásával sem módosult, legfeljebb a miniszter Darányi már árnyaltabban fogalmazott: az egységes egészen belül még hangsúlyosabban emelte ki a mezőgazdaság hazai szerepét, fontosságát. Szereplései alkalmával foglalkozott a gazdaság különböző ágazatainak helyzetével. Fontosnak tartotta a vasúti-, vízi- és közúti közlekedés fejlesztését, továbbá a „vízvédelmet”, amelybe beleértette a folyószabályozást és az öntözést is. A politikai pályája elején álló Darányi választói beszédeiben még nem fordított megkülönböztetett figyelmet a mezőgazdaság problémáira.

Nem tudni, hogy a meggyőzően előadott választói beszédeknek, vagy személyes hitelének köszönhetette-e sikerét, mindenesetre Darányi elnyerte a II. kerület mandátumát, és a kényelmes többséget szerzett Szabadelvű Párt frakciójában elkezdhetette munkáját az 1881–1884. évi országgyűlésben.

Romsics Ignác

A MAGYAR NEMZETISÉGPOLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS GRÜNWARD BÉLA

„In keinem Lande der Welt, sind vielleicht mehrere Sprachen – und eben deswegen auch so viele Nationen – einheimisch, als in Ungern” [Talán nincs még ország a világon, melyben több nyelv, és ennek következtében oly sok nemzet lenne honos, mint Magyarországon.] – Schwartner Márton, a magyarországi statisztika első kiemelkedő képviselője jellemezte így Magyarország etnikai viszonyait 1798-ban.¹ Egyik követője, Csaplovics József, akit a néprajz, az antropológia és a statisztika is előfutárai között tart számon, két évtizeddel később ugyanilyen képet rögzített. „Nem csak természeti állapotjára, és a természet ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyar ország Európa kitsinyben, – mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, ‘s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat” – írta 1822-ben.²

Az utóbbi évek történeti-statisztikai kutatásai nagymértékben igazolják a kortárs megfigyelők megállapításait. A Magyar Királyság Horvátországgal Szlavóniával és a Határőrvidékkel együtt számított 8 millió lakosából a 19. század legelején csak mintegy 42% tartozott a magyar anyanyelvűek közé. A többiek horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%), valamint vendék és egyéb nemzetiségűek (2,5%) voltak. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben, ahol kicsit több mint másfél millióan laktak, a magyarok ennél is kisebb arányban képviseltették magukat. Az összlakosságnak mindössze 36%-át tették ki, miközben a románok 53, a szászok pedig 9%-át. A történeti magyar államrészek lakóinak tehát mindösszesen 39, Horvátország és a Határőrvidék nélkül pedig 48%-át adták a magyar anyanyelvűek.³

A felvilágosodás és a reformkor magyar politikusaiknak és politikai gondolkodóinak a többsége lebecsülte e nyelvi-etnikai sokféleségből adódó problémák perspektivikus súlyát. Uralkodó nemzetpolitikai koncepcióvá – a francia nemzetállami modellből kiindulva – az a feltételezés vált, hogy a nem magyaroknak

¹ Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798, Matthias Trattner, 87.

² Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. in Tudományos Gyűjtemény, III. köt. 1822. 51–52.

³ Benda Kálmán: Népesség és társadalom a 18-19. század fordulóján. In Magyarország története tíz kötetben. 5/1. köt. Magyarország története 1790-1848. Főszerk. Mérei Gyula. Budapest, 1980, Akadémiai, 425–441.

el kell, s ők minden további nélkül el is fogják fogadni a magyarosítás programját. Így néhány évtized alatt nemcsak nyelvíleg, hanem érzelmileg is magyarokká fognak válni. A felvilágosodás gondolkodói közül Bessenyei György mellett ez a felhőtlen optimizmus jellemezte például Decsy Sámuel, akinek a nevéhez a nemzeti megújulás első átfogó programja fűződik „Hogy ha közönségesen szeretünk Magyaroknak neveztetni, és magyar szabadsággal élni; szeressük a’ magyar nyelvet is meg-tanúlni” – írta *Pannónai Féniksz avagy hamvából fel- támadott magyar nyelv* című, 1790-ben kiadott munkájában. Nem kell mást tenni, mint „minden német, tót, sváb és orosz iskolákba magyar nyelv tanító mestereket” valamint az eklézsiákba magyar lelkipásztorokat küldeni, s így „érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvel élő lakosai”. „Egy, két, ‘s legfellyeb három esztendő alatt tökéletesen meg-tanúlhattya a’ német és tót ifjú a’ magyar nyelvet”. Decsy még a hagyományos széleskörű autonómiával rendelkező horvátokról is azt feltételezte, hogy „egy sem fog találatni közöttük, a’ ki ditsőséges nyelvünknek örömet szálást ne adna, ‘s a’ ki velünk kezét ne – tsapna arra, hogy ő nem tsak szíves indulattya, hanem nyelve által – is velünk egygyé leszen”.⁴

Az élesebben látó kisebbség nem vagy kevésbé hitt ebben a felhőtlen jövőképben. Közéjük tartozott Galántai Fejes János gömöri táblaszéki ülnök és a kiváló nemzetgazdász, Berzeviczy Gergely. 1806-os és 1807-es munkáikban mindketten azt valószínűsítették, hogy a magyar egynyelvűség keresztülvitele megvalósíthatatlan utópia. Magyarország lakosságának nem magyar felét senki és semmivel sem fogja tudni rábírtani, hogy magyarul írjon és beszéljen.⁵ Hasonlóan vélekedett Martinovics Ignác is, aki e sokféleséggel szembesülve a magyar állam föderális jellegű átalakítására tett javaslatot. Programját először egyik 1793-as röpiratában, majd 1794-es reformtervében (*Magyar Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja*) fogalmazta meg. „Mivel magyar nemzeten a Magyarországhoz csatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket is értjük – olvasható ebben –: minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírni és egymás közt belső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvével, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja.” A jakobinus mozgalom vezetője négy tagállammal számolt: Magyarországgal, a délszláv Illyriával, Bánát és Erdély egy részéből kialakítandó Valachiával, s végül „Sclavoniával”. Az utóbbi Sáros, Szepes, Túróc, Trencsén, Nyitra, árva és Liptó vármegyéből állt volna. A tartományok mindegyike saját nyelvét használhatta

⁴ D. Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Bétsben, 1790, Trattner János, 230–234.

⁵ Kovács Endre: *Szemben a történelemmel*. Budapest, 1977, Magvető, 35–351.

volna, csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben” lett volna kötelező a magyar nyelv használata.⁶

A reformkor politikusai közül elsősorban báró Wesselényi Miklós sejtette meg, hogy a nemzetiségi kérdés formájában Magyarország újabb kori történetének legnagyobb kihívásával néz szembe. Nagy „szerencsétlenség” – olvashatjuk a *Szózat*ban – ha „egy honban s egy alkotmány alatt többféle nemzetek vannak”. A befogadói attitűdért Szent István és utódai ezért nem dicséretet, hanem megrovást érdemelnek. „Legtávolibb nyoma sincs a múlt század végéig törvényeink azótai tömérdek halma közt is a nemzetiség bármi módóni öregbítésének s terjesztésének” – írta. Pedig „mily könnyű lett volna” Nagy Lajos és Mátyás korában „a magyar nyelvet udvar, törvényszékek s törvény nyelvévé emelni, s így kedvelté, szükségessé s ennek következtében közönségessé tenni”. A magyar államvezetés azonban eleinte nem élt ezzel a nyugat-európai protonemzeti abszolutizmusokra jellemző politikával, majd később, a XVI. századtól pedig már nem élhetett. Pedig a hatalom – sejdített meg valamit a jövőből – „vakít: azon tévedés szüli, hogy a hatalom bírása erő szüleménye, s így biztos és el nem veszthető birtok; pedig ez gyakran csak történet következése, s az erőnek enyészte után is még darabig létezhetik, míg a gyökerét vesztett növényt maga súlya vagy ellenerő földre teríti”.⁷

Mindazonáltal Wesselényi, Széchenyi és kortársaik túlnyomó többsége is hitte, hogy a polgári átalakulás keretében nyelvi-etnikai különbségekre való tekintet nélkül végrehajtandó jogkiterjesztés fejében a nemzetiségi lakosság hajlandó lesz „magyarosodni”, vagy ha arra nem is, a magyart legalább *lingua franca*-ként, a közélet nyelveként elfogadni. Kossuth, amikor egy alkalommal figyelmeztették e feltételezés problematikusságára, magabiztosan ezt válaszolta: „Kicsinyhitűek! Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban.”⁸ A reformkori vezetők közül tehát a magyarosításnak – a régi világhoz és így a latinhoz is ragaszkodó konzervatívokat kivéve – lényegében mindenki híve volt, csupán az eszközökben és a folyamat ütemében oszlottak meg a vélemények. Széchenyi, Wesselényi és mások a hosszabb távú és békés, vagyis az erkölcsi és kulturális értékek példaszerűségén alapuló asszimilációt helyeselték.”⁹ A többség azonban a radikálisabb megoldásokban sem talált kivétlivalót.

⁶ A magyar jakobinusok iratai. I. köt. Szerk. Benda Kálmán. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, 910. és 1010.

⁷ Báró Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, 1992, Európa, 20–46.

⁸ Idézi Kovács Endre: i.m. 148.

⁹ Báró Wesselényi Miklós: i.m. 244., valamint Széchenyi 1842-es akadémiai beszéde. In Gróf Széchenyi István munkáiból. II. köt. Szerk. Berzeviczy Albert. Budapest, 1907, Franklin, 137–178. és uő: Hunnia. Pest, 1858, Heckenast Gusztáv,

Az 1848. március idusát követő események gyorsan szertefoszlatták a felvilágosodás- és reformkori magyar elit optimista reményeit. A magyar nemzetállami törekvések nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták. A szerb, román és részben a szlovák vezetők is Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően. Ezeket a követeléseket a magyar vezetők kezdetben kategorikusan elutasították. Az ellentétből Erdélyben és Délvidéken elhúzódó gerillaháború, a szlovák területeken kisebb csetepaték keletkeztek. A horvátok a területi-politikai autonómiától is többet akartak. 1848. március 25-i nemzeti kongresszusukon mindazt igényelték maguknak, amit a magyarok követeltek Béctől: a horvát területek egyesítését, nemzeti hadsereget, a horvát parlamentnek felelős kormányt, horvát nemzeti bankot, stb.

A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar forradalmárok 1848-49 folyamán nemzeti és nemzetiségi politikájukat egyaránt újragondolták. A Debrecenbe evakuált országgyűlés 1849. április 14-én ismeretes módon kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. Ezzel párhuzamosan a magyar nemzetállam koncepcióját is felülvizsgálták. Ez vezetett oda, hogy 1849 nyarán tárgyalásokba kezdtek a szerb vezetőkkel, a románok képviselőjével, Nicolae Balcescu-val július 14-én pedig egy megbékélési tervezetet is aláírtak. Bár a föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a magyar vezetők többsége elutasította, 1849. július 28-án a képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a közösségi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és iskolákban a szabad nyelvhasználatot.¹⁰

Ennél is tovább csak igen kevesen léptek. E kevesek közé tartozott gróf Teleki László, a forradalmi kormány párizsi követe, aki 1849. március 14-én ezeket írta Kossuthnak: „Különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is [...] Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni, és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják”.¹¹ A gyakorlatban ez a horvátok, szerbek és románok teljes autonómiáját jelentette volna, akik – Martinovics félévszázaddal korábbi tervezetéhez hasonlóan – csak föderatív szálakkal kötődtek volna a magyar területi egységhez, míg a szlovákok és a németek korlátozottabb, megyei szintű autonómiában részesültek volna.¹²

¹⁰ Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas Magyarországon. Budapest, 1980, Kossuth, 222–228.

¹¹ Teleki László Válogatott Munkái. II. köt. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1961, Szépirodalmi, 27–28.

¹² Spira György: i.m. 99.

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők egyaránt sokat töprengtek. Az emigráció vezetői közül a volt kormányzó-elnök, Kossuth Lajos elgondolásai érdemelnek legtöbb figyelmet. 1851-es, Törökországban kidolgozott alkotmánytervének alapeszméi a decentralizált államszerkezet és a demokratikus önkormányzatiság voltak. Ez – hasonlóan a szabadságharc végnapjaiban tett engedményekhez – minden nemzetiség számára lehetővé tette volna, hogy azokban a községekben és megyékben, ahol többségben éltek, szabadon használhassák nyelvüket és fejleszthessék kultúrájukat. Pulszky, Szemere, Klapka, s különösen Teleki azonban merészebb és nagyvonalúbb megoldásokra, így a nemzetiségek területi-politikai autonómiájának a biztosítására is kész lett volna.

Az ország belső szerkezetének átalakítása mellett Kossuth és társai a magyar állam külkapcsolatait is új alapokra kívánták helyezni. Meggyőződésük volt, hogy függetlenségének kivívása után Magyarországnak konföderációra kell lépnie a térség többi nemzetével, mindenekelőtt a balkáni államokkal. Ezzel összefüggésben Kossuth már száműzetése kezdetén, 1849 októberében Viddinben felvázolta egy Lengyelországból, Magyarországból, Horvátországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből alakítandó államszövetség (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) tervét. Később kissé módosította álláspontját. 1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség hivatalos nyelvét Kossuth nem a magyart és nem is a németet, hanem a franciát ajánlotta. Bár a későbbiekben Erdély különválásának a lehetőségét elutasította, s Magyarország felbontását nemzetiségi autonómiákra „hongyilkosságnak” nevezte, tehát Martinovics vagy Teleki belső federalizálási koncepcióját végül nem tette magáévá, emigrációs elképzelései a magyar politikai gondolkodásnak mégis kiemelkedő csúcsai. Magyarország belső berendezkedésének decentralizált és demokratikus önkormányzatokra épülő szerkezetét ő vázolta fel a legátfogóbban.¹³ Ezt annak ellenére érdemes számon tartani, hogy ajánlata a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének pedig túl sok volt, s így reálpolitikává sohasem válhatott.

Az itthon maradt, illetve néhány év múltán hazatért politikusok közül első sorban báró Eötvös Józsefet foglalkoztatta az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű jellege közötti ellentmondás feloldásának a lehetősége. Bár az alkotmányos államról és a nemzetiségi törekvések természetéről kifejtett teoreti-

¹³ Spira György: Kossuth és 1851–59-es alkotmányterve. Debrecen, 1989, Csokonai, 49–83. és Kossuth Lajos Iratai. VI. köt. Szerk. Kossuth Ferenc, Budapest, 1898, Athenaeum, 1–25. A Dunai Szövetség tervét az eredeti francia nyelvű variáns alapján közli: Kossuth Lajos. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 1999, Új Mandátum, 129–132.

kus nézetei nagy állandóságot mutattak, a „magyarkérdés” konkrét megoldása terén Eötvös többször módosította álláspontját a Világos utáni két évtizedben. 1850-es munkájában (*Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*) még tényként fogadta el Magyarország különállásának felszámolását, és a jövőre nézve egy olyan centralizált birodalmi struktúrával számolt, amelyen belül Magyarország egyike lett volna a többi koronatarományynak. Az általános állampolgári jogok körén kívül eső speciális nemzetiségi jogokat elvetette, miként a közigazgatási határok esetleges szinkronizálását is a nyelvi választóvonalakkal. „Nem nyelvében él a nemzet” – szállt szembe a magyar és a környező népek körében tipikus nemzetfelfogással. A nemzeti önazonosságnak – hangoztatta – a nyelv csak egyik, de korántsem mindig a legmeghatározóbb eleme. Emellett érvelt azzal is, hogy ahol az általános polgári szabadságjogok érvényesülnek, ott a nemzeti egyenjogúság is megvalósul; míg a nyelvi alapon biztosított nemzeti jogok ugyanolyan kiváltságok lennének, mint a nemesi privilégiumok.¹⁴

Az 1850-es évek végétől kibontakozó válságjelenségek és az emigráció vitáinak hatására Eötvös megváltoztatta álláspontját. 1859-es munkájában (*Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai*) a birodalmi centralizációval szemben már a birodalmon belüli történelmi elvű föderalizmus mellett érvelt, majd 1861-ben a végül meg is valósult dualizmust támogatta. A nemzetiségi jogok kérdésében vallott felfogása ugyancsak módosult. 1865-ös könyvében (*A nemzetiségi kérdés*) elutasította Magyarország olyan állami berendezkedését, amely „kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes faj- s nyelvbeli nemzetiségek követeléseit” nem elégíti ki. Ugyanebben a munkájában írta, hogy „a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása [...] a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz”. Magyarország nemzeti állam többé nem lehet, mert a nem magyar népek a nemzeti tudatosságnak olyan fokára jutottak el, hogy magyarrá válásukra immár nem számíthatunk. A több nemzet egy államon belüli együttélésének elvileg ideális formája – húzta alá – a föderalizmus. A nemzetiségek kevertsége miatt azonban Magyarországon ez nem alkalmazható, legfeljebb a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítéséről lehet szó. Ez azonban – tette hozzá – „józanul nem ellenezhető”. A generális megoldás – vallotta Kosuthoz hasonlóan – az állampolgári jogegyenlőség és a demokratikus önkormányzatiság. Francia vagy porosz mintákat követő „centralizált állam” – hangoztatta az egykori centralista – Magyarország nem lehet, mert „az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelése sem elégíthetnének ki”.¹⁵ Eötvös és a hozzá hasonlóan gondolkodó Kemény Zsigmond, Mocsáry Lajos és általában az 1860-as évek következetesen liberális poli-

¹⁴ Eötvös József: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról. In Eötvös József Művei. Reform és hazafiság. II. köt. Budapest, 1978, Magyar Helikon. 467–580.

¹⁵ Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. In. Eötvös József Művei. Reform és hazafiság. III. köt., i.m. 339–465.

tikusainak a szemében tehát a magyar állam nem magyar nemzeti állam, hanem az országban élő népek és nemzetek fölött álló semleges intézmény volt, amelynek mindegyik nyelvi közösség fejlődését egyforma mértékben kell előmozdítani.

Ez a Habsburg birodalmon belüli megoldásokban gondolkodó liberális koncepció azonban éppúgy nem vált a nemzetiségi kérdés rendezésének alapelvevé, mint ahogy Kossuth és emigráns társainak Habsburg-ellenes és demokratikus elképzelései is megmaradtak a tervezgetések szintjén. A magyar politikai elit meghatározó körei ugyanis – feledve 1848–49 tanulságát – ragaszkodtak a reformkorban megfogalmazott nemzetállami koncepcióhoz, vagyis a magyarországi törvényhozás, kormányzás és megyei adminisztráció magyar jellegéhez. „Magyarország összes honpolgárai – tükröződött ez a szemlélet az 1868. évi nemzetiségi törvényben – az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzák is, egyenjogú tagja”, s minthogy „a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar”.¹⁶ E törvény elfogadására természetesen azután került, és csak az után kerülhetett sor, hogy a magyar elit 1867-ben történelmi kompromisszumot kötött Béccsel. E kompromisszum lényege ismeretes módon a teljes önállóságról való lemondás és ennek fejében a történelmi magyar államrészek újraegyesítése, valamint a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belügygé nyilvánítása volt.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: az 1868-as nemzetiségi törvény egyáltalán nem volt durván elnyomó jellegű, sőt számos liberális elemet tartalmazott. Közéleti szinten, az alsó fokú bíraskodásban, az oktatásban és az egyházi életben számos külön jogot biztosított a nem magyar népek számára, melyek közül az anyanyelv használatának a lehetősége volt a legfontosabb. A nemzetiségi eliteket ennek ellenére nem elégítette ki. Az „egy politikai nemzet” fikciója, amely a régi *natio Hungarica* modernizált formája volt, és amely – az autonómiával felruházott horvátokat kivéve – tagadta a nem magyar nyelvi-kulturális közösségek nemzetjellegét, számukra elfogadhatatlan volt. Ők – mint ekkor és a későbbiekben is hangoztatták – társnemzeti státust igényeltek, és lényegében kantonizálni akarták Magyarországot. Ez volt a veleje az 1861-es túrócszentmártoni szlovák nemzetgyűlés határozatának, melynek kulcsmondata így hangzott: „mi felsőmagyarországi szlávok épp oly nemzet vagyunk, mint a magyarok, vagy bármely más nemzete e közös hazának, miből, ha csak a nemzeti jogegyenlőség a polgári szabadsággal együtt chimeria lenni nem akar, önként következik az, miszerint mint nemzet kevesebb joggal nem bírhatunk, mint bár hazánkban bármely más nemzete”. Ennek alapján azt követelték, hogy az általuk lakott északi

¹⁶ Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 490.

„vidék” (Okolie) alakuljon szlovák autonóm területté.¹⁷ A többi nemzetiség ugyanezt igényelte. A nemzetiségi törvény előkészítése során benyújtott kisebbségi javaslatuk szerint a „hat országos nemzetiség” (magyar, román, szerb, szlovák, „orosz” és német) a népesség többsége alapján kikerekítendő vármegyék és választói kerületek keretei között élvezett volna nagyfokú kulturális, közigazgatási és politikai autonómiát.¹⁸

A nemzetiségi autonómiák rendszerére épülő föderalizálás programja az 1868 utáni magyar vezetők számára is elfogadhatatlan volt. A nemzetiségi törvény nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját ugyanakkor egyre kevésbé érvényesítették. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek. A kulturális homogenizációnak és a magyar szupremácia megerősítésének egyik élharcosa az 1870-es és az 1880-as években Grünwald Béla volt.

Grünwald Béla 1839-ben született a Hont vármegyei Szentantalon (Antol). Apja a helyi Coburg-uradalom elmagyarosodott gazdatisztje volt, aki jogi pályára irányította fiát. Pesti és bécsi tanulmányok után 1863-ban nyert ügyvédi diplomát. Ezt követően a heidelbergi és a berlini egyetemeket látogatta, félétet töltött Párizsban, és megfordult Belgiumban is. 1865-ben hazatért Besztercebányára, és a kiegyezés létrejötte után közigazgatási pályára lépett. 1867-től Zólyom megye főjegyzője, majd 1871-től 1878-ig alispánja volt. Először megpróbált beolvadni a mulatozó, kártyázó, kaszinózó helyi társaságba. Műveltsége, világlátottsága és ambíciója azonban akadályozták a hasonulásban. Elkezdett újságcikkeket írni helyi és országos lapokba. Ostorozta a vármegyét, melyet korhadtnak és elavult intézménynek látott, s a hazai „elmaradottságot” a Nyugat-Európában tapasztalt fejlettebb állapotokkal vetette össze. Kapcsolatba került Ipolyi Arnolddal, Besztercebánya akkori püspökével. A régi magyar hitvilág emlékeinek rendszerezésére is vállalkozó – 1858-tól az MTA tagja – főpap bizalmába fogadta a hozzá hasonlóan német eredetű polgárfiút, akinek a nevét 1874-ben ismerte meg az ország. Az alispán kezdeményezésére a vármegye közgyűlése ekkor felirattal fordult a kormányhoz. A beadvány indítványozta, hogy a szlovákság 1863-ban alakult kulturális egyesületét, a Matica Slovenskát oszlassák fel, a zinóváraljai, túrócszentmártoni és a nagyrócei szlovák tannyelvű gimnáziumot pedig zárják be. A legfőbb vád mindkét esetben a hazafias szellem hiánya és az Oroszországból szított pánszláv összetartozás eszméjének terjesztése volt. A beadványhoz rövidesen az ország másik 23 törvényhatósága is csatlakozott, s Grünwald külön leveleket is intézett a belügyminiszterhez.¹⁹ A fő célt

¹⁷ Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. Budapest, 1946, Gergely, 66–68. Vö. Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. Pozsony, 1995, Kalligram, 17–19.

¹⁸ Kemény G. Gábor: i.m. 85–92.

¹⁹ Lackó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Budapest, 1986, Magvető, 30–35.

ebben a feltörekvő szlovák ifjak, vagyis a leendő szlovák értelmiség elmagyarosításában látta.

Az alispánként rendelkezésére álló eszközök mellett Grünwald közíróként, a nyilvánosság felhasználásával is igyekezett nyomást gyakorolni a kormányra. 1874-ben hosszabb tanulmányt jelentetett meg Budapesten *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* címmel. Ennek egyik vezérgondolata a vármegyei autonómia korlátozása és a központi kormányzervek hatáskörének növelése, vagyis a centralizáció volt. Feltűnést azonban nem ezzel a véleményével keltett. A municipalisták és a centralisták vitája ugyanis régi múltra tekintett vissza. Hanem azzal, hogy a centralizáció szükségességét a nemzetiségi szeparatizmus növekvő veszélyével indokolta. „A magyar állam dekompozíciója – állította – gyorsan halad előre”, s ennek oka az, hogy „A magyar államban vannak elemek, melyek az államot negálják, melyek az államon kívül eső súlypontok felé gravitálnak, melyek felhasználnak minden eszközt, hogy a magyar állameszme hatalmát gyöngítsék, s ez által az állam szétbomlását előidézzék”. E végzetessé válható folyamat oka pedig nem egyéb, mint a „nemzetiségi egyenjogúság elve”, amely nem „valamely nemzetiségi törekvés végpontja”, hanem az elszakadást megelőző fázis. „Ha Európára tekintünk s azon nagyszerű átalakulásokra, melyeket a nemzetiségi törekvés idézett elő, ha látjuk mikép egyesülnek egy népfaj szétszakított részei hatalmas államokká, s kisebb elnyomott népfajok mily önérettel és lelkesedéssel törekszenek érvényesíteni egyéniségüket, nem lehet kétségünk, hogy itt az emberiség világtörténelmi fejlődésének egy szükségképi stádiumával állunk szemben”. A teendő ezért nem lehet más, mint a „magyar faj erősítése”, amelynek egyik nélkülözhetetlen eszköze a központi kormányhatalom megerősítése. Tőle várható, hogy „csak a magyar haza kipróbált híveit fogja a veszélyeztetett vidéken tisztviselőkké kinevezni”. Ha a kinevezési jog továbbra is a törvényhatóságok kezében marad, akkor a nemzetiségi vármegyék vezetői változatlanul a „magyar állam legelkeseredettebb ellenségeiből” fognak állni. „a magyar nemzetiség csak úgy állhat fenn, ha sikerül neki a magyar államot fenntartani – s ez az állam csak úgy állhat fenn, ha magyar lesz”.²⁰

A Grünwald kezdeményezte akció eredménnyel járt. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium által elrendelt vizsgálat a három gimnáziumban a „haza ellenes szellemnek” ugyan nem találta nyomát, ám a magyar nemzeti hazafias szellemnek sem. Ezért és a nacionalista közvélemény nyomásának engedve 1874 augusztusa és 1875 januárja között a kormány mindhárom középiskolát bezáratta. A szlovákoknak ettől kezdve nem volt anyanyelven oktató középiskolájuk. A Matica Slovenská ugyanerre a sorsa jutott. A minisztertanács 1875. április 15-ei ülésén Tisza Kálmán belügyminiszter ezt azzal indokolta, hogy az egyesület „nem annyira az irodalom fejlesztésével, mint inkább pánszláv irányú politi-

²⁰ Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. 2. kiadás. Budapest, 1876, Kiadja Ráth Mór, 4–73.

kai izgatásokkal foglalkozik; hogy irodalmi tevékenységében jobbadán csak a magyar állam és nemzet ellen gyűlölséget szító művek kiadására szorítkozik”.²¹

A politikai közvélemény jelentős része egyetértéssel fogadta a kormány eme lépéseit. Ugyanakkor ellenzői is akadtak. Az ellenzéki függetlenségi vezetők közül többek között Irányi Dániel és Mocsáry Lajos bírálták, a szellemi élet irányadó személyiségei közül pedig Jókai Mór fordult szembe vele.²²

Grünwald Béla 35 éves volt, amikor sikeres kezdeményezésével országos hírnévre tett szert. Mikszáth egyik adomájából tudjuk, hogy a zólyomi alispán „tudálékosságán” a környék tekintélyei már addig is kedvvel tréfálkoztak. Ezután még inkább. Ez is hozzájárult, hogy a megyeháza levegőjét egyébként is áporodottnak és magát többre hivatottnak érző fiatalember elvágyódása fokozódott. Képviselő szeretett volna lenni. Ipolyi és a fővárosi politikai körök támogatásával tervét hamarosan valóra is válthatta. 1878 júniusában kormánypárti, vagyis szabadelvű programmal megválasztották a szliácsi kerület országgyűlési képviselőjévé. Már ezt megelőzően, 1877-ben elkezdte írni *Felvidék* című „politikai tanulmányát”, amely a választások idejére jelent meg, s amely addigi működésénél is határozottabban jelölte ki helyét a sovíniszta magyar nacionalisták között.

A *Felvidék* a szerző 1874-es munkájának és a belügyminiszterhez intézett ugyancsak 1874-es beadványának a nyomvonalán haladt. Az „egy politikai nemzet” deáki és eötvösi toleráns koncepciójával szemben legfontosabb nemzetpolitikai célként ebben is az etnikai magyarság belső expanzióját szolgáló egységes magyar nemzeti állam létrehozása tételeződött. A közigazgatás centralizálása mellett ennek érdekében javasolta a tanítók függetlenítését az egyházi befolyástól, a tankönyvek magyar szellemiségének biztosítását és a tanfelügyeleti rendszer megszigorítását. „A mi missiónk – írta – nem az, hogy hódítsunk, terjeszkedjünk az országon kívül. [...] A mi missiónk az ország határain belül van s abban áll, hogy töltsük be ezt az államot legvégső határáig, foglaljuk el azt az állást, melyet elfoglalni számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk; hassuk át az egész országot a magyar nemzeti szellemmel; a magunk s az emberiség érdekében emeljük magunkhoz s nemesítsük meg az országban lakó idegen s elmaradt népfajokat”. Programjának kifejtése során a szlovák népet és vezetőit Grünwald olyan lekicsinylő, sőt lebecsülő jelzőkkel illette, amelyek azokat nemzeti és emberi önérzetükben egyaránt mélyen sértették. E minősítéseket *Felelet* című válasszában Michal Mudroň, az 1861-es túrócszentmártoni memorandum autonómia-programját képviselő szlovák vezető – néhány évig a Szlovák Nemzeti Párt elnöke – teljes joggal utasította vissza. A mai szlovák olvasó nyilván ugyanúgy felháborodik rajtuk, mint annak idején Mudroň. A magyar pedig remélhetőleg szégyenkezik.

²¹ Katus László: A magyarországi nemzetiségek politikai mozgalmái. In Magyarország története 1848–1890. 6/2. köt. Főszerk. Kovács Endre. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 1386–1387.

²² Lackó Mihály: i.m. 35–36.

A parlamentbe kerülve Grünwald mániákusan képviselte reformeszméit az egységes és erős magyar államról, a közigazgatás modernizálásáról és a nyelvi-kulturális asszimilációról. Javaslataiból – korlátozott mértékben – elsősorban az utóbbi téren lettek törvények. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett a Tisza-kormány inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedett. Az ezzel kapcsolatos törvények sorát az 1879. évi XVIII. tc. nyitotta meg, amely a nem magyar nyelvű népiskolák számára előírta a magyarnak, mint államnyelvnek a tanítását. Ennek érdekében a nemzetiségi nyelvű tanítóképzők növendékeitől megkövetelte a magyar nyelv beszédben és írásban való megfelelő ismeretét. A következő lépés az 1883. évi középiskolai törvény volt. Ez a nem magyar tananyelvű középiskolák számára is előírta a magyar nyelv és irodalom olyan óraszámában történő tanítását, hogy „annak kellő elsajátítása” lehetővé váljék. Az erre vonatkozó tantervet és órabeosztást a vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyta jóvá. Az 1891. évi XV. tc. az óvodák számára írta elő, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel”. Az ún. iskolai törvények sorát az 1907-es Lex Apponyi (XXVII. tc.) zárta. Ez minden nem magyar tananyelvű elemi iskolát arra kötelezett, hogy a magyar nyelvet olyan óraszámában tanítsa, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”.²³

Grünwald közigazgatási reformelgondolásaiból viszont semmi sem valósult meg. 1880-ban ezért a kormánypártból is kilépett, és a 67-es, ún. mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. Eszméit azonban ez a párt sem karolta fel. 1886-ban ezért visszalépett a kormánypártba. Belügyminiszter szeretett volna lenni, de csak a jelöltségig jutott. 1887-ben Tisza báró Orczy Bélát nevezte ki helyette. Rezignáltan és a politikának egyre inkább hátat fordítva Grünwald így és ezért kezdett el a történetírással foglalkozni. Első jelentős műve, amelyben Magyarország 1711 és 1825 közötti történetét tárgyalta (*A régi Magyarország*), 1888-ban jelent meg. A második pedig, melynek témája Széchenyi és a reformkor volt, 1890-ben (*Az új Magyarország*). Munkáiban Grünwald éles bírálatban részesítette a feudalizmus minden formáját, s a modern, polgári átalakulás irányába mutató tendenciákkal foglalkozott elismerően. Bár már első könyve alapján az MTA levelező tagjává választották, a megbecsülést e téren is kevésnek érezte. Ráadásul anyagi gondok is gyötörték, és krónikus betegségekkel is küzdött. Mindezek miatt 1891. május 4-én a Párizs melletti Courbevoiban föbe lőtte magát.²⁴

Az 1867 utáni magyar asszimilációs politika, amelynek Grünwald Béla volt az egyik szószólója, nem volt teljesen eredménytelen. A nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött, s a magyar anyanyelvűek

²³ Kemény G. Gábor: i.m. 125–134.

²⁴ Baka András: Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. Budapest, 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 95–107.

aránya 1880 és 1910 között – Horvátországot nem számítva – 46%-ról 54%-ra emelkedett. Ezen 1,1 milliós nyereség mintegy 70%-a magyarázható akkultúrációval. A nyelvet és kultúrát váltók túlnyomó többsége – közel 90%-a – a város lakó németek és zsidók, valamint a horvátok és a szlovákok közül került ki. Ennek következtében a szlovákok száma ugyanezen időszakban alig 100 ezerrel – 1,8 millióról 1,9 millióra – nőtt csak, miközben az összlakossághoz viszonyított arányuk 13,5%-ról 10,7%-ra csökkent.²⁵ Újabb 30–40 év alatt a magyar nyelvűek száma és aránya nyilván még tovább növekedett volna. 30 milliós magyarsággal számolni és a nemzetiségi lakosságot tartósan alávetett állapotban tartani, mint Grünwald és valamivel később Rákosi Jenő, Réz Mihály és kortársaik közül még oly sokan kívánták, azonban nyilvánvalóan az utópiák birodalmába tartozott. A század utolsó évtizedében aktivizálódó nemzetiségi vezetők kitarítottak régi követelésük, az ország belső föderalizálása mellett. „Magyarországnak – tartalmazta az 1895-ös nemzetiségi kongresszus határozata – nem lehet nemzeti állam jellege, mert Magyarországnak, mint államnak jellegét azon népek összessége adja meg, amelyek az államot alkotják. A magyar állam természete nem engedi meg, hogy egy nép, amely még a lakosság többségét sem képezi, azt követelje a maga számára, hogy egymagában államot alkothasson. Csakis Magyarország népei összességének van meg az a joga, hogy azonosítsa magát az állammal...” Ennek alapján azt kérték, hogy „Magyarország nem magyar népeinek, nyelvök határainak megfelelőleg, adassék teljes szabadság, mégpedig olyaténképpen, hogy az illető autonóm területeknek (megyéknek, városoknak, községeknek) a községi és igazságszolgáltatási hatóságoknál használt nemzeti nyelv által adassék meg az illető terület nemzetiségi jellege”.²⁶

A magyar kormánypolitika és a nemzetiségi követelések közötti antagonizmus a későbbiekben is megmaradt, sőt az események előre haladtával egyre mélyült. Jól példázta ezt Andrej Hlinka (1864–1938) életútja. A rózsahegy plébános politikai pályáját az 1895-ben alapított katolikus jellegű Néppártban kezdte. Az évek folyamán azonban egyre inkább szembekerült a párt nacionalista vezetőivel. 1905-ben ezért megalakította a Szlovák Néppártot, amelynek vezetőjeként hevesen bírálta a magyar nemzetiségi politika szűkkeblűségét és represszív jellegét. 1906-ban állásából ezért eltávolították, és izgatás vádjával kétévi börtönbüntetésre ítélték. Szlovák hívei azonban ragaszkodtak hozzá. Ez állt a háttérben a magyar csendőrség 1907. október 27-ei csernovai sortüzének,

²⁵ Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In Magyarország története tíz kötetben. 7/1. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai, 413–417. és László Katus: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp., 1990, Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. 110–130. – A korabeli statisztikai felvételek forrásértékére és a nyelvi-kulturális asszimiláció, illetve az akkultúrációs folyamatok árnyalt értelmezésére legújabban lásd Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998, Osiris, 127–145. (A vonatkozó fejezet Kövér György munkája.)

²⁶ Kemény G. Gábor: i.m. 145.

amely 15 halálos áldozatot követelt. A tragédia országon belül és kívül egyaránt nagy visszhangot váltott ki, s tovább erősítette a csehek és a szlovákok körében egyébként is terjedő egységtörekvéseket.²⁷ Így aztán amikor 1918 őszén a forradalmi kormány nemzetiségügyi minisztereként Jászi Oszkár széleskörű területi politikai autonómiát ajánlott a nemzetiségi vezetőknek, azok már az elszakadásra készültek. 1918-as döntéseik mintegy igazolni látszottak Grünwald tézisé: a nemzetiségi törekvések végső célja nem az autonómia, hanem a saját államiság. Arra pedig, hogy mi lett volna akkor, ha a nemzetiségek már 1848–49-ben, 1868-ban, de legkésőbb a századforduló éveiben megkapják azt, amit akkor kértek, nem tudunk válaszolni. Lehet, hogy ugyanez, lehet, hogy más, talán a Jászi által vizionált Keleti Svájc. A történelem természetéből adódóan, amelyet nem lehet más feltételek között újrajátszani, ez örökre titok marad. Tanulni azonban így is lehet belőle. Nekünk magyaroknak azt kell belátnunk, hogy a múltunkkal való őszinte szembenézés és 1920 előtti hibáink, tévedéseinek elismerése nélkül hiteltelen minden mai fellépésünk a szomszédos országokban élő mintegy két és fél millió magyar érdekében. A szlovákok pedig azzal bizonyíthatnák bölcsességüket, ha – okulva a mi 19. századi nemzetiségpolitikánk kudarcából – úgy viszonyulnának 1920 óta legnagyobb kisebbségükhöz, a magyarhoz, ahogyan azt Michal Mudroň Grünwald Bélától és társaitól 1878-ban elvárta. Nem pedig úgy, ahogy Grünwald Béla viszonyult az akkori szlovákokhoz.

²⁷ Szarka László: i.m. 166-170.

Mózes Mihály

A TRADICIONÁLIS IPAR VÁLSÁGA ERDÉLYBEN (1849–1914)

A céhes ipar válsága és a céhrendszer eltörlése

A 19. század közepére a céhrendszer túlhaladottá vált. A reformkorban már felvetődött felszámolásának szükségessége, de az 1840. évi ipartörvény noha biztosította az ipari üzemek alapításának lehetőségét, nem érintette a céheket. Negyvennyolc is adós maradt e fontos lépéssel. Az ötvenes-hatvanas években kibontakozott nagyipari fejlődés, majd különösen a gründolási láz, végképp felvetette a céhek halálának szükségességét. Gazdaságtalanná vált a hagyományos céhbeli termelés, megteremtődött egy erős konkurencia, megjelent a tőke, s minthogy átalakítani nem tudta a merev kereteket, elsöpörte azokat. A városi piacokon élvezett privilégiumait a céh a belső piac kiszélesedésével elvesztette.¹ Az általunk vizsgált peremvidékeken még a vásárlóképtelenség is súlyosbította a helyzetet, hisz Erdély hegyvidékein még jószerével a természetes gazdálkodás állapotai uralkodtak a hetvenes évek elején is. Szilágyi István így írt a Máramaros megyei gondokról: „Azon mondhatni nomád állapot, amelyet a ... megye népességének legnagyobb, a falukon élő része élt, egyáltalán nem volt kedvező a kézműipar gyarapítására.”² Másutt ezt olvashatjuk: „amire rendes foglalkozásaik mellett (földművelés, baromfitenyésztés) szükségük volt, azt maguk állították ki, s igen kevés volt, amiért vásárt, boltost fel kellett volna keresniök.”³

Leginkább még a helyi tradicionális szükségleteket kielégítő iparágak voltak jobb helyzetben. A románnak bocskor kellett, a magyarnak bőgatya⁴ s ezt részben a háziipar, részben a céh állította elő. Egy sor mesterség – amelyekben megjelent a nagyipari konkurencia, azonban válságba jutott korszakunk kezdetére. A lakatosoknak, asztalosoknak, szabóknak bizony alapos okuk volt a panaszra! Máramarosban is a szabók – már a korszak kezdetén is jórészt a „műveltebb osztályok számára” dolgoztak.⁵

Más vidékeken a panaszok hasonlóak voltak. Példaként hoznánk a debreceni céhek történetét is, jellemző példaként a tisztántúli állapotokra. Az alapanyagárak rendkívül magasak voltak, hasonlóan a szállítási költségekhez, ez kétoldalu

¹ Pauline Gregg: From Black Death to the Industrial Revolution. London, 1976. 136–137. A Social and Economic History of England

² Szilágyi István: Máramaros vármegye leírása. Bp., 1876. 436.

³ Uo., 267.

⁴ Uo., 437.

⁵ Mérey Gyula: A magyar céhrendszer 48 előtt. 68.

problémát jelentett.⁶ Egyrészt a magas alapanyagárak már eleve csökkentették a jövedelmet. Ezen túlmenően a megjelenő konkurencia – főleg Pest felől – szintén az árak csökkentését követelte. Mindezt esetleges más piacra szállításkor a magas elszállítási költség, „szekérbér” fedezett.

A gombkötő céh például egy jelentésében azt írta, hogy „a Bécsből hozott áruk 50%-kal olcsóbbak az általunk előállítottnál.”⁷

Érdekes idézni a legnagyobb debreceni céh panaszait:⁸

„Ezen a vidéken az utak rosszasága és gyakran járhatatlansága miatt, mely nagy kárunk van mind a helybeli, mind a vidéki kézműveseknek, azt kiszámítani nem lehet, hanem az általános tapasztalásból indulva ki azt jegezhetjük meg, hogy gyakran az utak járhatatlansága miatt műveinket nem vihetjük vásárra és mivelhogy a kéntelenség esetében csakugyan vitetnünk kell életünk és drága műveink veszedelmeztetése mellett – hárommannyi szekérbér fizetése mellett is, alig tudunk elhatolni az célzott vásárra... mit osztán egyenesen követ a mesterség folytatásának fennakadása.”⁹

Hasonló helyzetben volt szinte valamennyi debreceni céh. A magas alapanyagárak bénították a kovács, az asztalos, a mészáros, (!) gubacsapó, molnár, ács, szűcs, lakatos, kerékgyártó, fésűs, kőműves, stb. céhek működését.

Egyes céhek kísérletet tettek az alapanyagár felbecsülésére is.

Céh	Becslés
ács	20%
szűcs	25-30%
kőműves	50%
kalapos	40% ¹⁰

Kétségtelen, hogy a rossz úthálózat gátolta a debreceni ipar fejlődését. Ezzel magyarázható, hogy a város iparának piackörzete meglehetősen szűk volt. Főleg a város közvetlen környékén adták el az iparosok áruikat.

Itt célszerű elkülöníteni azokat a piacokat, ahonnan a debreceniek vásároltak, azoktól ahol eladták.

A vásárlások rendszerint olyan helyeken történtek, ahol alapanyag volt. A mészárosok pl. a „Szilágyságból és Erdélyországból”, a gubacsapók félig az itteni piacokon, félig Lengyelország, Bukovina piacain szerezték be áruikat. A molnárok a faanyagot a váradi piacon vagy Bereg vármegyében, a fazekasok fát,

⁶ Marton Béla: Debrecen kézműipara. Különnyomat. 3–7.

⁷ HBML Céhiratok (1021/b)

⁸ HBML Céhiratok (1021/b)

⁹ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁰ HBML Céhiratok (1021/b)

lenmag olajt Egerben, Nagyváradon, Nagybányán vásároltak. A gombkötők Ausztriából hozták az alapanyagot, mivel a magyar drágább volt.¹¹

A vasat a kovácsok, lakatosok, a „*felsőbb vármegyéből*” szereztek be.¹²

A festők Budapestről hozták a szükséges alapanyagot. Az asztalosoknak „*a két szomszéd honból, Erdélyből és Máramarosból nyerészkedő egyének szállították a fát, csak nyáron, emiatt magas faárak voltak.*”¹³

A szabó céh Szebenben szerezte a szükséges alapanyagot. Néhány céh: pl. a fésűsök, fazekasok, kerékgyártók, szűcsök a helyi piacon is be tudták szerezni szükségleteiket.¹⁴ Ennél természetesen szűkebb volt a debreceni áruk piaca. Az asztalosok még a helyi piacon sem bírták a konkurenciát a „*raktárral*”, amely Pesten gyártott bútorok állandó értékesítésével foglalkozott. A szabók szintén a helyi piacon adták el portékáikat.

A fésűsök mesterségük jellegéből adódóan a kezdeti időszakban viszonylag nagy piackörzettel rendelkeztek. Áruik eljutottak Nagyvárad, Gyula, Nagykálló, Nyíregyháza, Karcag, Székelyhíd, Diószeg és Margita piacaira is. Az 1860-as évektől kezdődően a konkurencia miatt e piacok egy részét elvesztették.¹⁵ A lakatosok alig tudtak eladni. Itt már érződik a gyáripár konkurenciája.

„*Vásáraink és boltjaink el vannak halmozva külföldi gyári munkával, ... semmiképp sem versenyezhetünk*” – írta a lakatos céh jegyzője.¹⁶

A kerékgyártók helyben se nagyon bírták a konkurenciát a Tiszahátiakkal és a Kobol-Kutiakkal.¹⁷

A csizmadiák nagy számuk ellenére szintén helyben értékesítették főleg termékeiket, esetleg Hajdú, Bihar és Jász-Nagykun vásárain. A mészárosok piaca természetszerűen a város volt. A festők is főleg Debrecenben dolgoztak. Esetenként Nyíregyházán, Hajdúnánáson, Hajdúböszörményben is vállaltak munkát.¹⁸

A szabók, kovácsok szintén főleg Debrecenben értékesítették áruikat.¹⁹

A piackörzet vizsgálata alapján is igazolódik fenti megállapításunk. Ez a kisipar sem volt képes a helyi szükségleteknél lényegesen többet termelni. Más piacra szállítás, csak egyes iparágak esetében volt. Az iparok nagy része még a helyi konkurenciát sem bírta.

Kimutatható volt már egyes esetekben a nagyipari konkurencia hatása, pl. a lakatosoknál, de 1880 után vált erőteljesebbé.

¹¹ HBML Céhiratok (1021/b)

¹² HBML Céhiratok a/1021/b.

¹³ HBML Céhiratok IV/a 1021/b.

¹⁴ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁵ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁶ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁷ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁸ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁹ HBML Céhiratok (1021/b)

Az úthálózat fokozatos kiépülése, a hitelviszonyok javulása jelentékenyen fokozta a konkurenciát. Más vonatkozásban viszont előnyös volt, hisz az alapanyagárak csökkenéséhez vezetett. A debreceni kézműipart nehéz helyzetből kísérelték megrendíteni azok a céhek, amelyek kérték, hogy ne kereskedjenek debreceni kereskedők olyan termékekkel, amelyeket nem a városban készítettek.²⁰

A céhek tehát nem voltak képesek fejlődni, nem sikerült a megfelelő felvesőképességű piackörzetet létrehozni, nem bírták a konkurenciát, így képtelenek voltak betölteni feladatukat. Adataink arra is biztossággal szolgálnak, hogy ebből a helyzetből az iparosok számának csökkenésével akartak kilábalni:

„Sok céheknél a Legényeket tartani nem akarják, ... a Felszabadult Ifjakat Legényeknek el nem ismerik mindaddig, míg azokat bizonyos summapénzt lefizetésére nem készítetik.”²¹

A céh láthatóan túlélte önmagát – korszerűtlenné vált, nagyrészt emiatt került sor az alapvető ipari *szervezeti* változtatásokra.

Az erdélyi városok céhes iparának utolsó „nagy korszakát” is korszakunk kezdete előtt érdemes keresnünk. Miskolczy Ambrus a reformkort nevezte a tradicionális erdélyi „*utóvirágzásnak*”.²² A század közepén még a lakosság 2/3-a volt önellátó és komoly tere volt a háziiparnak. Még a köznemesnél is, ha három szobája volt abból az egyiket az „*osztováta*”, a szövőszék foglalta el.²³ A sajátos helyi szükségletek, öltözködési szokások ekkor még éltették a céhes ipart. Brassó vagy Nagyszeben posztóárui Erdély-szerte híresek voltak, mindkét város még korszakunk kezdetén is hazai viszonylatban szokatlanul fejlett textiliparral rendelkezett. Brassóban, Szebenben, de Segesvárt is 30% fölött volt a ruházati iparból élők száma az összes iparos népességen belül még 1870-ben is.²⁴

Ugyanakkor már a század derekán nehezült a helyi céhek helyzete. Brassóban már 5-6%-kal olcsóbb volt az osztrák posztó, mint a helyi gyártmány. Az osztrák posztót ráadásul a híre miatt is szívesebben vásárolták, előkelőbbnek számított a hazainál. Szászrégenben is megjelent az új divat, angol-francia fazon szerint kezdtek öltözködni, s megjelent a hazai divat is. A sok használati cikket pl. bécsi bútortárgyakat azonban érdemes volt egyelőre még helyben előállítani, mert a nagy szállítási költségek biztos védelmet nyújtottak a konkurenciával szemben. A kérdés csak az volt, hogy meddig.

A vasút és úthálózat kiépülése a céhek monopolizálta városi, városkörnyéki piacok védettségét, elszigeteltségét megszüntette a helyi céhes ipart a gyáripar

²⁰ HBML Céhiratok (1021/b)

²¹ Márki Sándor: Arad vármegye és sz. kir. város monográfiája. Arad, 1895. 855.

²² Miskolczy Ambrus: Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben. Történelmi Szemle, 1980/3. 524.

²³ Horváth József: Bírálát és ragasztvány. Idézi: Miskolczy, i.m. uo.

²⁴ Lendvai Jenő: Ipar, kereskedelem, hitelügy és forgalom. In: Magyarország megyéi és városai. Temes vármegye. Bp., é.n. 182.

versenytársává tette. A Tisza-Maros szögében is hasonló folyamatok játszódtak. Lendvai Jenő rezignáltan állapította meg, hogy „*jóllehet az iparosok számát illetőleg (Temes megye) felülmúlja az ország többi vármegyéjét, mégsem állítható, hogy az iparilag kiváló vármegyék közé tartozik.*”²⁵

Az 1859-ben kiadott iparrendtartás is óvakodott még a céhek megszüntetésétől, megpróbálkozott viszont megoldást keresve az ipartársulatok létrehozásával, amelynek feladata a különböző területeken egyforma ipart űzők egyesítése.²⁶

1872-ben megjelent végül az új ipartörvény, amely kimondta, hogy a törvény életbelépésétől számított 3 hónapon belül valamennyi céhet meg kell szüntetni. Ezzel véget ért a vita és a törvény értelmében: „*A magyar korona területén minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén... nemre való tekintet nélkül... bármely iparágat, bárhol önállóan és szabadon gyakorolhat.*”²⁷

A kisipar szerepe, fejlődési problémái

A 19. század közepétől a Monarchia nyugati tartományaiban kibontakozott az ipari forradalom. Gyors ütemben bővültek a korábban céhes ipari vállalatok, manufaktúrák, s a gőzgép elterjedése megnövelte a vállalati méreteket, forradalmasította technikai, technológiai fejlettségüket. Magyarország a vámunió következtében érezte ennek a folyamatnak hatásait, s a hazai iparfejlődés reakciója meglehetősen ellentmondásos volt. Az osztrák s a hazai nagyipari konkurencia egyfelől nehezítette, másfelől segítette is a hazai kisipar fejlődését. A fejlettebb technikán alapuló tömegtermelés alacsonyabb árai a gyáripar térhódítását indukálták. Az osztrák konkurencia azonban sok területen gátolta a hazai nagyipar kiépülését s e vonatkozásban konzerválta a kisipar továbbélését. Ennek az ellentmondásos helyzetnek lett a következménye a kisárutermelés jelentős súlyának fennmaradása hazai iparfejlődéseinkben. Ránki György ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a közlekedés viszonylag gyors kiépülése ellenére a helyi piacok ellátásában a kisárutermelés szerepe sokáig döntő maradt. Döntő maradt, de jelentős átalakulások árán. Felbomlott a céhrendszer, megváltozott a kisipari termelés egész struktúrája. Eltűntek szakmák, s újak tűntek fel. Új igények kielégítésére kellett vállalkoznia a kisiparnak, s egyre inkább javító-szolgáltató jellegűvé kellett átalakulnia. Az árutermelő illetve javító szolgáltató jellegű kisipar fejlődésének lehetőségei korszakunk végéig messzemenően adottak voltak, hisz a városi lakosság gyorsan növekedett s egy jelentősebb vásárlóképes kereslet állhatott szemben a növekvő kisipari termeléssel. Előtérbe került a „*minőségi kisipar*”. A századvég közgazdasági egyre erőteljesebben törtek lándzsát mellette, s ha nehezen is, de korszakunk végéig – megannyi ne-

²⁵ Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában. In: Ránki György szerk.: Debrecen iparának története a kapitalizmus korától napjainkig. Debrecen, 1975. 93.

²⁶ Dobsa László: Kézműves szervezetek fejlődésének története. Bp., 1929. 18–38.

²⁷ 1872. évi ipartörvény, I. fejezet. MT. 1872–74. 3.

hézség ellenére – létezni tudott. Ebben szerepet játszott a hagyományos – esetenként máig is ható – értékítélet, amely a kisipari munka termékét kedvezőbbnek értékeli a sorozatban gyártottnál.

A 90-es évek elejére már végbement a tradicionális kézműipar felbomlása és az új, a tőkés viszonyokhoz asszimilálódott kisipar kialakulása. Ugyanakkor még a századfordulón is 67%-kal képviselt a kisiparban foglalkoztatott munkások aránya az összmunkás létszámhoz viszonyítva.²⁸ Korszakunk iparfejlődésének egyik fő jellegzetessége a kisipar igen nagy súlya az ipari foglalkoztatottsági struktúrában. Különösen igaz ez utóbbi megállapítás az általunk vizsgált régiókban. Korszakunk végéig egész Erdélyben összesen 322 olyan vállalat alakult mindössze, amely húsz munkásnál többet foglalkoztatott. A Tisza bal parti területek a hasonló „nagyüzemek” száma csak 247, a Tisza-Maros szögében 313 volt. Néhány iparosodottabb területtől eltekintve alig-alig látjuk a nagyipar komolyabb térhódítását. Az összes üzemek számához viszonyítva a nagyüzemek aránya az általunk vizsgált területeken 0,5–1% alatt van néhány városi körzet kivételével.²⁹

1–2% közötti arányt a nagyipari üzemek csak Brassó megyében és néhány városban képviseltek: pl. Kolozsvárt, Nagyváradon, Debrecenben, Aradon, Temesváron, és Szegeden. Még a nagyobb városok közül is több (Hódmezővásárhely, Szatmárnémeti, Nyíregyháza stb.) alatta maradt az 1%-os szintnek korszakunk végére is.³⁰ (ld. táblázatok). A vállalatok nagyságának növekedéséről reálisabb képet alkothatunk, ha a 6–10 és 11–20 fő közötti üzemkategóriák növekedését is megvizsgáljuk. Itt már kiemelkedő eredmények is megfigyelhetők. A 6–10 főt foglalkoztató üzemek aránya néhány városban korszakunk végére már 4–6%-os szintet ért el, pl.: Nagyváradon 5,1%, Szatmárnémetiben 4,4%, Aradon 4,5% Pancsován 5,2%, Kolozsvárt 5,1%. A növekedés már megindult, de az ipari „nagyüzemi” szintet még kevés vállalat érte el korszakunknak végéig. Igen figyelemreméltó, hogy a 11–20 fős csoportba tartozó üzemek száma legfeljebb ha 40–50%-kal magasabb a 20 főnél többet foglalkoztatókénál.³¹ Az ipari népességen belül a kisiparban foglalkoztatottak részaránya, néhány erdélyi és tiszántúli vármegyében még korszakunk végén is megközelítette illetve Kis-Küküllő vármegyében elérte a 100%-ot. Erdélyben az ipari népesség 74%-a, a Tisza bal parti területeken 79,8%-a, a Tisza-Maros szögében 74,7%-a dolgozott a kisipari ágazatokban.³²

²⁸ Ránki György: Kisipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1967. 427.

²⁹ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve Magyar Korona országainak Népszámlálása (MKON) 1910. II. k., 51. alapján

³⁰ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve MKON 1910. II. k., 51. alapján

³¹ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve MKON 1910. II. k., 51. alapján

³² Saját számítások MKON, 298–322. alapján

Az iparvállalatok száma Erdélyben (1870–1910)

Hely	Össz. iparvállalat		Ebből 20 főnél többet foglalkoztató nagyüzemek				
			Segédüzemek száma	Üzemek aránya %	1910	Össz. munk.	1910
Alsó-Fehér vm.	2124	4318	655	8,97	11	7334	0,2
Beszterce-Naszód	1176	2744	1049	20,56	12	5105	0,4
Brassó vidék ill.	2796	3693	3978	32,44	57	12260	1,5
Csík szék ill. vm.	1103	3641	3528	43,51	23	8108	0,6
Fogaras vid. ill. vm.	719	1881	678	20,07	4	3378	0,2
Háromszék ill. vm.	2088	4812	4942	41,56	22	11889	0,5
Hunyad vm.	1080	5422	4034	33,78	27	11940	0,5
Kis-Küküllő vm*	412	1878	-	-	-	2613	0,0
Kolozs vm.	1751	3270	2823	43,74	10	6454	0,3
Kolozsvár tjv.	1793	2802	3295	30,84	42	10681	1,5
Maros-Torda vm.**	2475	3524	2449	32,39	20	7559	0,5
Marosvásárhely tjv.	1245	1486	803	18,81	19	4268	1,3
Nagy-Küküllő vm.	-	3787	695	9,98	13	6963	0,4
Szeben Szék ill. vm.	2840	5006	3147	24,51	45	12836	0,9
Szolnok-Doboka***	2072	4171	280	4,30	6	6510	0,1
Torda-Aranyos****	233	3198	298	5,75	4	5078	0,1
Udvarhely vm.	-	3516	707	13,33	7	5300	0,2

* Küküllő vm. adata 1870-ből

** Maros Szék ill. az 1870-es Torda adatai

*** Belső-Szolnok és Doboka vm. együttes adata 1870-ből

**** Csak Aranyos szék 1870-es adata

Az iparban foglalkoztatottak döntő része tehát korszakunk egészében a kisiparban dolgozott. Az ipar elterjedtsége a keleti országrészben rendkívül ellentmondásos volt. Voltak olyan megyék, ahol korszakunk kezdetén a vállalkozások száma még az ezret sem érte el. Fogaras vidékén, Kis-Küküllő vármegyében, Tordán és Aranyos vidékén messze kevesebb volt a vállalkozások száma ezernél. Ez a helyzet mélységes elmaradottságot jelentett. A másik véglet Erdélyben Brassó vidék és Szeben szék jelentette. Itt a vállalkozások száma a háromezretet is megközelítette ugyanekkor (ld. táblázatok). Néhány nagyobb erdélyi városban annyi vállalkozás is volt, mint esetleg 3-4 másik megyében. Ilyen körzeti ipari központok voltak: Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Brassó, a kisebbek közül Segesvár, Medgyes, Beszterce, Erzsébetváros stb. A kisipar is egye nyilvánvalóbban a városokba tömörül és néhány jelentősebb város egész vidékek gazdasági központja maradt a múlt század második felében is. A Tiszántúlon és a Tisza–Maros szögében lényegesen kiterjedtebb ipari népességről és több vállalkozásról kell szólnunk már a kiegyezés utáni időkben is. Két olyan vármegye van, ahol legalább 1000 vállalkozás nem működött, egyik Krassó-Szörény! Tel-

jesen világos, hogy az itt kiépülő jelentős nagyipar miatt, a több munkalehetőség miatt volt alacsony a cégek száma. Ugocsa vármegye ezzel szemben a mérhetően elmaradottság világa volt. Az ellenkező véletem Torontál vármegye jelentette, közel 8000 vállalatával, de 5000 fölötti volt a vállalatok száma Békésben, Biharban, Szabolcsban, Temesben is. Ezek fejlett kisiparral rendelkező megyék voltak országosan is. A városok közül Debrecenben 3.130 vállalkozás működött. Ehhez hasonló helyzet a Tiszántúlon nem volt, Erdélyben is csak Brassó és Szében közelítette meg. Kétezer körüli vállalatszám már több várost jellemzett a kiegészítés körül: Nagyvárad vezette a sort (2130), Arad (1773) és Temesvár (1389) következett. Szegeden – amely gazdasági vonzását tekintve számunkra fontos, bár részben a Tisza túlszárnyán épült – a vállalkozók száma 1937 volt ugyanekkor.³³ Korszakunk végéig a vállalkozások 50–250%-os növekedése valósult meg. A fejlett kisiparral rendelkező területeken a növekedés akár a 100%-ot is elérhette, a magas bázis ellenére (Bihar, Temes, Szatmár megyék). Egészen különleges Krassó-Szörény ipartörténete. Korszakunkban a vállalkozások száma kilencszeresére(!) növekedett és 1910-ben már 8803 vállalat üzemelt a megyében. A gyáripari foglalkoztatottsága hozta létre a vásárlóképes keresletet, jelentős kisipart hívott életre e tájon. Az elmaradottabb megyék közül a nagy beruházások, a fokozódó szükségletek hatására a virágzó kisiparral rendelkező megyék közé emelkedett Krassó-Szörény. A másik iparfejlődési különlegesség Torontál megye volt. 1870 és 1910 között vállalatainak a száma a különlegesen magas (7709-es) szintről 18 215-re nőtt. Ez a vállalatszám páratlan az ország keleti vidékein, hisz még Temes megyében is „csak” 10 836 cég működött, nem is beszélve Erdélyről, ahol mindössze két megyében, Hunyadban és Szébenben dolgozott legalább 5000 vállalat. Tovább fokozza a torontáli fejlődés érdekességét, hogy a megye 20 835 fős ipari népességéből mindössze 3852 fő dolgozott a 20 munkánál többet foglalkoztató üzemekben, az ipari keresők 12,5%-a.³⁴ A torontáli iparfejlődés pontosan a szabad kisipari fejlődés példája. Az ország belső vidékeitől távol eső, igazi nagyvárossal nem rendelkező, rendkívül fejlett mezőgazdaságot felvirágoztató megye a kisipar melegágya volt. Nagybecskerek volt az egyetlen komolyabb nagyipari központ és esetleg Zsombolya. Nagybecskereken viszont csak cipő, cukor, sör, szőnyeg és bútorszövet, téglák és cserépgyárak működtek, így tág tere nyílt a kisiparnak. Zsombolya malom és téglagyári központ volt, így a piac nagyipari termékekkel való ellátásában nem segíthetett.³⁵

Pancsován egyetlen nagyobb malom működött mindössze. Néhány korábban kiugró iparral rendelkező város nem tud alkalmazkodni az új viszonyokhoz.³⁶

³³ Uo. 263-297., MKON 1910. II. 51., 416., 681., 593., 845., 729., 597.

³⁴ MKON 1910. II. 6., 51. alapján saját számítás

³⁵ Haraszthy Lajos: Ipar, kereskedelem, hitelügy forgalom. In: Magyarország Vármegyéi és Városai (MVV), Torontál megye. Budapest, 1896. 244–245.

³⁶ Borovszky Samu szerk.: MVV, Torontál megye. Budapest, 1896. 244-245.

Csökken a vállalkozók száma 1870 és 1910 között például Brassóban vagy Segesvárt. A vállalatok számának 20–30% növekedése mellett az önálló vállalkozók száma 5–15%-kal csökkent. Nyilvánvaló a kisipari vállalkozók egy részének csődje vagy beolvadása a részvénytársaságokba. A vállalkozások száma mérsékelten növekedett (a lakosság növekedési ütemének kisebb mértékben (olyan korábban jelentős tradicionális iparral rendelkező városokba, mint Arad, Debrecen, Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szeged, Temesvár (ld. táblázat). Ezek a tények már a kisipar századforduló körüli visszavonulását, válságát és a nagyipar térhódítását érzékeltetik. Az iparban foglalkoztatott munkások és értelmiségiek száma valamennyi itt vizsgált megyében és városban gyorsabban, vagy azonos módon nőtt (az egyetlen Temesvár kivételével) mint az össznépesség (ld. táblázat).

A nagyipar tehát növelte arányát a korszaknak kezdetét jelző elhanyagolhatóan alacsony szintről a korszaknak végét jelző (20–25%-os) szintre. Mindezek ellenére a kisiparban dolgozott még az ipari népesség háromnegyede.

A hazai iparfejlődés sajátosságai, ellentmondásosságai a keleti területeken nagyon plasztikusan jelentkeztek. A kisipar visszavonulása az országos átlag alatt maradt. Néhány vármegyében a 90%-ot is meghaladta, még korszakunk végén is a kisipar súlya: Kis-Küküllő megyében 100%-os, Alsó-Fehérben 91%-os, Nagy-Küküllőben 90,02%-os, Torda–Aranyosban 94,25%-os, Hajdú megyében és Szabolcsban 94,75%-os, Szilágyban 98,70%-os, Ugocsán 94,61%-os, Temes megyében 97,14%-os és Csongrád megyében 96,83%-os volt a kisipar részesedése az ipari foglalkoztatottságban 1910-ben. Ezek elgondolkodtató számok. Tíz vármegyét rekesztettek ki (esetleg egy-egy nagyobb városuk kivételével) a tőkés nagyipar térhódításának folyamatából.

A városok e vidékek feltétlen nagyipari központjává váltak. Debrecen iparában a világháború előttre már csak 64,36%-ot, Aradéban 58,9%-ot, Temesváréban 51,98%-ot, Szeged iparában pedig 62,99 %-ot képviselt a kisipar. Az erdélyi városok közül Brassóban 67,66%-ra, Kolozsvárt 69,14%-ra esett vissza a kisipar részesedése. Külön érdemes szólni az iparilag fejletlenebb erdélyi vidékek sajátosságáról. Néhány iparilag fejletlen megyében kiugróan magas volt a fejlett kisipar hiánya miatt a nagyipari foglalkoztatottság. Ilyen quasi-fejlett struktúrát figyelhetünk meg Csíkban, ahol 56,49% volt mindössze a kisipar aránya 1910-ben. Hasonló helyzet a következő vármegyékben figyelhető meg:

Megye	Kisipar aránya 1910-re
Háromszék	58,44%
Kolozs (Kolozsvár nélkül)	56,24%
Maros-Torda (Marosvásárhely nélkül)	67,61% ³⁷

A kisipar tehát még a modernizáció folyamatában lényeges hátrányokkal küzdő benti országrészekben is veszített korábbi súlyából. Az iparosodó nagyváros gyáripára, az egységesülő belső piac, sőt a Monarchia egységesülő piaca jelentők konkurenciát jelentett a kisiparnak és átalakulásra, beilleszkedésre kényszerítette.

A „minőségi kisipar” kialakulása, problémái

A kisipari termékek csak akkor lehettek kifizetődőek s vásárlónak, épp a nagyiparban előállított termékek alacsonyabb önköltsége és így nyilvánvalóan olcsóbb ára – miatt, ha a kisipari termék jobb minőségű volt, mint a gyári.

Hogyan feleltek meg a kisipari termékek a minőségi elvárásoknak? A kérdés megválaszolásánál két szempontot kell figyelembe vennünk, egy társadalomlélektanit és egy gazdaságit. Társadalomlélektani szempontból a kisipar vitathatatlán előnyt élvezett. Az átlagember értékítélete szerint – máig élően – a kisipari munka terméke kedvezőbb elbírálásban részesült, mint a sorozatban gyártott. Az utóbbi viszont lényegesen olcsóbb volt és nem is feltétlenül rosszabb minőségű.

A századfordulón már – éppen az említett okok miatt – a *minőség vonatkozásában is kimutatható a kisipar válsága*.³⁸

A folyamat oka az volt, hogy a nagyipari konkurencia miatt a piaci árak egyre csökkentek, az alapanyagárak pedig emelkedtek. Így érthető, hogy termékét: *„rosszabb anyagból, gyorsan rója egybe a csizmadia, hogy a mennyiség révén keresetét szaporítsa...”*³⁹

Baj volt azonban a *szabóknál, varrónőknél* is. Az *asztalosok* sem bírták a konkurenciát – csak aki vidéken, főleg *„épületmunkán”* dolgozott. *„Egyébként azonban teljesen a tárház és a gyár foglalta el a bért...”*.

*„Az a sok ún. divatbútor, amit a kevésbé jómódú, de úri voltára számot tartó körök szállásain láthatunk, egy szálíg majdnem mind a tárházból került ki.”*⁴⁰

Mennyire hasonlít ez a panasz a debreceni asztalosok panaszához! (ld. fentebb.)

³⁷ Saját számítások MKON 1910. II. 51., 60. alapján

³⁸ Saját számítások MKON 1910. II. 51., 60. alapján

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

A kovácsokban a lópatkolás és a szekérjavítás tartotta a lelket, „ez irányban nincs mit tartaniuk a nagy ipar versengésétől.”⁴¹ A lakatos mesterek zöme már pusztán csak javítással foglalkozott, mert „a lakatosság egész területén a gyár-
ipar tartja a gyeplőt”.⁴² A fazekasok sem voltak – mint fentebb már írtunk erről – fényesebb helyzetben: „A magyar fazekas sorsának ura – kevés kivétellel a piaci kofa és a kiskereskedő.” A tímárt „a bőrgyár versengése nyomja agyon. A bádogos is csak épületmunkán dolgozhat gazdaságosan, hisz „a kézzel munkált bádogedény kelendőségét a gyári termék olcsósága bénítja meg.”⁴³

A kortárs idézett véleménye éppen a „nagyobb” szakmák nehézségeire világított rá. A nagyipari konkurencia már igen sok kisipari ágazatban érezhető volt. Vidéken ugyan kevésbé, de itt is megtorpan a korszakunk végére jó néhány szakma fejlődése.

A vállalatnagyság növekedése

1880-90-es évektől kezdődően: jelentékenyen meggyorsult a „segédek” foglalkoztatása valamennyi iparágban.⁴⁴ E folyamat eredményeként a kisipar súlya fokozatosan csökkent, s a munkások mind nagyobb része került át – a már mind több – nagyipari jellegű fejlődő üzemben.

Táblázatunk az említett fejlődést dokumentálja 1890–1910 között: (Vállalatkategóriák növekedése %-ban):

		1890–1900	1900–1910
1	segéddel	30,3 %	11,4 %
2	segéddel	46,4 %	17,1 %
3-5	segéddel	53,1 %	29,3 %
6-10	segéddel	48,1 %	56,9 %
11-20	segéddel	62,4 %	72,5% ⁴⁵

Mint látható, a nagyobb üzemnagyságnál a fejlődés intenzívebb volt. A vállalatok nagysága természetesen iparágaktól is függ. Nem azonos egy építőipari és pl. egy gépipari jellegű vállalat nagysága – hasonlóan gazdaságos vállalatokat figyelembe véve, azonos időszakban – sem.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Ránki György: Kisipari fejlődés. i.m. 434.

⁴⁵ Laky Dezső: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp., 1930. – idézi Ránki: i.m. uo.

Elsőként az egy vállalkozóra jutó segédszemélyzet arányát mértük fel. Egy vállalkozóra jutó segédszemélyzet aránya 10 erdélyi és tiszántúli városban (1870–1910).

Város	Egy vállalkozóra jutó segédszemélyzet aránya	
	1870	1910
Brassó	1 : 1.8	1 : 2.0
Kolozsvár	1 : 1.4	1 : 3.2
Marosvásárhely	1 : 1.2	1 : 2.1
Segesvár	1 : 1.1	1 : 1.3
Arad	1 : 1.9	1 : 3.6
Temesvár	1 : 1.8	1 : 4.1
Debrecen	1 : 1.7	1 : 3.1
Nagyvárad	1 : 1.3	1 : 2.8
Szatmárnémeti	1 : 0.6	1 : 2.1
Szeged	1 : 1.4	1 : 3.5 ⁴⁶

Az egy vállalkozóra jutó „segédszemélyzet” (munkások és hivatalnokok) arányának növekedése már önmagában is figyelemreméltó. Valamennyi itt vizsgált s egy-egy jelentősebb terület gazdasági központjaként funkcionáló városban jelentősen növekedett a munkások és tisztviselők aránya. Temesváron igen jelentős, négyszeres növekedést tapasztaltunk, de Arad, Kolozsvár és Debrecen vagy Nagyvárad példája⁴⁷, vagy Erdélyben Brassó és Nagyszeben fejlődése a nagyobb üzemek térhódításáról álmodik. Kiemelnénk, hogy a legnagyobb lakosságszámú vitathatatlan körzeti gazdasági centrumokban volt a leglendületesebb a vállalati növekedés is.

A második szintet a kisebb gazdasági centrumok fejlődése jelentette (Marosvásárhely, Szatmárnémeti). Ezek kisebb 20–45 000 közötti városok voltak. Közös jellemzőjük, hogy már megindult a várostípusban is a vállalati növekedés. Marosvásárhelyt, Szatmárnémetiben – amelyek egy ténylegesen fejletlenebb terület központjai voltak – igen lendületesen.

A harmadik szintet a kisvárosok jelentették. Itt Segesvárt vettük fel, de Beszterce, Szilágysomlyó, Kézdivásárhely, Medgyes vagy Csíkszereda is állhatott volna táblázatunkban. E kisebb városokban is alakult pár nagyobb üzem, de még

⁴⁶ MKON 1870 és 1910 II. k. alapján, saját számítások

⁴⁷ Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1982. 277.

az önálló és egyedül dolgozó vállalkozók, a hagyományos kisipar dominált korszakunk végén is.⁴⁸

Országos adatainknál vázoltuk, hogy milyen jelentős volt a munkások számának növekedése – ami a nagyobb üzemkategóriák egyre intenzívebb térfoglalásában jelentkezett.

A látszólag egyszerű átalakulás azonban több folyamat kölcsönhatásának eredménye volt:

Nőtt csaknem valamennyi vizsgált városban a *vállalkozók száma* (Brassó, Segesvár és Marosvásárhely kivételével). Mindenütt kimutatható az emelkedés (1870–1910 között).

Ez a *növekedés* azonban *lassúbb* volt az *össztlakosság növekedésének üteménél* – ezért mutat többnyire erősen hanyatló tendenciát a vállalkozók aránya az össztlakosság százalékában.

⁴⁸ Hasonló gondolatok: Egyed: i.m. 277. – Aradot, Temesvárt, és Nagyszebent tekinti az általa vizsgált terület motorjának.

Pap József

**ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK, ORSZÁGGYŰLÉSI
KÉPVISELŐK HEVES MEGYÉBEN
A DUALIZMUS KORÁBAN¹**

Heves és Külső-Szolnok vármegye a 19. század első felében az ellenzéki megyék közé tartozott. Ez a hagyomány a 19. század második felében is folytatódott, hiszen a szabadságharc leverését követő önkényuralmi korszak után, a törvényes állapotok helyreállításakor, országos szintet meghaladóan büntették meg az önkényuralom hivatalnokait, szakították meg a kontinuitást a Bach- és a Schmerling féle rendszer adminisztrációjával.² Jelen írásunkban az országgyűlési választások során megfigyelhető tendenciákat fogjuk bemutatni. Ismertetjük a megye választókerületi beosztását, a választók összetétele alapján jellemezzük az egyes kerületeket, áttekintjük a választások eredményeit és az országgyűlési képviselők listáját közöljük. Tekintettel arra, hogy a korszak elején, 1876-ban jelentősen megváltozott a megye területe, leválasztották róla a hajdani Külső-Szolnokot, melyet más addig teljesen külön fejlődő területekkel vontak össze (Jászkun Kerületek), részletes elemzésünket a hevesi kerületekre vonatkozóan végezzük el.

A választókerületi beosztás és a választók összetétele

Heves és Külső-Szolnok vármegye területéből, az 1848. évi V. törvénycikk értelmében önálló képviselőválasztási jogot kapott Eger és Gyöngyös városa, a kettős vármegyét pedig nyolc választókerületre kellett osztani.³ A vármegye a törvényi előírásoknak megfelelően elkészítette a választókerületi beosztását, kialakították a fügedi, gyöngyöspatai, kápolnai, mezőtúri, pétervásári, tiszánánai, szolnoki, tisaabádi választókerületeket. A választási rendszer jelentősen módosult a megye területének megváltozásakor. Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk 1 paragrafusának 17. és 18. szakasza tartalmazta a két rész szétválasztásának szabályait. Ennek értelmében Heves és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék között a határ a Tisza folyó lett, kivételt képeztek Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaörvény,

¹ Tanulmányunkat a Bolyai János Kutatói Ösztöndíjprogram támogatásával folytatott kutatásunk keretében készítettük.

² Pap József: Magyarország vármegyei tisztkara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged, 2003. 278–279.

³ Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. (a továbbiakban Törvénytár 1836–1868). 224., 226.

Tiszaszőlős, Tiszaörs és Nagyiván községeket, melyek ugyan a folyó bal partján feküdtek, de Heves megyénél maradtak. A Tisza jobb partján pedig Pély község határától délre fekvő részen húzták meg a határt. Az új rendszerhez igazított kerületi beosztás szerint Gyöngyös és Eger mellett Heves vármegyének 5 választókerület kialakítására volt módja. A Belügyminisztérium 1877/13839. számú rendelete alapján a vármegye 1877. május 17-i rendkívüli bizottmányi ülésén fogadták el az új kerületi beosztást. A korábbi állapothoz képest csak kisebb kiigazításokra került sor. Az öt kerület elnevezése is döntően a régi maradt – fügedi, gyöngyöspatai, kápolnai, pétervásári – csak a tiszánánai kapott új elnevezést – poroszlói –, de a régi és az új nevet a hivatalos átnevezés előtt és után is többször felváltva használták.⁴ Az ekkor kialakított rendszer a dualizmus hátralévő periódusában változatlanul élt tovább.

A megye választóinak számát a korban természetesen alapvetően a választójogi törvény határozta meg. Az 1848. évi V. törvénycikk 1. és 2. paragrafusa írta először körül a népképviselési rendszer alapjául szolgáló census intézményét. E rendelkezés alapján választottak Magyarországon 1875-ig, amikor életbe lépett a választásra jogosultságot újra szabályozó 1874. XXXIII. törvénycikk. A vármegye választóinak számát viszonylag könnyű meghatározni, hiszen ezzel a kérdéssel igen sokat foglalkoztak a XX. század első évtizedében. A statisztikai adatoknak fontos szerepük volt a korban, a különböző választójogi-reformtervezetek elkészítői hívták őket segítségül munkájuk során. A statisztikai hivatal 1908-ra készítette el az országgyűlés számára a választásra jogosultak országos kimutatását. E táblázat szerint a megyében 1880 és 1908 között a választásra jogosultak száma 11 445 főről 15 303 főre emelkedett, arányuk a megye lakosságához viszonyítva alig változott (1880: 5,45%, 1908: 5,65%). A választókerületek átlagos lakosságszáma 1880-ban 29 900 fő volt, 1908-ban pedig 38 715, a választók kerületenkénti átlagos száma pedig 1635 és 2186 fő volt. Az országos kimutatás adatai összhangban vannak az alispáni jelentésekben szereplő számokkal, a két forrásban szereplő értékek között eltérés nem jelentős. A hevesi választókerületek lakosságszáma 10, átlagos választói létszáma pedig 18 százalékkal maradt el az országos átlagtól, ennek megfelelően a választók lakosságon belüli aránya is alacsonyabb volt, 1880-ban 0,55%-kal, 1908-ban pedig 0,35%-kal maradt el az országos értéktől.⁵

Az egyes kerületek karakterében különbségek voltak megfigyelhetők, ezt az eltérést legjobban a választásra jogosultság alapján lehet meghatározni. A népképviselési rendszer ebben a tekintetben alapvetően nem változott 1874-ben csak az egyes kategóriák belső szabályait módosították. Választásra jogosultságot

⁴ Eger 1877. május. 24. 162-163.

⁵ Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVIII. kötet. 210–211. és Az 1904. évi márczius hó 15-iki statisztikai felvétel alkalmával összeírt választók száma a 24 évnél fiatalabb és idősebb, továbbá az írni és olvasni tudó és nem tudó s a magyar anyanyelvű és nem magyar anyanyelvű választók számának külön feltüntetésével. In: Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVIII. kötet. 218–219.

lehetett szerezni régi jog alapján, ide azok tartoztak, akik 1848. április 11-én választójoggal bírtak, ők ezt cenzustól függetlenül továbbra is birtokolták, de nem örökíthették. Az új választók megfelelő területű és/vagy értékű, 1874-től jövedelmű ingatlan – föld és/vagy ház – birtoklása, ipari és kereskedelmi tevékenység esetén 1 segéd alkalmazása, vagy 1874-től 105 forint jövedelem megszerzése, valamint jövedelemre való tekintet nélkül az értelmiségi végzettség, 1874-től értelmiségi állás betöltése alapján szerepelhettek a választók névjegyzékében.

Kerület	Régi jog	Föld	Ház	Jövedelem	Végzettség	Füstök után
Eger	0,28%	7,81%	39,06%	40,01%	12,84%	0%
Gyöngyös	1,09%	2,41%	45,53%	48,40%	2,57%	0%
Füged	6,73%	82,20%	0,04%	5,45%	5,58%	0%
Gyöngyöspata	0,97%	62,88%	2,63%	27,31%	6,22%	0%
Kápolna	2,82%	83,85%	0,13%	8,32%	4,88%	0%
Pétervására	4,61%	80,24%	0,08%	8,87%	6,20%	0%
Poroszló	1,16%	82,54%	0,10%	9,60%	6,61%	0%
Vármegye összesen	2,64%	63,01%	9,12%	18,75%	6,48%	0%
Országos adatok	2,40%	62,90%	4,00%	22,10%	7,40%	1,2%

A választók összetétele a választásra jogosultság alapján. 1910.⁶

Ha a megye összesített adatait összevetjük az országos átlaggal, akkor jól látható, hogy a vármegye a kissé tradicionálisabb területek közé tartozott, de az átlagos értékektől csak kis mértékben maradt el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a választók összetételéből egy kissé átlag alatti modernizációs fokkal rendelkező megye képe bontakozik ki előttünk. A tradicionális birtokalapú választójoggal rendelkezők aránya az országos átlagnak megfelelt, a háztulajdonok azonban 5%-al magasabb értékkel vannak jelen, míg a jövedelem- valamint végzettség-alapú jogosultság elmarad az országos adatoktól. A táblázat segítségével könnyen összehasonlíthatók a kerületek, jól elválnak egymástól a kevésbé modernizálódott vidéki és a fejlettebb városi részek. A régi jog alapján választó hevesiek alapvetően három kerületből, a fügedi, pétervásárai és a kápolnai kerületből kerültek ki, itt lakott a 433 ilyen polgár közül 361. A vármegyei nemesség idősebb, több mint 70 éves tagjai tehát alapvetően a vidéki birtokokon éltek. Az öt vidéki kerület adatai nagyban hasonlítanak egymáshoz, választóik alapvetően az agráriumból élnek, 5-10%-uk a jövedelme 5-6%-uk pedig a végzettsége alapján rendelkezett választójoggal. A gyöngyöspatai kerület karaktere azonban eltért a másiktól, hiszen itt volt található Hatvan és Pásztó települése, melyekhez jelentős ipari és kereskedelmi tevékenység kapcsolódott, ezért a jövedelem alap-

⁶ Heves vármegye alispánjának jelentései. Eger 1910. 15.

ján választók aránya jelentősen magasabb volt, 27,31%. Különösen érdekes a két önálló képvisellel rendelkező város, Eger és Gyöngyös különbsége. Eger 1910-ben 26 807, Gyöngyöst pedig 17 727 polgári lakos lakta⁷, a választók aránya megközelítően azonos volt a két városban (Eger 7,8%, Gyöngyös 7,2%). Az ingatlanulajdonosok között Egerben a föld, Gyöngyösön pedig a házzal rendelkezők aránya volt magasabb 5-5%-kal, a jelentős eltérés azonban a jövedelem és a végzettség alapján választók között jelentkezett. Eger, tradicionális iskolavárosként, egyházi és vármegyei központként kilencszer több értelmiségi választóval bírt Gyöngyösnél. Gyöngyösön pedig a kereskedői, iparosok szerepe volt dominánsabb. Egernek inkább a templomok, hivatalok és iskolák, Gyöngyösnek pedig a boltok kölcsönöztek önálló karaktert. A két alapvetően katolikus városban országos átlagot meghaladta a zsidó vallásúak aránya, Gyöngyösön 12,6%, Egerben 9,5%. A protestánsok egyik településen sem érték el a 4%-ot.

A választások

A választások lefolyásáról levéltári források csupán korlátozottan állnak rendelkezésünkre. A vármegye hivatalos szerve, a Központi Választmány, melynek feladata volt a választási eljárás lefolytatása, üléseiről igen sematikus anyagokat készített. A hátramaradt iratanyag a választók névsorait tartalmazza kerületi bontásban. A választások lefolyásáról, azok eredményéről irataik nem szólnak.

A helyi sajtó azonban igen nagy teret szentelt a politikai küzdelemnek. A vármegye területén megjelelő lapok már a konkrét események előtt több hónappal címlapon közölték a pártalakulásokat, a helyi fejleményeket, gyakran kétes hitelességű híreket. A lapoknak egyértelmű politikai orientációja volt, melyet nem lepleztek, tudósításaik igen elfogultak voltak. A szerkesztők célja nem a pártatlan tájékoztatás, hanem az olvasók politikai igényeinek a kiszolgálása volt.

A vidéki életet felbolydították a választásokhoz kapcsolódó események, melyekben bizonyos állandóság megfigyelhető. A képviselőház feloszlását, és az új választások kiírását követően aktivizálódtak a helyi politikai pártok, szinte a semmiből életre keltek a pártszervezetek. A települések kaszinóiban, vendéglőiben elnököt és vezető bizottmányt választottak. A korszak első felében gyakran nem is igen lehetett megállapítani, hogy az egyes jelölt, szervezet pontosan milyen politikai irányultsággal rendelkezett, hiszen az országos programok igen furcsa helyi áttételben jelentek meg, több példa található arra, hogy a kiegyezést támogató jelölt a közös ügyi rendszer egyes elemeit megváltoztatandónak ítélte. A „pártokat” gyakran a jelölt nevére neveztek el, akinek politikai hovatartozását csak az országgyűlési szavazásai alapján lehetett rekonstruálni. A Szabadelvű Párt megalakulásával ez a bizonytalanság megszűnt, az 1884-től pedig megjelennek az országgyűlési almanachok, melyek egyértelmű politikai kategóriákba

⁷ Egerben 1245, Gyöngyösön pedig 587 katonát írtak össze, a számításnál nem vesszük őket figyelembe, hiszen a csend- és pénzügyörökhöz, az adó- és vámhivatalnokokhoz hasonlóan választójoggal nem rendelkeztek.

sorolták a képviselőket. A választások során, ha volt ellenjelölt, az esetek döntő többségében két személy folytatott egymással küzdelmet. Ez szintén országos jelenség. A dualizmus pártstruktúrájában tehát hiába volt jelen több alternatíva, helyi szinten gyakorlatilag kétpárti választásokat tartottak.

Az ún. kampányidőszakban a jelöltek prominens személyeket igyekeztek bevonni a mozgósító munkába. A századfordulóhoz közeledve egy-egy miniszter, vagy legalább államtitkár jelenlétével is megtisztelte a kormánypárti szavazókat. Ha ezt nem sikerült elérni, akkor legalább egy támogató levelet szereztek a budapesti prominens személyektől. Emellett igen nagy hangsúlyt kapott a település, vagy a kerület tradicionális nemesi családjának a támogatása. 1896-ban például a pétervásárai kerületben gróf Károlyi Sándor lépett fel a Nemzeti Párt jelöltjeként. A társadalmi presztízs tekintetében a társadalom csúcsán álló gróf korteskörútját Ivádon, Ivády Béla otthonában kezdte. Ivády Béla 21 éven át képviselője volt a kerületnek. A jelölt a volt képviselő fogatán kocsizott át egy 150 fős bandérium kíséretében Pétervásárára, ahol az agrárius érdekeket kidomborító kortes beszédét megtartotta. Ellenjelöltjét a kormánypárti Altorjay Sándort azonban Pétervására urai a Keglevich grófok támogatták, akik nem engedték át a tulajdonukban lévő vendéglőt az ellenfelek részére. A nagygyűlésről közölt tudósítás egyértelműen a nemzeti párti oldal mellett kötelezte el magát. Az ellentétpárok sokaságát felvonultató cikk, kiemeli, hogy az „intelligencia” a nemzeti, a „bérenc csöcselék” pedig a szabadelvű oldalon sorakozott fel. A Nemzeti Párt környékbeli birtokosok, a gróf Károlyiak, a báró Orczyak és Piréthekek mellett a katolikus papságot is saját oldalán tudta. Ennek szinte tökéletes ellentéte a recski jegyző és Blum Izidor zsidó bérlő által felbérelt kormánypárti csoport – „hasukat minden körülmények közt gyöngéden ápoló liberálisok” –, akiket a csendőrségnek szuronyszegezve kellett elűznie a nemzeti párti nagygyűlésről.⁸ Ehhez hasonló eseményt szinte minden választási időszakban találunk a helyi sajtóanyagban.

Már a fenti példában is megjelent a keresztény és a zsidó támogatóknak a kérdése. A vármegyei tudósítások igen gyakran nagy nyíltsággal beszéltek arról, hogy a zsidóságnak és a velük kapcsolatos érzelmeknek komoly szerepe volt a választási küzdelemben. Az egri függetlenségi újságok szerkesztői 1896-tól kezdődően, a nyílt választási rendszert kihasználva, előszeretettel közöltek olyan statisztikákat, melyek kimutatták, hogy a kormányoldalt milyen számban támogatta a helyi zsidóság. Az 1896-os választás után, melyen Lukács László pénzügyminiszter erős küzdelemben legyőzte a függetlenségi Szederkényi Nándort, a következőt írta az Egri Híradó: *„Hogy a lefolyt választás eredményéről ne jusson eszébe valakinek az elvek győzelmére gondolni, ide állítjuk a kormánypárti választók statisztikáját. Ebből mindenki láthatja, hogy a kormánypárt magvát a hivatalos kirendeltség, a zsidóság és az elszegényedett föld népe képezte, a mely nyomasztó helyzetében annyira kapott a kormánypárt vigéczei által pazarul osz-*

⁸ A Nemzeti Párt a Mátrában. Egri Híradó. 1896. október 10. 3–4.

togatott bankókon.”⁹ Az Eger gyöngyösi választási tudósításaiban visszatérő elem volt a zsidók politikai szerepének a kiemelése. A kormányoldal pedig az ellenzéken rendszeresen kérte számon a zsidóellenességet. Gyöngyös városa a kormánypárt fontos hídfőállásának számított a vármegyében, a két város rivalizálásának tehát politikai alapja is volt. A Gyöngyös c. lap választási tudósításai rendszeresen szóltak az ellenzék által elkövetett atrocitásokról, melyek lehetlenné tették a politikai ellenfelek közötti megbékélést. 1884-ben a szabadelvű gróf, Batthyány László indult a város mandátumáért. A lap beszámolója szerint a gyöngyösi katolikus papság, a szokásoknak megfelelően az ellenzék mellé állt, tették ezt akkor a ferencesek is, akik pedig rendszerint kivonták magukat a küzdelemből. Ennek ellenére a függetlenségiek elveszítették a választást, de több embert be kellett a csendőröknek kísérni a zsidóság szidalmazása miatt, emellett a zsidó kórháznak és több zsidó polgár lakóházának az ablakát is bezúzták.¹⁰

A választás napján természetesen tovább fokozódott a feszültség, az ellenfelek kortes menetekben közelítették meg a szavazás helyszínét, ahol csendőrkordon választotta el őket egymástól. Az ellenfelek rendszeresen gúnyolták egymást, de a szóváltások igen gyakran tettelegesséig fajult. Vármegyei szinten szinte nem volt olyan kampányidőszak, amikor ne történt volna legalább egy esetben erőszakos cselekmény. 1865. november 27-i tiszánánai eset azonban mégis egyedinek minősíthető. A véres verekedésbe torkolló eseménysorozat kiváltó oka Németh Albert jelöltségről való lemondása volt. Ezt azonban a Tiszánánára összegyűlt választók egy része nem fogadta el, és ennek ellenére rá kívántak szavazni. A szavazásra botokkal felfegyverzetten felvonult kömlői és sarudi tömeg, a kömlői bíró vezetésével rárontott az ellentáborra, a verekedésben három ember meghalt, és a jegyző házát is megrongálták. A rendzavarás miatt új választást kellett elrendelni.¹¹

Komoly vita kerekedett Egerben a választás módját illetően, a központi választmány ugyanis az 1848. évi. V tc. 32. paragrafusát – „*A szavazás a szavazó nevének a küldöttség általi feljegyzésével, – s valamint a szavazatok összeszámítása is nyilván történik.*” – úgy értelmezte, hogy nyíltan csak a szavazó nevét kell feljegyezni valamint a végeredményt összesíteni. A választásokat az önálló törvényértelmezés alapján az 1872-es szavazásig titkosan tartották, hiába tiltakozott ellene a helyi kormányoldal. 1875-től azonban áttértek a nyílt szavazásra, hiszen a pártfúzióval a hajdani ellenzék és kormánypárt sok tagja Egerben is egymásra talált.¹²

A választásokat követően a politikai feszültség azonban igen hamar enyhült, néhány lapszámban még találkozhatunk a pártpolitikához kapcsolódó írásokkal, amelyek azonban gyorsan lekerültek a címlapokról. Csupán egy-egy országgyű-

⁹ Statisztika. Egri Híradó 1896. október 31. 5.

¹⁰ Gyöngyös 1884. 06. 22.

¹¹ Tiszánánai vérengzés. Eger 1865. november 30. 1–2.

¹² A képviselőválasztási titkos szavazás. Eger. 1872. július 4. 1.

lési tudósításhoz kapcsolt megjegyzés utalt arra, hogy a megyében, a vidéki településeken létezik egyáltalán pártpolitika.

Kerületi eredmények¹³

A választási eredményeket, mint azt tanulmányunk elején jeleztük, csupán azon választókerületek esetében elemeztük, melyek az 1876-os megyeszervezés után Heves vármegye részei maradtak. Így ebben az írásban nem térünk ki, a mezőtúri, a törökszentmiklósi és a szolnoki fejleményekre, hiszen ezek 1876 után Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területéhez tartoztak, és eredményeiket a hajdani Jászkun Kerületek viszonyaival lehet együtt vizsgálni.

1865 és 1910 között 14 országos választást tartottak, a rendes és pótválasztásokon összesen 109 esetben küldtek képviselőket a hét hevesi kerületből. A vármegye hagyományosan a rendi-nemesi, majd liberális ellenzék egyik jelentős bázisa volt. A dualizmus időszakában hasonló tendenciák figyelhetők meg. A rendes választásokon összesen csupán 25 esetben fordult elő, hogy a Deák, majd a Szabadelvű Párt szerezte meg a választók többségének bizalmát, emellett 11 mandátumot az ún. jobboldali ellenzék birtokolt. Az 1910-ben sikert elért 2 függetlenségi független képviselő mellett, a fennmaradó 60 esetben határozati, majd függetlenségi jelöltek szereztek meg a mandátumot.

A kormányoldal sikereinek zöme a rendszer kialakulási periódusához kapcsolódott, hiszen 1865 és 1875 közötti 4 választáson megszerezték a mandátumok 43%-át. Ennek oka elsősorban a politikai viszonyok kiforratlanságában található meg. Az 1865-ös választásokon komoly problémát jelentett a képviselők politikai hovatartozásának a megállapítása. Az újságok tudósításai ebben a fontos kérdésben igen bizonytalanok, a választók inkább személyekre, mint irányzatokra szavaztak. Az ún. pártokat még a képviselőjelöltekről nevezték el. Több esetben előfordult, hogy a képviselő pártállása csupán az országgyűlési tevékenysége alapján állapítható meg. Szintén jelentős változás zajlott le 1875-ben, mikor megyei szinten is létrejött a Szabadelvű Párt, és a hajdani ellenfelek egy részéből szövetségesek lettek. A helyi sajtóból tájékozódó szavazók ekkor sem kaptak

¹³ Statisztikai számításainkat adatbázisunk alapján készítettük. Munkánk fő forrásai, a Képviselőházi Napló vonatkozó kötetei mellett az országgyűlési sematizmusok. (Halász Sándor (szerk.): Országgyűlési almanach. 1886. Képviselőház. Atheneum. Budapest, 1886.; Sturm Albert (szerk.): Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Budapest. 1888.; Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat. Budapest. 1892.; Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat. Budapest. 1897.; Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat. Budapest. 1901.; Fabro Henrik – Újlaki József (szerk.): Sturm-féle országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Pesti Lloyd Társulat. Budapest. 1905.) Adatbázisunkat Microsoft Office Access 2007 programon belül alakítottuk ki, a statisztikai vizsgálatokat az SPSS 17 programmal készítettük.

egyértelmű útmutatást, a fúzió pontos tartalma – Tisza Kálmán és pártjának ki-egyezőssel kapcsolatos fordulata – ismeretlen maradt az újságolvasó előtt. 1875-ben a 7 kerületből négyben az új kormánypárt szerepelt sikerebben, de a kápolnai kerületben is egy volt deákpárti, gróf Károlyi Gyula győzött, de ő ekkor már a jobboldali ellenzéki Konzervatív Párt jelöltje volt.

Az 1878 és 1905 közötti időszakban két olyan választási év is volt – 1881, 1892 –, amikor csak az ellenzéknek voltak képviselői az elemzett kerületekben, a kormányoldal részesedése 18%-ra csökkent. Az 1905-ös választásokon a kormányoldal megsemmisítő vereséget szenvedett, Heves megyében egyetlen kerületben sem sikerült megnyerniük a választásokat. 1906-ban természetesen ismét csak a hajdani ellenzék győzedelmeskedett, hiszen ekkor már a szabadelvűek nem indultak. A párt visszavonulása hajdani képviselők visszahúzódását is jelentette, itt nem találtunk olyan személyt, aki a szabadelvű ideológiáját hirtelen függetlenségire cserélte volna, a képviselők mindegyike évek óta a függetlenségi ellenzék valamelyik frakcióját erősítette az országgyűlésben, vagy a megyében.

Az ellenzéki koalíciónak, a választások során hangoztatott jelszavakkal szögesen ellentétes politikai lépéseinek hatására, mint az köztudomású, az 1910-es évben a visszatérő Tisza István által megszervezett új kormánypárt, a Nemzeti Munkapárt megsemmisítő vereséget mért a belső vitákkal terhelt koalíciós pártokra. A hevesi eredmények azonban eltértek az országos tendenciától, a régi-új kormányoldalnak csak három mandátumot sikerült megszereznie – Eger, Gyöngyöspata, Pétervására – Gyöngyös és Nagyfüged a függetlenségek bázisa maradt. Kápolnáról gróf Károlyi Mihály, Poroszlóról pedig Malatinszky György került be a parlamentbe. E két képviselő a belső viták miatt ugyan időlegesen elhagyta a függetlenségi tábor, de önmagát független függetlenségiként definiálta.

A megye területén tehát elsősorban a kormányoldal és a függetlenségi ellenzék folytatott egymással küzdelmet, de arra is volt példa, mikor két szembenálló frakciót képviselő függetlenségi jelölt csapott össze. 1901-ben Egerben ugyanis Szederkényi Nándor, a függetlenségek ún. Ugron csoportjának a jelöltje és Babocsay Sándor, a Kossuth Ferenc által vezetett függetlenségek híve, 1906-ban pedig Gyöngyösön a helyi Török Kálmán és az 1896-óta gyöngyösi képviselő, de budapesti kötődésű szintén függetlenségi Visotai Soma mérköztek meg egymással. A jobboldali ellenzék pártjai a kápolnai és a pétervásárai kerületben jelentek meg, és elsősorban személyekhez kapcsolódtak. A 11 ilyen mandátum közül hat Pétervásáran született, és a Ivády-Károlyi csoporthoz tartozott.

Feltűnő az egyéb pártok szinte teljes hiánya. Az Antiszemita Párt csupán két esetben tudott jelöltet állítani, 1887-ben Szabó Imre volt a kihívója Kürthy Sándor függetlenségi politikusnak Gyöngyöspatán, 1889-es időközi gyöngyösi választáson pedig a szintén függetlenségi Hentaller Lajosnak akadt antiszemita ellenfele. Mindkét esetben a győztes függetlenségi politikus meggyőző fölényrel utasította maga mögé az ellenfelét. Különösen érdekes a gyöngyösi eset, hiszen a kormánypárti képviselő, visontai Kovács László halála miatt lebonyolított időközi választáson nem indult szabadelvű jelölt. Mint fentebb láttuk, Gyöngyösön

a függetlenségeket a kormányoldal rendszeresen antiszemitizmussal vádolta, az ellenzék pedig a gyöngyösi zsidóságot a kormányoldalhoz kapcsolta. Ebben a választási szituációban a két fél nem felelhetett meg a korabeli sztereotípiáknak, a gyöngyösi zsidóknak – ha szavaztak – az antiszemitának tartott függetlenségi jelöltre kellett voksolni az antiszemitákkal szemben, a függetlenségek pedig elméletileg nem lehettek antiszemiták, hiszen ha ezen az alapon választanak akkor az antiszemita jelöltre kell volna adniuk a voksaikat. Hentaller Lajos 336 szavazattal kapott többet, mint ellenfele. Nem ismert ugyan az, hogy a választásokon hányan vettek részt, de ha minden szavazó elment, akkor 66%-os lehetett a függetlenségek szavazataránya. Alacsonyabb részvételnél természetesen tovább növekszik a függetlenségi ideológiát magukénak vallók részesedése.

A másik feltűnő jelenség a Katolikus Néppárt szinte teljes hiánya az ország egyik legkatolikusabb ellenzéki vármegyéjében. A Néppártnak egyetlen kerületet sem sikerült meghódítania, csupán három esetben állított ellenjelöltet. 1896-ban a nagyfügedi kerületben Racsik János, 1901-ben a pétervásáraiiban Komáromi Antal, 1906-ban pedig az egriben Csutorás László folytatott küzdelmet. Legjobban Csutorás szerepelt, ő 70%-os részvétel mellett a szavazatok 40%-át szerezte meg a függetlenségi Babocsay Sándorral szemben. 1910-ben gróf Zichy Jánost az egri sajtó ugyan a Néppárt jeles személyiségeként mutatta be, de a politikus 1910-ben már a Nemzeti Munkapártot erősítette.

Meg kell említeni, hogy szociáldemokrata képviselőjelölt is próbálkozott a megyében, az 1905-ös választásokon Szederkényi Nándor kihívója Vanczák János, a Magyar Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének a titkára volt. A várost hat cikluson át képviselő Szederkényitől azonban csupán négy szavazót sikerült elcsábítania, ezzel szemben 739 fő ellene szavazott. Az 1909-ben Szentgálon zászlót bontó 48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt 1910-ben két kerületben próbált mandátumhoz jutni. A kompolti születésű politikus, Mayer János a kápolnai kerületben lépett fel gróf Károlyi Mihály ellen, 84%-os részvétel mellett, igen szoros eredményt produkálva, a szavazatok 49,3%-át sikerült megszereznie. Károlyi 1910 és 1914 közötti országgyűlési szereplése tehát 36 fős többség mellett 19 választó döntésén múlt. Gróf Károlyi Mihály lemondását követően pótválasztásokat tartottak Kápolnán, és 1914 novemberétől Mayer a megye első gazdapolitikusaként kezdte meg országos politikai karrierjét. A másik gazdapártinak nem volt ekkora sikere, a poroszlói választáson Diószegi Mihály 89%-os részvétel mellett, a választók 44%-ának, 629 főnek a bizalmát nyerte el.

A pártok szereplésének áttekintése után ki kell térni az előzőekben már többször felbukkanó kérdésre, a választási részvétel adataira és a szavazati arányokra. A korban hatályos választótörvény nem írt elő részvételi minimumot. Egy jelölt esetén nem tartottak választást, a megadott kandidálási határidő letelte után, választás nélkül győztesnek jelentették ki az őt. Ha több jelölt volt, és egyiknek sem sikerült elnyernie a megjelentek több mint 50%-ának bizalmát, új választásokat kellett tartani.

A kérdés elemzéséhez azonban nem mindig rendelkezünk elegendő adattal, ugyanis ismernünk kell a kerület választóinak létszámát, a megjelent választók számát és a jelöltekre leadott szavazatok mennyiségét. 16 esetben nem tudjuk számításainkat elvégezni. Az 1865-ös, az 1869-es, az 1884-es és az 1892-es választás adatai a leghiányosabbak, de ekkor is csupán maximum 3 kerület pontos számai hiányoznak. 11 esetben nem ismerjük a választáson megjelentek számát, mivel a tudósításokban csak annyi maradt fent, hogy a győztes hány szavazattal kapott többet ellenfelénél. Ekkor a lehetséges szavazók számát figyelembe véve, azt feltételezve, hogy minden választó megjelent, meg tudjuk határozni azt az értéket, aminél biztosan magasabb arányban sikerült győzelmet aratnia a parlamentbe jutott jelöltnak. A valóságban azonban ennél alacsonyabb részvételi arányt feltételezhetünk, a győzelemnek tehát nagyobbnak kellett lennie.

A fenti megjegyzések keretein belül maradva megállapítható, hogy ellenjelölt hiányában 30 esetben nem került sor választásra, ez a szám megfelel az országos tapasztalatoknak. A választási küzdelem 1906-ban volt a legminimálisabb, ekkor 6 kerületben hirdettek így eredményt. 1881-ben 5, 1884-ben 4 kerületben maradt el a választás. Az ilyen siker egyaránt jellemző volt a kormányoldalra és az ellenzékre, a 30 mandátum 20%-a tartozott a kormányoldalhoz, míg az összes mandátumoknak a 25%-át bírták.

A mandátumért folytatott küzdelem akkor tekinthető szorosnak, ha a győztes nem kapta meg a szavazatok 60%-át. Erre 29 esetben került sor, melyből szintén 6 volt a kormánypárti. 24 mandátumért folyt ugyan küzdelem, de a győztes jelentős többséget mondhatott magáénak.

Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy a lehetséges mandátumok 60%-át a győztes meggyőző fölényrel szerezte meg, ha a számítást csupán az ismert adatokkal rendelkező választásokra végezzük el, akkor az érték 72%. A politikai küzdelem tehát megyei szinten nem igazán volt szoros, a hozzá kapcsolódó események, felvonulások, kortes mozgalmak, sajtópolémia inkább megmozgatták és nem megosztották a viszonylag egységesen szavazó választókat.

Ha a kerületeket külön vizsgáljuk, akkor két csoport válik el egymástól Pétevásárára, Gyöngyösön és Nagyfügeden a 60% feletti értékkel az ismert adatokkal rendelkező választások 75–80%-ában találkozhatunk. Egerben, Kápolnán, és Gyöngyöspátán a választások körülbelül kétharmadán (58, 64 és 66%) született meg túlnyomó többséggel a győzelem. A kápolnai kerület azonban elszakad e két csoporttól, ott a választások 55%-ában volt szoros a küzdelem.

A kerületek a választási eredmények alapján is csoportosíthatóak. Megyei szinten a kormánypártok a mandátumok 25%-át birtokolták.¹⁴ Ennél az átlagnál három kerületben tapasztalunk magasabb értéket: Gyöngyös, Gyöngyöspata 43–43%, Kápolna 27%. Átlaghoz közeli, de attól elmaradó érték Egerben és Pétevásárára mutatható ki (21–21%). Mélyen átlag alatti a kormányoldal jelentősége

¹⁴ Ide természetesen csak a Deák-párti, Szabadelvű és Nemzeti munkapárti képviselőket soroljuk, mivel a pártokat a közjogi kérdés alapján választjuk el egymástól.

a poroszlói és a nagyfügedi kerületben, ahol csupán 1-1 esetben sikerült győzelmet aratniuk.

Adataink azonban kissé finomodnak, ha külön vizsgáljuk az 1875 utáni és az 1905 előtti időszakot, hiszen mint azt az előzőekben jeleztük 1875 előtt az erőviszonyok még nem tisztázódtak, 1905-ben pedig egy a rendszerre nem jellemző politikai földindulás történt Tisza István parlamenti tevékenysége kapcsán. Egy korábbi tanulmányunkban statisztikai adatokkal igazoltuk, hogy a kerületek pártpreferencia-vizsgálata során ezt az időszakot célszerű külön választani. Azt is megállapítottuk, hogy igazából a dualizmus politikai történetének ez a szakasza alkalmas arra, hogy a kerületre jellemző politikai magatartásformákat leírjuk. A fenti számításokat tehát külön elvégezzük a kijelölt időszakra.¹⁵

Meggyőző aránnyal szerzett mandátumok ritkábban fordultak elő, hiszen míg az egész korszakban, az ismert adatokkal rendelkező választások 72% volt ilyen, a rövidebb periódusban csak 57%. A Szabadelvű Párt sikereinek időszakában tehát a vármegyében aktívabb volt a politikai küzdelem, a győztesnek jobban meg kellett harcolnia a mandátumért. Öt kerületben – Eger, Gyöngyös, Gyöngyöspata, Kápolna, Pétervására, Poroszló – az így szerzett mandátumok 50–60%-ot tettek ki. A legstabilabb kerület a nagyfügedi volt (80%), a legbizonytalanabb pedig a poroszlói (33%). Az ellenzék azonban ebben a periódusban jobban szerepelt, hiszen csak a képviselői helyek 19%-át, 49-ből hetet nyert el a kormányoldal. A kormánypárt számára a legbiztosabb kerület ekkor Gyöngyös volt, itt a 7 választásból hármat nyertek a szabadelvűek, és csak az országos politikusok Hentaller Lajos majd Visotai Soma meghívása, valamint a nagyhatalmú helyi politikus visontai Kovács László halála erősítette meg a függetlenségiéket. A többi kerületben 1-1 alkalommal fordult elő kormánypárti siker, de a poroszlói választók bizalmát egyetlen alkalommal sem sikerült elnyerniük. Ki kell azonban emelni a pétervásárai kerületet, ahol az Ivády-Károlyi körhöz kapcsolódó jobboldali ellenzék szerzett mandátumokat, az egy 1901-es választást kivéve.

Heves megye országgyűlési képviselői

Tanulmányunk zárásaként a megye országgyűlési képviselőinek listáját közöljük. Feltüntetjük az ellenjelöltek nevét, a választási eredmények adatait. A képviselők társadalmi összetételének elemzését egy későbbi munkánkban végezzük el.

¹⁵ Pap József: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. In: Közép-Európai Közlemények. 2009. II. Szeged. 2009. 41–42.

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Eger	Csiky Sándor	Határozati Párt	1865-1868	Komros Béla	ismeretlen	2223	1343	1146	85	60
Eger	Csiky Sándor	Balközép	1869-1872	Szalay József	Deák Párt	2015	1936	1025	53	96
Eger	Csiky Sándor	Balközép	1872-1875	Burik István	Deák Párt	2197	2138	1192	56	97
Eger	Babics István	Szabadelvű Párt	1875-1878	Csiky Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1213	886	658	74	73
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1878-1881	Burik István	Szabadelvű Párt		939	532	57	
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1881-1884	–					100	
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1884-1887	–					100	
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1887-1892	Jókai Mór	Szabadelvű Párt			+28	50	
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	–					100	
Eger	Lukács László	Szabadelvű Párt	1896-1901	Szederkényi Nándor	Függetlenségi Ugron frakció	1137	1003	503	50	88
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi Ugron frakció	1901-1905	Babocsay Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt		1107	813	73	
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	Vanczák János	Magyarországi Szocialdemokrata Párt	1918	743	739	99	39
Eger	Szederkényi Nándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1906	–		1918			100	
Eger	Babocsay Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	Csutorás László	Katolikus Néppárt	1918	1382	831	60	72
Eger	Zichy János	Nemzeti Munkapárt	1910-1918	Babocsay Sándor	Függetlenségi Justh frakció	2112		+543	75	
Eger	Vass János	Függetlenségi és 48-as Párt	1918-1918	Zichy János	Nemzeti Munkapárt		1429	759	53	
Füged	Almásy Sándor	Határozati Párt	1865-1868			1845				

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Füged	Almássy Sándor	Balközép	1869-1872	Beőkőnyi Viktor	Deák Párt	2020				
Füged	Almássy Sándor	Balközép	1872-1875	Orczy Bódog	Balközép	2101	1828	1299	71	87
Füged	Almássy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1875-1878	Grubicy György	Szabadelvű Párt	599	475	273	57	79
Füged	Almássy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1878-1881	–					100	
Füged	Almássy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1881-1884	–					100	
Füged	Almássy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1884-1887	Ismeretlen						
Füged	Almássy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1887-1892	–		1499			100	
Füged	Nánássy Ödön	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	Dobóczy Ignác	Szabadelvű Párt					
Füged	Dobóczy Ignác, 1857	Szabadelvű Párt	1896-1901	Racsik János	Katolikus Néppárt	1728	1473	979	66	85
Füged	Hellebront Géza	Függetlenségi Ugron frakció	1901-1905	Baumgartner Nándor	Szabadelvű Párt		1456	806	55	
Füged	Hellebront Géza	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	–		1906			100	
Füged	Hellebront Géza	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	–		1906			100	
Füged	Maczky Emil	Függetlenségi Justh frakció	1910-1917	Hencz Károly	Nemzeti Munkapárt	2258	1652	850	51	73
Gyöngyös	Almássy György	Deák Párt	1865-1868	–					100	
Gyöngyös	Berecz Ferenc	Balközép	1869-1872	Almássy ?	ismeretlen			+100	56	

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Gyöngyös	Pulszky Ferenc	Deák Párt	1872-1875	Berecz Ferenc	Balközép	1700		+264	65	
Gyöngyös	Kovács László, visontai	Szabadelvű Párt	1875-1878	–		560			100	
Gyöngyös	Kovács László, visontai	Szabadelvű Párt	1878-1881	Mudrony Soma	Függetlenségi és 48-as Párt			+100	60	
Gyöngyös	Ráday Ede/Endre	Függetlenségi és 48-as Párt	1881-1884	Kékessy Kálmán	ismeretlen		601	372	62	
Gyöngyös	Bathányi László	Szabadelvű Párt	1884-1887	Jakab Géza	Függetlenségi és 48-as Párt		601	315	52	
Gyöngyös	Kovács László, visontai	Szabadelvű Párt	1887-1887	Mudrony Soma	Függetlenségi és 48-as Párt				100	
Gyöngyös	Kovács László, visontai	Szabadelvű Párt	1887-1889	Horánszky Nándor	Mérsékelt Ellenzék			+2	50	
Gyöngyös	Hentaller Lajos	Függetlenségi és 48-as Párt	1889-1892	Ismeretlen	Antiszemita Párt			+378		
Gyöngyös	Hentaller Lajos	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	Matlekovits Sándor	Szabadelvű Párt			+336		
Gyöngyös	Visontai Soma	Függetlenségi Ugron frakció	1896-1901	–		1024			100	
Gyöngyös	Visontai Soma	Függetlenségi Ugron frakció	1901-1905	Toroczky Viktor	Szabadelvű Párt		910	565	62	
Gyöngyös	Visontai Soma	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	Serényi Béla	ismeretlen	1132	847	524	62	75

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Gyöngyös	Török Kálmán	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	Visontai Soma	Függetlenségi és 48-as Párt	1132	956	509	53	84
Gyöngyös	Török Kálmán	Függetlenségi és 48-as Párt	1910-1918	–		1285			100	
Gyöngyöspata	Kovács László, visontai	Deák Párt	1865-1868	Ismeretlen		2541				
Gyöngyöspata	Kovács László, visontai	Deák Párt	1869-1872	Puky Miklós	Balközép	2302				
Gyöngyöspata	Kovács László, visontai	Deák Párt	1872-1875	Németh Albert	Balközép	2379		+136	57	
Gyöngyöspata	Ráday Ede/Endre	Szabadelvű Párt	1875-1878	–		892			100	
Gyöngyöspata	Kaszap Bertalan	Függetlenségi és 48-as Párt	1878-1881	Ráday Ede/Endre	Szabadelvű Párt			+302	84	
Gyöngyöspata	Kaszap Bertalan	Függetlenségi és 48-as Párt	1881-1884	–					100	
Gyöngyöspata	Prónay Gábor	Függetlenségi és 48-as Párt	1884-1884	Ismeretlen						
Gyöngyöspata	Kürthy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1884-1887	–					100	
Gyöngyöspata	Kürthy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1887-1892	Szabó Imre	Antiszemita Párt	2159		+460	71	
Gyöngyöspata	Kürthy Sándor	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	I'saák István	Szabadelvű Párt		1597	866	54	
Gyöngyöspata	Bíró Lajos	Nemzeti Párt	1896-1901	Fejér Miklós	Szabadelvű Párt	1990	1731	934	54	87

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Gyöngyöspata	Bíró Lajos	Szabadelvű Párt	1901-1905	Malatinszky György	Függetlenségi és 48-as Párt		1586	917	58	
Gyöngyöspata	Csepán Géza	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	ismeretlen	ismeretlen	2356	1466	1129	77	62
Gyöngyöspata	Csepán Géza	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	–		2356			100	
Gyöngyöspata	Erdély Sándor, ifj.	Nemzeti Munkapárt	1910-1918	Szentkirályi Zoltán	Függetlenségi és 48-as Párt	2893	2161	1224	57	75
Kápolna	Pap Pál	Határozati Párt	1865-1868	Babics János	ismeretlen	2837				
Kápolna	Szathmáry Király László	Deák Párt	1869-1872	Zsoldos Sándor	Balközép		3213	1943	60	
Kápolna	Károlyi Gyula	Deák Párt	1872-1875	Majzik Viktor	Balközép		2788	1533	55	
Kápolna	Károlyi Gyula	Konzervatív Párt	1875-1878	Fáy László	Szabadelvű Párt	1710	694	465	67	41
Kápolna	Babics István	Szabadelvű Párt	1878-1881	Fáy László	Függetlenségi és 48-as Párt			+547	82	
Kápolna	Szathmáry Király László	Mérsékelt Ellenzék	1881-1884	Kovács László, viszontai	Szabadelvű Párt			+393	73	
Kápolna	Szathmáry Király László	Mérsékelt Ellenzék	1884-1887	–					100	
Kápolna	Almássy Géza	Szabadelvű Párt	1887-1892	Bethlen Gergely	Mérsékelt Ellenzék	2204				
Kápolna	Okolicsányi László	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	Almássy Géza	Szabadelvű Párt		1789	1002	56	

Kerület	Képviselő neve	Győztes part	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes part	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Kápolna	Okolicsányi László	Függetlenségi Ugron frakció	1896-1901	Porzolt Kálmán	Szabadelvű Párt	2389	2141	1179	55	90
Kápolna	Samassa János	Nemzeti Párt	1901-1905	Kállay Emánuel	Függetlenségi és 48-as Párt		2294	1464	64	
Kápolna	Samassa János	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	–		2899			100	
Kápolna	Samassa János	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1908	–		2899			100	
Kápolna	Maczky Emil	Függetlenségi és 48-as Párt	1908-1910	–		2899			100	
Kápolna	Károlyi Mihály	Független	1910-1914	Mayer János	48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt	3196	2674	1355	51	84
Kápolna	Mayer János	48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt	1914-1918	–						
Pétervásár	Nánássy Ignác	Határozati Párt	1865-1868	–		2497			100	
Pétervásár	Orczy Elek	Balközép	1869-1870	Halasy Ede	Deák Párt	3121				
Pétervásár	Beniczky Gyula	Balközép	1870-1872	ismeretlen	ismeretlen	3121	2146	1638	76	69
Pétervásár	Keglevich Gábor	Reform Párt	1872-1875	–		3121			100	
Pétervásár	Iványi Béla	Szabadelvű Párt	1875-1878	Dapsy Béla	Függetlenségi és 48-as Párt	1762				
Pétervásár	Iványi Béla	Egyesült Ellenzék	1878-1881	Dapsy Béla	Szélbál			+200	61	

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Pétervársár	Ivány Béla	Mérsékelt Ellenzék	1881-1884	–					100	
Pétervársár	Ivány Béla	Mérsékelt Ellenzék	1884-1887	Ismeretlen						
Pétervársár	Ivány Béla	Mérsékelt Ellenzék	1887-1892	Almásy Kálmán	Szabadelvű Párt	2123		+217	60	
Pétervársár	Ivány Béla	Nemzeti Párt	1892-1896	–					100	
Pétervársár	Károlyi Sándor	Nemzeti Párt	1896-1896	ismeretlen	ismeretlen	2170	2019	1113	55	93
Pétervársár	Károlyi László	Nemzeti Párt	1897-1901	–		2170			100	
Pétervársár	Keglevich Gyula, 1855	Szabadelvű Párt	1901-1905	Komáromi Antal	Katolikus Néppárt		1599	1220	76	
Pétervársár	Károlyi Mihály	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	–		2261			100	
Pétervársár	Beniczky Elemér	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	–		2261			100	
Pétervársár	Keglevich Gyula, 1855	Nemzeti Munkapárt	1910-1914	Beniczky Elemér	Függetlenségi Justh frakció	2581	1840	985	53	71
Pétervársár	Okolicsányi Lajos	Nemzeti Munkapárt	1914-1918	–					100	
Poroszló	Dobóczy Ignác	Deák Párt	1865-1868	–		2774			100	
Poroszló	Németh Albert	Balközép	1869-1872	Dobóczy Ignác	Deák Párt	2717	2534	1324	52	93
Poroszló	Baldácsy Antal, báró	Balközép	1872-1875	Bárczay Gyula	Deák Párt	2717				
Poroszló	Majzik Viktor	Függetlenségi és 48-as Párt	1875-1878	Bárczay Gyula	Szabadelvű Párt	1640				

Kerület	Képviselő neve	Győztes párt	Ciklus	Ellenjelölt	Vesztes párt	Választók (fő)	Szavazók (fő)	Győztes szavazatai	Győzelmi arány (%)	Részvételi arány (%)
Poroszló	Majzik Viktor	Függetlenségi és 48-as Párt	1878-1881	Bárczay Gyula	Szabadelvű Párt		1672	893	53	
Poroszló	Papszász György	Függetlenségi és 48-as Párt	1881-1884	–					100	
Poroszló	Papszász György	Függetlenségi és 48-as Párt	1884-1887	–					100	
Poroszló	Csávolszky Lajos	Függetlenségi és 48-as Párt	1887-1892	Kovács Kálmán	Szabadelvű Párt	1736		+10	50	
Poroszló	Csávolszky Lajos	Függetlenségi és 48-as Párt	1892-1896	Bárczay Gyula	Szabadelvű Párt					
Poroszló	Graefl Andor	Függetlenségi és 48-as Párt	1896-1901	Lipcsey Ádám	Szabadelvű Párt	2078	1814	936	52	87
Poroszló	Malatinszky György	Függetlenségi és 48-as Párt	1901-1905	Kovácsy Kálmán	Szabadelvű Párt		1861	1000	54	
Poroszló	Malatinszky György	Függetlenségi és 48-as Párt	1905-1906	Szász József	ismeretlen	2397	1317	1289	98	55
Poroszló	Malatinszky György	Függetlenségi és 48-as Párt	1906-1910	–		2397			100	
Poroszló	Malatinszky György	Független	1910-1918	Diószegi Mihály	48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt	2073	1840	1211	66	89

Petercsák Tivadar

AZ EGERI FERTÁLYMESTEREK FELADATAINAK VÁLTOZÁSA A 18–20. SZÁZADBAN

Egerben több évszázados hagyománya van az egyes városrészek, a fertályok, illetve negyedek által választott fertálymester tisztségének. Az intézmény a 17. század végén kezdett kialakulni. A török kiűzését követően betelepülő lakosság jelentős része hajdúkból állt, akik itt is megtartották hadi szervezetüket és egy-egy körzet élén tizedes (decurio) állt. Az Egerben élő rácok ugyancsak átvették ezt a szervezetet, a betelepülő német lakosok viszont az általuk lakott városrészt negyednek tekintették, s élére negyedmestert, fertálymestert, németül viertelmeister-t választottak.¹ A városrészeket 1712-től negyednek nevezték, de ebben az évben még megtalálhatók a negyedeken belül a tizedek. A negyedek élére állított előjárókat is említik még tizedes néven, és csak az 1730-as évek elején váltotta fel a fertálymester kifejezés. Kezdetben hat, majd a negyedek számának gyarapodásával tizenkettőre nőtt a számuk. A 20. században két új fertály keletkezett, így 1938-ra 14 negyed lett.²

A fertálymesteri tisztség történetét és a város életében betöltött szerepét Breznay Imre több tanulmányban dolgozta fel.³ Az egeri fertálymesterek a város egyes részeinek az együvé tartozását alakították ki, s ez által hozzájárultak az egeri öntudat megerősödéséhez, az „egriség” fogalmába tartozó lokális értékek megmaradásához. A 20. század közepén adminisztratív úton megszüntetett fertálymesteri testület néhány dokumentuma (negyedmesteri naplók) a tisztség jelképeivel (fertálymesteri botok, köpenyek, tablók) a Dobó István Vármúzeumba kerültek. A 19. század végétől vezetett naplók és Breznay Imre kutatásai alapján felvázolható e sajátos tisztséget viselők feladatkörének és társadalmi megítélésének változása a 18. század elejétől a 20. század közepéig terjedő időszakban.⁴

¹ Nagy József: Eger története. Eger, 1978. 209.

² Nagy József 1978. 209–210., Nemes Lajos: Eger város önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 30.

³ Breznay Imre: A fertálymesterségről. Eger, 1907., Breznay Imre: Eger multjából. Eger, 1926. 125–158., Breznay Imre: Az egeri fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez. Eger, 1939. Hasonmás kiadás. Eger, 2002.

⁴ DIV Történeti Dokumentáció 81.28.1: Negyedmesterek névsora Eger város hatvan II. negyedben 1910 évtől kezdve, 81.39.1: Eger város II. kerületének negyedmesteri naplója, 2009.2.1: Fertály Mesterek jegyző könyve az 1822ik Esztendőktől kezdve (Cifra Sándor fertály), 2009. 1.1: Maklár I. negyed fertálymesteri karának jegyzőkönyve 1947. Vö: Petercsák Tivadar: Fertálymesteri emlékek a Dobó István Vármúzeumban. Az Egeri Vár Híradója 36. 2004.3–9., Petercsák Tivadar: A fertálymesterek választása Egerben. Tisicium XVIII. kötetében 2000. 527–534.

A fertálymestereknek (tizedeseknek) szerteágazó volt a feladatuk, de kezdetben nem sok önállósággal. Többnyire más tisztségviselővel együtt, annak alárendeltségében végezték feladataikat. A bíró vagy a magisztrátus utasítására tájékoztatták a negyed lakóit a földesurak, a megyei vagy országos hatóságok és a városi tanács rendeleteiről, intézkedéseiről. Eredeti funkciójuk mindig fontos maradt: részt vettek az adók összeírásában, bevallásában és beszédében. Igénybe vették őket a földesúri és városi monopoljogok érvényesítésében (pl. bor- és pálinka behozatali tilalmak). Városrészükben ellenőrizték a tűzrendszert, a kémények, udvarok, utcák tisztaságát. A hegybíróval, hegykerülőkkel és vásárbíróval együtt ők vigyáztak arra, hogy mindenki a magisztrátus által megállapított napszámbért fizesse, idegen személyeknek ne adjanak szállást és a negyed lakói erkölcsös életet éljenek. A fertálymesterek vigyáztak az éjjeli csendre, törvény elé állíthatták a garázda elemeket. A rendbontókat, éjszakai csendháborítókat, az utcán csavargókat és káromkodókat ők maguk is megbüntethették mindjárt a helyszínen. Erre való volt eredetileg a fertálymesteri bot, ami a tiszt-ség hivatalos jelképévé vált.⁵

A fertálymester (decurio) a 18. század elején még egyike volt a csekély díjazású, félig tiszteletbeli, félig fizetéses hivataloknak, s ők voltak a hivatalos iratok kézbesítői, az idézések hírvivői, az adóintő cédulák kihordói. Ügyeltek arra is, hogy nem sérti-e meg valaki a rendet, vigyáztak, hogy a negyed lakosai ügyeljenek a tisztaságra és végrehajtsák a hatósági rendeleteket. Hogy eleinte nem sokra nézték a fertálymestereket, arra utal egy jegyzék, amely a város alkalmazottainak rangsorát tükrözi. A fertálymester vagy tizedes 22. volt a sorban, utána már csak a hajdú, a bakter és a kocsis következik, és megelőzi a rangsorban a harangozó, a kéményseprő, a bába és a vincellér.⁶ A fertálymesterek alantas helyzetének változását jelzi, hogy 1770-ben a városi hatóság mint köztisztviselőt védelmezte meg a régi fertálymestert, amikor az őt és házát megbecstelenítő Kovács Mártont egy napi áristomba záratta. Ugyancsak egy napi elzárást kapott 1773-ban Pálok Gergely, aki Póka János hites fertálymestert „midőn maga kötelességében járt volna – motskos szókkal illetni... séртеgetni báтorkodván.”⁷

A fertálymesterek adóbeszedési kötelességét hangsúlyozza a magisztrátus 1765. szeptember 16.-i rendelete, miszerint a tizedesek vagy fertálymesterek hivatalukból meg nem szabadulnak, míg csak kötelességük szerint a porció összegét be nem szedik. A fertálymestereknek azonnal ki is osztották az adóintő cédulákat. A családi élet nyugalma érdekében is beavatkoztak: pl. amikor 1778. február 4-én Dér Tamás fejbe ütötte a feleségét, a negyedbeli fertálymester vitte be emiatt a tanács elé. Volt, amikor a tizedesek szállították a város ajándék borát

⁵ Nagy József 1978. 210.; Nemes Lajos 2001. 69.; Breznay Imre 1939. 8.

⁶ Breznay Imre 1907. 5–6.

⁷ Breznay Imre 1907. 7.

Pestre, Pozsonyba és Bécsbe a magas állású hivatalnokoknak. Így 1721 augusztusában Kőszeghy Mihály három hordó bort vitt Bécsbe, illetve Pozsonyba.⁸

A fertálymesterek kötelességének teljes jegyzékét először 1805-ben állították össze a tanács jegyzőkönyvében. A március 9-én kelt utasítást felolvasták a fertálymestereknek, majd a listájukra az alábbiak szerint feljegyezték:

1. A bormérés tiltott időben nem szabad, úgy a külső boroknak és pálinkáknak vétele, s ide behozása confiscatio büntetés alatt tilalmaztatik.
2. A hernyó szedése, s gyümölcsfáknak tisztítása, a fáknak kivágattatása büntetés alatt parancsoltatik, s meghagyatik kinek-kinek közönségesen.
3. A szemeteket az utcákra önteni nem szabad, úgy lövöldözés és utcákon való dohányzás, mind a városon, mind pedig a hóstyákon meg nem engedtetik. Nem különben az ivó tartás, reménlés, Betlehem és mátkatál hordás, húsvéti öntözködés, kurjongatás az utcákon, s láрма és maskarában való járás tiltatik.
4. A sertéseknek utcáról utcára, a piacra való kieresztése meg nem engedtetik, az ispotályra teendő confiscationnak büntetése alatt.
5. Az utcákon való csoportozás, úgy a templomok előtt való ácsorgás, vagy összegyülekeztetni szokott hiába való fecsegés tilalmas.
6. A tavasznak elejétől fogva egész hideg őszig, hogy minden háznál a tűztől eshető szerencsétlenségeknek eltávoztatására hordóban víz tartasson, parancsoltatik.
7. Télben 9 óra, nyárban pedig 10 óra után a korcsmákon való muzsika és az utcákon, vagy akárhol szokott csavargás tilalmaztatik.
8. Az idegen csavargóknak szállást adni, vagy idegent lakóul az előljáróknak teendő jelentés nélkül befogadni senkinek sem szabad.
9. Úton-útfélen való vásárlás, úgy semmiféle vásárra való rakodás, vagy lepakolás vasárnap avagy ünnepen, nem különben a bejövetel vagy kimenetel vecsernyéig meg nem engedtetik.
10. A kéményeknek tisztítása, s a rossz kémények megújítása parancsoltatik, és hogy a városon senki az udvarába szénáját rakni ne merészelje, meghagyattatik.
11. A szőlőmunkásoknak vagy akármely féle napszámosoknak fizetések és rendjük iránt való, úgy cselédek felől tett rendelkezések mindenektől megtartassanak a kiszabott büntetések alatt.
12. A meghatározott órák után szállásokról kintmaradott deákokat az előljáróknak tartozik feladni a gazdák szoros feleleteknek terhe alatt. Nemkülönben meghagyatik minden deák tartó gazdának, hogy a deáknak pénzt ne adjon, és boltosok hitelbe portékákat ne adjanak, s be ne fogadjanak a lakosok házokhoz a deákat, hacsak a szüleitől levelet nem vesznek, mert ha károsodnak maguknak tulajdonítsák. Mind ezeknek általhágói a kiszabott büntetésüket elveszik, vagyis a alábbvaló renden lévők 12 pálca

⁸ Breznay Imre 1939. 19.

avagy korbácsütésekkel, a felsőbb rendűek pedig 12 forintokra, valahányszor tapasztaltatni fognak, megbüntetnek.⁹

A fertálymesterek teendőit sokkal konkrétabban és részletesebben állapította meg a tanács 162/1810-es számú rendelete, amelyet Breznay Imre közölt.¹⁰ E szerint a fertálymesterek mind a főbírónak, mind a tanács tagjainak engedelmes-séggel és illő tisztelettel tartoznak. Az adószedő perceptornak különösen kötele-sek engedelmeskedni és minden utasítását végrehajtani. A 3. pont megszabja, hogy a soron következő fertálymester télen reggel 8 órakor, nyáron 6 órakor, délután pedig minden időben 2 órakor a főbíró házánál köteles megjelenni, és mindaddig ott tartózkodni, amíg haza nem mehet. Előzetes értesítés nélkül a fertálymesterek nem maradhatnak el, mivel az emberek ügyes-bajos dolgainak intézésére szükség lehet a fertálymester jelenlétére. Másrészt fontos, hogy a főbíró házánál legyen mindig olyan „hites személy”, akit bizonyos ügyek meg-vizsgálására azonnal ki lehessen küldeni. A 4. pont szerint minden vasárnap 9 órakor minden fertálymester köteles megjelenni a főbíró házánál, kivéve húsvét, pünkösöd és karácsony ünnepét. Az 5. pont a tanácsülések napjára vonatkozóan előírja, hogy ilyenkor reggel 8 órakor minden fertálymester jelenjen meg a vá-rosházán, hogy mielőtt a főbíró és a tanács tagjai feljönnek, ők már jelen legye-nek. A 6. pont arról rendelkezik, hogy amennyiben egy fertálymester vásárra akar menni vagy „aratást szándékozna tenni”, csak a főbíró engedélyével hagy-hatja el a várost, de maga helyett köteles szolgáltatételre fertálymester társai közül valakit állítani. A 7. pont az utcai rend és az éjszakai csend betartása érde-kében fontosnak tartja kiemelni, hogy az éjszakai „cirkáláson” csak józan és példás viseletű emberek jelenhetnek meg. Az utolsó pontban felhívják a fertály-mesterek figyelmét, hogy esküjük szerint kötelesek minden titkot „magokban tartani.”

A fenti pontokból kitűnik, hogy a fertálymesteri jogkörök betartásához szükség volt a negyed lakói előtti tekintélyre, ugyanakkor jellemző a hivatali előljárók iránti feltétlen tisztelet és engedelmisség. Breznay Imre megfogalma-zása szerint a 19. század első negyedében az állás sajátos keverékét mutatja az alárendeltségnek és a polgári tekintélynek.¹¹ A város jómódú polgárai közül többen már a 18. század végén terhesnek érezték a sok kötelességgel járó tiszt-séget, ezért igyekeztek a vele járó teendőket másra átruházni, helyettest állítani. Az elsők között említhetjük Fasola Henriket, akit 1769-ben választottak tizedes-nek. Ő még orvosi bizonyítvánnyal is igazolta, hogy „ezen hivatalnak elviselésé-re elégtelen volna,” s ezért a tanács mást bízott meg helyette 20 forint fizetéssel. Ugyanakkor Fasola Henriket „az Közönséges Terhek el viselésére” kötelezte. 1770-ben a negyedik fertályban Smid János „magáért fogadta Tóbiás Lászlót”

⁹ Heves Megyei Levéltár Eger város iratai V-1/b/220. B.CXXXIII. a 180. és ugyanaz Eger város tjkv. V-1/a/71. 151-153. Közli Nemes Lajos 2001. 180-181.

¹⁰ Breznay Imre 1907. 29-31.

¹¹ Breznay Imre 1939. 20.

20 forintért. 1786-ban már szinte tömegesen jelentkeztek az ilyen helyettesítések. Ekkor a negyedik negyedben Isztli (Jusztel) József híres harangöntőt választották meg fertálymesternek, aki maga helyett szintén Tóbiás Lászlót állította. A Hatvani I. negyedben Bárány Ferenc helyettesítette Sándor Jánost, a Hatvani II. negyedben pedig Kilián György a megválasztott Majercsák Györgyöt.¹² Előfordult, amikor egy-egy foglalkozási ág képviselői testületileg kérték felmentésüket a tisztség alól. Pl. 1791. február 26-án a város IV. negyedének kereskedői folyamodtak a városi tanácshoz, amely azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez a tisztség közteher, amelyet minden polgár – még a nemesek is – viselni tartozik, s ennél fogva a kereskedők sem menthetők fel alóla. Az úriszékhez fellebbező kereskedőknek végül felmentést adtak.¹³

Itt kell szólnunk arról, hogy a fertálymesterek munkájukért már a 18. század elejétől adatható tiszteletdíjat kaptak. 1719-ben és 1722-ben hét kila búza és három pár csizma járt egy-egy fertálymesternek. 1726-ban 4 ft és 15 denár, 1774–75-ben 12 ft, 1789-ben pedig 18 ft 25 denár volt a tisztség viselőinek díjazása. Időközben a csizma járandóság elmaradt, amiért 1770-től fejenként 6 forintot vettek föl a város költségvetésébe.¹⁴ 1805-ben a kettős földesuraság, az érsek és a káptalan jóváhagyásával a város a korábbi 11 tiszteletbeli választott fertálymester helyett – a terhesnek tartott tisztséget felváltva – a szegődményes, vagyis fizetési fertálymesteri intézményt léptette életbe. A hat fertálymesternek ezután fejenként 40 ft készpénzt és 25 véka búzát fizetnek évente. A város szándéka az volt ezzel a lépéssel, hogy a kötelességüket jobban teljesítő és a tisztség alól szabadulni nem akaró fertálymesterek dolgozzanak a lakosság és a város érdekében. Ez a változás azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, mert a „béres” fertálymesterek elmaradtak a porció beszédésével, a rendeletek kihirdetésével, ugyanakkor bérükkel sem voltak megelégedve. Ezért a város már 1807-ben kérte a régi tiszteletbeli fertálymesterség visszaállítását az úriszéktől. A háromszor megismételt kérvényt 1808 áprilisában hagyták jóvá, kimondva a szegődményes fertálymesteri intézmény megszüntetését, elrendelve, hogy „a fertálymesterek a régi eljárás szerint városnegyedenként az illető negyed polgárainak e hivatásra alkalmas egyéneiből évről-évre választassanak.”¹⁵ A választott fertálymesterek is kaptak tiszteletdíjat, ami az 1840-es években 40 ft volt egy évre és a város malmának vám-búzájából fejenként 14 vékát kaptak. Ez a természetbeli járandóság a 19. század végére megszűnt, viszont a pénzbeli fizetés 90 forintra emelkedett. A városi tanács alkalmoszerűen is méltányolhatta a fertálymesterek „terhesebb munkáját.” Így 1753. február 9-én minden tizedes kapott

¹² Breznay Imre 1939. 44–45.

¹³ Breznay Imre 1939. 46.

¹⁴ Breznay Imre 1907. 39–40.; 1939. 52–54.

¹⁵ Breznay Imre 1926. 131–137.

egy-egy kila búzát.¹⁶ 1810-ben pedig a királyi család és a Szent Korona egri tartózkodása miatt „tett terhes Szolgálatyok” miatt a fertálmestereket két esztendőre felmentették a katonatartás terhe alól.¹⁷

A tiszteletbeli fertálmesteri intézmény visszaállítása után továbbra is előfordult, hogy a megválasztottak igyekeztek megszabadulni a tisztségtől. 1810-ben Juhász Mihály, a Város II. negyedében megválasztott fertálmester betegségére és Jászladányban működő húskimérésére, valamint a görögkeleti egyháznál betöltött pénztárosi tisztségére hivatkozva kéri, hogy „mint beteges és gyenge természetű embert a Fertály Mesteri hivataltól, mint életemnek valóságos veszedelmétől megmenteni és felszabadítani” szíveskedjenek. A negyed nem állt el a választástól, és a tanács is elutasította a kérést azzal, hogy a fertálmesteri hivatallal közteher, ezt pedig a lakosok viselni tartoznak. Ha ezt a terhet tetszés szerint vállalhatnák a lakosok vagy maguk helyett „zsoldos”-t állíthatnának, akkor minden becsületes ember kivonhatná magát e feladat alól, pedig a becsületes emberektől függ a rendtartás és a rendeletek helyes betartása. Ekkor a tanács a szokások által szentesített törvényekhez ragaszkodva nem engedte meg sem a helyettes (zsoldos) felfogadását, sem a tisztség visszautasítását, hanem inkább maga rendelte ki helyettesül Juhász Mihály esetében a tavalyi fertálmestert, amíg annak egészsége helyre nem áll.¹⁸

A 19. század második felében a városok irányításában is a szakmai hozzáértés lett a döntő, és a városok önkormányzatát törvények szentesítették. Ezek nem ismerték a fertálmesteri tisztséget, így ez a hagyományörzés címén maradt fenn tényleges közigazgatási feladat nélkül. A megmaradt feladatok főként kézbesítői munkák voltak, a fertálmesterekkel hordatták ki az adóintőket és az idéző cédu-lákat. A város tehetősebb polgárai felismerték, hogy az intézmény a társasági élet és érintkezés egyik fóruma lehet. A kiegyezés után alig volt olyan eset, hogy a fertálmester maga végezte volna hivatalos teendőit. A magas rangú egyházi, megyei és városi tisztségviselők, de az iparosok és kereskedők is helyettesül intéztették a fertálmesterség ügyes-bajos dolgait. Az első világháborúig minden negyednek megvolt a maga szokásos helyettese, aki felvette az egész évi díjazást és végezte a teendőket.¹⁹

A 20. század elejéig nem volt egységes fertálmesteri testület, hanem az egyes negyedeknek megfelelően 12 jól elkülönülő csoport volt, amelyhez a még élő összes fertálmester tartozott. Azon túl, hogy az ún. „suttogókon” megválasztották a következő negyedmestert és a feltéti, valamint a letéti lakomán együtt voltak, az év során bizonyos szervezeti életet is éltek. Erről tanúskodnak az egyes fertályok negyedmesteri naplói. Általában minden negyednek volt egy

¹⁶ A kila változó mértékű (46,5-241,7 liter) száraz űrmérték. Bogdán István: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987. 96.

¹⁷ Breznay Imre 1939. 54-55.

¹⁸ Breznay Imre 1939. 46-48.

¹⁹ Nemes Lajos 2007. 31-32.; Breznay Imre 1939. 48-49.

kis kasszája vagy ún. fáklyapénze, amelyet a régi és új fertálymesterek adtak össze. A Maklár I. negyedben 1834-ben Tóth Pál leköszönő fertálymester átadta a fáklyákat és 18 forint 45 krajcár fáklyapénzt utódának, Bak Jánosnak.²⁰ A fáklyákat, gyertyákat, testhordó rudakat, szőnyeget és keresztet a negyed elhunyt fertálymesterének vagy feleségének a temetésén használták. Ezek pótlásának költségét, a fáklyapénzt a tagok évente határozták meg és adták össze. A Város II. negyedében 1920. január 31-én, az új fertálymester megválasztásakor úgy döntöttek, hogy a tagsági díjat a régi tagokra nézve 10 koronában, az új tagokra nézve pedig 20 koronában állapítják meg.²¹ A Cifra és Sánc fertálybeli gazdák 1853. május 22-én végzett számadása szerint Szloboda Mátyás fertálymesternél voltak a fáklya, kereszt, szőnyeg és a rudak, az 1865. szeptember 8.-i számadás alkalmával a fáklya, szőnyeg és kereszt jövedelme 18 ft 40 kr volt.²² Az új tárgyak beszerzése, illetve javítása szerepel a kiadások között, így a Cifra Sánc fertályban 1853. január 18-án a temetési szőnyeg kireparálásáért 45 krajcárt fizettek. Az 1904. évi 54 K 80 fillér kiadásból 14 k 40 fillér volt a „Párvi püspök úr tiszteletére” rendezett fáklyás menethez vásárolt 12 fáklya ára, a fertálymester házában volt tűzben megégett 6 db fáklya pótlása 20 K, 3 db új rúd ára 6 K és egy új szőnyeg 14 K 40 fillér. 1906-ban ebben a negyedben szokás szerint leltár alapján az alábbi temetéshez használt tárgyakat találták:” 12 dr sárga viasz k fáklya, 3 dr test hordo rúd, 1 fekete poszto szőnyeg, 2 gyertya fáklya és 2 gyertya tarto, 1 feszület 3 csavarral.”²³ A Hatvan II. negyed 1933. február 9-i ülésén elhatározta, hogy az eddig elhalálozott negyedmesterek és negyedmester asszonyok halálának napját feljegyzik a jegyzőkönyvbe. Az ezután elhunytak koporsójára koszorút helyeznek, aminek a beszerzése a mindenkori negyedmester feladata, aki ehhez minden volt negyedmestertől egy pengőt szed be. Úgy döntöttek, hogy az özvegyektől nem kérnek hozzájárulást.²⁴ Több negyed jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy aki nem megy el az elhunyt fertálymester temetésére, az kisebb-nagyobb büntetést fizet a közös kasszába.

Az összes fertálymester a 18-19. században évente csak egy alkalommal jött össze, Szent Apollónia napján (február 9-én), amikor szentmisén vettek részt a székesegyházban és a városházán letették a hivatali esküt a főbíró vagy polgármester előtt. Itt láthatták a város lakói a fekete posztóból készült ezüst csatos százcáncú vagy százcállérú köpenyben és a tisztség hivatalos jelvényeként a felszalagozott fertálymesteri bottal felvonuló fertálymestereket és kíséőiket. A 20. század elején már megjelentek az egységes fertálymesteri testület létrejöttének a csírái. Az első ilyen alkalom 1904. május 8-án volt, amikor az egyik tekintélyes fertálymester, dr. Párvy Sándor apát-kanonok szépesi püspökké történt

²⁰ Breznay Imre 1939. 35–36.

²¹ DIV 81.39.1

²² DIV 2009.2.1

²³ DIV 2009.2.1

²⁴ DIV 81.28.1

kinevezése alkalmából rendeztek fáklyás felvonulást. Az egységesülés előfutára volt az a zászló is, amelyet Párvy Sándor még 1896-ban ajándékozott a volt és akkori fertálymestereknek. 1905-ben együttesen adakoztak és gyűjtöttek a fertálymesterek a vármegyei ellenállás céljára. Látványos megmozdulásuk volt, amikor 1907-ben a Dobó-szobor leleplezése és az országos dalosverseny alkalmából egy fertálymestert ábrázoló 25 cm magas ezüst szobrot ajánlottak fel jutalomdíjként.²⁵

Az egységes fertálymesteri testület az 1920-as évekbeli kezdeményezés után 1931. május 10-én alakult meg a városházán tartott gyűlésen. Ekkor alkotta meg az Egri Negyedmesteri Testület a fertálymesterek tízparancsolatát. Mivel ez magában foglalja mindazokat a feladatokat, amelyeket ekkor a fertálymesterek fontosnak tartottak, érdemes szó szerint közölni.²⁶

Az Egri Negyedmesteri Testület célkitűzései

1. Mi, Eger város negyedmesterei, a világháború, forradalmak és a kommun pusztításai után beállott súlyos gazdasági, politikai és társadalmi viszonyok közepette teljes egészében érvényesíteni akarjuk az őseinktől reánk maradt jogokat és kötelességeket. Evégből megalkotjuk Eger város Negyedmesteri Testületét az összes jelenlegi és volt negyedmestereket egybegyűjtve, hogy a szervezettég erejével nagyobb súlyt nyerjen évszázados intézményünk.

2. E cél kitűzésekor mindenekelőtt tisztában kell lenni azzal, hogy ha újból a régi tekintély fényével és méltóságával akarjuk körülövezni a polgártársaink kitüntető bizalmából elnyert negyedmesteri tisztséget, elsősorban nekünk kell istenfélő, hazaszerető, az erkölcs parancsai szerint élő, tekintélytisztelő, felebarátján segítő feddhetetlen polgár példaképeként előljárni negyedeink népe előtt, úgy magánéletünkben, mint közéleti tevékenységünkben.

3. Nekünk, negyedmestereknek, mindent el kell követnünk, hogy az Egyházat nagy céljai elérésében támogassuk, népünk vallásos érzületét és erkölcsi szintjét emeljük. Álljunk be mindnyájan a világi apostolkodás munkájába, legyünk mindenütt a papság támaszai, a keresztény erkölcs védelmezői a rossz sajtó, szennyirodalom és a szennyet kereső művészet káros hatásai ellenében. Élünk együtt az Egyházzal az Isten parancsai szerint. Valljuk meg hitünket nyilvánosan is s egyházi szertartásaink s körmeneteink iránt követeljünk meg mindenkitől hódoló tiszteletet.

4. Példaadó buzgalommal kell élesztenünk polgártársaink szívében a hazaszeretet szent érzéseit. Minél nehezebb a haza sorsa s vele együtt megnehezül mindnyájunk sorsa, annál fokozottabb lelkiismereti kötelességünk negyedeink lakosságát kitartásra, türelemre buzdítani s a fennálló állami és társadalmi rend

²⁵ Breznay Imre 1907. 43–44.

²⁶ Az Egri érseki liceumi nyomda által nyomtatott anyagot az Eger város II. kerületének negyedmesteri naplójába ragasztva találtam meg. DIV 81.39.1. Vö: Breznay Imre 1939. 21–25.

alapjait felforgatni akaró törekvések ellenében szembeszállni. Kívánjuk meg a nemzeti zászló fokozott tiszteletét, a Himnusz, a Szózat, a Nemzeti Hisekegy eléneklésekor kalaplevételt és lelki összeszedettséget követeljünk meg.

5. Megértő lélekkel kell beállanunk a városi közösség munkájába, különösen ott, ahol a hatóságok munkája és feladatköre véget ér, az egyesületi élet fejlesztésébe s a szociális feladatok teljesítésébe. Támogatnunk kell az iskola munkáját s az iskolán kívül is mentenünk kell a nevelés eredményeit. Öregbítenünk kell a hatóságok és a felsőbbiségek tekintélyének tiszteletét, de viszont minden alkalommal józan eréllyel és kitartással kell megvédenünk polgártársaink jogait és érdekeit.

6. Éber szemmel kell örködnünk a családi élet tisztaságán. Védünk és óvnunk kell a családi tűzhely szentségét s ha valahol a főkét vesztett szenvedély a családi fészket már kikezdte, vagy talán szét is rombolta, iparkodjunk bölcsességgel és lelki jóssággal a megzavart vagy feldúlt családi életet, főleg a gyermekek érdekében is helyreigazítani.

7. Óvnunk s védünk kell az ifjúság testi és lelki épségét. Törekedjünk fiatalágunkból kiirtani a káromkodási hajlamot; ne tűrjük a szitkozódásokat; szégyenítsük meg a mocskos beszédeket, amelyekkel egymást illetik; pusztítsuk ki az egri földműves ifjúság legszegyenletesebb és legfájóbb rákfenéjét: a verekedést és bicskázást; neveljük a fiatalágot az állatok és fák szeretetére, a parkok és ültetvények kímélésére. Az egészségre káros dohányzásban és a szervezetet pusztító alkohol élvezésében intünk az ifjúságot mértékletességre; a mindjobban lazuló erkölcsöket erősítsük, az erkölcsi kihágásokat kérlelhetetlen szigorúsággal ostorozzuk.

8. Fel kell karolnunk az apátlan-anyátlan árvákat, a testi vagy szellemi fogyatkozásban szenvedőket, az önhibájukon kívül nehéz sorsba jutott szegényeket és szűkölködőket; ezek irányában emberséges bánásmódot, bajuk iránt résztvevő szeretetet és kíméletet követeljünk meg mindenkitől, de elsősorban mi magunk járjunk el érdekükben a hatóságoknál s a segítésre hivatott intézményeknél.

9. Mindent el kell követnünk, hogy városunk lakossága Eger művészeti szépségeivel, történelmi emlékeivel, néprajzi s gazdasági sajátosságaival megismerkedjék, hogy ezeket az ő legsajátabb kincseiül felismerve, büszke legyen rájuk. Városunk templomairól, a várról, a líceumról, a minaretről, a fürdőkről s egyéb nevezetességekről szerkesztendő olcsó ismertetések és kiadványoknak a nép körébe történő eljuttatásán kívül az olvasóköri összejojveteleken s más gyűléseken is állandóan állítsuk szemük elé Eger nagy nemzeti és kulturális jelentőségét. Ezzel kapcsolatban állandóan oktatnunk kell városunk népét a várost látogató idegenekkel szemben való finom, udvarias, előzékeny bánásmódra s a vendégek különösebb megbecsülésére, mert az idegen ember a megfelelő bánásmódból népünk műveltségére, a közönyös, rideg vagy éppen elutasító magatartásból szegyenletes műveletlenségre s durva lelkűségre következett.

10. A Negyedmesteri Testület szervezetében, a tisztséget viselőknak és letetteknek egyaránt, évenként legalább egyszer, de az esetleges szükséghez képest

többször is tanácskozássra kell összejönniök, amelyen városunkat és intézményünket érdeklő ügyeket beszélünk meg és közösen határozunk bennük. E határozmányokat ugyancsak az olvasókörök összejövetelein, egyéb gyűléseken vagy a helyi sajtó hasábjain városunk polgárságával megismertetni s meggyőződéssel elfogadtatni lesz szorgos kötelességünk.

11. Az Egri Negyedmesteri Testület céljai elérésére, határozatai végrehajtására s érdekei képviseletére a maga kebeléből egy szűkebbkörű végrehajtó bizottságot, központi választmányt alakít, melynek tagjai: a Testület elnöke, alelnöke, titkára, pénztárosa és 24 választmányi tagja. A Végrehajtó Bizottság a szükséghez képest tartja üléseit; a testület nevében és megbízásából önálló hatáskörrel bír, de működéséről Szent Apollónia napja körül tartandó évi nagygyűlésen beszámolni tartozik.

Eger, 1931 május hó.

1. kép. Kocsis Bernát és Siller Imre, a Maklár II. negyed fertálymesterei az 1930-as években. DIV Történeti Adattár

Láthatjuk, hogy a 20. század első felében a fertálymesterek a város egész társadalmát átfogó, a kultúra, a lokális értékek megismertetése, az erkölcsös élet és a szociális gondok javítása érdekében tevénykednek. Már az 1863. évi éhínség idején összegyűjtött könyöradományok szétosztásában meghatározó szerepük volt a fertálymestereknek. A két világháború közötti évtizedekben viszont a testület szociális kérdésekben tanácsadója és felvilágosítója a hatóságoknak és az egri szegénygondozónak, az un. Egri Normának.²⁷ 1931 őszén a fertálymesteri testület tevékeny részt vállalt az ínségakció szervezésében. Minden fertálymester a maga negyedében elkészítette a segélyre szorulókat kataszterét. A testület lépéseket tett, hogy az ínségakció során kiosztásra kerülő élelmiszereket az egri szövetkezeteknél szerezzék be, a szükséges ruházati cikkeket pedig egri kisiparosokkal készíttessék el, így segítve őket is. A központi választmány kérelmezte a városi képviselőtestülettől az egri szőlőbirtokosokat sújtó borfogyasztási adó eltörlésének támogatását az országos szerveknél. 1934-ben a családok egyben tartása érdekében hozott fontos határozatot a választmány, amikor kimondta, hogy ha a válni készülő házaspárok a különélést igazoló bizonyítvány kiállítását kéri a fertálymestertől, az ne adja ki rögtön, hanem iparkodjon rábeszélni a feleket az együttélésre, a házasság szentségének védelmére. Ilyen esetekben javasolták azt is, hogy a fertálymester küldje a viszálykodó feleket dr. Víz Miklós érseki titkár, kanonokhoz, aki minden lehetőséget megvizsgál majd a házassági kötelek fenntartása érdekében. 1935-ben határozott a testület arról, hogy minden fertálymester köteles lesz a negyedében lévő szobrok, feszületek és műemlékek állapotát figyelemmel kísérni, s ha romlásnak indulna valamelyik, jelezze a vezetőségnek, hogy illetékes helyen közbenjárhasson a tatarozás, kijavítás érdekében.²⁸ A Hatvan II. negyed 1940. február 9-én tartott fertálymesteri összejövetelén indítványozták a nagyválasztmány felé, hogy a Sőház utcát nyissák meg, a Szvorényi út aszfaltozását hosszabbítsák meg és állítsanak közutat a Kapás utca és a Szvorényi utca kereszteződésénél. „Amennyiben a város költségvetése megengedi, városszépítés és az idegenforgalom szempontjából a Telekessy utca és parkosíttassék.”²⁹

1935-től szerkesztették meg az egyes lelépő fertálymesterek negyedeikben az év folyamán előfordult nevezetesebb eseményekről jelentéseiket. Ezekből szemléletesen kiderül, hogy az egyes negyedek fertálymesterei testületileg részt vettek a városrészek egyházi és polgári rendezvényein, de tükrözik azt a sokrétű tevékenységet is, amelyet a negyed lakossága érdekében végeztek. A Cifrasánc fertály 1937. február 3-án kelt jegyzőkönyve szerint 1936-ban a február 9-i eskütételt követően a kerület negyedmesterei együttesen megjelentek a servita rend nagyszombat esti feltámadási ünnepélyén, és a körmenetben hat tag lámpával kísérte az oltáriszentséget. Húsvét második napján, a negyed búcsúján is teljes

²⁷ Breznay Imre 1939. 25.

²⁸ Breznay Imre 1939. 57–61.

²⁹ DIV 81.28.1

létszámban jelentek meg a fertálmesterek a körmeneten hat lámpással. Ekkor szentelték fel a negyed új gyászlobogóját, amellyel majd minden elhunyt negyedmester és negyedmesterné temetésére felvonulnak. Julius 2-án a székesegyházból kivonultak a Szent Donát szoborhoz, és részt vettek azon a szentmisén, amelyen a jégveréstől és más elemi csapástól való védelemért imádkoztak. A karácsonyi szentmiséken 6-6 tag képviselte a negyed fertálmestereit a szervtár templomában. „Negyedmesterünk az elmúlt évben mindenegyes alkalomkor, amikor a központi testület elnöksége kijelölte, teljes díszben megjelent és pedig nagyszombati feltámadási körmeneten, Úrnapi körmeneten, Trianoni emlékmű felavatásán, Török kanonok úr beiktatásán, Jézus szíve körmeneten, Dobó ezrednap ünnepén és a fertálmesteri gyászmisén. Negyedmesterünk ez évben is szigorúan felügyelt a rendre, több ízben lépéseket tett egyes utak kiépítésére, elhanyagolt árkok kitisztítására, hiányzó éjjeli világítás pótlására... Ezen közbenjárását siker koronázta. Igen sok esetben adott igazolványt különféle ügyekben um. passzusok kiadására, örlési engedélyek kiadásához OTI hátralékok elengedése ügyében és azonkívül a szegényeket támogatta azáltal, hogy azoknak teljes vagyontalanságát igazolta az Érsekségnél díjtalanul kiszolgáltatandó fa segítség ügyében.”³⁰ A Hatvan II. negyed jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy az ünnepségeken a fertályt képviselő mesterek önkéntes jelentkezés alapján kapták meg a beosztásukat a negyedet képviselő elnöktől, amit a mindenkori fertálmesternél lévő szolgálati könyvbe is beírtak. Az új negyedmester feladata, hogy a részvételre beosztottakat az ünnep előtt a szolgálatukra emlékeztesse.³¹ Az egyes negyedekben az új fertálmester megválasztásakor jelölték ki azt a két kiérdemesült negyedmestert, a kísértőt vagy keresztapát, illetve a két gyertyást, akik az újonnan megválasztott személyt a székesegyházi szentmisére és az ünnepélyes avatásra elkísérték. Eger város II. kerületében 1943. január 27-én dr. Halmos Béla új fertálmester mellé Breznay Imre elnök Halasi Jánost és Losonczi Sándort kísértőnek, ifj. Brindza Bélát és Köböl Mihályt pedig gyertyásoknak jelölte ki.³²

A Cifrasánc negyed naplóinak beszámolóiból további részleteket tudhatunk meg a fertálmester tevékenységéről, jótekonyságáról. Az 1937. évi beszámolóban Tóth József negyedmester a húsvét másodnapján a Szent Donát temetőben megtartott búcsút követően látta vendégül lakásán a körmeneten részt vevő testületi tagokat. Itt tett egy olyan javaslatot, hogy a jövőben a búcsú alkalmával a negyed kiérdemesült fertálmesterei tetőtől talpig ruházzanak fel egy vallásos és hazafias sokgyermekes családból egy fiút vagy lányt. Ehhez elsőként 20 pengőt ajánlott fel, amihez mások is csatlakoztak. Kikötötték, hogy az adomány nem lehet kevesebb 50 fillérnél. Ebben az évben Török Ferenc első áldozó vette magához az így kapott új ruhájában az oltáriszentséget. Október 11, 12 és 13-án

³⁰ DIV 2009.2.1

³¹ 1942-1943, 1949. DIV 81.28.1

³² DIV 81.39.1

Terménybetakarítási Ünnepeken a szegények részére rendezett gyűjtésen vett részt a Cifrasánc negyedmesteri testülete, de a tehetősebbek „fásultságának” köszönhetően nem sok eredménnyel. Intézkedett a fertálmester utak rendbehozásáról, árkok kitisztításáról, átjáró híd kijavításáról, valamint a Tetemvár utcai úttest alatt létesült omladék befalazásáról. 84 esetben adott ki igazolványokat: 41 saját nevelésű sertés igazolására, házastársak különélését tanúsító 2 igazolvány, 3 öröklési jogosítvány, 6 OTI táppénz kifizetésére, 2 igazolás egy szobakonyhas lakás házadó mérséklésére, 24 igazolvány keresetnélküli szegény családoknak hulladékfa szedésre, 4 esetben igazolta Németországba mezőgazdasági summás munkára jelentkezők helyben lakását.³³

A II. világháború éveiben a fertálmester állította ki a cukor és petróleum jegyek igénylésére jogosító igazolásokat, a Hatvan II. negyedben pedig 1944-ben úgy döntött a fertálmesteri testület, hogy a temetési koszorúkra szedett pénzt, 100 pengőt juttassák a hadiárvának.³⁴ Természetesen a fertálmesterek testületileg rész vettek 1940. november 26-án az Erdélyből hazatérő egri háziezred ünnepélyes fogadtatásán, de felsorolták a jegyzőkönyvekben a bevonult fertálmesterek nevét is.³⁵

1948-ban két közérdekű gyűjtésben vett részt a Maklár I. negyed fertálmesteri testülete. Az egyik a Szegénygondozó részére évente szokásos gyűjtés, amely két napon át tartott és a legjobb eredménnyel zárult, mert 87 ft készpénzt és két kocsi természetbeni adományt eredményezett. A Mentő Egyesület részére is gyűjtöttek 165 ft-ot, s ez meghaladta a többi negyed gyűjtési eredményét.³⁶

A fenti példák szerint a 20. század első felében a fertálmestereknek komoly közvetítő szerepük volt a lakosság és a város vezetősége között. Ennek hivatalos elismerését is jelentette a város II. negyedének 1935. január 10-i fertálmesteri ülésén elhangzott beszámoló egyik bejelentése. Eszerint a negyed fertálmesteri testületének elnöke, Halasi János és Kánya Gyula fertálmester a többiek megbízásából felkeresték dr. Kürti Menyhértet, az Egri Fertálmesteri Testület elnökét. Kérték, hogy tegyen lépéseket a város vezetőségénél annak érdekében, miszerint a fertálmesterek részt vehessenek a városi képviselőtestület ülésein. Ezzel az a céljuk, hogy az ott elhangzottakról tájékoztatni tudják a negyedek lakosságát, és érvényesíthessék a döntéseket, amivel a város érdekeit kívánják szolgálni. Az elnöknek sikerült kieszközölnie a „fertálmesteri padot”, ahol a résztvevők helyet foglalhattak.³⁷

³³ DIV 2009.2.1

³⁴ DIV 2009.2.1.; 81.28.1

³⁵ DIV 2009.2.1

³⁶ DIV 2009.1.1

³⁷ DIV 81.39.1

2. kép. Kánya Gyula fertálymester és felesége. 1934. DIV 81.39.1.

A fertálymesteri tisztség rangját és társadalmi elismertségét jelzi, hogy a téma jó ismerője és 1935-ben a város II. negyedében megválasztott fertálymester, Breznay Imre ny. tanítóképző igazgató 1936. január 29-én du 5 órakor előadást tartott az egri fertálymesterségről a budapesti stúdióban. Az előadás jegyzőkönyvben rögzített célja, hogy „evvel fölkeltsse az ország érdeklődését az intézmény iránt.”³⁸ A lehetőség viszonzásaként az 1937. január 27-én megtartott fertálymesteri összejövetelen elfogadták Breznay javaslatát, hogy a rádió igazgatóságának testületileg küldjenek fel „egy-egy remekbe készített kis hordót tele tőtetve egri bikavérrel, a hordokat Ruppert Antal kádár mester készítette szob-

³⁸ DIV 81.39.1

rázmunkával ellátva, a bikavér pedig a Ciszterek pincéjéből folyt bele méltóságos Kürty Menyhért igazgató úr által díjtalanul.”³⁹ Az egri fertálymesterek 1930-as évekre jellemző tevékenységét legjobban Breznay Imre említett rádió-előadásának egy részletével szemléltethetjük.⁴⁰

„Mióta a városi hivatalokról és azok munkaköréről törvények intézkednek, a fertálymesterek hivatali jelentősége mind kisebb lett. Ma már inkább csak tisztességes társadalmi tevékenységgé változott s hivatalos ténykedésükből annyi maradt meg, hogy ők a negyedek szószólói a városi hatóság előtt. Különösebb gondot fordítanak a kerületükben élő árvákra, özvegyekre és hadi rokkantakra. Negyedük szegényei, elhagyottabbjai ma is szívesen keresik föl fertálymesterüket minden ügyes-bajos dolgukban, hogy tanácsot és segítséget kérjenek tőle. Ők gyűjtenek hazafias és jótékony célokra; figyelik negyedeik hangulatát és szükségleteit. Följegyzik a kerületükben történt nevezetesebb eseményeket, amelyeket azután a testület jegyzője egységes egésszé foglal az esztendő végén. Evvel megvetik az újabb város-történet alapjait és hiteles anyagot adnak az utókór számára. Adott esetekben hivatalos bizonyítványt állíthatnak ki és pecsétjükkel látják el. Joguk van részt venni a város képviselőtestületének gyűlésein még akkor is, ha egyébként nem tagjai a képviselőtestületnek. Olyan közvetítő szerepük van tehát a lakosság és a város vezetősége között, amely szerepet mindenki becsül és tisztel.”

A fertálymesterek jelentőségét és lokális társadalmi beágyazottságát tükrözik az 1939-es adatok. Ekkor összesen 275 negyedmesterviselet polgár, valamint 14 tényleges fertálymester, mindösszesen 289 fő alkotta a fertálymesteri testületet, akik családtagjaikkal komoly bázist jelentettek a tisztség fennmaradásához.⁴¹

Az egyes negyedek ügyes-bajos dolgaiban eljáró fertálymesterek a 20. század közepéig állandó szereplői voltak a város társadalmi, politikai és egyházi rendezvényeinek. Az erről idézett példákat kiegészíthetjük egy idegenforgalmi programmal. Az 1933 októberében tartott Bor-hét szüreti felvonulásán is megjelentek díszes felszerelésükben a tényleges fertálymesterek, kifejezésre juttatva az intézmény érdekességeit, tipikus egri jellegzetességét. Ezt örökölte meg egy fénykép és a Fertálymesteri Testület titkári jelentése mintegy összefoglalva a tisztség jelentőségét.⁴² „A Borhét megnyitó ünnepségére Egerbe érkezett rengeteg idegennek, a nagyszámú politikai s közéleti hatalmasságnak éppen úgy, mint a filléres gyors látványosságra éhes ezreinek érezniök kellett, hogy a szüreti felvonulásnak tekintélyes számú fertálymester-csoportja, élén a tizenkét – köpönyeges és szalagos-botos – hivatalban lévő fertálymesterrel s a sorokban országgyűlési képviselő, pap, tanár, kereskedő, iparos, földműves a legszebb testvériségben felvonulva nem mókás szüreti csoport, alkalmoszerűen felöltözött társa-

³⁹ DIV 81.39.1

⁴⁰ Breznay Imre 1939. 10.

⁴¹ Breznay Imre 1939. 76.

⁴² Breznay Imre 1939. 58–59.

ság, hanem az egri fertrálmesterek városunk 3-4 évszázados történelmét vitték soraik között, s a polgári öntudat és megbecsülés szellemével lépkedtek a városon keresztül: vállukon a hivatali méltóság palástjával s kezökben a közigazgatási hatalom szalagos botjával.”

3. kép. Fertálmesterek a szüreti felvonuláson. 1933.
DIV Történeti Adattár

A vizsgált negyedmesteri naplók utolsó jegyzőkönyvei 1949 februárjában születtek. Ekkor még az évszázados hagyomány szerint választották meg az új fertálmestereket, adták át a negyed pénztárát. Tanulságos felidézni a Hatvan II. negyed 1949. február 9-én, az új fertálmester, Luzsi József lakásán tartott jó hangulatú összejövetel jegyzőkönyvének végét. Itt olvashatjuk a Sebe József által elénekelt két helyi nóta szövegét, amelyet az utókor számára feljegyzésre méltónak találtak. A jegyzőkönyv vezetője szerint „Pálok barátom uram által elmondott régi zamatú rigmust remélem a következő év jegyzőkönyvében örökíthetjük meg.”⁴³ Erre azonban már nem kerülhetett sor, hiszen az új hatalom a többi civil szervezettel együtt a fertálmesteri intézményt is megszüntette. A rendszerváltás után – a régi hagyományokat felelevenítve – került sor újraélesztésére.

⁴³ DIV 81.28.1

Sipos Levente

RUDNYÁNSZKY ENDRE

Rudnyánszky Endre a magyar történelem rejtélyes személyiségei közé tartozik. Forradalmár vagy politikai kalandor? Áldozat vagy sikkasztó? Képességei vagy a véletlen sodorta a történelem színpadára? A történeti források szűkössége miatt nem könnyű választani, s az „is, is” szintén lehet válasz. Nem egyszerű feladat képet adni életútjáról. Szinte azt lehet állítani, hogy élete 33 éves koráig egy nagy fehér folt, amelyet alig színez néhány halvány vonal és pont. Utána következik életének kiemelkedő négyéves szakasza, amelyről színes kép festhető, aprólékos részletekkel, majd egy bő húsz évig tartó drámai, sötét színű periódussal folytatódik és zárul le élete. Ahhoz képest, hogy négy éven át jelentékeny történelmi személyiség volt, szűkkeblűen bánt vele a történetírás.¹

Nemesi, értelmiségi, római katolikus családban született. Nagyapja honvédfőhadnagy volt az 1848/1849-es szabadságharcban. Apja, Rudnyánszky Gyula jogi tanulmányokat folytatott Pozsonyban, azt félbeszakítva csak az irodalomnak élt. Gazdag életműve sokféle műfajú írásból tevődött össze. Volt hírlapíró és lapszerkesztő is. Hazafias versei olykor a pártpolitikai költészetbe csaptak át. Politika, Fekete-sárga című verseit röplap formájában jelentette meg, s merész szókimondásáért rövid időre börtönbüntetésre ítélték lázadás címén. Anyja, Réthy Laura színésznő, operettprimadonna volt.

Ilyen művészi légkörű környezetbe született Endre 1884-ben, az itthoni szakirodalom szerint Budapesten, szovjet forrás szerint Aradon.² Egy osztálytársának visszaemlékezése szerint a III. és IV. osztályt együtt végezték Budapesten a VIII. kerületi Mária utcai elemi iskolában 1892 és 1894 között.³ Apja nyomdokain haladva jogot végzett és nem lépett jogi pályára, hanem újságíró lett. 1911-től az első világháborúig az *Aradi Közlönyt* szerkesztette. Ekkori politikai felfogása valójában nem ismeretes, bár nyilván hathattak rá a családi politikai ha-

¹ Köszönetemet fejezem ki Petrák Katalinnak, aki rendelkezésemre bocsátotta a birtokában levő, Rudnyánszkyra vonatkozó adatokat, és felhívta a figyelmemet öt érintő forrásokra.

² A magyar szakirodalomban egy kivétel van: Borsányi György szerint Erdélyben született. (Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 54.) A rendőrségi nyilvántartó 1942-es kötete szerint 1885-ben született Budapesten. 725.

³ Giszl Pál visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/g-27. 117–119.

gyományok. Arra nincs bizonyíték, amit a Munkásmozgalom-történeti Lexikon szócikke állított róla, hogy szociáldemokrata lett volna.⁴

Az első világháború a keleti frontra szőlította. Huszártisztként esett orosz fogságba.⁵ A Moszkvától délre, 90-100 km-re eső Szerpuhov város hadifogolytáborának lakója lett. Mint ismeretes, az elhúzódó világháború kimerítette Oroszországot, a társadalmi feszültségek 1917. február 23-án (a Gergely-naptár szerint március 8-án)⁶ a szentpétervári felkelésbe torkolltak. A cárizmus megdöntése után zavaros viszonyok alakultak ki, s végül a fegyveres felkelést szervező bolsevikok kerekedtek felül, november 7-én a fővárosban, november 16-án Moszkvában győzött a kommunista forradalom. A fejlemények a hadifogolytáborokra is hatással voltak. Egyes helyeken lazult a fegyelem, a foglyok szabadabban mozoghattak, munkát vállalhattak a táboron kívül, közvetlenebbül érintkezhetek a lakossággal.

A politikai viszonyok, az érintkezések a hadifogolylét körülményei a hazavágyó foglyok egy részében szimpátiát váltottak ki a forradalmak iránt, sőt egy töredékük azután csatlakozott is a békét hirdető szovjethatalomhoz. Rudnyánszkynek, aki iskolai és egyetemi tanulmányai során megtanult németül, jó nyelvére lehetett, hadifogsága alatt jól elsajátította az orosz nyelvet. Mint hadifogoly ő is kijárt a táborból a városba, a pályaudvar csomagmegőrzőjében dolgozott.⁷ Az orosz emberekkel való érintkezés minden bizonnyal hozzájárult, hogy a forradalom felé sodródott. Fontosabb tényező volt ebben, hogy a Moszkva környéki központi iparvidéken erősebb volt a bolsevikok hatása a hadifoglyokra, mint Oroszország más vidékein. S a februári forradalom után a hadifogoly-szervezkedés központja éppen Szerpuhov lett. A magyarok közül Holländer Sándor (civilben mérnök) volt a legaktívabb 1916–1917-ben, s 1917 májusában felvették a bolsevik pártba. Milei György egyik tanulmánya szerint már november 7. előtt Rudnyánszky is a párt tagja lett.⁸ Az bizonyos, hogy Holländerrel kapcsolatban állott, együtt mentek Moszkvába az ottani felkelés hírére, a Holländer által szervezett hadifogolyosztaggal együtt a felkelők támogatására.⁹

Abban, hogy kommunistává vált, forradalmi romantika, a társadalmi igazságtalanságok felismerése vezette? Kalandvágy munkált benne? A nyitott szemű, jó szimatú újságíró érdeklődése, hírehsége is vezérelte, amikor Moszkvába ment? A válasz visszaemlékezésének, mások hiteles tanúskodásának hiányában csak feltételes lehet. Az valószínűsíthető, hogy nem karrierizmus vezette csatlakozá-

⁴ Milei György is azt állítja róla (A lenini eszmék magyarországi terjedésének kezdeteiről. Párttörténeti Közlemények, 1977/3. 115.) bizonyítás nélkül, hogy a világháború előtt az MSZDP tagja volt.

⁵ Pierre Broué: Histoire de Internationale Communiste 1919–1943. Fayard, 1997. 1077.

⁶ Szovjet-Oroszország 1918. február 1-jén tért át a Gergely-naptár szerinti időszámításra.

⁷ Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Akadémiai Kiadó, 1970. 229.

⁸ Milei György: A leninizmushoz vezető út kezdetén. (Kun Béla az oroszországi forradalmakban, 1917–1918). Párttörténeti Közlemények, 1987/3. 73.

⁹ Józsa Antal: i. m. 306–315.

sában, hiszen 1917 novemberében semmi sem mutatott magas pozíció elérésének lehetőségére, sőt kockázatos volt a nyílt elköteleződés a kiélezett, bizonytalan politikai helyzetben. A döntő motívum feltételezhetően a háború okain, a társadalmi igazságtalanságokon való rágódás, háborús tapasztalatai, az emberi kiszolgáltatottsággal való szembesülés, a szenvedések látványa, a hadifogolyélet nyomorúságai voltak.

Borsányi György Kun Béláról írott könyvében így jellemezte őt: „A »megvadult kispolgár« ama típusához tartozott, akiben a háború apokalipszis összedöntötte régi világnézetének amúgy is gyenge pilléreit és a forradalom oldalára sodorta át. Kunnal szemben előnyt biztosított számára, hogy néhány héttel előbb érkezett [Pétervárra – S. L.], tehát a Bolsevik Párt illetékesei elsőként őt ismerték meg a magyarok közül... A munkásmozgalomban viszont lényegében újoncnak számított, marxista műveltsége néhány publicisztikai forrás ismeretére korlátozódott. De hasznosnak bizonyult szervezőkészsége, precizitása, mozgékony-sága.”¹⁰

A jó fellépésű újságíró Moszkvába érkezése, a történelmi véletlen olyan útra sodorta, amely egész további életét meghatározta. A moszkvai és a szerpuhovi magyar és más nemzetiségű hadifoglyok együtt kezdeményezték a hadifoglyok nagyobb szervezeti keretekbe tömörítését. 1917. december 3-án (16-án) 1200 hadifogoly gyűlést tartott Moszkvában, amelyen a magyarok nevében Rudnyánszky Endre szólalt fel. Ez már jelezte, hogy kezdett vezető szerepet játszani körükben, kezdett ismertté válni.

A *Nemzetközi Szocialista* beszámolója szerint¹¹ a gyűlés célja: „a kapitalizmus elleni küzdelemre egyesítsék az elnyomottak egy új, a háborúban született osztályát, a hadifoglyokat. Moszkvában, Szerpuhovban helyi jellegű szervezetek alakultak a hadifoglyok körében, és ezekből a szervezetekből indult ki a gondolat, hogy Moszkvában szélesebb körű munkásságra alakíttassék meg ilyen szervezet. E szervezkedés alapvetője volt a moszkvai hadifogolygyűlés.” Magyar nyelvű felszólalásában Rudnyánszky rámutatott, hogy „az orosz proletárok már elnyerték a kárpótlást a vérért és áldozatokért, amelyet ez a háború követelt. Kivívták – nem azt, amit a kapitalisták akartak elérni –, hanem kivívták azt, hogy a földmívesnek földje van, a munkást nem tartja többé olcsón bérelt rabnak a tőke, az uralom a néphez került, az egész társadalmi, állami és katonai élet demokratikussá, szocializálttá lett. A magyar földmívesnek éppúgy megvan a joga a földhöz, a magyar munkásnak és proletárnak szintúgy az élet és kormányzási rendszer szociálissá tételéhez. Az utat, amely ezekhez a jogokhoz vezet, megmutatta az orosz proletárság.”

¹⁰ Borsányi György: i. m. 54.

¹¹ *Nemzetközi Szocialista*, 1917. december 14. (17.) Közli: A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban (1917–1922). Dokumentumgyűjtemény. (A továbbiakban: A magyar internacionalisták...) Összeállította: Milei György, Józsa Antal, et al. Kossuth Könyvkiadó, 1967. I. k. 90–94.

Rövid idővel a gyűlés után a hadifoglyok országos szervezésének előmozdítása céljából Rudnyánszkyt és Holländert, aki szintén tudott oroszul, a fővárosba, Pétervárra hívták, illetve küldték Szerpuhovból. Egy sajtótörténeti feldolgozás szerint¹² Holländer kapcsolatba kerülve a Külügyi Népbiztossággal, kérte, hogy az orosz békefeltételek ismertetése, a hadifoglyok, a katonák közötti propaganda végett adjanak ki magyar újságot, s a támogatást megkapva ő hozta tető alá a *Nemzetközi Szocialista* első számát. Akár így történt, akár inkább fordítva: eleve a Külügyi Népbiztosság kezdeményezésére kerültek Pétervárra, s tőle kapták a megbízást először fordítói munkára, ugyanis a kormány egyes határozatait, a hadifoglyokat érintő információkat magyar nyelven volt értelme eljuttatni a magyarokhoz. Ezzel összefüggésben természetesen azonnal felmerülhetett a magyar nyelvű újság kiadása. A kivitelezésben Rudnyánszky kezdettől fogva részt vett, hiszen kettejük közül ő értett az újságkészítéshez. Mindenesetre az első számot nagyon gyorsan összeállították és már december 14-én (27-én) megjelent.

December 16-án (29-én) Péterváron ő elnökölt orosz és német nyelven a különböző nemzetiségű hadifoglyok gyűlésén, amelyen a *Nemzetközi Szocialista* részletes beszámolója szerint¹³ „megalakult a hadifoglyok pétervári szervezete is, amely arra van hivatva, hogy betöltse a központi összekapcsoló szerv szerepét a már megalakult vagy még a jövőben létesítendő hadifogoly szervezetek között.” Mint elnök „elsősorban a már megalakult moszkvai szervezet nevében köszöntötte az egybegyűlteket, majd rámutatott arra, hogy a szabad Oroszországban ma szabadabbak a hadifoglyok, mint talán otthon lehetnének, és szabadon elmondhatják véleményüket a háborúról. Ezt a szabadságot fel kell használni arra, hogy példát véve az orosz néptől, megbeszéljék a jövő feladatait és megszervezzék helyzetük jobbátételét a hadifoglyok.”

A bolsevik rendszer tisztában volt a kétmilliónyi hadifogoly (köztük több mint 500 000 magyar) jelentőségével egyfelől a szovjet hatalom megszilárdulása, másfelől abból a szempontból, hogy a hazatérő volt hadifoglyok a bolsevizmus bacilusait terjeszthetik, a világforradalom előkészítői lehetnek. Tudatosítani akarta bennük, hogy a szovjet állam a béke oldalán áll; a kisajátításokkal, a földosztással a társadalmi igazságosságot szolgálja; hazatérésüket a háborús viszonyok akadályozzák. Megnyerésükre súlyt helyeztek, s a kormányon belül a Külügyi Népbiztosság kapta azt a feladatot, hogy szervezze meg körükben a felvilágosító, agitációs munkát. A népbiztosságon létrehozták a Nemzetközi Propaganda Osztályt.

Ennek az osztálynak a munkatársa lett Rudnyánszky Endre 1917 decemberében, miként egy hónappal később a Szibériából Pétervárra érkező Kun Béla, aki

¹² Timár Ede: Igaz eszmék erejével... A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917–1945. Magyar Újságírók Szövetsége, 1976. 35.

¹³ Becsületes békét követelnek a hadifoglyok. Miting a Cirk Modernben. *Nemzetközi Szocialista*, [1917. december 20. (1917. január 1.)]. Rendkívüli kiadás.

szintén újságíró volt a világháború előtt. Ezen az osztályon dolgozott 1918. január végéig az amerikai John Reed újságíró, a Tíz nap, amely megrengette a világot című híres riportkönyv szerzője is. Az írásos propagandához pontosan olyan lelkes forradalmárookra, vállalkozó szellemű, nyitott szemű, tehetséges tollforgatókra volt szükség, mint ők hárman.

Az emigrációs múltú bolsevik vezetők beszéltek a világnyelveket, de magyarul egyetlen orosz bolsevik sem tudott, így a magyar anyanyelvű újságírókra különösen nagy szükség volt ahhoz, hogy a magyar hadifoglyokhoz és a front túloldalán álló katonákhoz eljusson az agitáció. Rudnyánszkyt mint az első, ennek az igénynek megfelelő értelmiségit szívesen fogadták a Külügyi Népbiztonságon.

A *Nemzetközi Szocialista* szerkesztősége is a népbiztosság épületében kapott helyet (a szerkesztőségi szoba ablakai a Téli Palotára néztek), s ez nemcsak azt biztosította, hogy Rudnyánszky hozzájusson az oda befutó külföldi sajtóhoz, például a magyarországi *Pester Lloyd*-hoz, a háború, a béketárgyalások és általában a diplomáciai élet, a külpolitika híreihez, hanem arra is alkalma nyílt, hogy személyes ismeretségbe kerüljön egyes bolsevik vezetőkkel. Azzal tisztában volt, hogy mozgalmi gyökerei, tapasztalatai nincsenek, marxista elméleti képzettsége egyelőre nagyon is felszínes. Ezért 1917–1918 telét arra is felhasználta, hogy nagy lendülettel vesse bele magát a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásába, egészítse ki hiányos ismereteit a marxizmusról, ismerje meg a bolsevik vezetők egyes írásait.

1917–1918 fordulójának szerkesztőségi életéről, az ott folytatott beszélgetésekről Szabó Pál, az újság és a röplapok egyik terjesztője írt visszaemlékezéseiben.¹⁴ Az 1960-as években, amikor Rudnyánszky még „fekete báránynak” számított, nem túl hízelgő módon így jellemezte: „165-170 centiméter magas, se kövér, se sovány, olyan »egy tucatból« ember volt.”¹⁵ Ha beszélgetett, nem nézett az ember szemébe, s a mondatai olyanok voltak, mintha iskolában felelt volna a tanár kérdésére. Azt mondta, aradi ügyvédjelölt, tartalékos főhadnagy. A rangja alapján 1917-ben tehát 28-30 éves lehetett. Valószínűleg se kommunista nem volt, se szociáldemokrata. A mozgalomról nem tudott sokat... Kedves fiú volt és szeretett volna jelentős is lenni – de azért láthatóan örült, amikor Kun Béla Petrográdra érkezett, és a nem rászabott kabátot lesegítette róla.” A szerkesztőségi beszélgetések vitáiról szólva megjegyezte: „Rudnyánszky nem sokszor szolt a vitába. Vagy nem tudott elég jól németül, vagy nem érdekelt.”¹⁶

¹⁴ PIL 867. f. 1/sz-88. 227. és 2.

¹⁵ Arca azon a fényképen látható, amelyen jólöltözötten a KMP zászlaja mellett áll a Vörös téren 1918. november 7-én (a kép baloldalán). E fénykép több kiadványban látható, pl. A magyar internacionalisták... I. kötetének 240–241. oldalai közötti képmellékletben.

¹⁶ Hasonlóan nyilatkozott 1957-ben Giszl Pál nyomdász, aki 1918-ban a Szociális Forradalom szedője volt: „Rudnyánszky kerülte a nyilvános szereplést és igyekezett mindig a háttérben maradni.” (PIL 867. f. 1/g-27.)

Amikor Péterváron közelebbről megismerkedett Kun Bélával, valóban belátta, hogy nem versenyezhet vele felkészültségben, mozgalmi tapasztalatokban, szónoki képességekben. A magyar kommunisták vezéréül sokkal alkalmasabb volt az ambiciózus Kun, ezért megelégedett mögötte a másodhegedűs szerepével, s bő három és fél éven keresztül zavartalanul és szorosan együttműködtek.

A *Nemzetközi Szocialistát* a 2. számtól Rudnyánszky egyedül, majd Kunnal kettesben szerkesztette, a cikkek többségét ők írták aláírás nélkül, így nem lehet szétválogatni őket. Az újság szerint¹⁷ a Népbiztosok Tanácsa, azaz a kormány kétmillió rubelt szavazott meg a nemzetközi propaganda céljaira, s ebből állították elő a hetente megjelenő magyar lapot, miként a hasonló jellegű, már a magyar előtt megjelenő németet vagy az utána kiadott cseh, román nyelvű újságot is. E lapok szerkesztési elveit, profilját a Külügyi Népbiztosság Nemzetközi Propaganda Osztálya szabta meg. Ingyenesen terjesztették, Oroszország sok fogolytáborába eljutott, sőt kis hányadát sikerült a front túlsó oldalán, Ukrajnában tartózkodó magyar katonákhoz eljuttatni.

Nemcsak az újságírók életkörülményei voltak rosszak – fűtetlen lakás, súlyos élelmiszerhiány –, a lapot is mostoha körülmények között készítették. Részben orosz és német nyelvű dokumentumokat, cikkeket fordítottak le a magyar olvasók számára. A hírek összegyűjtése, a tartalom, a mondanivaló formába öntése mellett technikai hiányosságokkal küszködtek, a tördelés, a nyomtatás nehézségekre ütközött.

Rudnyánszky és Kun a fizetésért végzett szerkesztőségi munka mellett részt vett a hadifoglyok közti egyéb szervezőmunkában is. 1918. február 17-én a pétervári hadifogolygyűlésen 2000 fő jelenlétében Rudnyánszky elnökölt (egy cseh társával együtt), és Kun tartott beszédet magyarul. E gyűlésen a különböző nemzetiségűek képviselőiből megalakították az országos központot, a hadifoglyok szociáldemokrata forradalmi központját. A központ címe ugyanúgy a Dvorcovaja tér 6. III. emelet (a Külügyi Népbiztosság épületében), mint a *Nemzetközi Szocialista* szerkesztőségé. A munka azonban itt nem indulhatott el igazán, mert február 18-án megszakadtak a béketárgyalások, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia megindította csapatait Oroszország ellen. Február 20-án a pétervári hadifoglyok tiltakozó gyűlést tartottak, amelyen ismét Rudnyánszky és egy cseh társa elnökölt. A gyűlésen elfogadott határozat hangsúlyozta: „A szovjet köztársaság sorsa mindenekelőtt a legszorosabban összefügg az eljövendő proletár világforradalommal, ezért minden hadifogoly feladata és kötelessége, hogy minden erővel és minden lehetséges eszközzel védje ezt a köztársaságot mindenféle merénylettel szemben.”¹⁸

A főváros fenyegetettsége miatt a szovjet kormány Pétervár evakuálása mellett döntött, a kormányhivatalok március 12-én átköltöztek az új fővárosban, Moszkvába. A Külügyi Népbiztossággal együtt Rudnyánszky és Kun is odaköl-

¹⁷ Nemzetközi szocialista propaganda. *Nemzetközi Szocialista*, 1917. december 21. (1918. január 3.)

¹⁸ Pravda, 1918. február 21. Közli: A magyar internacionalisták... I. k. 116–117.

tözött. A magyar szerkesztőség a Dresden Szállóban kapott helyiséget. A kritikus helyzetet jól átlátó Lenin és a „baloldali kommunisták” közötti éles vita után a Népbiztosok Tanácsa elnökének sikerült keresztülvinnie, hogy a lélegzetvételnyi időnyerés céljából fogadják el a németek roppant súlyos annexiós békefeltételeit. A békeszerződés új helyzetet teremtett a hadifoglyok szempontjából is. Rövidesen megkezdődött a tömeges hadifogolycsere. A békeszerződés megtiltotta a másik fél elleni hivatalos propagandát, s ennek a szovjet állam eleget is tett, megszüntette a Nemzetközi Propaganda Osztályt, a *Nemzetközi Szocialista* kiadását is. Azt viszont nem tilthatta meg a békeszerződés, hogy a hadifoglyok szervezeteket hozzanak létre érdekeik védelmében.

A magyar bolsevikok Moszkvában 1918. március 24-én megalakították az OK(b)P Magyar Kommunista Csoportját. Az OSZD(b)MP-t az 1918. március 6–8-án tartott VII. kongresszuson nevezték el Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártnak – hangsúlyozandó, szakít a szociáldemokráciával. Ugyanez a megfontolás vezette a magyarokat is. Az elnevezés azt is kifejezte, hogy nem a szovjet államszervezetbe épülnek be, hanem a párt struktúrájába, az orosz párt magyar szekciójaként.

A csoport elnöke Kun, titkára Pór Ernő, a kiadvállalat vezetője Rudnyánszky, a katonai szervezési ügyek intézője Szamuely Tibor lett. Kun és Pór március 25-én levélben¹⁹ tájékoztatta az OK(b)P Központi Bizottságát a csoport megalakulásáról, kérve felvételét az OK(b)P-be. Közölték, hogy hetente kétszer lapot kívánnak megjelentetni *Szociális Forradalom* címmel, amelynek célja „a kommunista eszmék terjesztése a hadifoglyok között Oroszországban, a proletárok és parasztok között Magyarországon – a szociális forradalmat segítő fegyveres felkelés érdekében.” A szerkesztést háromtagú bizottság végezte: Kun, Rudnyánszky, Szamuely Tibor (később helyette ideiglenesen Vántus Károly). Mindhárman egy sor cikket írtak a 14 000–20 000 példányban megjelenő újságba, a legtöbbet Kun. Minthogy szinte mindig aláírás nélküliek a cikkek, nem lehet kiválasztani Rudnyánszky írásait, legalábbis 1918. novemberéig.

A *Szociális Forradalom* esetében a lényeges nem is a szerzőség. Akik írtak bele, nagyon hasonló elméleti, politikai felfogást képviseltek. Rudnyánszky is, Kun is elsősorban Lenint tekintette az iránytűnek, de erősen hatottak rájuk az orosz „baloldali kommunisták” nézetei is 1918-ban. Mindketten elleneztek a német békefeltételek elfogadását.²⁰ Egy ideig ők is a „forradalmi háború” illúziójában éltek. A „baloldali kommunisták” az erőviszonyok reális felmérése nélkül a világforradalom gyors kitörésében bíztak. 1918 tavaszára–nyarára várták a kapitalista világrendszer összeomlásának kezdetét. Ehhez határozott nemzetközi forradalmi propagandát követeltek, aminek a *Szociális Forradalom* szerkesztői igyekeztek teljes mértékben eleget tenni. Nem értették meg a nemzeti kérdést, azt, hogy a haza védelme lehet jogos és igazságos, és ennek megfelelően

¹⁹ A magyar internacionalisták... I. k. 128–129.

²⁰ Mihályfalvy Pál visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/m-238. 23.

a háború is lehet jogos és igazságos. Gazdasági téren nem értették meg az államkapitalizmus szerepét a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. Nézeteiket erőteljesen kritizálta Lenin 1918. május 5. keltezésű A „baloldali” gyermekbetegségről és a kispolgáriasságról című pamfletjében, hangsúlyozva, hogy „hiba volna, ha szabad teret adnánk a szájhősöknek és a frázispu-fogatóknak, akik engedik magukat elragadtatni a »ragyogó« forradalmiságtól, de akik következetes, megfontolt, körültekintő, a legnehezebb átmenetet is figyelembe vevő forradalmi munkára nem képesek.”²¹ Miként Lenin más 1918-as megnyilatkozásait, Kun, Rudnyánszky és társaik nyilván ezt az írást is áttanulmányozták és igyekeztek megszívlelni, de helyzetükből fakadó türelmetlenségüket nem tudták levetkőzni. Messianisztikus küldetéstudat kerítette hatalmába őket, az adott szituáció és a várható fejlemények tárgyilagos elemzésére nem voltak képesek. A balos túlzásokra való hajlamuk a következő években is megmaradt. Az ilyen túlzások egyik kevésbé veszélyes megnyilvánulása volt a hadifoglyok közötti agitáció, a frontpropaganda jelentőségének eltúlzása.

Buharin kapta feladatul, hogy segítse a magyar kommunista csoportot, amely valójában kis létszámú volt: 1918 áprilisában Moszkvában a megalakulás után kb. 30 ember, egy augusztusi jelentés szerint Moszkvában 45 fő, Oroszország egyéb európai területein kb. 300 fő volt a magyar kommunista sejtek, csoportok össztagszáma,²² de hatásuk sok ezernyi hadifoglyra kiterjedt. Buharin volt 1917 decemberétől a *Pravda* szerkesztője, a sajtó- és a propaganda vonalán meghatározó személyiség. A magyar kommunisták közül Rudnyánszkyra és Kunra gyakorolta a legerősebb eszmei hatást. Személy szerint is közel került hozzájuk, esténként gyakran meglátogatta őket a szerkesztőségben egy kis eszmecserére. Rudnyánszky nemcsak az újság szerkesztésével összefüggésben került vele munkakapcsolatba, hanem a magyar kiadóhivatal vezetőjeként és a magyar nyelvű brosúrák, füzetek kiadásának ügyében. 1918. április 3-án megjelent első számába cikket írt Miért vagyunk kommunisták? címmel. S a legkevésbé sem mellékes, hogy feleségül vette Buharin húgát!²³ Hasonló rokoni kapcsolatról nem tudok a legfelső szovjet vezetők családjai és a magyar emigránsok viszonylatában.

Rudnyánszkyknak nem voltak teoretikusi képességei, viszont a teoretikusok, vezető szovjet politikusok műveinek, felfogásának népszerűsítésére sokoldalú,

²¹ Lenin Művei 27. k. Szikra, Budapest, 1952. 347.

²² A magyar internacionalisták... I. k. 229.

²³ Pierre Broué: i. m. 1077.; Benedek István Gábor: Rudnyánszky Endre különös élete. Népszabadság, 1987. november 7. – Buharin moszkvai születésű volt, ott éltek szülei, testvérei, így ismerkedhetett meg az 1918 márciusától 1921 őszéig Moszkvában lakó magyar újságíró Buharin húgával. Házasságukból egy gyermek született. Rudnyánszky házasságáról később hamis hírek keltek szárnyra. A már említett Szabó Pál jóval később azt hallotta, hogy „Rudnyánszky – állítólag – Lenin nővérét vette feleségül.” (PIL 867. f. 1/sz-88.) A Budapesti Hírlap 1929. november 24-i számában Sági Pál Népbiztosok tündöklése és bukása című cikkében azt írta, hogy Rudnyánszky egy orosz népbiztos lányát vette feleségül.

szorgalmas munkát végzett. A kiadványügyek felelőseként elsősorban ő tervezte, gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá az OK(b)P Magyar Csoportjának kiadványait: brosrákat, füzeteket, röpiratokat 1918 és 1921 között. Az igényesebb műveket a Kommunista Könyvtár sorozatban adták ki: Lenin, Marx, Engels, Buharin, Preobrazsenszkij egyes írásait, de Kun, Szántó Béla, Rudnyánszky neve is előfordul a szerzők között. A Forradalmi Írások sorozatban egy-egy konkrét kérdést népszerűsítő stílusban ismertető rövid, 10-20 oldalas füzetek jelentek meg úgy, hogy azokat az elemi iskolát végzett hadifoglyok, katonák is megérték. 1920 végéig az első sorozatban 18, a másodikban 33 kiadvány jelent meg.

A Kommunista Könyvtár sorozatban egy kötettel jelentkezett Rudnyánszky 1920-ban. A mi pártunk c. írás a novemberi forradalom harmadik évfordulójára készült összefoglaló az OK(b)P történetéről. A párt történetét összekapcsolva napirenden levő feladataival túlfutott pátosszal hangsúlyozta: „Pártunknak ez a kiapasztathatlan, mindenhová erőt adó, mindenhová életet sugárzó ereje teszi azzá a kommunista pártot, ami: a proletár világforradalom hivatott előharcosává, megszervezőjévé, vezérévé... s akik készek magukra venni mindazt a munkát, szenvedést, elszántságot, harcot, amellyel a pártunk útján haladás velejár, azok elmondhatják: *ez a párt, a kommunista párt a mi pártunk.*”²⁴

A Forradalmi Írások sorozatban nyolc írása jelent meg. Az 1918 decemberében közreadott Árulók tanácsai és munkástanácsok c. füzetben arra figyelmeztetett, hogy a szociáldemokraták megpróbálják befolyásuk alá vonni, kisajátítani a polgári demokratikus forradalom nyomán megalakult munkás-, paraszt- és katonatanácsokat, majd rámutatott a munkástanácsok hasznosságára a proletárforradalom, a proletárdiktatúra felépítésében. 1919. február végén jelentette meg Politikai pártok Magyarországon c. füzetét, amely kritikus hangvétellel rövid ismertetést ad az őszirózsás forradalom utáni hazai pártokról.

A tanácsköztársasággal két füzetben foglalkozott. 1919-ben Kijevben és Moszkvában is megjelent Tanácsmagyarország gazdasági helyzete c. írása. Majd 1920 első felében Vörös Magyarország címmel foglalta össze véleményét a tanácsköztársaság kikiáltásának és megdöntésének okairól. Célja igazából nem a kommunista mozgalom számára hasznosítható tanulságok levonása volt. A rövid terjedelem eleve lehetetlenné tette az árnyalt tárgyalást, s ehhez képest is egyoldalúan, erősen eltúlozva kritikáját, szinte minden baj okának az MSZDP vezetőit állította be az őszirózsás forradalomtól a proletárdiktatúráig vezető fejlemények bemutatásánál. A tanácsköztársaság nehézségeit, bukásának okait vizsgálva szintén főleg őket kárhoztatta, csupán megemlítette a külpolitikai, nemzetközi tényezőket. A kommunisták hibáját mindössze abban látta, hogy a KMP egyesült az MSZDP-vel, ahelyett, hogy megtartva a szervezeti önállóságot, csak szövetséget kötöttek volna vele.

²⁴ Rudnyánszky Endre: A mi pártunk. Az OK(b)P Magyar Agitációs Osztályai Központi Irodájának kiadása, Moszkva, 1920. 31–32.

A pártegyesülés valójában szükséges volt a proletárhatalom fenntartása szempontjából, az erőviszonyok reális felmérésén alapult. A tényleges hibákat (pl. a túl gyors szocializálás eltúlzott méreteit, a földosztás helyett a termelőszövetkezetek létesítésének forszírozását, a hétköznapi életet feleslegesen felforgató intézkedéseket viszont – társaihoz hasonlóan – Rudnyánszky sem vette észre.

Szamuely Tibor halálának első évfordulóján, 1920. augusztus 1-jén Moszkvában gyászünnepeket rendeztek, melyen leleplezték emléktábláját, majd Rudnyánszky méltatta tevékenységét, a forradalom nemes lovagjának (!) nevezte őt. Beszédét füzetnyire bővítve kiadta a Forradalmi Írások sorozatban. Ugyanekkor, 1920 augusztusában hagyta el a nyomdát Képeskönyv Horthyországról c. írása, amelyben közvetlen stílusban, tegeződve szólította meg a hazatérő volt hadifoglyokat, felkészítve arra, hogy a fehérterror tobzódása fogadja őket. A füzet különlegessége, hogy hat tusrajz illusztrálja a mondanivalót. Egy másik füzetben ugyancsak tegeződve (Mit akarsz a lengyel fronton? /Vörös izenet a Horthy-katonáknak/) 1920 nyarán a magyar katonákat már előre igyekezett lebeszélteni arról, hogy harcoljanak a lengyel–szovjet háborúban.

Buharinnal közös szerzőségben jelent meg Hol az igazi igazság? c. füzete 1920 tavaszán.²⁵ Valójában Buharin ötletét használta fel, szövegét írta át, adaptálta magyar talajra. A párbeszéd formájú, szépirodalmias történetben Munkás Miska, a csepeli munkás, a volt vöröskatona a tanácsköztársaság leverését követő időben Amerikába kerül, összetalálkozik régi ismerősével, a kivándorolt Józan Jóskaival. Beszélgetésük során összehasonlítják a szocializmust és a kapitalizmust, s az összevetésből minden tekintetben a szocializmus kerül ki győztesen.

Saját füzeteinél fontosabb része volt Rudnyánszky munkálkodásának a magyar kommunisták szempontjából fordítói tevékenysége abban a korai időszakban, amikor az orosz bolsevikok írásait, beleértve Lenint is, nemigen ismerték.

A hozzá közelálló Buharinnak szinte kizárólag ő volt a fordítója. Először A kommunisták (bolsevikiek) programja c. 1918 májusában készített munkáját fordította le, amelyhez a szerző írt előszót 1918 augusztusában, s szeptember 1-jén jelent meg először, majd még két kiadásban 1918–1919-ben, 1921-ben a negyedik. Ez önmagában is jelzi, hogy e népszerű stílusban megírt könyvecske nagy sikert aratott, sokan belőle ismerték meg a bolsevizmust. Rudnyánszky maga is sokat meríthetett belőle. Buharinnak még három könyvét fordította le, a Preobrazsenszkijel közösen írottat 339 oldalon.

Nagy munkabírársra valló fordítói munkásságának egyéb eredményei is voltak: Lenin műveiből öt kötet jelent meg az ő fordításában, s még további kilenc, más szerzőktől származó broszúra és füzet fordítása köthető az ő nevéhez.

Weisz Lajos, az OK(b)P pétervári magyar szekciójának titkára mesélte visszaemlékezésében, hogy amikor 1920 júliusában a KI II. kongresszusának meg-

²⁵ A füzet címe a korabeli reklámokban Hol az igazi szabadság?, s a szövegből egyértelműen kitűnik, hogy ez a helyes cím, nem az, amely a címlapon olvasható.

nyitása utáni napon hadifogolygyűlést tartottak a KI vezérkara, kongresszusi küldöttek jelenlétében, Rudnyánszky arra buzdította őt, hogy szólaljon fel a magyarok nevében. Azzal indokolta, hogy nem ő szónokol, hogy „nem tud ilyen közönség előtt felszólalni, mert nagyon gyenge a hangja, csak teremben tud beszélni, vagy egy zárt helyiségben előadást tartani.”²⁶ Tehát ha nem is voltak néptribuni képességei, vállalkozott egy-egy gyűlés elnöki levezetésére, részt vállalt a szóbeli agitációs és oktató munkából.

Az OK(b)P Magyar Csoportja megalakulásakor célul tűzte ki agitátorképző tanfolyamok szervezését, hogy a végzett hallgatók szervezzék, vezessék a magyar kommunista mozgalmat. A tanfolyamok előadói Vántus Károly tanfolyamvezető, Kun, Szamuely és Rudnyánszky voltak. A tananyagban orosz és magyar munkásmozgalom-történeti és elméleti témák szerepeltek. Intenzív oktatás folyt: az első négy héten délelőtt előadások, kötelező jegyzeteléssel, délután egymás közötti vita, másnap kikérdezés. Az utolsó két héten gyakorlati agitáció is folyt: Moszkva környéki hadifogolytáborokban, munkahelyeken gyakorolták a hallgatóság előtti beszédet. A bentlakásos iskola a Kreml egyik épületében volt. Egy résztvevő szerint a hallgatók és az előadók is a Kremlben laktak a tanfolyam alatt.²⁷

A magyar csoport 1918. augusztusi munkájáról szóló jelentésben Rudnyánszky és Vántus azt írta, hogy a moszkvai csoport és a tanfolyam minden tagja állandó hadkészültségben van a polgárháború miatt, és a Kreml parancsnokának irányítása alatt tevékenykedik.²⁸ Voltak, akik (pl. Kun és Szamuely) tevőlegesen részt vettek a fegyveres harcokban, Rudnyánszky sohasem tartozott közéjük. Az első tanfolyam, 1918. május 4-én kezdődött, a negyedik októberben fejeződött be. A tanfolyamok után összesen több mint százan végezték az agitációs és szervezőmunkát. Közülük novemberig 20-at küldtek Magyarországra, novemberben viszont további 60-at.

Ez összefüggött a magyarországi politikai helyzet alapvető megváltozásával, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával, a polgári demokratikus forradalommal. Október 24-én értekezletet tartottak az Oroszországban levő magyar kommunisták. Elvi kiáltvánnyal fordultak Magyarország népéhez, ragadja meg a hatalmat, építse ki a proletárdiktatúrát. Felsorolta azokat a szélsőradikális intézkedéseket, amelyek ezt eredményezik. November 4-én újabb értekezlet volt a Dresden Szállóban. Kimondták a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulását, kivételekkel hazatérésre kötelezték a kommunistákat, hogy a proletárforradalomért küzdjenek. A hazatérők játszották a döntő szerepet a KMP tényleges létrehozásában november 24-én. Az elfogadott határozat – tekintettel arra, hogy egyelőre még nagyszámú hadifogoly volt Szovjet-Oroszországban –

²⁶ Weisz Lajos: A petrográdi magyar kommunista szekció élén. 1920–1921. In: Tanúságtevők. 3/a. k. Vál. és szerk.: Milei György és Petrák Katalin. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 428.

²⁷ Kovács János: Az első magyar kommunista pártiskola, Kreml, 1918. Uo. 139.

²⁸ A magyar internacionalisták... I. k. 229.

szükségesnek tartotta az OK(b)P Magyar Csoportjának további fenntartását, a KMP oroszországi képviselőjeként pedig a Külföldi Iroda létrehozását.²⁹

Rudnyánszky Moszkvában maradt, s ő, aki addig Kun helyettesének számított, a Magyarországra utazó Kun Béla örökébe lépett. Az OK(b)P Magyar Csoportjának vezetője lett, sőt őt választották az OK(b)P Külföldi Csoportjai Föderációjának elnökévé is.³⁰ Ezt a posztot az 1918. áprilisi hadifogoly-kongresszus után, májustól Kun töltötte be. Tehát Rudnyánszky nemcsak a magyar, hanem az összes oroszországi külföldi kommunista csoport összefogó szervezetének élére került. Emellett a KMP héttagú Külföldi Irodájának tagjává választották a november 4-i értekezleten. Mindezzel megkezdődött életének három évig tartó politikusi szakasza.

A magyar hadifoglyok többsége erre az időre hazatért (kb. 300 000 fő), de ha az 1915–1918 között a hadifogságban elpusztult sokezer embert leszámítjuk is, mintegy 150 000-en voltak még orosz földön. A magyar csoport munkájának súlypontja elmozdult hazatérésük előmozdítása felé, továbbá internacionalista katonák toborzására a Vörös Hadseregbe a polgárháborús viszonyok miatt. Rudnyánszky még a Moszkva közelében fekvő andronovszki tiszti fogolytáborba is elment agitálni (sikertelenül), hiszen a hadseregben nagy hiány volt képzett parancsnokokban. Hasonlóak voltak a teendők a nem magyar csoportokban is, mert a világforradalom közeli kitörését várták a közép- és kelet-európai térségben.

A Föderációnak 1918 tavaszától tevékeny szerepet szántak a majd megalakítandó III. Internacionálé előkészítésében. 1919 elejétől aztán közvetlenül napirendre került a Kommunista Internacionálé létrehozása. 1919. január 1-jén nyolc kommunista szervezet, köztük a KMP Rudnyánszky vezette Külföldi Irodája nyilatkozatot bocsátott ki, melyben szükségesnek nyilvánították a Komintern első kongresszusának összehívását, megnevezve a 36 meghívandó szervezetet. A dokumentum 15 pontban fogalmazta meg azokat a célokat és elveket, amelyek elfogadása a csatlakozás feltétele volt.³¹

A kommunista szervezetek 1919. március 2. és 6. közötti első nemzetközi tanácskozásán tevékeny szerepe volt Rudnyánszkynek. Az első naptól kezdve vitakérdés volt, hogy konferenciának vagy ahogy a többség akarta, a KI I. kongresszusának minősítsék-e a tanácskozást. A március 4-i ülésnapon harmadmagá-

²⁹ A két dokumentumot közli Milei György: Az OK(b)P Magyar Csoportja a KMP megalakításáért. *Párttörténeti Közlemények*, 1964/2. 160–171.

³⁰ A magyar internacionalisták... I. k. 272.

³¹ Közli a Szociális Forradalom 1919. január 8-i száma A Kommunista Internacionálé első kongresszusa címmel. A budapesti Vörös Újság 1919. január 30-i száma Az első kommunista Internacionálé összehívása címmel egy olyan szövegvariánst közöl, melynek utolsó mondata: „Mindezt megfontolva, amit fent kifejtettünk, javasoljuk a testvérpártoknak és szervezeteknek, hogy tűzzék napirendre a Kommunista Internacionálé összehívását.” Részben eltérnek az aláíró szervezetek és nevek is olvashatók: Lenin, Trockij, Kun (a KMP és nem a KMP Külföldi Irodájának nevében), Racovskí, Marchlewski, valamint gyászkeretben Liebknecht és Luxemburg.

val írásos javaslatot nyújtott be a Komintern azonnali megalakítására.³² Leszögezték, hogy a proletárdiktatúráért indított harc megköveteli a kommunisták nemzetközi szervezetének működését. A II. Internacionálé újjáélesztése Bernben sürgetővé teszi az ügyet. Ha most nem alakítanak meg, az a látszat keletkezne, hogy nem egységesek a kommunista pártok, ami gyengítené pozíciójukat, fokozná a zavart a munkásság bizonytalan elemeiben.

A javaslat vitájában felszólaló Rudnyánszky azzal érvelt, hogy a magyar kommunisták egységesen a KI formális megalapítása mellett vannak, mert az valójában megszületett az orosz proletariátusnak az orosz burzsoázia elleni harcában. Lehetetlen folyamatosan csak azt hangoztatni, hogy a II. Internacionálénak vége, hogy a berni szociáldemokrata tanácskozás résztvevőinek hangja elhalt. Talán azért félnek formálisan szentesíteni a III. Internacionálé megalakulását, mert az orosz proletariátus vívta ki? – tette fel a kérdést, hozzáfűzve, hogy ezt a harcot a német kommunisták is elkezdték, a magyarországi forradalmi proletariátus is e harc közepén áll. Hangsúlyozta, egyetért Zinovjev felszólalásával: a konferencia alakuljon át kongresszussá és mondja ki a III. Internacionálé megalakítását. Végül a résztvevők túlnyomó többsége megszavazta a javaslatot, s ez a nap lett a Komintern születésnapja.

Az első napon, március 2-án Rudnyánszky írásos beszámolót olvasott fel, amikor a küldöttek ismertették saját országuk munkásmozgalmának helyzetét, feladatait. A KMP-nek ő volt az egyedüli képviselője, mert a Magyarországról küldött Rudas Lászlót és Kohn Gábort útközben letartóztatták, s csak jóval a kongresszus után, március második felében érkeztek Moszkvába.³³ Elöljáróban bejelentette, hogy a KMP Külföldi Irodájához február 15-ig befutott információk alapján tud referálni, mert küldött társait feltartóztatták. Lehet, hogy nem tudott Kun Béla és társai február 21-i letartóztatásáról, nem utalt rá és így mindenesetre nagyobb optimizmussal nyilatkozhatott a kilátásokról.³⁴ Vázolta a magyarországi politikai és társadalmi viszonyokat 1918 novemberétől 1919 februárjáig, s azzal fejezte be, hogy „a kommunista párt illetén való megerősödése és fejlődése, valamint a kommunisták befolyásának erősödése a tanácsokban már most előrevetíti számunkra, hogy a kommunizmus Magyarországon is döntő szerepet fog játszani.”³⁵ A magyar kommunistáknak az oroszországi hadifogoly-mozgásban vállalt kezdeményező és vezető szerepének, a magyar vöröskatonáknak a polgárháborúban való nagyarányú részvételének szólt – s persze Rudnyánszky

³² Der I. Kongress der Kommunistischen Internationale. Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg, 1921. 131–132.

³³ PIL 878. f. 8/3. ö. e.

³⁴ Kun február 27-én Moszkvába küldte Leninhez a letartóztatás hírével Németi Lajost, aki március 5-én érkezett a hírekkel a Dresden Szállóba Rudnyánszkyhoz, aki azonnal átkísérte a Kremlbe, Lenin dolgozószobájába vezette. Németi visszaemlékezésében megjegyezte: „a Kremlben találkoztunk többször orosz elvtársakkal, de Rudnyánszkyt mindegyik ismerte. Jártas volt ő ott.” (PIL 867. f. 1/n-8.)

³⁵ Der I. Kongress der Kommunistischen Internationale. 40–42.

Endre személyes sikere is volt –, hogy a KMP Külföldi Irodájának vezetőjét, az OK(b)P Külföldi Csoportjai Központi Föderációjának elnökét megválasztották a KI felső vezető testületébe, a héttagú Végrehajtó Bizottságba. Napi munkakapcsolatba került a legismertebb bolsevik vezérekkel, a Komintern legfőbb vezetőivel. Ilyen magas pozícióba a magyar kommunisták közül később csak Kun Béla emelkedett.

A kongresszus után két héttel kiderült, hogy jó jósznak bizonyult: március 21-én Magyarországon hatalomra kerültek a kommunisták, kikiáltották a tanácsköztársaságot. A *Pravda* 1919. március 23-i számában Rudnyánszky Magyarország – tanácsköztársaság címmel a címlapon tájékoztatta az orosz közvéleményt. Igyekezett megvilágítani annak a sajátosságnak az okait, hogy míg Szovjet-Oroszországban másfél éve polgárháború dúl, Németországban a burzsoázia elfojtja a proletariátus minden forradalmi próbálkozását, addig Magyarországon a polgárság önként átadta a hatalmat a munkásságnak. Az okokat a belpolitikai fejleményekben jelölte meg: a kormány elvesztette tömegbázisát, hiába tartóztatták le a KMP vezetőit februárban, nőtt a társadalmi szolidaritás a párt iránt.

Az *Est* c. lap tudósítása alapján részletesen ismertette Kun Béla súlyos bántalmazását a toloncházban. Hozzáfűzte, hogy a rendőrök úgy akartak elbánni Kunnal, ahogy a németeknek sikerült egy hónappal korábban Karl Liebknechttel és Rosa Luxemburggal, és ez majdnem sikerült is. Miután Károlyi Mihály elvesztette az antant támogatásának reményét is, belátta, hogy eljátszotta szerepét, s a cikkíró legutolsó szép gesztusnak nevezte, hogy átadta a hatalmat a proletariátusnak. A szokásos éles kritika nélkül írt a kommunistákkal egyesülő szociáldemokratákról, de nehezményezte, hogy a pártegyesülés során a kommunisták egy pontban engedményt ettek, a párt neve Magyarországi Szocialista Párt lett.³⁶ Befejezésül rámutatott, hogy Magyarország és Oroszország helyzete hasonlóan nehéz, ellenség veszi körül. De – írta vágyálomnak bizonyuló optimizmussal – a magyar tanácsköztársaságnak kettős reménye van: egyrészt belső egység van, amely kiterjed a burzsoázia demokratikus rétegeire is, másrészt várakozása szerint a közeljövőben megvalósul a föderalisztikus egyesülés Oroszországgal és azután „a tanácsok országai közös harcot folytatnak Nyugaton a proletárforradalomért.”

A tanácsköztársaság kikiáltásának híre az OK(b)P VIII. kongresszusának tanácskozása közben, 22-én érte a bolsevik vezérkart. Az elnökségben egyszersak mozgolódás támadt, az elnök félbeszakította a szónokot és bejelentette, hogy a párizsi rádió szerint Budapesten kikiáltották a tanácsköztársaságot, amely szoros kapcsolatot kíván teremteni Szovjet-Oroszországgal, s felajánlja a szövetségkö-

³⁶ A cikkben jelezte, hogy az elnevezésben a III. Internacionálé döntése lesz a meghatározó. A KI VB már a cikk megjelenésének napján táviratot küldött Kunnak: „azt tanácsoljuk Önöknek, vigyék keresztül, hogy az önök pártja, a győzedelmes magyar proletariátus pártja feltétlenül kommunista pártnak nevezze magát.” (A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 6/A. k. Összeállította: Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 16–17.) A VB tagjaként Rudnyánszky is aláírta a táviratot.

tést. A kongresszus nagy ovációval fogadta a hírt, a küldöttek örömkönnél elénekeltek az Internacionálét, mert azt hitték, ez a világforradalom első győztes állama Szovjet-Oroszország határain túl. Az elnök átadta a szót a jelen levő Rudnyánszkynek. Ő emlékeztetett rá, hogy Kun Béla, a tanácsköztársaság vezetője Oroszországban, a bolsevikok között tanult, az orosz szocialista forradalom tapasztalataival tért vissza Magyarországra. Hangsúlyozta, hogy hiába tartóztaták le Budapesten a magyar kommunista vezetőket, nem tudták felszámolni a bolsevizmust és a kommunizmust, mely a tömegek mozgalma. A kongresszus elnöksége felkérte Lenint, küldjön rádióüdvözlést a kormányzótanácsnak. Még aznap megtörtént a kapcsolatfelvétel.³⁷

Az OK(b)P Magyar Csoportja vezetőinek irányításával a tanácsköztársaság kikiáltásának idejére nagyjából végrehajtották a nem katonai szolgálatot teljesítő kommunisták hazairányítását. Több mint 300-an tértek vissza. Emiatt a vidéki csoportok, sejtek részben megszűntek, részben csekély létszámmal működtek. Nem voltak agitátorképző tanfolyamok. 1919 első felében az írásos propaganda-füzetek kiadása is visszaesett.

A *Szociális Forradalom* szerkesztése Kun, Vántus és Szamuely elutazása után egyedül Rudnyánszkyra hárult. Ezekben a hónapokban a lap a magyarországi fejleményekre koncentrált, főleg azért, hogy felkészítse a hazakészülőket arra, milyen viszonyok fogadják őket. Emiatt is bő teret adott a budapesti *Vörös Újság* tartalmának ismertetésére. Különös élességgel támadta a magyar szociáldemokrata vezetőket, a fő vetélytársakat, például a január 29-i szám írásai, bármiről is szóltak (Az államfő, Valódi munkástanácsokat!; Területi integritás c. cikkek), a szociáldemokrácia ostromozásánál kötöttek ki.

A *Szociális Forradalom* 1919. február 19-i számában megjelent Olvasóinkhoz! c. írás bejelentette az újság megszűnését. A tanácsköztársaság kikiáltása alkalmából március 28-án még megjelent egy kétoldalas rendkívüli szám, amelyben a KMP Külföldi Irodája felhívással fordult az Oroszországban élő magyarokhoz: „*forradalmi parancs* mindenki számára, aki nem áll a vörösfronton, ... *azonnal útra kelni Magyarország felé, és fegyvert fogni ott a proletárforradalom védelmére.*” A felhívás úgy foglalt állást, hogy akik a Vörös Hadsereg tagjai, maradjanak Oroszországban, mert „ugyanúgy oltalmazza *Magyar Tanácsköztársaságunkat*, mintha Budapest utcáin állnának fegyverben.” Az európai Oroszországban tartózkodó magyar vöröskatonákat Ukrajnába irányították, nyárra Kijevben megalakult az I. internacionalista dandár (hadosztály), nagyrészt magyarokból. Az OK(b)P Magyar Csoportjának egész tevékenysége a tanácsköztársaság alatt a vele való kapcsolatok kiépítésére, a segítségnyújtásra összpontosult.

³⁷ A kongresszuson részt vevő Jelizaveta Drabkinának (Szverdlov egykori titkárnője) a kongresszusi jegyzőkönyvre támaszkodó visszaemlékezése. In: Kun Béla a kortársak szemével. Vál. és szerk.: Petrák Katalin. Kossuth Könyvkiadó, 1986. 76–77.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és Oroszország között. A tanácsköztársaság kormányzótanácsa azonnal kapcsolatba lépett egyetlen szövetségesével. A két ország szoros viszonyt kívánt fenntartani, a nemzetközi helyzet, az oroszországi polgárháború azonban megakadályozta, hogy a szovjet állam tevőleges segítséget nyújtson. A rádiótávirati kapcsolat sűrű volt a két külügyi népbiztosság között,³⁸ egy-egy futár is megtette néha a veszélyes utat, de ez lényegében a kölcsönös tájékoztatási szükségletet elégítette ki, a katonai és anyagi igényeket nem.

Személyileg gyakorlatilag kezdettől fogva Rudnyánszky volt az első számú kapocs a két ország között. Neki voltak olyan ismeretségei, amelyek révén el tudott intézni Budapestről érkező kéréseket, bejárása volt a Kremlbe. Státusa májusban Magyarország hivatalos képviselőjének rangjára emelkedett. Kun Béla május 26-án értesítette táviratilag a szovjet Külügyi Népbiztosságot követi kinevezéséről. Közölte, hogy felruházzák „valamennyi felhatalmazással”. Kérte, előlegezzék meg számára a szükséges pénzt, hogy a magyar követséget megszervezhesse.³⁹

Nem a fogalom klasszikus értelmében vett követ volt Rudnyánszky. Diplomáciai ismeretei nem voltak. Lehetőségei szűkösebbek voltak, mint egy hagyományos követé, követségi apparátussal nem rendelkezett. Ugyanakkor több is volt, mint követ. Diplomáciai korlátok nem igazán kötötték, és egyéb funkciói révén erőteljesebb lépéseket tehetett, az Oroszországban lévő magyarok sorsába jobban beleszólhatott. Két példa erre:

1919 áprilisában Lenin elküldte neki Szovjet-Oroszország Forradalmi Katonai Tanácsának a nemzetközi alakulatok felállításáról szóló határozatát. Ezeket az önkéntesekből álló alakulatokat az ukrainai frontra akarták küldeni a magyar tanácsköztársaság segítségének céljából, s a parancs értelmében Rudnyánszky (akit már ez a parancs a Magyar Tanácsköztársaság képviselőjének nevez) rendelkezésére kellett bocsátani őket. Lenin kérte őt, járjon utána a dolognak.⁴⁰ Rudnyánszky május 7-én továbbított egy parancsot, amely intézkedett a nemzetközi dandár felállításáról, a nemzetközi katonai egységek Kijevben és Nyizsnyij Novgorodban való összpontosításáról.⁴¹ Tehát az ő egyetértésével vonták össze 1919 május–júniusban a különböző nemzetiségű internacionalistákat Ukrajnában.

³⁸ Lásd erre: Budapest–Moszkva. Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében. Szerk.: Imre Magda és Szerényi Imre. Kossuth Könyvkiadó, 1979.

³⁹ Uo. 116. A Monarchia osztrák és magyar tulajdonban lévő pétervári korábbi követségi épülete nem jöhetett szóba, a követséget Moszkvában kellett felállítani. Rudnyánszky a Voroncovo polje 3. szám alatti tágas villában rendezkedett be. Június 16-án bejelentette, hogy az Oroszországi Hadifogoly Irodától felhasználásra átvett 200 000 rubelt. (Uo. 190.)

⁴⁰ A magyar internacionalisták... II. k. 62.

⁴¹ Uo. II. k. 64–65.

A szovjet politikai és katonai vezetéssel egyeztetve indítványozta, hogy a Forradalmi Kormányzótanács rendelje el az orosz és ukrán területeken tartózkodó magyarok mozgósítását. Ezt meg is tette a magyar kormányzat.⁴² A mozgósítási parancs végrehajtásában tevékeny részt vállalt az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja – élén Rudnyánszkyval. 1919. augusztus 1-jén Szovjet-Oroszország Forradalmi Katonai Tanácsa – Rudnyánszky előterjesztésére – határozatot hozott arra, hogy minden internacionalista alakulatot a nyugati körzetbe kell összpontosítani.⁴³ Ez persze már elkésett intézkedés volt.

A kinevezéstől kezdve Kun mint külügyi népbiztos és Rudnyánszky mint követ, tegeződve, rádiótávirati kapcsolatban álltak. Például május 26-án Kun arra utasította a követet, hogy tartsa magát ahhoz, amit az éppen Oroszországban tartózkodó Szamuely mond. Felhívta a figyelmét arra, az agitációban használja ki, hogy a kisparasztnak földjét nem sajátították ki, adójukat elengedték. Figyelmeztette, ne küldjenek haza hadifoglyokat, mert a csehek elfogják őket.⁴⁴

Nemegyszer Rudnyánszky volt a közvetítő Lenin és Kun között. Július 26-án azt sürgönyözte, hogy Lenin kevesli a pesti rádióban elhangzó oroszországi híreket. Hetente kétszer-háromszor bizalmas értesítést vár a magyar helyzetről. „Ne feledjétek el, hogy itt még mindig Budapest az egyetlen ablak, melyen Nyugat-Európába látunk” – írta.⁴⁵

Július 28-án Kun kétségbeesett hangú táviratban utasította a követet, hogy tájékoztassa Lenint a rendkívül súlyos helyzetről, s tolmácsolja kérését a Besszarábia elleni támadásra a románok alföldi támadásának megállítása érdekében. Rudnyánszky július 31-én küldte el Lenin válaszáat: „Mi megteszünk minden tehetőt magyar barátaink segítésére, azonban kevés az erőnk.” A felszabadított Uralból sietve küldik a magyar hadifoglyokat az ukrainai és a román frontra.⁴⁶

A tanácsköztársaság megdöntése új helyzetet teremtett az oroszországi magyar kommunisták számára. A demoralizáló hatás, amelyet az ukrainai visszavonulás, Kijev eleste fokozott, csak katonai vonalon volt érzékelhető. A vöröskatonák kisebb része otthagya egységét, többségük tovább harcolt. A magyar kommunisták egyelőre azt látták fő feladatuknak, hogy ne kifelé, Magyarország felé irányuljon tevékenységük, hanem ismét befelé, Oroszországon belül folytatásnak szervező és agitációs munkát. Készüljenek a közeljövő második tanácsköztársaságára, ami a valóságos helyzettől teljesen elrugaszkodott célkitűzés volt.

Akkor, amikor a kormányzótanács kommunista népbiztosainak többségét internálták Ausztriában, augusztus 6-án Moszkvában megalakították a tanácsköztársaság emigráns kormányának tekintett Magyarországi Forradalmi Bizottságot,

⁴² Józsa Antal–Milei György: A rendíthetetlen százezer. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 171–172.

⁴³ Uo. 179.

⁴⁴ Budapest–Moszkva. I. m. 116.

⁴⁵ Uo. 191.

⁴⁶ Uo. 193–194.

amelybe Rudnyánszkyt is beválasztották, s tagja lett az internált Kun és Pór Ernő is.⁴⁷ Feladatául tűzték ki az új proletárdiktatúráért folytatott küzdelmet, a KMP illegális szervezését Magyarországon, az ott bebörtönzöttek és az Ausztriában internáltak segítségét. Belátva e bizottság létezésének irrealitását, 1920 márciusában megszüntették.⁴⁸

A Magyarországi Forradalmi Bizottság munkáját a KMP továbbra is működő Külföldi Irodájával együttműködve végezte, közösen bocsátottak ki felhívást a világ proletariátusához a magyarországi fehérterror ellen, de a magyar kommunisták igazi irányítója az OK(b)P Központi Magyar Csoportja maradt. Jellemző Rudnyánszky helyzetének szilárdságára, hogy mindhárom elnöke ő volt. (Volt olyan időszak, amikor utóbbi élén elnök nélküli elnökség állt.) Természetesen sokat nyomott a latban, hogy a Komintern VB tagja volt, sőt 1919 júliusában a VB Irodájának döntése alapján létesített még szűkebb vezető testület, a négytagú Maloje Büro, a Kis Iroda tagja lett. A tisztségek halmozásánál persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy akkoriban rajta kívül a KMP egyetlen közismert vezetője sem tartózkodott Szovjet-Oroszországban.

A munka egyik része a helyi csoportok újjászervezése, feltöltése volt. Ennek forrásai egyfelől a Vörös Hadseregből kivont kommunista érzelmű vöröskatonák, másfelől azok a kommunisták, akik azokon a szibériai, turkesztáni, kaukázusi területeken tartózkodtak, amelyek 1919 őszén, 1919–1920 telén kerültek szovjet fennhatóság alá. A szervezőmunka mellett Rudnyánszky folyamatosan végzett agitációs és propagandamunkát. A magyarországi *Vörös Újság* és a kije-vi *Vörös Újság* megszűnése után augusztus 31-től újra országos terjesztésű újságot adtak ki Moszkvában szintén *Vörös Újság* elnevezéssel. Egyik szerkesztője, folytatva a hagyományokat, Rudnyánszky lett. Ebben a lapban, a korábbiaktól eltérően, már aláírással ellátott cikkei is megjelentek. Ezekben olykor szarkasztikus élességgel bírálta az MSZDP vezetőit, a Horthy-rendszert.⁴⁹ Az ő irányításával ismét megindult az agitációs brosrák, füzetek kiadása. Tíz hónapos szünet után, 1919 őszén két agitátorképző tanfolyamot bonyolítottak le, s 1920-ban is folytatták őket. Rudnyánszky mindig az előadók közé tartozott (a katonai parancsnokképző tanfolyamokon szintúgy). A helyi magyar csoportok is szerveztek rövidebb tanfolyamokat és más előadásokat.⁵⁰

1920. március 22–23-án tartották az oroszországi magyar kommunista csoportok első országos konferenciáját⁵¹ 1161 párttag és 2600 tagjelölt képviselété-

⁴⁷ Magyar internacionalisták... I. k. 315–316.

⁴⁸ Józsa Antal–Milei György: i. m. 218–219.

⁴⁹ Néhánynak a címe: Már Horthy-hazafiak lettek (1920. november 10.); A szakszervezeti sajtó Horthyországban (1921. február 5.); A semmi koncentrációja (1921. március 5.); Az általános sztrájk és a magyar munkásság vezetői (1921. március 19.); „Éljen a III. Internacionálé!” (1921. május 14.)

⁵⁰ Rudnyánszky Endre és Raáb Nándor jelentése az OK(b)P Magyar Csoportjának 1919-ben végzett munkájáról. A magyar internacionalisták... I. k. 335–341.

⁵¹ Uo. I. k. 363–372.

ben. (E számok az ottani magyar kommunisták kétharmadát jelentették, a szibériaiak egy része és a turkesztániak még nem képviselhetették magukat.) Az OK(b)P 1919 decemberében elfogadott új szervezeti szabályzata értelmében nemzetiségi alapon nem működhetek pártszervezetek, ezért a konferencia úgy határozott, hogy a magyar csoportok mindenütt beilleszkednek az OK(b)P helyi szervezeteibe és azokon belül agitációs és propaganda osztályként működnek tovább. Az egységes irányítás fenntartására megválasztották az agitációs és propaganda osztályok Központi Irodáját. Az iroda öt tagjának egyike Rudnyánszky volt. A szervezeti szabályzat érvényesítése során a többi nemzetiségi alapon létrehozott külföldi csoport szintén beszüntette működését, megszűnt az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja.

A konferencia munkáját egyértelműen Rudnyánszky irányította. Több határozati javaslatát fogadták el, ő terjesztette elő a Feladataink Magyarországon c. napirendi pont téziseit, majd tartotta a zárszót is. Érződik, hogy a téziseket gondos, elmélyült munkával készítette, fogalmazása csiszolt, eltér az agitációs broszúrák és füzetek, valamint az újságcikkek stílusától, de helyzetértékelése és ebből fakadóan következtetései általában tévesek. Ilyen mindjárt az 1. pont első mondata: „A kapitalizmus általános csődje, amely nemcsak a legyőzött országokban, hanem a győztes rablóállamokban is szemmel látható, kényszerítő erővel vezet el minden országot a forradalomhoz.” Tehát, jóllehet elmúlt az első világháborút követő forradalmi helyzet a közép- és kelet-európai térségben, ő továbbra is – a legtöbb kommunista vezetőhöz hasonlóan – a közeli világforradalom lázában égett.

Megfogalmazta a többek között Trockij által képviselt tételt: „a proletárforradalom mindaddig nem győzhet véglegesen, amíg csak egy országban győzött, mert a termelő országokat szoros kapcsolatok és függőségi viszonyok kötik össze a világ gazdaságban.” Alaptézise: „amikor a tőkés termelési rendszer világméretekben összeomlik és felbomlik, ez a proletárforradalom elkerülhetetlen minden országban, így Magyarországon is.” A 2. pont téves indítása „A jelenlegi Magyarországon is teljes a kapitalizmus összeomlása.” A gazdasági válság ecsetelése utáni következtetése: „Magyarország belső gazdasági helyzetében világosan jelentkezik a proletár-paraszt [!] forradalom feltételei, amelyek lehetővé teszik az ipari és a mezőgazdasági termelés polgári-földesúri rendjének átalakítását.” A 3. pont az MSZDP-t ostromozta, a pártegyesülést a tanácsköztársaság meggyengítőjének ítélte. A 4. pont a tanácsköztársaság utáni rendszerrel foglalkozott. Eszerint „a reakció a kommunisták és munkások üldözése közepette véghez vitte a magyar burzsoázia nemzeti forradalmát.” Az 5. tézis újra meghatározta a magyar proletárforradalom céljait (tanácsköztársaság, a burzsoázia teljes kisajátítása, a termelőeszközöknek a dolgozók kezébe adása, új Vörös Hadsereg teremtése). A 6. pont fő közvetlen feladatként a magyarországi felvilágosító tevékenységet jelölte meg, és részletezte annak tartalmát. A 7. pont a szakszervezetek meghódítását tűzte ki feladatul a munkásosztály elé, s „ha ez nem megy simán – kommunista vörös szakszervezeteket hozzon létre”. Az agrárkérdéssel

foglalkozó 8. pont kitartott ugyan a nagyüzemi társas földművelés mellett, de annyi tanulságot elvont a tanácsköztársaság tapasztalataiból, hogy hosszú idő kell a szegény-, a kis- és a középparasztság megnyerésére, „ki kell elégíteni a földéhséggel kapcsolatos érdekeiket, a fennálló parasztpárttal való szövetségről sem mondvá le”. A 9. pont szerint a magyar tanácsköztársaság a megcsónkított országterületen önmagában életképtelen lenne, ezért a proletárforradalom előkészítését össze kell hangolni a szomszédos országok munkásmozgalmával, s ha azokban is győzne a proletárforradalom, területi szövetségre kellene lépni velük. A 10. tézis a legsürgősebb munkának azt jelölte meg, hogy a hazai kommunistáknak a fehérterror által meggritkított sorait feltöltsék.

A konferencia egyhangúlag elfogadta a téziseket, továbbá a szintén tízpontos feladattervet, amelyben új elemként kerültek be a vörös katonai parancsnokok képzésén kívül a békés körülményekbe való beilleszkedés, a szovjetekben, a gazdasági életben végzendő munka.

Az ismertetett tézisek a „baloldali kommunisták” türelmetlen, doktriner fel fogásának hatását tükrözik. Lenin – noha tévesen maga is a gyors világforradalomra számított – ezekben a hónapokban írott „Baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége c. könyvében részben éppen az ilyen kompromisszumképtelen, balos nézetek ellen lépett fel.

Ezt a munkáját Rudnyánszky csak két hónappal később ismerhette meg. Ez derül ki Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiből.⁵² Rákosi 1920. június elején elsőként érkezett a tanácsköztársaság vezetői közül Moszkvába Kun megbízásával, hogy tájékoztassa Lenint a magyar kommünről, a kommunista mozgalom állásáról, anyagi támogatást, továbbá segítséget kérjen a letartóztatott, internált kommunisták kiszabadításához. A pályaudvaron Rudnyánszky fogadta, tájékoztatta a helyzetről, közölte, hogy másnap várja Lenin. Amikor Rákosi tájékoztatta megbízatásáról, odaadta neki a „Baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége németre fordított gépelt példányát azzal, hogy Leninnek azokat a nézeteit tartalmazza, amelyekről szó lesz, s segítheti felkészülését a beszélgetésre. Így is történt, és Rákosi hálás volt érte.

A kitűnő memóriájú Rákosi 1959-ben ezért is rajzolt kedvező képet róla: „Rudnyánszky, amennyire meg tudtam ítélni, a háború előtt nem vett részt a munkásmozgalomban, de intelligens vidéki újságíró volt, aki megszerezte azt a minimális tudást, amely munkájához kellett. Elég jól megtanult oroszul, jól forgott az internacionálé vezető köreiből, írni is tudott, de mert marxizmusa vékonypénzű volt, óvatosan tartotta magát, a vitákban lehetőleg hallgatott. Mikor néhány héttel később Kun Béla Moszkvába érkezett, természetesen neki adta át a képviselőt. Nekem a helyi viszonyok és emberek ismeretében is józan, hideg ítélőképességével, különösen amíg meg nem ismertem a helyzetet, nagy segítség-

⁵² Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1892–1925. 2. k. Napvilág Kiadó, 2002. 493.

gemre volt, elsősorban a hadifoglyokra vonatkozó kérdésekben. Véletlen sodorta ilyen fontos helyre, s alig egy év múlva ki is került a mozgalmából.”⁵³

Rákosi jól látta, hogy Rudnyánszky passzív volt a magas szintű elméleti és politikai vitákban. Végigülte a Komintern több mint kéthetes II. kongresszusát 1920 júliusában–augusztusában, és egyszer sem szólalt fel. Nem debattóri képességei adtak súlyt neki. Ismét beválasztották a 20 tagúra bővült Végrehajtó Bizottságba, a KI hat munkabizottsága közül háromnak is tagja lett (a KI feladataival, a parlamentarizmussal, valamint a nemzeti és gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottságnak).⁵⁴ Sőt, a II. és III. kongresszus közötti időben ismét tagja lett az öttagú Kis Bizottságnak, amely a VB-nek alárendelten a szervezeti kérdésekkel és a pártokkal való kapcsolattartással foglalkozott. (Ezt a testületet nevezték el a III. kongresszus után Elnökségnek.)

1920. augusztus 12-én megérkezett Moszkvába az ausztriai internálásból Kun Béla. Nagyszabású fogadásán természetesen Rudnyánszky is ott volt. Kunt a Komintern és a szovjet állam az év hátralevő részében ellátta munkával, ezért ekkoriban a magyar kommunisták mozgalmi életébe kevésbé avatkozott bele. Részt vett és aktív szerepet játszott az OK(b)P magyar agitációs osztályainak II. összoroszországi értekezletén szeptember 26–29 között, beválasztották a héttagú Központi Irodába Rudnyánszky és társai mellé, de a folyó ügyek intézését nem vette át tőle.

Ezen az értekezleten 76 város magyar agitációs osztályainak küldöttei vettek részt 2095 párttag és 1327 tagjelölt képviselésében. A Központi Iroda féléves beszámolója szerint az Iroda öt megválasztott tagja közül Rudnyánszky „a magyar nyelvű kommunista irodalmi termékek írója, valamint az agitativ tanfolyam előadója.”⁵⁵ A *Vörös Újság* szerkesztőjeként Raáb Nándort jelölte meg. Rudnyánszky így értékelte a Központi Iroda működését: „hat hónapon át működött és vezette, irányította az egyes osztályok munkáját. Beleszólt beszélgetésükbe, megróttá őket hibáikért, kiigazítani igyekezett tévedéseiket, átcsoportosította helytel-közzel az erőiket.”

A Feladataink Tanácsoroszországban c. napirendi pont előadójaként saját magáról is beszélt, amikor az elmúlt három év eredményeit emlegetve megállapította, hogy a szervező és agitációs munkát „a hivatásos forradalmárok kis csoportja végezte, azoknak a csoportja, akik teljes erejüket, idejüket, életüket a forradalom keresztülvitele, a forradalmi eszmék terjesztése ügyének szánták.” Magasra emelve a mércét a következőképpen határozta meg a kommunisták fogalmát: „az elnyomottak, a kizsákmányoltak osztályának, a munkásosztálynak ama élenjáró tagjai, akik leginkább fölvilágosítottak, legjobban elszántak, legelöljárók, legönfeláldozóbbak a proletariátus kíméletlen osztályharcában a burzsoá-

⁵³ Uo. 526.

⁵⁴ Protokoll des II. Weltkongress der Kommunistischen Internationale. Hamburg, 1921. 661., 789.

⁵⁵ Az OK(b)P Magyar Agitációs Osztályainak II. összoroszországi értekezlete. Moszkva, 1920. 25.

zia ellen.” Figyelmeztetett arra, hogy a békés építőmunkában való részvétel „nem öltheti az állandó, letelepedési jelleget... Hosszú emigráció, hosszú időre kiszámított tanácsoroszországi munka azt tételezi fel, hogy a proletárforradalom nem jön, nehezen bontakozik ki Nyugaton.”⁵⁶

A pártértekezletre hivatkozva Rudnyánszky Halaszthatatlan feladatok címmel 1921. január 15-én vezércikket jelentetett meg a *Vörös Újság*ban. Ez a vitacikk – szerzője szándékaitól eltérően – roppant éles, évtizedes frakcióharc kirobbantója lett a KMP-ben. Azt a kérdést tette fel, hogy az OK(b)P-ből rövidesen a KMP-be átlépő sok kommunista milyen párttal találkozik, készen áll-e a feladatokra, megszervezett-e? Válasza: nem. Azt megértéssel fogadta, hogy a tanácsköztársaság megdöntése után a fehérterror alatt szinte teljesen megsemmisült a párt. Azóta „újratámadt, de inkább csak mint kitűzött zászló, semmint szervezet”, noha Magyarországon – mint írta – hősie, áldozatkész szervező és agitációs munkát végzett a maroknyi kommunista. Azt viszont bírálta, hogy a Bécsbe menekült és sejté tömörült pártvezetők az eltelt másfél év alatt nem váltak kristályosodási ponttá, tényleges szervező erővé, „még mindig az az önkonstituálásnál tart ez az alapsejtje [a] pártnak. Nem nőtt meg és nem izmosodott meg, szervezetileg nem több ma sem, mint agitáló-propaganda sejt.”

A pártszervezés első feladatának azt jelölte meg, hogy a bécsiek „tekintéllyel bíró központi pártszervet” teremtsenek. Sőt, még azt is felvetette, hogy nem Bécs a legalkalmasabb helyszín a hazai mozgalom irányítására. Az utána következő feladat a KMP pártértekezletének összehívása, szervezeti szabályzat, pártprogram és külön agrárprogram kidolgozása. (Ekkor már eljutott odáig, hogy megjegyezze, a párt nagyot hibázott az agrárkérdésben.)

Kétségtelen, hogy Rudnyánszky nem írt tapintatosan a Bécsben székelő Központi Bizottságról, a „pártapparátusról”, nem tanúsított pszichológusi megértést a roppant nehéz körülmények között tevékenykedő, súlyos anyagi gondokkal küszködő, többoldalú támadásnak kitett pártvezetés iránt. 2000 km távolából nem érzékelte, hogy a gyakorlatban milyen bonyolult és veszélyes a hazai munka. Bécsben okkal sértődtek meg, de feltehetőleg nem reagáltak volna olyan hevesen a cikkekre, ha Kun Béla nem folytatta volna sokkal élesebb tónusban a vitát A pártvezetés kérdései címmel a *Vörös Újság* január 22-i és 29-i számában.

Szerinte a KMP csak mint (a bécsi) „literátorok egyesülése” és mint „pártba tömörülési kísérlet” létezik. Azt mondani, hogy létezik, „öncsalás, veszedelmes illúzió volna”. Leszögezte, hogy a párt kívülről, az emigrációból való szervezése „jámbor óhajítás, naiv ábrándozás”. A szellemi, felső politikai irányítás lehetséges külföldről, de a szervezés csak „belső kommunista központ létesítése, az erőnek Magyarországon való széthelyezése és csoportosítása útján” lehetséges. Létre kell hozni a szervezési, technikai központot a lebukás 50-70%-os, kivételes esetben 80-90%-os kockázatát is vállalva! „... amíg bármely nehézségek és áldozatok árán is, de el nem értük jelentős számú emigráns csoportoknak a ma-

⁵⁶ Uo. 47.

gyarországi mozgalomba való visszatelepítését, addig nem lehet komolyan beszélnünk a Kommunisták Magyarországi Pártjáról.” Ezt követően hosszan részletezte, hogyan képzei el a párt kiépítését, miközben néhány kritikai észrevételt tett a bécsiekre.

Kun, akit ekkoriban választottak pótlólag a Komintern VB-be, lendületben volt, februárban lépéseket tett az OK(b)P-ben levő magyar kommunisták tömeges hazaküldésére, majd elutazott Berlinbe, ahol balos főszerepet játszott a Németországi Kommunista Párt vereséggel végződött Márazkationjában.

A bécsi magyar pártvezetés felháborodással fogadta a cikkeket. Február 24-én rövid nyilatkozatot tett közzé a *Proletárban*, amelyben leszögezte, hogy a két cikk „egy illegális pártban meg nem engedett módon tárgyal szervezeti kérdéseket, amivel a mozgalmat károsan befolyásolják.” Visszautasította tartalmát és formáját, bejelentette, hogy a KI-hoz fordul „megfelelő megtorlás végett”.

Ez meg is történt 1921 márciusában egy 65 oldalas sűrűn gépelt memorandum formájában, amelyet a KMP Központi Bizottsága nevében Landler Jenő, Lukács György, Hírossik János, Szántó Béla írt alá.⁵⁷ Az első részben vázolták a KMP megalakulásának történetét, a másodikban a párt egész tevékenységét, a harmadikban szálltak vitába Rudnyánszky és Kun cikkeivel, hogy a KI VB-nek teljes áttekintése legyen, „és ebben a kérdésben, mely a párt létkérdésévé vált, ítéletet hozzon.”

A moszkvaiak és a bécsiek fő célja azonos volt: felkészülés a második magyar tanácsköztársaságra. Taktikai és módszerbeli különbségek merültek fel köztük. A KB testületének a kérdések zömében alapjában véve igaza volt. Munkájában megpróbálta figyelembe venni a magyarországi helyzetet, a Horthy-rendszer adottságait, a rendkívül súlyos mozgalmi feltételeket, a kommunisták szisztematikus rendőrségi üldözését. Rudnyánszky és Kun álláspontjában nagyobb türelmetlenség és voluntarizmus tükröződött.

Landlerék ugyanúgy az egyoldalúság és a túlzások hibájába estek a vitában, mint Kuné. Nemcsak a vita módját, a nyilvánosságra hozást kárhoztatták, de egyszerűen lesöpörték javaslataikat: ellentmondásosnak, megvalósíthatatlanok. „Kun Béla és Rudnyánszky javaslatai maga a katasztrófapolitika.” Minden kérdést sorba véve azt bizonygatták, hogy az ő álláspontjuk a helyes, vagy ha egyes kérdésekben Kuné véleménye mégis helytálló lenne, azokat ők már megvalósították, illetve folyamatban van megvalósításuk.

Noha a fő tüzet Kunra, a KB tagjára zúdították, Rudnyánszky, a KMP moszkvai képviselője is megkapta a magáét.⁵⁸ Röpködtek a jelzők: magatartásuk, álláspontjuk illojális, könnyelmű, meggondolatlan, felelőtlen, demagóg, naiv, megalapozatlan. Teljes joggal bírálták Kun felfogását a mozgalmi munka

⁵⁷ PIL 878. f. 8/14. ö. e. 13–78.

⁵⁸ A memorandum tartalmát részletesen ismerteti Szabó Ágnes: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 99–103. Az egész frakcióharcról lásd a könyv IV. fejezetét (91–147.)

kockázatainak mértékéről. „Mozgósítási tervét” üres és dilettáns fecsegésnek ítélték. Rudnyánszky indítványát pártértekezlet szervezésére az adott viszonyok között színjátéknak minősítették. Felvetéseiket általában is „reklámtaktikának” nevezték. Igazuk volt abban, hogy az emigrációs központ színhelyéül Bécs az alkalmas város, viszont teljesen elhibázott módon szálltak szembe Rudnyánszky agrárkérdésre vonatkozó bíráló megjegyzéseivel.

Hangsúlyozták, hogy a Kun és Rudnyánszky által javasolt taktikát „hibásnak és veszélyesnek” tartják, ezért „semmilyen körülmények között nem vagyunk hajlandók a pártot tovább irányítani mindaddig, amíg a [KI] VB-től teljes elégtételt nem kapunk, a fegyelemsértést a VB nem szünteti meg és a személyi kérdések nem rendeződnek. Ezennel a VB elé terjesztjük lemondásunkat, hangsúlyozva, hogy most az ügyeket a VB döntéséig csak ideiglenes jelleggel visszük”.

Rudnyánszky a *Vörös Újság* 1921. március 30-i számában békülékeny hangú cikket írt Szabad-e beszélni az illegális pátról? címmel, de semmi fogantatja nem volt. A vita folytatódott. Kun hívei áprilisban „pártépítők” néven frakciót szerveztek. A Kun-frakció platformját májusban Kun és Pogány öntötte formába, és jelentette meg semmit sem fogadva el a Landler-frakció memorandumából. Ezt az „ellenmemorandumot” elküldték a KI VB-nek.⁵⁹ Az ügy a KI III. kongresszusa után, július közepén a Komintern háromtagú bizottsága elé került, magyar kommunisták, köztük Rudnyánszky meghívásával.⁶⁰ A bizottság téziseket dolgozott ki, amelyeket a KI VB augusztus 17-én jóváhagyott és levél formájában elküldte a KMP-nek.⁶¹

Tartalmát mindkét frakció saját győzelmének tekintette. A Landler-frakció főleg azért, mert kimondta: „A kommunista emigránsoknak Magyarországra való tömeges visszatérése egyelőre lehetetlen.” A Kun-frakció azért, mert hangsúlyozta: „centralizált illegális organizáció nélkül Magyarországon nem lehet kommunista párt, amely több volna, mint kommunista propagandacsoportok laza szövetsége.”

A győztes valójában a Kun-szárny lett, mert az új Központi Bizottságban innen négyen: Kun, Pogány, Rudnyánszky, Szilágyi Dezső, míg a Landler-szárnyból hárman: Landler, Lukács, Hirossik kerültek be. Ez a többség mindig Kunék javára dönthetett volna. Nem véletlen, hogy Kun roppant elégedett hangú levelet írt a párttagságnak, amelyben a maga szája íze szerint kommentálta a KI döntését.⁶²

Nem csoda, hogy ezek után a frakcióharc, az ígéretek ellenére, nem szűnt meg, sőt ősszel még kíméletlenebb, eszközökben nem válogató módon folytatódott. A KMP központja Bécsben maradt. Augusztus végén, szeptember elején

⁵⁹ PIL 878. f. 8/15. ö. e. 60–75.

⁶⁰ Az 1921. július 15–16-i jegyzőkönyv szerint Rudnyánszky nem szólalt fel a vitában. (PIL 878. f. 8/15. ö. e. 22–29.)

⁶¹ A Kommunista Internacionálé a KMP-hez. *Vörös Újság*, 1921. október 8.

⁶² Kun Béla: A döntés után. *Vörös Újság*, 1921. október 8.; PIL 878. f. 8/15. ö. e. 44–48.

oda érkezett Landler, Lukács, Hirossik, Pogány, majd Szilágyi. Kun Moszkvában maradt a KMP képviselőjeként a KI VB-ben. A döntés az volt, hogy Rudnyánszky is utazzon Bécsbe, a Kun-szárny erősítésére.

Rudnyánszky pozíciói gyengültek 1921 nyarán. Tagja lett ugyan a KMP KB-nek, de a III. Internacionálé vezető testületeibe már nem választották be, a tanácsköztársaság emlékének halványodásával csökkenni kezdett a KI-ben valójaiban túlreprezentált KMP súlya. A hadifoglyok hazatérésének utolsó hullámával a kommunisták nagy része is hazakerült. Olvasóközönség híján nem volt értelme az agitációs brosrák készítésének, 1921 közepén abbamaradt kiadásuk. Tanfolyamokat sem szerveztek többé. Megszűnt a *Vörös Újság* is.

Az utolsó, október 8-i számban Rudnyánszky igényesen megfogalmazott, Zárókő c. cikkében megvonta az oroszországi magyar kommunista szervezkedés mérlegét. Bejelentette, hogy a magyar osztályok Központi Irodájának kérésére az OK(b)P KB szeptember végén megszüntette őket. Megrajzolta a szervezkedés fejlődési ívét, a három szakasz jellemzőit. Rámutatott, hogy az eleinte homályos, általánosságokban mozgó, a való helyzethez nem mindig alkalmazkodó feladatmeghatározások az információáramlás javulásával hogyan váltak biztosabbá, és kaptak súlyt az egész magyar kommunista mozgalomban. A mozgalom épületének felépítéséről szólva arra a végeredményre jutott, hogy elkészült, ráillik a zárókő.

A cikkben kitért arra, hogy sokszáz magyar végleg letelepedett Szovjet-Oroszországban. Ő is azok közé tartozhatott, akik továbbra is ott akartak maradni. A Magyarországra visszavezető legális utat felégette maga mögött, családjá is Szovjet-Oroszországhoz kötötte. A hivatásos forradalmárnak azonban azt kellett tennie, amit pártja megkívánt tőle. Húzta az időt, nem akaródzott Bécsbe utazni. Míg a nyári KB-üléseken ő vezette a jegyzőkönyvet, szeptemberben–októberben egyetlen ülésen sem vett részt.

Bécsben – a KMP szerencsétlenségére – az összeférhetetlen, hatalmaskodó Pogány József vitte a prímét a KB-üléseken. A viszálykodások odáig fajultak, hogy Landler, Lukács, Hirossik az október 24-i ülésen kilépett a KB-tól, Landler lemondott a Titkárság vezetéséről, az apparátus sztrájkba lépett. A 26-i ülésen a távollevő Rudnyánszkyt beválasztották a *Proletár* szerkesztő bizottságába és munkaterületet jelöltek ki neki az újonnan felállítandó apparátusban, amelybe beletartozott a pénz és a pártvagyon átvétele.⁶³

Rudnyánszky Moszkvából először Berlinbe utazott és kb. hat hetet ott töltött, s október legvégén–november elején érkezett Bécsbe. Részt vett a KB sűrűn tartott ülésein, de amikor Székely Béla kérdőre vonta, miért maradt távol oly sokáig, összepakolta iratait és bejelentette, hogy kilép a KB-ból, s csak Pogány marasztalására gondolta meg magát, és tette el elkészített lemondó nyilatkozatát.

⁶³ PIL 878. f. 2/6. és 12. ö. e.

Később azt mondta, hogy családi okok miatt akart lemondani és mert nem bízott a Landler-frakcióval kötött kompromisszum betartásában.⁶⁴

Pogány 1921. december 18-án Berlinből küldött levelében⁶⁵ arról tájékoztatta a KB-t, hogy Rudnyánszky mégiscsak vissza kíván vonulni a mozgalmából. Neki ezt négy okkal indokolta: nem kapta meg a KB-ülések jegyzőkönyveit; Székely Béla és Feldmann Pál KB-póttagok bábok Vágó Béla kezében; Pogány a KB állásfoglalása ellenére vett be egy passzust Leszámolás az ellenzékkel c. háromoldalas cikkébe;⁶⁶ nem helyesli a KB taktikáját. Az első három okot komolytalannak tekintette Pogány, de megjegyezte, hogy cikkének hangnemét és tartalmát egyedül Rudnyánszky nem helyeselte, amikor megvitatták a KB-ülésen.

Mélyebben fekvő oknak a taktikát tekintette. Többször beszélgettek négy-szemközt lemondási szándékáról, s kedvetlenségének okait firtató kérdéseire (Moszkvában – mint írta – szorgalmas, kötelességtudó embernek ismerte meg) azt válaszolta Rudnyánszky, hogy elvesztette hitét az ügyben, „mert ha sikerül is pártot teremtenünk, a párt vezérének, legelsősorban Kunnak a képmását fogja viselni... legelsősorban Kunt nem tartja alkalmasnak erre. *Mi csak rothadt pártot teremthetünk*”. Sőt, a levélíró szerint a Komintern és az OK(b)P vezetőivel szemben is voltak kételyei. A kételyben látta az okát Pogány annak, hogy szembefordult a „Kun–Pogány-irányzattal”, hogy egy „középfrakció” alakítására tett kísérleteket; hogy szerinte megváltozott a hangja a „Landler–Hirossik-irányzattal” folytatott tárgyalásokon. Javasolta, hogy a KB kötelezze őt munkakörének ellátására, amíg a KI VB döntése megérkezik arról, hogy elfogadja-e lemondását.

Rudnyánszky az immel-ámmal végzett munka keretében 1921 decemberében még publikált egy-két cikket a *Proletárban*, majd 1922. január 12-én Bécsből válaszolt Zinovjev, a KI VB elnökének táviratára, melyben Moszkvába hívta. A levélben⁶⁷ elhárította a meghívás elfogadását. Döntését a következőkkel indokolta:

Őt az orosz bolsevikok nevelték forradalmárrá, s a tanultakat a magyar kerek között akarja alkalmazni, „új utakra kell lépnem, és az ún. KMP-vel, ezzel az emigrációs képződménnyel csak távoli összeköttetésben lenni”. Ugyanis „az út, amelyen valamennyi eddigi magyar vezető elvtárs jár, ugyanaz a téves és reménytelen út, amelyen az eddigi ámítás történt.” Ő 1919-ben téves információkat adott az orosz vezetőknek a KMP erejéről és a tanácsköztársaságról. „Akkor nekem csak halvány kétségeim voltak arról, ami mára bizonyossá vált: a KMP

⁶⁴ Nincs rá magyarázat, miért keltezte Moszkva, 1921. november 12. és Moszkva, 1921. november 23. dátumozással a Proletár 1921. november 24-i és december 1-jei számában megjelent cikkeit.

⁶⁵ PIL 878. f. 8/16. ö. e. 105–114.

⁶⁶ A Proletár 1921. december 1-jei számában megjelent cikket Bonyhádi álnéven írt.

⁶⁷ PIL 878. f. 8/16. ö. e. 158–161.

1919-ben csak egy kis csoportocska volt, amely a látszatát akarta kelteni egy nagy mozgalomnak.” Az a megtévesztés, görcsös akarat vonul végig a magyar kommunista vezetők tevékenységén, hogy a magyar párt a közép-európai forradalom első számú kikényszerítője. Csalódásai után nem tud és nem is akar e vezetőkkel együttműködni, mégha olyan vádak érik is, mint a német Paul Levit.

Hangoztatta, hogy az egész frakcióharcban csak személyes féltékenységet, hatalomvágyat talál, „annak a csalásnak különböző folytatásait, amelyek egyszer már a látszat tanácsköztársaságot és a látszat KMP-t eredményezték.” Véleménye szerint „amíg a [KI] VB az egész emigrációs képződményt, a mostani KMP-t nem likvidálja, addig nem lesz KMP.” S hozzáfűzte: „nem remélem, hogy a VB magát erre az útra elszánja.” Ha egyszer egy, a lényegét tekintve megváltozott KMP lesz, akkor kész lesz az együttműködésre – nyilatkozta –, addig harcolni fog az ilyen módszerek ellen, amelyek a csillogó látszateredményeket hajhásszák a valódi megerősítés helyett.

Kétségtelenül elgondolkoztató következtetésekre jutott, de aki elolvasta a kommunista vezérkar tagjai közül, bizonyára elvetette őket. A nem kis bátorságra valló döntés nagy megdöbbenést keltett a kommunista mozgalomban. Sem ekkor, sem később nem volt szokás saját elhatározásból hátat fordítani a mozgalomnak a felső vezetés szintjén. Ha ez mégis megtörtént, kiátkozás lett a következmény. Rudnyánszkyra évtizedeken át a megbélyegző renegát jelzőt akasztották, holott nem lett júdás, nem tagadta meg kommunista hitvallását.

Jóval később Kun Béla, aki nem bocsátotta meg a szembefordulást, azt terjesztette róla, hogy nagy összeget sikkasztott a párt pénzéből. Ez a vád így nehezen állja meg a helyét, mert ha igaz lett volna, 1921 végén, 1922 elején kijátszották volna ellene. A vádat az a „közvetett bizonyíték” támasztotta alá, hogy visszavonulása után Temesvárra ment, ahol álnéven (illegális neve a mozgalomban Lendvai András, Andrej Saljevics) óra- és ékszerüzletet nyitott. Hogy miből tudta feltölteni az üzletet, arra talán Rákosi Mátyás visszaemlékezése adja meg a választ.

Rákosi azt írta, hogy amikor említett bemutatkozó látogatásán előadta Leninnek a párt anyagi kérését, ő megkérdezte, mekkora összegről lenne szó. A válasz: 20 millió rubel. Lenin újabb kérdésére, hogyan akarják a blokád alatt álló Oroszországból kivinni, azt felelte, legjobb lenne gyémántot kapni. Lenin erre egy cédulára írt néhány sort, és átnyújtotta neki, ő odaadta Rudnyánszkynek, aki zsebre vágta.⁶⁸ Varga Jenő úgy tudta, hogy Rudnyánszky részt vett egy moszkvai ékszerbolt rekvirálásán, így szerezte meg a KMP számára a szükséges anyagiakat. Jóllehet nincs rá bizonyíték, elképzelhető, hogy ebből tartalékolt, és a maradékot magával vitte Moszkvából, s megtartotta. Ha így történt, ez tagadhatatlanul sikkasztás volt.

Romániai éveiről semmi biztosat nem lehet tudni. Benedek István Gábor az akkoriban Svájcban élő Forbát József visszaemlékezésére hivatkozva azt írta,

⁶⁸ Rákosi Mátyás: i. m. 2. k. 497.

hogy mint ékszerész „titkos megbízatásokat teljesítve feltűnés nélkül járhatott Svájcba, Hollandiába, Németországba, Franciaországba.”⁶⁹ Ezt a verziót támasztja alá memoárjában⁷⁰ Szerényi Sándor, aki a munkatáborban találkozott vele. Rudnyánszky azt mondta, hogy mivel a bécsi ádáz frakciós pozícióharcban nem akart részt venni, még Moszkvában felajánlotta magas rangú szovjet vezetőknek, hogy hajlandó Szovjet-Oroszország számára bizalmas információkat gyűjteni, ha megbízzák vele, és a KMP céljaira kapott nagyobb pénzösszeget ily módon hasznosítaná. Megállapodtak, így került Romániába és nyitott ékszerüzletet. „Üzleti ügyei” intézésére gyakran utazhatott külföldre. Szerényi hozzátette, hogy Rudnyánszky nem mondta ki nyíltan, de nyilvánvalóan hírszerzéssel foglalkozott. Lehetséges, hogy Rudnyánszky igaz történetet adott elő. Szovjet-Oroszország elszigetelt állapotában a titkosszolgálat más, nem orosz kelet-európai kommunistákat is megbízott ilyen feladatokkal. Például Münnich Ferenc utal visszaemlékezéseiben ilyen feladataira ezekben az években.⁷¹

Külön rejtély, miért ment vissza a Szovjetunióba 1926 nyarán. Szerényi Sándornak azt mondta, hogy eljutottak hozzá a pénz elsikkasztásáról szóló híresztelések, és ezek tisztázása volt a célja. Tiszta volt a lelkiismerete, ártatlannak tartotta magát. Münnich szerint „azt hitte, hogy minden megvan bocsátva”.⁷² Mindenesetre nagy naivitás, az ottani barátaiba és a titkosszolgálatba vetett bizalom kellett hozzá, hogy az útra vállalkozzon azok után, hogy szakított a KMP-vel és a Kominternnel. Az sem zárható ki, hogy egyszerűen visszarendelték, törbe csalták. Szerényinek azt mesélte, hogy felvette a kapcsolatot régi barátjával, a berlini szovjet követtel, ő segítette abban, hogy Németországból hajón a Szovjetunióba utazzon. A szovjet kikötőnél a hajóra szállt OGPU-tisztek letartóztatták, a moszkvai Ljubjankára vitték. Régi orosz ismerőseivel nem tudta felvenni a kapcsolatot.

Egy hivatalos orosz irat szerint⁷³ 1926. június 30-án tartóztatták le. Szovjetellenes agitációval vádolták. A koholt vád alapján 1928. március 24-én 10 évre ítélte el az OGPU kollégiuma. Büntetését a Fehér-tengerben fekvő Szolovka sziget munkatáborában töltötte le. A zord éghajlatú szigetről – az év jelentős részében a tenger felszíne befagyott – lehetetlen lett volna megszökni. Amikor 1934-ben a később odakerült Szerényi találkozott vele, a sziget világítótornyának őre volt. Két őrhelyen állt tehát: útja a szerpuhovi vasútállomás csomagmegőrzőjétől a szolovkai világítótornyig vezetett... És ez már kivételezett

⁶⁹ Benedek István Gábor: i. m.

⁷⁰ Szerényi Sándor: Tizennégy év a GULÁG-on. Kossuth Könyvkiadó, 2004. 53–57.

⁷¹ PIL 867. f. 2/m-24.

⁷² Uo.

⁷³ Petrák Katalin 2005. június 28-i levelére Oroszország Magyarországi Nagykövetségének 2006. február 8-án kelt válasza, amely többek között Rudnyánszky bebörtönzéséről adott felvilágosítást.

poszt volt a mostoha körülmények között. Remete életet élt, de legalább nem piszkálta az őrség, ritkán ment a táborba élelemért, maga főzte a kosztját.⁷⁴

Amint végre letelt a tíz nehéz esztendő, nem értek véget szenvedései, nem engedték szabadon. A büntetőtörvénykönyv 58. cikkelye alapján, tehát ismét szovjetellenes agitáció címén újabb három évre ítélte az NKVD Különleges Bizottsága. 1939-ben szabadult, de csak a kijelölt helyen lakhatott, gyakorlatilag száműzetésben, a szibériai Krasznodari terület Kellerovszki körzetében. Elhagyatottan, 1943. április 3-án hunyt el.

Rudnyánszky Endre fordultatos életét követően utóélete sem volt szokványos. Sokáig rávetült Kun minősítése: renegát. Emiatt a visszaemlékezések vagy agyonhallgatták, vagy egyoldalúan a kedvezőtlen vonásokat, mozzanatokot emelték ki. Az 1950-es években a történeti feldolgozások is ezen a nyomvonalon haladtak.

Az 1960-as években figyelhető meg elmozdulás: már említették tisztségeit, a végén azonban következett a „de”... Elismerő jelzők az évtized második felében bukkantak fel. Ez összefüggött a történeti kutatások előrehaladásával, és azzal, hogy a szovjet bíróságok 1966. szeptember 24-én koholtnak minősítették az ellene emelt vádat, és rehabilitálták. A magyar internacionalistákról szóló kétkötetes forráskiadványban (1967–1968) tisztességes szócikk jelent meg róla. Egyértelműen méltató ennél hosszabb írás csak 1987-ben látott napvilágot a *Népszabadság*ban.

A fentiekben remélhetőleg sikerült közelebb kerülni Rudnyánszky Endre életrajzának időtálló megírásához. Csak az oroszországi levéltárakban elfekvő poros iratok révén lehet majd egyszer eltüntetni a kérdőjelek többségét, amelyek életútját szegélyezik.

⁷⁴ Szerényi Sándor: i. m. 54–55.

Miklós Endre

EGY MA IS AKTUÁLIS RECENZÍÓ
Elekes Dezső A DUNAVÖLGYI KÉRDŐJEL
Magyar Statisztikai Társaság, 1934.

*„Ne veszítsünk el semmit a múltból.
Csakis a múlttal alkotjuk a jövőndőt.”*
(Anatole France)

Nagy József barátom többször is említette (hangsúlyozta), hogy az újkorral foglalkozó történészek számára mily jelentős forrásokat nyújtanak az adott kor statisztikai közleményei. Így – mint hajdani statisztikus – jelen kis dolgozattal is bizonyítani szeretném, hogy az elmúlt év során mily sok értékes „adatforrást” készített a hivatalos Magyar Statisztika. Fontos szerepet játszottak ebben a korábbi évtizedek neves statisztikusai mint pl: Keleti Károly, Thirring Gusztáv, Szél Tivadar, Elekes Dezső stb.

A mai összeurópai törekvések közepette igen figyelemreméltóak Elekes Dezső könyvében megfogalmazott értékelések és gondolatok. Úgy vélem néhány szót szólnom kell a szerzőről. Elekes Dezső Kézdivásárhelyen született 1889-ben. Kolozsváron járt egyetemre, majd az első világháborús katonáskodás után 1918 őszén lépett a Statisztikai Hivatal szolgálatába. Harminc éves szolgálata alatt több fontos beosztásban dolgozott s 1946. januártól 1948 őszéig a Hivatal elnöke volt. Később mint egyetemi magántanár a jogtudományi egyetemen működött. Fő műve a Dunavölgyi Kérdőjel, egyetemi székfoglalója is erről szólt. Egyéb művei: Magyarország nemzetközi helyzete a statisztikai adatok megvilágításában (1929.), – Budapest szerepe a magyar szellemi életben, – A magyar könyvtermelés statisztikája stb.

Megemlítem még, hogy Elekes Dezső tagja volt a Nemzetközi Népeség-tudományi Uniónak. 1965-ben halt meg, a Statisztikai Szemlében megleghangú nekrológgal emlékeztek róla. Mint minden hasonló tanulmány ez a mű sem szakítható el a kortól, melyben született. A gazdasági válság fokozatosan kiterjedt Európára, a Duna-völgyi országokban annyira elmélyült, hogy ezen államok gazdasági gondjai nemzetközi problémává szélesedtek. Érthető volt mindez, hiszen az első világháború utáni békeszerződésekben részekre tagolt gazdasági egységek ellenálló képessége gyengült, kapcsolataik az autarchikus törekvések miatt meglazultak stb.

Tehát az 1930-as években a téma aktualitása cáfolhatatlan volt. Különben ma is aktuális, hiszen Elekes Dezső szinte előrelátta, hogy a gazdasági kényszerek hatására az európai államok a jövőben mindjobban a „közös rendszerek, az egyesülés felé fognak haladni”.¹

A tanulmány bevezető részében a szerző részletesen ismerteti a Duna-medence földrajzi helyzetét, vízrajzi és domborzati viszonyait. Rövid áttekintést ad a térség történelméről s e visszapillantás megrajzolásával bizonyítani is kívánja a Duna-medence központi részének egymásra utaltságát.

Mit is ért Elekes a Duna-medence cím alatt? Mi a központi rész? Szűkebb értelmében öt államot sorol ide, s ezt nevezi a Duna-medence központi részének. Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia. Tágabb értelemben idesorolja Németországot és Bulgáriát, sőt Olaszországot és Lengyelországot is. A tanulmány elemzései során az adatok, ill. a táblázatok annak megfelelően változnak, hogy milyen témaköröket vizsgál.

Vizsgálata rendkívül alapos és részletes. Annak idején sem volt ez egy izolált mű, és „Mitteleuropa” könyvtárra menő szakirodalmában díszes helyet biztosít a könyvnek az, hogy a gazdasági és politikai kérdéskomplexumok exponálása során minden oldalról igyekszik a témaköröket részletesen, sőt többoldalúan megvilágítani. A dunai kérdés oly gazdag irodalmában a munkának elsősorban az ad létjogosultságot, hogy a dunai államok minél teljesebb gazdasági statisztikáját nyújtja.

Anyagának tárgyalásánál a gazdasági ágak szerinti beosztást követi; őstermelés, ipar, kereskedelem stb. Az őstermelés alatt annak idején értették a mezőgazdaságot, az erdőgazdaságot, sőt a bányászatot is.

Bevezetőként a dunai államok gazdasági életképességével foglalkozik. Ismerteti az érintett országok gazdasági erőforrásait, a gazdaságuk szerkezetét. Hangsúlyozza, hogy a Párizs-környéki békekötések, a nyelvi történelmi és gazdasági (sőt földrajzi) viszonyok figyelmen kívül hagyásával rajzolták át a Duna-medence térképét nem ügyelve arra sem, hogy az új egységek gazdaságilag valamennyire életképesek legyenek.

Az agrárgazdaság c. fejezet a könyv legterjedelmesebb fejezete, mert szerinte „a Duna-medence központi területén a gazdasági problémák súlypontja az őstermelésen van”.

Bőséges statisztikai adatokra (táblázatokra) támaszkodva tárgyalja a könyv az egyes országok agrártermelési viszonyait, a végrehajtott földreformokat, azok hatását, a földbirtokok eladósodását az áralakulásokm, ill. az agrár olló okozta gondokat, kiterjesztve az elemzéseket a világ gazdasági összefüggésekre is. Rendkívül érdekesek s következtetéseiinek meggyőző bizonyítékai azok az eredeti számítások, csoportosítások melyeken keresztül az agrártermelés és fogyasztás mérlegét mutatja be.

¹ I. m. 293.

Ebből kiindulva érzékelteti, hogy milyen irányban, milyen mértékben fokozható a kölcsönös együttműködés. Ismerteti a nemzetközi politika különböző eszméáramlatait, törekvéseit. Magyar vonatkozásban ismerteti, hogy a kormányzat különböző intézkedései (pl. bolettajegy, agrártámogatás stb.) nem hoztak alapvető könnyítést, hiszen a kisbirtokok száza mentek tönkre, a mezőgazdasági munkabérek felére csökkentek. A kölcsönös együttműködés szellemében a külkereskedelem, ill. a vámpolitika szükséges módosítását, hangsúlyozza és említi az agrárhitelek kérdését, a preferenciarendszert stb. Hangsúlyozza, hogy a Duna-medence exportkapacitása a mezőgazdasági terményekből még jelentősen emelhető. Kifejti, hogy a jövőben „a dunai államoknak a szomszédos ipari országok bizonyítással továbbra is fontos fellelőterületei maradnak.”² Javaslatát, ill. megállapításait meggyőző adattömeggel támasztja alá.

Az iparról szóló fejezetben visszatekint az 1920-as évekre, (technikafejlesztés, tömegtermelés) majd a kibontakozó gazdasági depresszió iparra gyakorolt hatását érzékelteti. Részletesen taglalja az egyes országok ipari nyersanyagforrásait, a termelési viszonyokat, az iparosítási törekvéseket és megkísérli bemutatni a Duna-medence ipari mérlegét, ugyancsak számadatolva. Megállapítja, hogy az államhatárokon belül az ipar lényeges előfeltétele egyik-másik ország esetében hiányzik.

Az ipari mérleg elkészítése a maga nemében érdekes kísérlet. Igen részletes a Duna-medence energiatermelő erőforrásaival és az államok közötti eloszlásával, azok hatásával foglalkozó fejezet. Hangsúlyozza, hogy erőforrásokban a Duna-medence nem szegény, de az erőforrások országok közötti eloszlása nem ideális s nem is mindig illeszkedik az ipari kapacitásokhoz. Érzékelteti, hogy „az ipar olyan terület, ahol egyes államok elszigetelt intézkedései nem elegendőek.”³ Itt is az együttműködés lenne elsődleges. Javallatai is vannak pl. nemzetközi rajonírozás, a kartelek szerepe, az ipari termékek vámvédelmének lazítása stb.

Az áruforgalom és kereskedelem c. fejezetben – mely szintén elég terjedelmes – a külkereskedelemre helyezi a hangsúlyt. Szerinte a Duna-völgyi országok gazdasági problémáit a külkereskedelem adatainak vizsgálatánál lehet helyesen megítélni. Széleskörű variatív csoportosításokkal jellemzi az államok kereskedelmi kapcsolatainak mértékét. Táblázatok, összehasonlítások egész sorát vonultatja fel, külön egy 12 oldalas függelékkel mellékel árufőcsoportonként. Azt megjegyzi, hogy az adatok többsége Népszövetségi forrás. Megállapítja, hogy a dunai államok kölcsönös árucseréje az összes forgalmuknak csupán egyharmada. Tehát az államok árucseréje „befelé zsugorodott s nyugat felé teret nyert”. Különben az egymás közötti forgalomban a magyar arány a legnagyobb s ennek okát „Magyarország központi fekvésében s áruforgalmának sokoldalúságában kell keresni”.⁴ Ismerteti Németországnak és Olaszországnak az öt állam külke-

² I. m. 118.

³ I. m. 168.

⁴ I. m. 191.

reszkedelmében játszó intenzív szerepét, ebben különösen a Német-kapcsolatok súlya jelentős.

Felveti, sőt részletezi a Dunamenti Vámunió gondolatát. Vizsgálja az itt jelentkező nemzetközi törekvéseket, de arra a következtetésre jut, hogy „nagyobb kiterjedésű együttműködés megvalósításához kezdetben talán szűkebb keretben, regionális szerződések révén lehet közelebb jutni”⁵. Viszont azt is ismerteti, hogy érthető miszerint a nagyobb európai államok nem szívesen látnák a „Dunai-Blokk” megalakulását. De ismét hangsúlyozza, hogy az öt államnak az összefogás exportfejlesztés szempontjából valamennyiük érdeke, hiszen a dunai államok a termelési viszonyok területén szinte önálló egységet alkotnak, tehát az árucseré túlnyomó részének egymás között kellene bonyolódnia.

Szinte kapcsolódva a kereskedelem témaköréhez, a közlekedés ill. a közlekedéshálózat területét viszi vizsgálat alá. Szerinte e téma bemutatása annál is inkább indokolt, mivel a Párizs-környéki békeszerződések „a közlekedési viszonyokban éppoly összhangzavart idéztek elő mint a gazdasági élet más területén”.

Részletesen, országonként külön-külön ismerteti a közúti-, a vasúti- és a vízi közlekedés helyzetét, azok gondjait. Megemlíti, hogy a vasúti közlekedés terén ha Románia, Jugoszlávia és Bulgária is csatlakozna a Közép-európai Vasútegyülethez az intenzívebben segíthetné az országok vasúti közlekedési problémáinak enyhítését. A Közép-európai Vasútegyület, mely lényegében 1932-ben a korábbi Német Vasútegyület átalakításával jött létre (Verein Mittel Europäischer Eisenbahnverwaltungen) 10 európai állam – köztük Magyarország is – közös egymást kölcsönösen segítő társaság. Ismeretes, hogy Délkelet-Európában az országút hálózat meglehetősen hiányos. Az is igaz, hogy országonként az útépités és karbantartás adottságai eltérőek. Ennek ellenére határozottan javasolja az intenzív útépitési programot, hiszen a Délkelet Európában vezető nemzetközi autópálya Budapesten megy át.

Ma érdekesnek tűnik azon megállapítása, hogy „az automobil mint áruszállító eszköz a dunai államokban jelenleg nem jut jelentőségre”.⁶ (Az 1930-as évekről van szó.)

Igen tetszetősnek tűnik és gazdag számanyaggal tarkított a vízi utakról és vízi közlekedésről írt fejezet. Országonként ismerteti, azonban hangsúlyozza, hogy mint legfontosabb tényező játssza a főszerepet.

Nagyon érdekes, mondhatjuk jövőbemutató az a megállapítása, hogy nemcsak az öt, hanem 12 más ország bevonásával együttműködésével milyen eredményeket lehetne elérni. „Ha a Fekete- s általa a Földközi-tenger Dunán keresztül az Északi- és Keleti tengerrel közvetlenül összeköttetést kapna, a Duna-medence világkereskedelmi és egész világ gazdasági pozíciója erősen megnövekednék.”⁷

⁵ I. m. 241.

⁶ I. m. 256.

⁷ I. m. 261.

A könyvet részletesebben bemutatni egy ilyen rövid leírásban csaknem lehetetlen Elekes Dezső elemzéseiben, kritikai megállapításai során igen részletes adatokkal és tényekkel alátámasztott jelzőket alkalmaz. Foglalkozik azzal, hogy a Dunai államok kormányai az 1920-as 30-as években milyen gazdasági intézkedésekkel kísérleteztek. Ugyancsak ismerteti az ilyen jellegű nemzetközi együttműködési próbálkozásokat. Így pl. az ágargazdasággal kapcsolatos nemzetközi konferenciák, vagy az úgynevezett Tardieu terv és Briand páneurópai memoranduma.

A tanulmány a részletes gazdasági kérdések mellett pénzügyi problémákkal nem igen ismertet. Elekes szerint „a pénzügyi problémát azért nem tekintettük témakörünk egységébe tartozónak, mert nem par excellence dunai probléma. A pénzügyi helyzet itt járulékos, szekunder jellegű; inkább világprobléma.”⁸

A szerző a könyve utolsó fejezeteként önmaga is készít egy összefoglalást. Ennek az összefoglalónak a mondanivalója és szelleme semmiben sem tér el az ismertetésben leírtaktól. Ismételten hangsúlyoz viszont néhány kérdést, így „egy nagy gazdasági egység megvalósítása nem annyira a Duna-völgyön belül mint környékével összekapcsolásában is kívánatos.”⁹ Ez a gondolat egyébként a könyvének alapeszméje, hiszen egyformán érdeke valamennyi dunai államnak, hogy szomszédjaival szorosabb gazdasági kapcsolatokat keressen és leépítse a fennálló válaszfalakat. „...mert csakis a gazdasági béke helyreállításával felelhet meg a Duna-medence fekvéséből adódó ama rendeltetésnek, hogy a népeknek ne elválasztója, hanem közvetítője legyen.”! Az elmondottak szellemében bizonyos tanácsokat és „jövendeléseket” is tesz, bár nem ez volt a közvetlen célja. Ezek figyelemreméltóak s az 1930-as években különösen helytállóak voltak.

Így a Duna-medencében a túlnépesedés még hosszú ideig nem fenyeget, – a nemzeti szempontok sajnos több területen háttérbe szorítják az ésszerű gazdasági és szociális szempontokat. – Ha az ésszerű gazdasági és társadalmi érdekek győzelemre jutnak a „Világ a közös rendszerek egyesülése felé fog haladni.”¹⁰ – Tehát kívánatos az ésszerűtlen gazdasági versenyek kiküszöbölése az államok egyenrangúságának és összműködésének biztosítása stb.

Ne feledjük, hogy akkoriban sokan remélték, hogy a „gyűlölködés tüzei ki-
alusznak” és a gazdasági szociális ésszerűség jut érvényre. Ez bizony álom (utópia) maradt. A nacionális feszültségek ma is fennállnak, a szociális feszültségek pedig fokozódtak. Sajnos a Duna-menti államok, közép-európai nemzetek nem tanultak az elmúlt hét-nyolc évtized tapasztalataiból. Látjuk, hogy néhány „díszmagyar” vagy „díszszlovák” milyen ultra-nacionalista ígéket hirdet. Látjuk, hogy a balkáni nemzetek torzsalkodásai szinte állandó feszültségben tartják Európát. Mindezek ismertetése és értékelése nem tartozik a könyv szemléltetéséhez.

⁸ I. m. 265.

⁹ I. m. 295.

¹⁰ I. m. 293.

A dunai államok, ill. Közép-Európa témakört tekintve Elekes Dezső nem jár új utakon, de ez a tanulmány méltó helyet foglal el a „Mitteleuropa” könyvtárra menő szakirodalmában. Az olvasmányos stílus is elsősorban a statisztikai dokumentáció, a kérdések többoldalú megvilágítása kiemelkedő teljesítmény volt az 1930-as években. Ez a tanulmány és Elekes Dezsőnek más statisztikai jellegű munkássága a Magyar Statisztika történetének becses emlékei közé tartozik.

Könnyen érhet az a vád, hogy ma – 2009-ben – mennyire lehet aktuális egy csaknem 80 évvel ezelőtt készített gazdaságföldrajzi tanulmány. Én viszont hangsúlyozom, hogy a XX. sz. első felének sokrétű problémáinak megismeréséhez nagyon hasznos mindazok számára, akik a két világháború közötti időszak gazdaságföldrajzi, történeti kérdéseivel foglalkoznak. Nem volt célom, hogy a tanulmány egészének tudományos kritikai bírálatát adjam. Csupán a legfontosabb jellemzőkre összpontosítottam. Célom volt viszont, hogy rávilágítsak, az elmúlt évszázadban a hivatalos Magyar Statisztika művelői több ízben is jeles teljesítményt nyújtottak és Elekes Dezső méltó helyet foglal el a statisztikai szolgálat nagy elődjének sorában.

Gergely Jenő

A KERESZTÉNY KÖZSÉGI PÁRT HARCA WOLFF KÁROLY HALÁLA UTÁN A KÉKKERESZTES MOZGALOMMAL*

1. Búcsú Wolff Károlytól

A kormányzó 1936. július 21-én Wolff Károlyt, a m. kir. főudvarnagyi bíróság nyugalmazott elnökét, a Nagy Szent Gergely Rend lovagját, országgyűlési képviselőt, a fővárosi törvényhatósági bizottság örökös tagját m. kir. titkos tanácsossá nevezte ki. A magas kitüntetésnek azonban már nem örülhetett. A 62 éves Wolff Károly 1936. július 23-án elhunyt Csupakon. Szívinfarktus okozta váratlan halálát.¹

A Keresztény Községi Párt (KKP) elnökét július 25-én temették. Holttestét a központi városháza udvarán felállított katafalkon ravatalozták fel. A ravatal bal oldalánál fia, ifjabb Wolff Károly, a székesfővárosi közkórházak központi igazgatója állt, mögötte pedig az elhunyt családtagjai foglaltak helyet. A családtagoktól balra Szendy Károly polgármester vezetésével Liber Endre alpolgármester és a székesfőváros legmagasabb rangú tisztviselői tisztelegtek. A ravatal jobb oldala mellett megjelent a kormány képviselőjében Darányi Kálmán, a miniszterelnök helyettesítésével megbízott földművelésügyi miniszter², vitéz leveldi Kozma Miklós belügyminiszter, Bornemisza Géza iparügyi miniszter, Winckler István kereskedelemügyi miniszter, bárcziházi Bárczy István és Szily Kálmán államtitkárok. Ott volt Sztranyavszky Sándor, a képviselőház elnöke, Putnoky Móricz a képviselőház hadnagya, továbbá Keresztes-Fischer Ferenc, ekkor a Pénzügyi Központ elnöke, Huszár Károly ny. miniszterelnök, Ernst Sándor ny. miniszter, országgyűlési képviselő, gróf Esterházy Móricz ny. miniszterelnök, országgyűlési képviselő, gróf Csekonics Iván rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, Huszár Aladár volt főpolgármester és Ferenczy Tibor rendőrfőkapitány. A hatalmi elit méltóképpen búcsúzott a fővárost 17 éven át irányító pártvezértől.

A párt alelnökével, Csilléry Andrással az élen megjelent a Keresztény Községi Párt valamennyi törvényhatósági bizottsági tagja, Tópercz Ákosné vezetésével pedig a keresztény nőszervezetek küldöttei. A NEP népes fővárosi küldött-

* A tanulmány „A Keresztény Községi (Wolff) Párt története” című, készülő monográfiánk egyik fejezete.

¹ Wolff vérkeringési problémákkal küzdött. Megviselték a családi tragédiák, feleségének és leányának korai halála. Az 1936 nyarán tomboló hőség is hozzájárulhatott az infarktushoz.

² Gömbös Gyula miniszterelnök ekkor már halálos beteg volt, és ezért nem tudott jelen lenni.

ségét Zsitvay Tibor és Terbócz Imre vezették, a Keresztény Ellenzéket Halmay Zoltán, az Egyesült Polgári Ellenzéket Rassay Károly, a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot pedig Peyer Károly és Büchler József képviselte. Az 1930-as években már megbecsült ellenfélnek számító Wolff Károlytól a teljes fővárosi politikai elit búcsúzott.

A gyászszertartást Bednárz Róbert pápai prelátus, belvárosi esperes plébános végezte a budai kapucinus atyák segédletével. A beszentelés után Szendy Károly polgármester búcsúzott az elhunyttól. Beszédében Wolff Károlyt „nagy polgárnak”, harcos és küzdő egyéniségnek, de a szigorú külső alatt meleg, odaadó és alázatos szívű embernek nevezte. Sokat köszönhet neki a főváros, mindig igyekezett segíteni a rászorultakon, a rábízott polgárokon. „Tragikus magyar sors az, hogy a nagyszívű és hatalmas emberek éppen akkor távoznak el közülünk, amikor sorsdöntő időket élünk, vagy amidőn a magyar nemzet éppen sorsdöntő óráit éli. Talán még soha ilyen nehéz időket nem éltünk. Talán soha annyira nem volt szükség erős, egyenes, tekintélyt tartani tudó magyarokra, mint amilyen Wolff Károly volt”. – mondta a polgármester.³

A Keresztény Községi Párt nevében Csilléry András búcsúztatta az elhunyt pártelnököt. A vezér halálával a párt árván maradt.⁴ A KKP-t Wolff Károly hozta létre és szervezte ütőképes erővé. A főváros élén végzett munkája a magvető munkája volt. „Tízezrek és százezrek lelkében fogamzottak meg tanításaid, s a mögötted haladó keresztény tömegek ereje új életet kezdett ezen a földön... Hozsannát zengve Néked, alakultak meg egymás után a társadalmi szervezetek, hogy a keresztény magyarság érdekeit Melletted szolgálják” – mondta Csilléry. Azután jöttek az alkotások: templomok, üzemek, kulturális, közegészségügyi, tudományos intézetek és létesítmények egész sora. Egyaránt becsülte a szellemi és a fizikai munkát, a tisztviselőket és a munkásokat. Visszaállította a keresztény nemzeti Magyarországon Budapest hitelét és tekintélyét. „A politika egyértelmű a harccal. Küzdők kellene a porondra, és Te harcos voltál a legjavából. Lelkedhez a legnehezebb helyzetben sem talált utat a kételkedés. Te sohasem csüggedtél. A Benned élő krisztusi hit ereje páratlan önbizalommal vértezett fel”. – szólt a nekrológ. Az ellenfelekkel szemben bölcs volt, és a nemzeti egység érdekében kívánt mindenkit megnyerni. Nagyszerű, magával ragadó és meggyőző erejű szónok volt Távol álltak tőle a hétköznapi ember apró hiúságai, nem kereste az egyéni népszerűséget. Hatalom volt a kezében, de ezt nem saját céljaira, hanem a főváros érdekében használta. „Ha egyszer nehéz órák jönnek, sötét fellegek borulnak az égre, akkor se csüggedünk, mert a Te örök szelleted vigasztalni, irányítani fog bennünket” – fejezte be Wolff örökségének várományosa búcsúztatóját.⁵

³ Fővárosi Közlöny, 1936. július 28./40., 1287–1288.

⁴ Csilléry kitétele rímelt a Gömbös halála után a NEP-ben lévő „Gömbös árvák” elnevezésre.

⁵ Fővárosi Közlöny, 1936. július 28./40., 1289.

A brosúraként kiadott, vagy a sajtóban megjelent patetikus hangvételű nekrológok kiemelték Wolff Károly küldetéses történelmi szerepét a székesfőváros életében. „Életküzdélme a keresztény nemzeti gondolat és a szociáldemokrácia ütköző pontjában zajlott le. Az ő kereszténysége gyakorlati volt, nem jelszó, nem pártprogram.”⁶ Nála a keresztény gondolat a nemzeti gondolattal összeforrt. Figyelmet érdemel, hogy mind Szendy polgármester, mind Csilléry a jövő, a közeljövő várható veszélyeire, az országot fenyegető veszélyekre utalt, amikor hiányolta a Wolff méretű politikai vezéregyéniséget. Wolff Károly halála első-sorban a keresztény párt pozícióit gyengítette, belső kohézióját kérdésessé tette, és kezdete lett pártja eróziójának.

Az országgyűlés képviselőházában 1936. október 20-án két, történelminek mondott közéleti férfiútól, politikustól búcsúztak. A Ház elnöke előbb az október 6-án elhunyt miniszterelnököt, Gömbös Gyulát parentálta el. Utána Wolff Károlyt méltatta: „Wolff Károly kemény, harcos egyéniség volt, tiszta jellemmel, csillogó szemmel. A keresztény nemzeti gondolat meggyőződéses, lánglelkű és bátorszavú apostola, aki a forradalom és a kommunizmus örvénylése után egyike volt a nemzet ébresztőinek. Az ország fővárosában, lakóinak lelkében újból magasra emelte Krisztus keresztjét, és nem szűnt meg élete utolsó lobbanásáig hirdetni azt az igazságot, hogy a nemzet feltámadásának útját ez mutatja, fennmaradását az ahhoz való hűség biztosítja mégannyi csalóka lidércfény és serény kezek által olyan szorgosan szőtt útvesztő hálók közepette is – mondta a házelnök. – Itt e Házban és az ország fővárosa törvényhatóságában, de a keresztény nemzeti társadalom arcvonalában is nehezen pótolható űrt hagyott maga után, és ez még fokozza, súlyosbítja a nagy veszteség feletti fájdalmunkat, bensőséges gyászunkat. Amikor jelentem, hogy végtisztességén számtalan képviselőtársunkkal együtt magam is megjelentem a t. Ház képviselőjében, javasolom, hogy Wolff Károly tiszteletet parancsoló emlékét – kegyeletes érzéseink kifejezéseként – jegyzőkönyvünkben örökítsük meg.”⁷ A képviselőház a javaslatot egyhangúlag elfogadta.

A törvényhatósági bizottság közgyűlése 1936. október 28-án emlékezett meg Gömbös Gyula miniszterelnökről és Wolff Károlyról. Az elhunytak itteni elparentálása Sipőcz Jenő főpolgármester feladata volt. A protokollnak megfelelően Gömbös méltatásával kezdte. „Gömbös Gyulában azt az államférfiút veszítettük el, aki a magyar feltámadás ügyében a nemzeti megújulás eszmevilágának vezető szelleme, zászlótartója volt. Nemes emberi jelleme, eszményeknek szentelt élete, a nagy magyarokra emlékeztető izzó magyarsága például szolgálhat a következő nemzedékeknek. Kivételes egyéniségét tükröztető politikai pályája a belső fejlődést és a külpolitikai megerősödést megalapozó tevékenysége, a nemzet jövőjére kiható sok termékeny kezdeményezése, mely a korszellem megérté-

⁶ DÁVID István: Wolff Károly emlékezete. Emlékbeszéd az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga 1936. november 4-én tartott gyászünnepségén. Bp. 1936., 9.

⁷ Az 1935. évi április hó 25-ére hirdetett országgyűlés irományai. Képviselőház Naplója (KN 1935) X. k. 153. ü. 1936. október 12., 3.

séről, az új idők felismeréséről tanúskodik, történelmi méltatást érdemel a nemzet hálájára és az utókor elismerésére méltó államférfiúi érdemek között”-mondta a főpolgármester.

A korszak fővárosi politikáját több vonatkozásban Gömbös szellemében meghatározó Wolff Károly érdemeinek és erényeinek méltatásakor sem szérenykedett a főpolgármester. „Wolff Károly egyéniségében, jellemében és szellemében a keresztény világnézet, az eszményi gondolkodás testesült meg kiváló férfias vonásokkal. Klasszikus mintaképe volt a keresztény közéleti erényeknek. Tiszta életével és megalkuvást nem ismerő cselekedetével bizonyította azt az elvi igazságot, amit politikai pályáján apostoli erővel hirdetett és programul vállalt. A küldetést teljesítő nagy szónokok közül való volt, akik maradandó eszmei hatásokat, közvéleményt formáló gondolatokat öntenek a nemzet lelkébe. A főváros volt számára az a történelmi lap, melyen megörökítette nevét a földi pályát túlélő fényességgel. Wolff Károlynak nagy része van abban, hogy a keresztény nemzeti gondolat, a nemzeti politika és a városvezetés eszmei alapja lett.” Sipőcz Wolff Károly meggyőződéses keresztény voltát, a főváros iránti elkötelezettségét, emberi kvalitásait méltó módon emelte ki megemlékezésében.⁸ Wolff valóban nem gazdagodott meg, s a pozíciójához akkor nélkülözhetetlen szerény budai villán kívül nem szerzett vagyont.

Az 1930-as évek közepén, második felében a Keresztény Községi Párt vezetői, és az általuk támogatott fővárosi főtisztviselők közül számosan elhunytak. Nem csak a pártvezér személye volt pótolhatatlan, hanem a politikai elit nagy tekintélyű, tapasztalt, mérsékelt tagjai is, akik helyére nem egyszer fiatal, jobboldali radikális politikusok kerültek. 1934-ben meghalt Joanovich Pál örökös tag, 1935-ben Hufnagel Imre örökös tag, 1936-ban Nessi Gyula és Tabódy Tibor törvényhatósági bizottsági tagok, 1937-ben Lampel Vilmos örökös tag, 1938-ban Uhlár Béla plébános, bizottsági tag, és a nagy tekintélyű Ernszt Sándor pápai prelátus, örökös tag. A főváros vezetői közül 1936-ban elhunyt Tersztyánszky Kálmán volt főpolgármester, Liber Endre alpolgármester és Buzáth János volt alpolgármester, 1937-ben Sipőcz Jenő főpolgármester, 1939-ben Folkusházy Lajos volt alpolgármester. Az egyedüli tekintéllyel bíró vezető Szendy Károly polgármester maradt, aki mellett Csilléry András és a körülötte levő garnitúra jelentéktelennek bizonyult.

2. Az utódlás

A vezér halála számos problémát okozott a Keresztény Községi Pártban. A törvényhatósági bizottságban Wolff több szakbizottság, albizottság tagja volt, így a kijelölő választmánynak, a közigazgatási bizottságnak, a kegyúri bizottságnak, a fellebbezési albizottságnak, a pénzügyi szakbizottságnak és a Fővárosi

⁸ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV-1403/a. Törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyvei (Törv. hat. biz. közgy. jkv.) 1936. október 28., 333.

Közmunkák Tanácsának. Ezek betöltéséről pártjának kellett gondoskodni. A pártban formálisan érvényesült a demokrácia, ám a karizmatikussá váló vezér szívesen alkalmazott autokratikus módszereket is. Ezt követően hiányzott az „erős kéz” a pártvezetésben.

A viszonylag fiatalon és váratlanul elhunyt Wolff érthetően még nem gondolkodott az utódlásról, s most derült ki, hogy a számos vezető pártpolitikus közül egyik sem lesz képes az ő helyébe lépni. A másodikként nyilván tartott vezető, a református Csilléry András alelnök, gyakorló fogorvosként is dolgozott, s bár jó szervező és gyakorlati érzékkel is bíró politikus volt, nem tartották alkalmasnak első számú vezetőnek. Hátránya, hogy a többségében katolikus párt élére egy protestáns nem igen volt kívánatos. Főként nem tartották ezért posszibilis vezérnek az országos keresztény párt, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSzP) elnökségében sem. Az aggodalom jogos volt. Wolff halála után és Csilléry elnöksége idején, 1936-tól a Keresztény Községi Párt katolikus jellege fokozatosan elhalványult, a főpapsággal addig is csak laza kapcsolatai megszakadtak. A katolikus sajtó nyíltan megfogalmazta, hogy az ekkori Keresztény Községi Pártot nem lehet katolikus pártnak nevezni.⁹ A pártot megosztotta Csilléry szélsőjobb felé is nyitott, vele rokonszenvező nézetei, akihez képest Wolff mérsékeltnek és kiegyenlítőnek számított. A Wolffot követő évek legsúlyosabb belső feszítő problémája a KKP-n belül a a korábbi vezér politikájához ragaszkodó „öregek”, és a maguknak helyet követelő fiatalok mozgalom-má szerveződése, és a pártot a nyilasokhoz közelíteni akaró törekvése volt.

Wolff elhunytá után a KKP ideiglenes vezetője Csilléry András ügyvezető elnök lett¹⁰, a pártigazgató a párt fiatal garnitúrájának egyik vezetője, Nagy László ügyvéd maradt. A párt kollektív vezető testülete most az *Elnöki Tanács*-nak nevezett, korábbi Intéző Bizottság lett.¹¹ Wolff utódlása ezzel azonban még nem volt megoldva. 1936. augusztus végén a rendőrség értesülése szerint a KKP elnöki tisztére a Keresztény Ellenzék vezetője, Friedrich István pályázik.¹² A keresztény politikában Friedrich kalandor és cinikus mentalitása, a kormány számára pedig örök ellenzékiisége és intranzigens legitimizmusa miatt volt elfogadhatatlan. Ő tehát nem is jöhetett komolyan számba a pártelnöki tiszttel betöltésénél. Az 1936. december 9-i közgyűlésen megválasztott, a személyi döntésekben meghatározó Kijelölő Választmányba Rassay és Peyer mellé harmadikként Csilléry került, a polgármester pedig Bessenyei Zénót, Terbóczy Imrét és Petrovác Gyulát delegálta. ¹³ Csilléry szinte minden megnyilatkozásában azt hang-

⁹ Sármasdi Sándor: A magyar katolikus politika utolsó fél évszázada. Katolikus Szemle, LVIII. (1944), 80.

¹⁰ Nemzeti Újság, 1936. július 26., 7-8.

¹¹ Uo., 1936. szeptember 5. Ennek tagjai ekkor Ernst Sándor, Raffay Sándor, Petrovác Gyula, Homonnay Tivadar, Lázár Ferenc, Müller Antal, Bednárz Róbert, Csik László és Nagy László.

¹² Magyar Országos Levéltár (MOL) K-149/651. f. BM. res. 7/1936. augusztus 21. 160.

¹³ Fővárosi Közlöny, 1936. december 29./75, 2029.

súlyozta, hogy Wolff Károly szellemi és politikai hagyatékának folytatója, magát tekintette e hagyaték letéteményesének. A KKP hatékony politizálását a megváltozott általános politikai helyzet mellett a mélyülő generációs ellentétek is nehezítették.

A párt vezetését átvevő református vallású Csilléry András politikai programját az 1936. novemberi fővárosi költségvetési vitában fogalmazhatta meg. Bevezetőben közölte, hogy pártja nevében bizalmat szavaz a polgármesternek és az általa beterjesztett 1937. évi költségvetést elfogadja. Beszédének hangvétele azonban merőben eltért Wolff Károly ilyen jellegű megnyilatkozásaitól, és felidézte az 1920-as évek elejének kurzuspolitikáját. Először a Moszkvából irányított nemzetközi destrukciót ostromozta, amelynek megnyilvánulása a spanyol polgárháború. Átvéve a szélsőjobboldal frazeológiáját az „új államról” közölte, hogy „az új állam csak a keresztény erkölcs és a nemzeti gondolat korlátlan érvényesítésével, a gazdasági, társadalmi és politikai életben való megerősítésével fogja tudni a nyugodt állami életet megteremteni és biztosítani”.¹⁴ A munka és a tőke viszonyát úgy kell szabályozni, hogy a kettő keresztény nemzeti alapon összeforrjon. Ezt akadályozzák a Galíciából bevándorolt és bevándorló zsidók. Ahol ők, mint a közvetítő kereskedelem folytatói megjelennek, azonnal bekövetkezik a drágulás. „Nekem az az érzésem, hogy minden áron ki kell irtani azt az internacionális, kalmár szellemet, amely nálunk kétségbeejtő helyzetet teremt a közellátás terén” – mondta Csilléry. Ugyanők fenyegetik a kisiparos társadalom egzisztenciáját. Wolff utódja visszatért az antiszemitizmus azon változatához, amely kollektíven a zsidóságot tette felelőssé az ország gazdasági bajaiért. Beszédét azzal zárta, hogy pártjának útját Wolff Károly jelölte ki, az ő szelleme vezérli politikájukat. Ez az állítás azonban nem felelt meg a valóságnak, mert Wolff a halála előtti években már közelről sem antiszemita frázisokat hangoztatott, hanem élesen elítélte a náciizmust, a fajelméletet, a gyűlölködést, a diktatúrát. Csilléry viszont az 1930-as évek végének új politikai helyzetéhez akarta igazítani a keresztény párt irányvonalát, amiben azonban saját pártjának többsége sem követte.

Az országgyűlés képviselőházában Csilléry egyelőre hallgatott. Az 1936. novemberében beterjesztett törvényjavaslat („A közigazgatásról szóló 1930:XVIII. tc. újabb kiegészítéséről és módosításáról”) vitájában a KKP álláspontját Petrovác Gyula és Homonnay Tivadar fejtette ki. A törvényjavaslat nagy mértékben érintette a főváros közigazgatását és annak autonómiáját. Petrovác közölte, hogy pártja már az 1935-ös fővárosi törvényt is határozottan ellenezte, és különösen sérelmezték a Fővárosi Tanács helyébe szervezett Törvényhatósági Tanács eltörlését, ami a kormány befolyásának nyitott még tágabb teret. Az ekkori törvényjavaslat a főpolgármestert lényegében főispánná teszi. Petrovác szerint „ez nem főpolgármesteri, hanem kizárólag főispáni jogkör, és én a magam részéről minden körülmények között ragaszkodom ahhoz, hogy

¹⁴ Uo. 1936. november 6./62, melléklet, 14.

előbb vagy utóbb ezt az állást vissza kell fejleszteni az autonómiára és főpolgármesterré tenni azáltal, hogy az autonómia választja. Vagy pedig főispánná kell tenni, és akkor címében, fizetésében és mindenben a főispánnal legyen egyenlő.”¹⁵ Számos kritikai észrevétele ellenére ő és Homonnay is a törvényjavaslatot elfogadta. Ezzel deklarálták, hogy a Wolff utáni KKP folytatja kormánytámogató politikáját.

Az 1930-as évek második felében rendszeressé váltak a fővárosi közgyűlésben helyet foglaló pártok vezetőinek ún. „*pártközi értekezletei*”. A Darányi-kormány 1936 végén kezdte meg a választójogi reform előkészítését. A titkos választójog tárgyában a kormány 1936. december 2-ára és 3-ára pártközi értekezletet hívott össze, amelyek a KKP vezető politikusai közül Homonnay Tivadar és Ernszt Sándor vett részt és szólalt fel. Az első nap felszólaló Homonnay kifogásolta, hogy a kormány nem terjesztett elő konkrét javaslatot, amit meg lehetne vitatni. Pártja nevében kijelentette, hogy ők leginkább a Független Kisgazda Párt elnökének, Eckhardt Tibornak a választójogi javaslatát tudják elfogadni, s ezt egészítsék ki a liberális Rassy Károly által benyújtott javaslattal. Homonnay tehát a két ellenzéki pártvezetővel értett egyet. Ismertette a KKP álláspontját is a választójogi reformot illetően: „Pártom részéről csak annyit mondhatok, hogy mi a titkosság alapján állunk, mi a titkosságot még inkább ki akarjuk terjeszteni a nőkre. A nők szavazati jogához nem óhajtunk, nem akarunk és nem fogunk hozzányúlni olyan tekintetben, hogy az csorbíttassék. Pártom a megyei, lajstromos kisebbségi képviseleti rendszer alapján áll, és ahhoz ragaszkodik – közölte Homonnay – Mi a választási rendszernek csak ahhoz az alapjához vagyunk hajlandók hozzájárulni, ahogyan Eckhardt t. képviselő társam mondotta, megtoldva azzal a titkossággal, amit Rassy Károly t. képviselő társam volt szíves hozzátenni, továbbá az ajánlásoknak mostani lehetetlen rendszerét akarjuk megszüntetni. Ezek azok a nagy elvi kérdések, amelyeket itt pártom nevében leszögezek és amely elvi kérdésekben pártom nem tud engedni.”¹⁶ Beszéde végén Homonnay ismét összegezte a KKP álláspontját: „Pártom részéről ismételtelen csak annyit jelenthetek ki, hogy a titkosság alapján állunk, a kisebbségi képviselet rendszere mellett, a vármegyei lajstrom alapján, a tiszta választási rendszernek feltétlen biztosítása alapján, a mostani ajánlási rendszer eltörlésével.” A városházi keresztény pártot közvetlenül is érintette az országgyűlési választójog reformja, mert a korszakban a budapesti községi választásoknál az országgyűlési választójogot alkalmazták.

Ernszt Sándor az értekezlet második napján, inkább az országos keresztény párt, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt egyik vezetőjeként, semmint a KKP képviselőjeként szólalt fel. Közölte, hogy ő és pártja ellenzékiként hiányolja, hogy a kormány nem ismertette velük a saját elképzeléseit. Mondanivalóját beágyazta a nemzetközi viszonyokba is, és összehasonlította az európai orszá-

¹⁵ KN 1935/X. k. 159. ü. 1936. november 30., 136.

¹⁶ MOL K-429/11. d. Kozma ir. 22. fol.

gokban lévő választójogot a magyarorszáigival. Az 1935-ös Gömbös-féle választásokat, elsősorban az ott alkalmazott módszerek miatt, a Bánffy-féle választási terrorhoz mérte. Még inkább a magyar politikai közélettel ellenkezőnek látta a kormánypárt, a NEP tömegpárttá szervezését. Ernszt is Eckhardt Tibor álláspontját tette magáévá és támogatta pártja nevében. Az ellenzéki pártok valamennyien a titkos választójog mellett vannak. A lajstromos választást illetően már megoszlanak a vélemények, de a keresztény párt a lajstrom híve. Kitért arra is, hogy az autonómia csak akkor jelent tényleges autonómiát, ha politikai kérdésekben is illetékes, döntéshozó szervezet. A prelátus nem adott olyan konkrét programot, mint Homonnay, és sokkal inkább késznek mutatkozott a kormánypárttal kialakítandó kompromisszumra is.

3. A Keresztény Községi Párt és a Kékkeresztes Mozgalom ellentétei

Amint Gömbös kormányzása idején a hatalmi elitben és a kormánypártban, úgy Wolff halála után generáció-váltás ment végbe a városházi vezető elitben is.

A Gömbös halálát követően megváltozott politikai helyzetet a Keresztény Községi Párt autonómiához ragaszkodó vezetői alkalmasnak látták az érvényben lévő fővárosi törvény módosítására, illetve új törvény megalkotására. 1936. november 13-án Homonnay Tivadar indítványozta a közgyűlésnek: intézzon feliratot a kormányhoz annak érdekében, hogy új törvény beterjesztésével állítsa helyre a főváros önkormányzatának autonómiáját. „A változott politikai helyzetben¹⁷ az idő alkalmasnak látszik arra, hogy Budapest székesfőváros önkormányzata a jelenlegi helyzetnél erőteljesebb formában és a főváros polgársága igazi békéjének és jobbléte megteremtésének határozottabb biztosítása érdekében helyreállíttassék” – adta elő a KKP közgyűlési tagja. A közgyűlés az indítványt elfogadta, és végrehajtásával megbízta a polgármestert.¹⁸

A konzervatív mérsékelt keresztény szociális irányzatot képviselő Ernszt Sándor, Homonnay Tivadar és más „régí” keresztény pártiak is megpróbálták ekkor a KKP-t saját befolyásuk alá vonni, de ott igencsak erősnek bizonyult a radikális jobboldal felé közeledő, „fiatal” politikusok társasága. A rendőrég már 1935 végén azt észlelte, hogy „Wolff Károly pártjában a fiatalabb generáció, élükön dr. vitéz Csik Lászlóval és Temesváry Lászlóval, kezd előretörni. Megbeszélések alkalmával, amikor a párt városatyái és képviselői összejönnek, rendszerint a fiatalok álláspontja a mérvadó.”¹⁹ A párt élén generáció-váltást követelő fiatalok alapvetően más, szélsőjobboldali politikai orientációt akartak inauguralni. Arra is kísérletet tettek, hogy a KKP szervezését vidékre is kiterjesszék. 1936. márciusában Szegeden próbálták megalakítani szervezetüket. A fiatalok

¹⁷ Homonnay nyilván Gömbös halálára és az új, Darányi-kormány megalakulására célzott.

¹⁸ BFL IV-1403/a. Törv. hat. biz. közgy. jkv., 1936. november 13., 440.; A kormányok ennek ellenére a későbbiekben sem támogatták az 1934-es fővárosi törvény revízióját.

¹⁹ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1935. december 13-i jelentés, 41.

budapesti szervezésében a fő szerepet Csik László vitte. Februárban két hét alatt a különböző kerületekben 18 helyen tartott gyűlést, ahol beszédet mondott. Célja átszervezni a Wolff-pártot, s ha ez megtörténik, akkor szakítanak a KGSzP-vel, amelyet idejét múltnak, túl konzervatívnak és legitimistának tartanak.²⁰

A *Keresztény Községi Párt Ifjúsági Bizottságának*, későbbi nevén a *Kékkeresztes Mozgalomnak*, másutt *Antibolsevista Ligának* a jelszava – hasonlóan a nyilasokéhoz – „A »kék kereszt« győzni fog!” volt. Természetesen ők magukat tartották Wolff Károly politikai örökösének. A kékkeresztesek mozgolódása feszültségeket keltett a KGSzP és a KKP addigi együttműködésében. Wolff halála után a két párt fokozatosan eltávolodott egymástól, aminek egyik oka az volt, hogy a Keresztény Községi Pártban ismét felerősödött az antiszemitizmus, miközben a gróf Zichy János elnöklétével működő országos keresztény párt éppen az ellenzékkal való összefogás érdekében, mérsékelte ezekben az években a latensen benne rejlő zsidóellenességet is. A Wolff-párt szélsőjobboldali irányzatához tartozó fiatalok követelték, hogy a „zsidókkal paktáló” Zichy távozzon a KGSzP éléről.²¹

A Keresztény Község Párt helyzetéről Mihalovics Zsigmond az, Actio Catholica országos igazgatója 1936 nyarán számolt be Hamvas András prímási iroda-igazgatónak, s rajta keresztül a hercegprímásnak. „A Keresztény Községi Párban Wolff halála után zűrzavarossá vált a helyzet – írta az AC igazgatója –. A párt fiatalabb tagjai, mintegy 20-an azt akarják, hogy Ernst legyen a vezér, de csak azért, hogy mint ügyvezető elnök vitéz Csik László ragadhassa kezébe a tulajdonképpeni vezetést. Csikkel szemben azonban a párt sok tagja teljesen bizalmatlan. Csilléryt nem merik portálni, állítólag nincs is neki vezéri hajlama. Petrováczot sem lehet hozni, mert ő kitűnő alvezér, de nincs benne a vezérhez szükséges nagy átfogás. A hétfői intéző bizottsági ülésen úgy döntenek, hogy őszig nem veszik elő a pártelnökség kérdését, addig az elnöki tanács viszi az ügyeket és hangsúlyozza erősen Wolff politikai örökségét. Ez mindenesetre csak elodázza a kérdés megoldását, de meg nem oldja. Addig a párt belsejében a különböző áramlások fogják keresni és ásni a kivezető utat. A helyzet valóban nehéz és homályos.”²²

Mihalovics jól látta, hogy a KKP bomlásnak indult, s a párton belül a „fiatal” szélsőjobboldal és az „öregek” (Csilléry, Petrovácz, Homonnay stb.) állnak szemben egymással. Csik László néhány hónap múlva már a nyilas táborban lesz található, így az egyház és a keresztény polgárság fenntartásai jogosak voltak vele szemben. Csilléry ellenében a püspökök előtt nem csak a fentiek szóltak, hanem bizonyára az is, hogy ő nem volt katolikus, hanem református. A döntés végül is az lett, hogy július végén a párt addigi alelnökét, Csilléry Andrást bízták meg a KKP ügyvezető elnöki teendőinek ellátásával. Csilléry vezérsége azonban

²⁰ Uo., 1936. március 6-i jelentés.

²¹ Uo., 1936. május 1-i jelentés, 75.

²² Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Cat. 46/2397–1936. július 26-i levél Hamvas Andrásához.

tovább növelte az ellentéteket a párton belül, illetve a KKP és a KGSzP között. Nem csak a felekezeti különbségek miatt, hanem azért is, mert míg a konzervatív legitimista alkotmányvédő országos keresztény párt erősíteni akarta ellenzéki jellegét, Csilléryék ezzel szemben – főleg Gömbös Gyula 1936. október 6-i halála után – még inkább a kormánypolitikához kezdtek közeledni.²³ 1936. szeptember 1-én Serédi hercegprímás audiencián fogadta Csilléryt, jelezve, hogy őt is érdeklik a fővárosi keresztény párt ügyei. Végül is tudomásul vette a református fogorvos vezerségét, bár ennek nyilvánvalóan nem örült, s a későbbiekben nem is volt kapcsolata a Keresztény Községi Párt vezetésével.

Csilléry pártelnöksége idején felgyorsult a KKP jobbratulódása, sőt közel került a szélsőjobboldali radikális, nyilas mozgalomhoz is. Ennek a folyamatnak a fő mozgatója azonban nem elsősorban Csilléry és a pártvezetés volt, hanem a velük szemben (is) szervezkedő, és 1937–38-ban megerősödő Kékkeresztes Mozgalom, amely a párt újjászervezését a saját vezetése mellett akarta végrehajtani. Ugyanilyen „megújhódási törekvések” jelentkeztek az elaggott országos keresztény pártban, a KGSzP-ben is, ahol a „fiatalok” hatalomátvételének egyik irányítója Reibel Mihály plébános volt. Ők tudomásul vették, hogy a fővárosban a KKP az illetékes. Reibel 1937. januárban kifejtett véleménye szerint „ebben a pártban (t.i. a KKP-ban – G. J.) újabban működik egy fiatal társaság (Antibolsevista szervezet, Kékkeresztesek), így minden remény megvan arra, hogy a kivénhedt és elhullott vezetőségtől átveszi a szervezés szerepét”.²⁴

A Kékkeresztes Mozgalom a KKP többségéhez képest radikálisabban antibolsevista és antiszemita politikát akart folytatni. A szervezkedésben átvették a nyilasok módszereit. Az agitációt, a tagok toborzását házról-házra járva folytatták, és hetente valamelyik kerületben „népgyűlést” is tartottak. Ezeken azonban közelről sem a „nép”, hanem több hónapos átlagot nézve a rendőrségi jelentések alkalmanként 100 fő körüli hallgatóságról tudósítanak. A kékkeresztesek titokban félkatonai szervezkedésre is kísérletet tettek. Ehhez a katonai kiképzést a MOVE-tól akarták megkapni.

A KKP-n belüli fiatalok szervezkedésének eredményeként 1937. január 21-én került sor a Vigadóban a *Kékkeresztes Mozgalom* ünnepélyes zászlóbontására. A csoportot a későbbiekben ezen a néven említik, de találkozunk a „*Keresztény Községi (Wolff) Párt Fiatal Választóinak Szervezete*” megnevezéssel is. A Keresztény Községi Párt vezetői megjelenésükkel legitimálták az új szervezetet, amelynek elnöke az alig ismert Szigeti István lett. A beszédekből kitűnt, hogy a kék kereszt jegyében hirdettek harcot a liberalizmus és a marxizmus ellen, részint nemzeti alapon, részint a hivatásrendiség társadalmi programjával. Az *Actio Catholica* rokonszenvét jelentette Közi-Horváth József papnak, az *Actio Catholica* országos titkárának felszólalása. Szerinte „bolsevizmus ugyan nincs az

²³ Politikatörténeti Intézet Archivuma (PI. Arch.) 651. f. 7. öe. Jobboldali összesítő, 1936. augusztus 7.

²⁴ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. január 15., 4.

országban, de fel kell készülni ellene. A felkészülésnek legbiztosabb módja az, ha biztos kenyeret adunk minden magyarnak, mert a biztos kenyerű ember nem lesz bolsevista. A legjobb orvosság a megelőzés. Megelőzés alatt értjük a szociális reformokat.”²⁵ A Kékkeresztes Mozgalom egyelőre erősítette Csilléry pártvezető szerepét is. Így nekik is szerepük volt abban, hogy 1937. február 3-án addigi ügyvezető elnöki megbízatása után, Csilléryt provizórikusan a párt elnökévé választották.

1936 végén, 1937 elején a különböző ellenzéki keresztény pártok ismét megkísérelték az egységes keresztény párt megalakítását. 1937. január 26-án jött létre az *Egyesült Keresztény Párt* (EKP) a Keresztény Szociális Gazdasági Párt, a Keresztény Ellenzék, a Nemzeti Legitimista Néppárt és a Keresztény Községi Párt egyesüléséből. A KGSzP vezetőinek többsége minden áron meg akarta nyerni Csilléryt és a KKP-t az egységes keresztény párthoz való csatlakozásra. Ernst Sándor azonban határozottan ellenezte Csilléry bevonását,²⁶ de véleményével kisebbségben maradt. Az új alakulaton belüli irányzatok két frakcióra oszlottak. Az egyik volt a Csilléry vezette Keresztény Községi Párt, amely továbbra is megőrizte szervezeti önállóságát. A másik a volt néppártiak vagy azt példaképüknek tekintők, a Fridrich-féle ellenzék és a Griger vezette legitimisták. (A Budapestre korlátozódó Keresztény Ellenzék is fenntartotta szervezeti különállását.) Az Egyesült Keresztény Párt elnöke az agg gróf Zichy János lett, alelnöknek gróf Esterházy Móricot és Csilléry Andrást választották. Eszerint az új pártkonglomerátumban is a két pólust az Esterházy által reprezentált agrárius legitimisták, illetve a Csilléry-féle fővárosi keresztény párt képezte. Az Intéző Bizottságba a volt néppártiakat Ernst Sándor, Czettler Jenő, Czeglédi Endre és Kállay Tibor, a Wolff-pártot Homonnay Tivadar, Petrováczy Gyula, a nemzeti legitimistákat Makray Lajos, a keresztény ellenzéket Friedrich képviselte.²⁷

Az Egyesült Keresztény Párt székházában, a Veres Pálné utca 9. szám alatt 1937. február 4-én megalakult a párt ifjúsági csoportja, az úgynevezett *Gárda*. Ez az újabb keresztény ifjúsági szervezet, amely elfogadta az EKP irányítását, egyféle ellensúlyát képezte volna a Kékkeresztes Mozgalomnak. Megállapodtak abban is, hogy a Gárda szervezését és irányítását Friedrich István veszi kézbe, aki kijelentette, hogy aláveti magát Zichy és Ernst rendelkezéseinek.²⁸

A politikai katolicizmus helyzetét tovább bonyolította, hogy a Keresztény Községi Párton belül is markáns különbségek voltak Wolff maradék hívei és a kékkeresztesek között. Az is tény viszont, hogy a Wolff, Csilléry, Petrováczy-csoport „sohasem volt nagy egyetértésben a Keresztény Párt Zichy-Ernst csoportjával. A Csilléry-féle szélsőjobboldali politikát még a fővárosi képviselők

²⁵ PI. Arch. 651. f. 7.őe. 1937. március 12-i jelentés.

²⁶ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. január 22., 8-12.

²⁷ Nemzeti Újság, 1937. január 27.; MOL K-149. BM. res 1937-6-5846/184. cs. 1937. március 6.

²⁸ MOL K-149. BM. VII. res. 5308/1937. 184. cs. és K-149-1937-6.t.-1394/184. cs.

közül is sokan helytelenítették, és ezért dolgoztak Csilléry elnöksége ellen.”²⁹ Bizonyára az ő ötletük volt, hogy Friedrich István legyen a KKP vezére Csilléry helyett. Friedrichet a Zichy-Ernst csoport is támogatta, Csilléry és köre viszont érthetően ellenezte. Csilléry pozícióját úgy erősítette meg, hogy maga állt a kék-keresztesek élére.

A közvéleményt nem a személyi torzskodások, hanem az érdekelte, hogy mit is akarnak a kékkeresztesek? Ez a szélsőséges csoport egy keresztény jellegű antibolsevista frontot akart kialakítani. „Zavaros programjukban, amely szinte teljesen megegyezik a legszélsőségebb nyilaskeresztes szövegekkel,”³⁰ a kommunizmus mellett felléptek a liberalizmussal szemben is, és politikai végcéljuknak a katolikus hivatásrendiség félremagyarázásából levezetett rendi állam megteremtését tartották. A korabeli budapesti közvélemény meg volt győződve arról, hogy a Kékkeresztes Mozgalom vezetői diktatúra megteremtésére törekednek.

Az Egyesült Keresztény Párt és a KKP fiataljai között valóban éles generációs ellentétek, és markáns politikai véleménykülönbségek feszültek. Az országos párt élén elaggott vezetők álltak, így maga a pártelnök, gróf Zichy János már túl volt 80. életén, de igencsak idősnek számított Ernst Sándor is. A Keresztény Községi Pártban pedig Wolff generációját tartották túl öregnek, így Homonnayt, és az ő csoportjához tartozó, inkább mérsékelt és legitimista politikusokat. A keresztény pártokon belüli ellentétek nem maradtak titokban, a közvélemény a sajtóból értesült róluk. 1937 elején már egyértelmű volt, hogy az Egyesült Keresztény Párt elzárkózik a szélsőséges Kékkereszttel való együttműködés elől.

A szervezeti különállását megőrző Keresztény Községi Pártban Ernstéknek nem sikerült a konzervatív alkotmányvédő középutat elfogadtatniuk. Csilléry erélytelen elnöksége mellett a fiatal jobboldali radikális csoport ragadta magához a kezdeményezést. Név szerint Temesváry László, Csík László és Mohaupt Gyula, akik hamarosan a nyilas pártokban kötnek majd ki. Ennek a csoportnak a párton belüli szervezeti különállását szolgálta az ún. Kékkeresztes Mozgalom megalakítása.³¹

Az Egyesült Keresztény Párt vezetői, elsősorban Zichy és Ernst, határozottan helytelenítették a KKP és a Kékkeresztes Mozgalom együttműködését. A keresztény pártban és a püspöki karnál a kereszténydemokrata gróf Széchenyi György képviselő lépett fel a leghatározottabban Csilléryvel és a Kékkeresztes Mozgalommal szemben, mert abban újabb jelét látta a keresztény politika fasizálódásának. Széchenyi véleményét osztotta a volt Nemzeti Legitimista Néppárt vezetője, a keresztényszocialista Griger Miklós bicskei plébános is. Elsősorban azt tartották veszélyesnek, hogy Csilléry és mozgalma a „zsidó jelszavakkal”

²⁹ Reggeli Újság, 1937. január 18.

³⁰ Uo. Az újságcikkre Kozma Miklós is felfigyelt, s az megtalálható MOL K-429. Kozma iratok, Filmtár, 10-3932. tekercs, 19. cím.

³¹ Pester Lloyd, 19. Január 1937.; Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. Bp. 1966, 80–81.

dobálózik, s ha ez így megy tovább, Hitler kezébe hull Magyarország.”³² Széchenyi levelet intézett az EKP vezetőségéhez ebben az ügyben, amire a Keresztény Községi Párt elnöke, Csilléry válaszolt. Szerinte a Kékkeresztes Mozgalom célja a bolsevizmus elleni küzdelem, amelyet két szervezetben folytat. Az egyik az *Antibolsevista Liga*, vagy más néven a Kékkeresztes Mozgalom, amelyben a szellemi küzdelem zajlik. A másik a Keresztény Községi Párt, amely a pozitív bolsevizmus-ellenes programot képviseli, megmutatja azokat az új utakat és célokat, amelyeken a keresztény és nemzeti alapon megteremtendő szociális követelések elérhetők. „Ebből a megfontolásból fakadt – írta Csilléry – hogy a Keresztény Községi Párt ifjúsági szervezetét az antibolsevista ellenes küzdelem irányvonalának arra a részére állítottam be, amely a szociális viszonylatban és erkölcsében megújhodott Magyarország megteremtése révén akarja elérni, hogy itt a bolsevizmus számára befogadó képes talaj egyáltalában lehessen.”³³

1937. január 1-én elhunyt Sipőcz Jenő főpolgármester. Horthy február 6-án a kormánypárthoz tartozó, a „nagypolitikából” jövő Karafiáth Jenő volt államtitkárt és országgyűlési képviselőt nevezte ki főpolgármesternek.³⁴ Míg elődje, Sipőcz közel állt a keresztény párthoz, Karafiáth egyértelműen a kormány érdekeit képviselte. Közgyűlési bemutatkozó beszéde nem program, hanem politikai frázisok egyvelege volt, amelyeket a „munka, megértés, becsület hitvallása” köré gyűjtött. Beismerte, hogy nincs gyakorlata a várospolitikában, hiszen ő az „országos politika mezejéről” jött.³⁵ Főpolgármesterként a közgyűlésben a későbbiekben is inkább országos politikai kérdésekkel foglalkozott.

A keresztény politikai egységtörekvések 1937–38 folyamán számos akadályba ütköztek. A leginkább veszélyes kísérlet a szélsőjobb felé nyitás volt a KKP-n belül. De megosztotta a pártot a náci Németország törekvése Ausztria bekebelezésére, valamint a készülő zsidótörvények, a radikalizálódó antiszemitizmus is. A KKP vezetőinek és tagjainak jelentős része nem szimpatizált a nácizmussal és a nyilasokkal. Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök, a párt korábbi alelnöke pedig elhatárolódott az antiszemitizmustól, a zsidók jogfosztásától. Sőt mi több, helyeselte XII. Pius pápa nácizmust és az újpogányságot, a fajelméletet elítélő *Mit brennender Sorge* kezdetű, 1937. márciusában kiadott enciklikáját is.³⁶ Ezzel a véleményével azonban a párton belül jóformán magára maradt

A keresztény táborban folyó viták lezárása nélkül került sor a KKP új elnökének tovább nem halogatható véglegesítésére. 1937. február elején az Egyesült Keresztény Párt is beleegyezett, hogy a KKP elnöke Csilléry legyen, aki azon-

³² MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. december 28., 231.

³³ MOL.K-150. BM. ált. Jobboldali összesítő. 6228. cs. 2071/1937. február 10.

³⁴ Fővárosi Közlöny, 1937. február 26. /11., 301.

³⁵ BFL IV-1403/a. Törv. hat.biz. közgy. jkv. 1937. február 17., 86.

³⁶ Magyar Hírlap, 1937. március 28., Nemzeti Újság, 1937. április 4.; Az enciklikát közli Zsigmond László szerk: Politikai és szociális enciklikák XIX-XX.sz. II. köt. 181–223.

ban megtartotta magának a Kékkeresztes Mozgalom vezetését is.³⁷ 1937. április 20-án a KKP elnökségében utoljára került sor tisztújításra. Csilléryt véglegesen is a párt elnökévé választották. Elnökhelyettes Bednárz Róbert plébános lett. Társelnökök Petrovác Gyula és a református Lázár Ferenc közjegyző, ügyvezető alelnök a katolikus Cselényi Pál a Nemzeti Hitelintézet igazgatója, s még további három alelnök. (A református Viczián István nyugalmazott államtitkár, felsőházi tag, a katolikus Bocsáry-Spur Kálmán ügyvéd, és a szintén katolikus Csik László orvos, aki azonban 1938. júniusában kilépett a KKP-ból. A korábbi elnökségi tagok közül Buday Dezső elhunyt, Joanovich és Raffay kimaradt az elnökségből.) Az Intéző Bizottság tagjainak fele is kicserélődött, elsősorban a Csilléryt támogatókkal.³⁸

Csilléry tekintélyét a KKP-ban annak köszönhette, hogy két évtizeden át ő volt Wolff Károly helyettese, mint alelnök. Pozíciója most átmenetileg megerősödött, és megnyerte támogatójául a régi gárdából Müller Antalt is. A törésvonalak azonban nem halványodtak el, hanem még inkább elmélyültek. Csilléry és Müller a Kékkeresztes antibolsevista ifjúsági szervezet mellett, Zichy és Ernst viszont ezen csoport működése ellen voltak továbbra is.³⁹ Csilléry városházi hatalmi pozícióját 1937 tavaszától az Egyesült Keresztény Párt úgy próbálta megtörni, hogy megkezdték az EKP saját fővárosi szervezeteinek a megalakítását. Ez újabb konfliktust involvált a KKP és az országos keresztény párt között. Nyárra az ellentétek odáig fajultak, hogy a KKP vezetése elhatározta, a párt kilép az egyesült keresztény pártból. Amennyiben Csilléry meg akarta magának tartani a Kékkeresztes Mozgalom támogatását, szakítania kellett volna az EKP-val, főleg az után, hogy a kékkeresztesek vezére, Csik László ekkor már jelezte távozási szándékát a KKP-ból.⁴⁰

4. A Keresztény Községi Párt agóniája Csilléry elnöksége idején

1937 májusában az országgyűlés képviselőházában a költségvetés tárgyalásakor Ernst Sándor az Egyesült Keresztény Párt vezérszónokaként semmitmondó beszéde végén a költségvetést elfogadta. A KKP képviselő tagjai – Müller Antal, Petrovác Gyula és Homonnay Tivadar – viszont ellene szavaztak. (A pártelnök Csilléry nem vett részt a vitában.) Müller Antal a kisiparosok sérelmeit ismertette, és a készülő zsidótörvényre utalva közölte, hogy a „zsidókérdést” a szociális törvényhozással lehet és kell megoldani.⁴¹ Petrovác Gyula ellenzéki magatartásuk okait fejtegette. Azért kell a keresztény pártnak ellenzékinnek lenni, mert nincs „becsületes” polgári ellenzék: nem az a liberális és szociáldemokrata

³⁷ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. február. 18, 19.

³⁸ Nemzeti Újság, 1937. április 21.

³⁹ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. március 12.

⁴⁰ Uo., 1937. április 16., 69., április 16., 61.; április 23. 65. és 90.

⁴¹ KN 1935/XII. k. 206. ü. 1937. május 3., 446.

tábor, de nem az a nyilasoké sem. Beszédében részletesen szólt az 1938-as Szent István Év és a budapesti Eucharisztikus Világkongresszus politikai jelentőségéről is. A belpolitikában ekkorra érvényesülnie kell a „*Pax Christi in regno Christi*” elvnek, ami az eucharisztikus kongresszus üzenete volt. Budapestnek pedig fel kell készülnie a várhatóan hatalmas zarándok-tömeg, a több tízezer külföldi vendég fogadására és ellátására. (A közlekedés, az elszállásolás, a körmenetek útvonalának biztosítása stb.)⁴² Homonnay szerint a KKP azért ellenzéki, mert ellenzi a diktatúrát, ellenzi az alkotmányjogi kérdések negligálását (a legitimizmus kérdésében), és hiányolja a hatékony szociális törvényhozást.⁴³

1937. július 6-án Karafiáth Jenő főpolgármester levelet intézett Csilléry Andrásához, a KKP elnökéhez, és Zsitvay Tiborhoz, a fővárosi kormánypárt vezetőjéhez. Javasolta a két párt, a kormánytámogató keresztény párt és a NEP fővárosi szervezetének szorosabb együttműködését, és annak szervezeti biztosítását. „*A városházi két kormányzó párt között fennálló zavartalan jó viszony kimélyítése, valamint az igen sokszor nélkülözhetetlen együttműködésre irányuló céltudatos vezetés erőteljesebb biztosítása érdekében szükségesnek látom a kormányzó pártok egymásközi érintkezési módjának intézményes keretekben való megszervezését* – írta a pártvezéreknek a kormány exponensének számító főpolgármester. – *A szerintem eddig is célszerűnek bizonyult szűkebb körű összejövetelek további fenntartása mellett – úgy érzem, az őszi idény beköszöntével a két kormányzó párt által kiküldendő 5-5 vagy 7-7, összesen 10, vagy esetleg 14 törvényhatósági bizottsági tagból állandóan működő együttes bizottságot kellene életre hívni. Amennyiben ez az elgondolás nagybecsű véleményeddel és a vezetésed alatt álló párt tetszésével találkozni, felkérlek, hogy javaslatomhoz úgy a magad, mint pártod nevében hozzájárulni és a pártod részéről kijelölendő bizottsági tagok névsorát hozzám megküldeni méltóztatással. Abban az esetben pedig, ha netalán megtisztelő egyhangúsággal oly nemű kívánság merülne fel, hogy ennek az együttes bizottságnak elnöki tisztségét magamra vállaljam, akkor természetesen kötelességszerűen készséggel tennék eleget az ez irányban felmerülő óhajnak és szíves értesítésed alapján már az őszi idény elején gondoskodnék legelső ülésünk megtartásáról. Eme első alakuló ülésünkön terjeszteném elő az együttes bizottság tevékenységére és tárgyalási rendjére vonatkozó javaslataimat. Amidőn ez úton is szíves tudomásodra hozom, hogy a közgyűlések előkészítésének a főpolgármesteri hivatal ügykörébe történő átvételére vonatkozóan a szükséges intézkedéseket már megettem, és így mint a törvényhatósági bizottság közgyűlése elnökének módomban lesz a közgyűlés munkásságát közelebből irányítani.*”⁴⁴

A főpolgármester által közvetített kormányzati szándék egyértelműen a keresztény párt önállóságának felszámolása irányába mutatott. Ráadásul tovább

⁴² KN 1935/XII. k. 207. ü., 1937. május 4., 508–512.

⁴³ KN 1935/XII. k. 204. ü., 1937. április 29., 333–340.

⁴⁴ BFL IV-1402/a. Főpolg. m. biz. ir. 18/1939. Karafiáth 1937. július 6-i levele Zsitvay Tiborhoz és Csilléry Andrásához, 12–15. fol.

növekedett a főpolgármester jogköre, miszerint a polgármester vagy a tanácsnok helyett neki lett a joga a közgyűlési előterjesztések megtétel, s ezáltal az autonómia legfőbb fórumát is a kormány alá rendelte volna. A fővárosi kormánypárt elnökének, Zsitvaynak az álláspontja sem lehetett más, így a dolog ab ovo a KKP-ra volt kihegyezve.

Csilléry András július 14-én válaszolt a polgármesternek, ami lényegében udvarias elutasítást jelentette a fentebb ismertetett kezdeményezésnek. „Én természetesen a legnagyobb megértéssel és hálával fogadok minden olyan törekvést, amely a két kormányzó párt minél zavartalanabb és lojálisabb együttműködését óhajtja biztosítani – írta Csilléry – Kérdés azonban az, hogy az Általad javasolt testületté alakulás az eddigi szabad, szervezetlen formával szemben tényleg »az együttműködésre irányuló céltudatos vezetés erőteljesebb biztosítását« jelenti-e. En így első átgondolás után úgy látom, hogy egy ilyen collégium elnökkel (ráadásul a főpolgármesterrel – GJ.), tíz taggal, határozatképességgel, ügyrenddel, sőt talán még szavazással is nem hogy könnyebbé, mozgékonyabbá teszi a kooperációt, hanem ellenkezőleg, komplikáltabbá és nehezebbé. Azt meg kétségtelennek tartom, hogy az eddigi fesztelen megbeszélés helyébe lépő merev »tárgyalás« rendkívül elhúzná az ügyek intézését, mert közismert tünet, hogy tíz tagból álló konvektikulumban minden tárgynál mind a tíz tag beszélni óhajt és beszélni fog – az elnököt nem is számítva. Így hát jelenleg nem vagyok abban a helyzetben, hogy az Általad felvetett terv érdemében véglegesen állást foglaljak, nemcsak fenti aggályaim miatt, hanem azért sem, mert természetesen ismerni szeretném ebben a kérdésben pártom elnökségének véleményét is, amire alkalom csak ősszel, a politikai szezon újbóli megindulásakor lesz. Engedd meg tehát, hogy ez ügyre akkor újból visszatérjek.”⁴⁵

Csilléry tehát ragaszkodott pártja önállóságához, de nem tehetette, hogy végleg elzárkózzék a kormány javaslata elől, ezért a végleges döntésüket öszre halasztotta.⁴⁶ A kormány nyomására a főpolgármester 1937. október 11-én Csilléryhez intézett újabb levelében megismételte a július elején tett javaslatát.⁴⁷ Erre ugyancsak elutasító választ kapott. 1937-ben és 1938 első felében a Keresztény Községi Párt még kellőképpen erős volt ahhoz, hogy megőrizze önállóságát a vele koalícióban a fővárost kormányzó NEP-pel szemben. Karafiáth kezdeményezését tartalmazó iratokat 1938. december 7-én ad acta tették. 1938 végére, 1939 elejére derült csak ki, hogy a presszió nem volt eredménytelen.

Karafiáth főpolgármester tette rendszeressé, hogy a fővárosi törvényhatósági bizottság kormánypártjainak (a KKP-nak és a NEP-nek), az Egyesült Polgári Ellenzéknek és a Szociáldemokrata Pártnak a vezetői adott esetben *pártközi értekezleteket* tartsanak „a székesfőváros autonómiáját érdeklő fontosabb ügyek előkészítése, és főképpen a közgyűlések tárgysorozatának előzetes megbeszélése

⁴⁵ Uo. Csilléry 1937. július 14-i levele Karafiáth főpolgármesterhez., 9–10.

⁴⁶ Uo., 18/1939.biz. Karafiáth 1937. július 6-i levele.

⁴⁷ Uo. Karafiáth 1937. október 11-i levele a KKP elnökségéhez, 3–5. fol.

céljából”.⁴⁸ Ezekre a pártközi értekezletekre meghívták a főváros adminisztrációjának illetékes vezetőit, a polgármestert, az alpolgármestereket vagy valamilyen tanácsnokot. 1937. májusában a fővárosi kormánypárt vezetője, Zsitvay Tibor kifogásolta a polgármesternél, hogy a pártközi értekezleten az illetékes alpolgármester nem jelent meg, így a pártok nem kaptak autentikus tájékoztatást. Másik észrevétele az volt, hogy míg az ellenzéki pártok mindig első számú vezetőikkel képviseltetik ezeken magukat, a keresztény párt és a kormánypárt gyakran csak a második vonalba tartozó politikusokat küld a megbeszélésekre. Szendy polgármester az érintettek elfoglaltságára, számos kötelességük teljesítésére hivatkozva próbálta menteni a helyzetet.

A Keresztény Községi Párt szélsőjobb felé orientálódó vezetését nem csak Ernszték akarták félreállítani, hanem a régi városházi kormánypolitikából ellenzékivé vált Ripka Ferenc volt főpolgármester és néhány bethlenista elvbarátja is. Miután Ripkák kiváltak a fővárosi kormánypártból, 1937 őszén kísérletet tettek egy új fővárosi polgári párt alakítására. A hatósági megfigyelő úgy látta, hogy „Csilléry András képviselő kezéből akarják kivenni a keresztény politika vezetését és irányítását.”⁴⁹

Csilléry és társai, mint kitűnt, mégis csak régi vágású politikusok voltak, és visszariadtak a fasiszta, nyilas mozgalommá válás alternatívájától. 1937 őszén feszültté vált a viszony Csilléry és a Kékkeresztesek között, mint mondták, Csilléry „nem foglalkozott velük” eleget. 1937. október 15-én a Kékkeresztes Mozgalom alig ismert vezetői kimondták, hogy a Keresztény Községi Párttól függetlenítik magukat, mert az része lett az Egyesült Keresztény Pártnak. Csilléry elnöki székét nem töltötték be, hanem a mozgalom élére a már említett Szigethy István nevű fővárosi fogalmazó állt. Az önállósult Kékkeresztesek még durvábban követelték a KKP vezetőinek lecserélését, és a zsidókérdés *erőszakos* megoldását. A Keresztény Községi Párt helyi (kerületi) szervezetei viszont azt követelték, hogy a Kékkeresztes Mozgalom szűnjön meg, és possibili tagjai lépjenek vissza a pártba.⁵⁰

A Darányi-kormány igyekezett jó viszonyt fenntartani a székesfővárost irányító keresztény párttal és a kormánypárt itteni szervezetével. A miniszterelnök 1937. október 30-án levelet intézett a főpolgármesterhez azt kérdezve, hogy a székesfőváros szempontjából mit találna szükségesnek érvényesíteni az új választójogi törvénnyel kapcsolatban. Karafiáth főpolgármester tájékozódás végett november 3-án Zsitvay Tibor itteni NEP-elnökhöz és a KKP vezetőjéhez, Csilléry Andrásához levelet intézett az új választójogi törvényjavaslat előkészítésével kapcsolatban. Ebben két kérdést intézett hozzájuk: 1. a benyújtandó tör-

⁴⁸ Uo., 112/1937. Főpolgármester 1937. szeptember 15-i levele a polgármesternek. Ugyanezt megküldte Zsitvay Tibornak, a NEP Székesfővárosi Szervezete elnökének és Csilléry Andrásnak, a KKP elnökének.

⁴⁹ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1937. október 8., 168.

⁵⁰ Uo., 1937. október 22., 179.

vényjavaslatban a budapesti képviselő-választásokra vonatkozóan milyen nézőpontokat tartanak szükségesnek kidomborítani? 2. a budapesti törvényhatósági választásokra vonatkozó érvényben lévő törvényes rendelkezések módosíttassanak-e, és ha igen, milyen irányban?⁵¹ Csilléry András november 8-án közölte a főpolgármesterrel, hogy nem áll módjában a rövid határidőn (két hét) belül ezekre érdemi választ adni, mert pártja vezetőit lefoglalja a költségvetési vita, továbbá azt egyeztetnie kell nem csak a KKP vezetésével, hanem az Egyesült Keresztény Párttal is, mert a két keresztény párt ebben a kérdésben közös álláspontot fog kialakítani.⁵² Karafiáth főpolgármester 1937. november 6-án arról tájékoztatta Darányi miniszterelnököt, hogy egyik párttól sem kapott érdemi választ a kérdésekre. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy igenis szükség van egy „állandó együttes intézőbizottság működésére”, ahol a két kormányzó párt néhány vezető tagja bizalmasan megtárgyalhatná a miniszterelnök által a választójoggal kapcsolatban feltett konkrét kérdéseket.

Míg a Keresztény Községi Párt vezetői a kormánnyal és a kormánypárttal működtek együtt, – így például az 1938 márciusában a választójogi törvényjavaslat vitájában Csilléry, Müller Antal és Petrovác Gyula is igennel szavazott,⁵³ – a Kékkeresztes Mozgalom a kormány szélsőjobboldali ellenzékének táborában kötött ki. A mozgalom 1938 tavaszán újjászerveződött, és főleg a VIII. kerületben volt aktív.⁵⁴ Egy 1938. szeptember eleji rendőrségi jelentés szerint a mozgalomnak 2600 tagja volt.⁵⁵ Vitéz Csík László fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, a párt szélsőjobboldali frakciójának vezetője 1937. június elején már a KKP-ból való kilépésről nyilatkozott. 1938. júniusában pedig lemondott törvényhatósági bizottsági mandátumáról is.⁵⁶ A Kékkeresztes Mozgalom és a KKP fiatal gárdája Csík vezetésével ekkor már részt vett egy szélsőjobboldali egységfront létrehozásában, amelynek a nyilas Pálffy Fidél, Festetics Sándor, Salló János, Szálasi Ferenc és Marton Béla lettek a vezetői.⁵⁷ Csík és a Kékkeresztesek eljutottak a nyilas táborba, ide azonban Csilléry, Müller, Petrovác, és a Keresztény Községi Párt többsége, bár rokonszenveztek a szélsőjobboddallal és főként a nagytőke-ellenességben és az antiszemitizmusban programatikusan is találkoztak, nem követte őket. „Magasabb helyről”, nyilvánvalóan Esztergomból Közi Horváthot és a KKP katolikus pap-képviselőit „a katolikus diszciplína megtartá-

⁵¹ BFL IV-1402/b. Főpolg. m. ált. ir. 287/1937. 1-4. fol.

⁵² Uo., 7-8. fol.

⁵³ Csilléry felszólalása KN 1935/XVII. k. 289. ü. L938. március 29., Müller és Petrovác Uo., 290. ü. 1938. március 30.

⁵⁴ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1938. március 4.

⁵⁵ Uo., 1938. szeptember 2.

⁵⁶ BFL IV-1403/a. Törv. hat. biz. közgy. jkv. 1938. június 22. 249/1938. kgy sz.

⁵⁷ Uo., 1937. június 4.

sára” figyelmeztették. A Csilléry-féle politikát bíráló Friedrich Istvánt és Homonnay Tivadart pedig a vezetőség 1938. júniusában kizárta a pártból.⁵⁸

A Keresztény Községi Párt felszámolása végül is Imrédy Béla kormányzása idején valósult meg. A KKP vezetői lelkesedéssel fogadták Imrédy kaposvári beszédét, mert abban a keresztény szociális tanítás megvalósításának programját látták. 1938. december 15-én a fővárosi keresztény párt és az itteni NEP 14 tagú közös Intéző Bizottságot állított fel, a fúzió előkészítésére. 1939. január 31-én a KKP vezetőségi ülésén kimondták a párt csatlakozását az Imrédy vezette Magyar Élet Mozgalomhoz. Már Imrédy bukása után, a Teleki-kormány első napjaiban, 1939. február 28-án jött létre a Magyar Élet Keresztény Községi Pártja, amelynek a közgyűlésben 74 mandátuma volt. A KKP elnöke, Csilléry András lemondott, és visszavonult a politikától.⁵⁹ Az új párt elnöke a főpolgármester Karafiáth Jenő lett.

⁵⁸ MOL K-149/651. f. BM. res. 7/1938. június 12., 87.

⁵⁹ A debreceni egyetemen a fogorvosi tanszék vezetője lett.

Bartók Béla

**„GAZDAPARLAMENT”
(AZ OMGE VÁNDORGYŰLÉSE EGERBEN 1938-BAN)**

„Mit kíván a magyar nép?” Ez volt a Márciusi Front 1938 márciusi részletes programjának kérdése és az egyik válasz így hangzott: „A feudalizmus teljes lebontását: a kötött birtokok felszabadítását, az 500 kat. holdon felüli nagybirtokok kisajátítását, az alakítandó és meglevő parasztgazdaságok szövetkezeti egybeszervezését vagy az érdekelt parasztság döntése szerint kollektív termelő-üzemeink létesítését, továbbá a mezőgazdasági termelés korszerű fejlesztését; addig is a mezőgazdasági munkásság és cselédség életszínvonalának intézményes emelését.”¹ A radikális társadalmi, politikai és gazdasági reformokat követelő értelmiségi összefogás 1937 márciusa és 1938 májusa között jelentős politikai tevékenységet folytatott, de a hatalom nem tűrte a földreform kérdésének ilyen éles felvetését. A mézesmadzag és korbács eszközeivel egy év alatt sikerült háttérbe szorítani a több fórumon is jelentkező népi mozgalmat. 1938 elején a közhangulat már nem kedvezett az újabb kulturális és politikai rendezvényeknek, de az írók elérték céljuk egy részét: belevitték a közvéleménybe a reformok szükségességét.²

A következő rövid dolgozat szerény eszközeivel azt szeretné bemutatni, hogyan próbálta védelmezni saját érdekeit a nagybirtokos réteg 1938. június 18-20 között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület állattenyésztési szakosztályának Heves vármegyei tanulmányútja és egri vándorgyűlése alkalmával. Az eseményt részletesen ismertette az *Eger* nevű megyei lap, amely az egész korszakban a helyi keresztény és nemzeti gondolkodású középosztály és a katolikus egyház szócsöve volt. Az eseményt az teszi érdekessé, hogy a bírált érseki uradalomnak jobban nyilvánosságra kellett hoznia gazdálkodásának adatait, amelyek csak hosszadalmas levéltári kutatással ellenőrizhetők, de még így is árnyalhatják a kizsákmányoló egyházi nagybirtokról megrögzült képet. A forrás tehát kissé egyoldalú képet tükröz, de rámutat arra a paradoxonra, hogy az egyházi birtoknak egyszerre kellett volna hasznot hoznia és szociális szerepet betöltenie. Talán ez volt a végzete.

Magyarország állattenyésztése Trianon után meglehetősen ellentmondásosan alakult, mert az 1920-as évek fellendülését a gazdasági válság után visszaesés követte és csak az 1930-as évek második felében volt előrehaladás. Az állatál-

¹ Válasz 1938/ 3 in Válasz 1934–1938, szerk. Széchenyi Ágnes, Bp., 1986, 605.

² Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom, Bp., 1989, 266.

lomány 1925–1934 között állandóan csökkent, amelynek oka a takarmánytermesztés elhanyagolása volt, azután viszont a szarvasmarha- és sertésenyésztés területén meggyőző minőségi fejlődés következett be. 1938-ban a szarvasmarhák 78%-a magyar tarka volt, a tejelési átlag 14 alatt 17%-kal emelkedett, a törzskönyvezett állatok aránya pedig 5%-ra nőtt. A sertésállományon belül 1938-ban 17% volt a húsertések részesedése.³ A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése az egész mezőgazdaság központi kérdésévé vált, így az állam is igyekezett fejlesztéséről gondoskodni, de a sertésenyésztésben is szükség volt állami beavatkozásra, amelynek egyik módja az apaállat-ellátás volt, de a járványok leküzdésében és az értékesítésben is kaptak központi segítséget a tenyésztők.⁴

A katolikus egyház földtulajdona évtizedeken keresztül szenvedélyes vitákat kavart pro és kontra, pedig a kötött egyházi birtok nagy része célvagyon volt. 1935-ben az egri érsekség a harmadik legnagyobb birtokkal – 38 078 holddal – rendelkezett Kalocsa és Veszprém mögött.⁵ Az egri érsekség 1928. évi eredményszámlája 929 503 pengő tiszta hasznót mutatott, 1939-ben pedig ez a haszon 2 787 195 pengőre emelkedett.⁶ „A Horthy-korszakban a mezőgazdaságot ért megrázkódtatások nem kerültek el az egyházi birtokokat sem, ahol – kevés kivételtől eltekintve – egyáltalán nem folyt korszerű gazdálkodás.”⁷ –írta egy monográfia 1966-ban és 1999-ben is azt olvashattuk: „A gazdálkodásban a modernebb, intenzívebb formákat egyes szerzetesrendek uradalmi jelentették.”⁸ A következő dolgozatban láthatjuk, hogy milyen kísérletet tett az érsekség a belterjes gazdálkodás folytatására.

Tanulmányút

Az 1930-as években nagy érdeklődés kísérte az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület*⁹ állattenyésztési szakosztályának tanulmányi szemléjét és vándorgyű-

³ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság a két világháború között in: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, szerk. Gunst Péter, Bp., 1998, 225–226.

⁴ Gunst Péter: A termelés megkezdése in Magyarország agrártörténete, Agrártörténeti tanulmányok, szerk. Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. Bp., 1996, 300–305.

⁵ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945, Bp., 1999. 289. (Gergely) 5148 h szántó, 93 h kert, 1505 h rét 103 h szőlő, 1848 h legelő, 28 695 h erdő és 686 h földadó alá nem eső terület volt a birtokában, amely 135 750 aranykoronát ért. Magyarország földbirtokosai és földbérlői, A 100 k.h-s és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján, Bp., 1937, 388. (Gazdacimtár)

⁶ Gergely 314–315.

⁷ Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban, Bp., 1966. 181–182.

⁸ Gergely 311.

⁹ Az OMGE a földbirtokosok érdekvédelmi szervezete volt. Széchenyi István kezdeményezésére alakult 1835-ben. A kiegyezés után nagy befolyása volt a kormányok és a törvényhozás működésére pl. a cselédtörvények elfogadásában és a földreform megakadályozásában. Tevékenysége átfogta a mezőgazdasággal kapcsolatos szervezőmunkát, 1868-tól tartott gazdakongresszusain

léseit. Ezek az országjárások a résztvevő szakemberek számára több lehetőséget is nyújtottak: először is megismerhették a különböző régiók állattartási helyzetét, felderíthették az állattartás fejlesztésének módjait és az egymástól távol lévő földbirtokosok között közvetlen – akár üzleti – kapcsolat is kialakulhatott. 1938-ban a szemlét és a gyűlést Heves vármegyében rendezték és a kettős szentév alkalmából elsősorban a megyében óriási befolyással rendelkező katolikus egyház birtokait vizsgálták meg. A látogatás fő célja az állattenyésztés ellenőrzése volt, de a vendégek a növénytermesztés sikerének bizonyítékait is megtekintették. Az egyesület alkalmat akart adni az érdeklődőknek arra, hogy megismerjék az érsekség és a főkáptalan gazdasági és kulturális tevékenységét, a helyi klérusnak pedig megadta azt a lehetőséget, hogy nyilvánosan számot adjon az elmúlt években elért fejlődésről.¹⁰

A megyei lap június közepén harciasan védelmébe vette az egyházi nagybirtokokat. *„Az egeri vándorgyűlés és a tanulmányi szemlék iránt az ország minden részéből eddig még soha nem tapasztalt nagy érdeklődés nyilvánul meg és ez beszédesen igazolja nemcsak ennek az intézménynek a népszerűségét és jól bevált voltát, hanem a magyar gazdaközönség elismerését is a meglátogatni tervezett gazdaságok magas színvonalon álló állattenyésztési és mezőgazdasági kultúrája iránt.”*¹¹ A tanulmányi szemle résztvevői mintegy kétszázan voltak és a tekintélyes arisztokraták mellett ott voltak a magyar agrártudomány kiváló tudósai is. A küldöttséget gróf *Somssich László*¹² az OMGE elnöke vezette, akinek a két világháború között jelentős szerepe volt az agrárpolitika irányításában. A küldöttség másik ismert főúri tagja gróf *Károlyi István*¹³ volt. A szakemberek közül eljött *Konkoly-Thege Sándor*¹⁴, az OMGE főtitkára *Manninger Rezső*¹⁵

igyekezett a nagybirtokosok és a kisbirtokosok ellentéteit elsimítani. 1879-ben itt nevezték először őket agráriusoknak. Támogatta a Magyar Gazdaszövetség megalapítását, hetilapja a Köztelek volt. Az egyesület 1945-ben a földosztás következtében oszlott fel.

¹⁰ Eger, 1938. június 18. 2.

¹¹ Uo.

¹² Somssich László (1874–1976) 1918–1944 között volt az OMGE elnöke, de ő irányította a Mezőgazdák Szövetkezetét és a Gazdák Biztosító Szövetkezetének is igazgatósági tagja volt. 1945 után emigrált és Belgiumban halt meg. A grófnak 3048 holdas birtoka volt, ami 32 113 aranykoronát ért. Gazdacímár 421.

¹³ Károlyi István (1898–1967) Fóton született, közgazdasági doktorátust szerzett és 1930-ban vette feleségül a sárospataki Windischgrätz Mária Magdolna hercegnőt, akitől négy gyermeke született. Károlyi István is emigrált és Argentínában halt meg.

¹⁴ Konkoly-Thege Sándor (1888–1969) a csillagász unokatestvére, mezőgazdász, a Szarvasmarha Törzskönyvező Bizottság elnöke, az Országos Állategészségügyi Tanács tagja, a Tejtermelők Országos Szövetségének igazgatója, valamint az OMGE állattenyésztési szakosztályának elnöke volt 1920–1942 között.

¹⁵ Manninger Rezső (1890–1970) állatorvos 1912-től a főiskola járványtani intézetében dolgozott, majd 1928-ban a megszervezte az Országos Állategészségügyi Intézetet, a 2. világháború után pedig rövid ideig a Magyar Agrártudományi Egyetem rektora volt.

állatorvos, egyetemi tanár, *Wellmann Oszkár*¹⁶ állatorvos, egyetemi tanár és *Dorner Béla*¹⁷ kísérletügyi főigazgató.

A 180 fős csoport 1938. június 17-én, pénteken az IBUSZ – Autótaxi négy autóbusszával indult el az OMGE Köztelek utcai székháza elől. A kirándulás első állomása Hatvan volt, ahol megtekintették a hatvani uradalom nagytelki gazdaságában lévő növénynemesítő üzemet. Ez a festegető és utazgató báró *Hatvany Ferenc*¹⁸ tulajdonában volt, de a látogatás célja az állattenyésztés és nem a növénytermesztés ellenőrzése volt és nem annyira a világi mint inkább az egyházi birtokok kerültek reflektorfénybe. Nagytelek hírnevét egyébként a növénynemesítő *Legány Ödönnek*¹⁹ köszönhetette.

A vendégek ezután a *Kompolti Magyar Királyi Béruradalomba* mentek, ahol a földművelésügyi minisztérium adott számukra ebédet és szervezett nekik borkóstolót. Valószínűleg az egyik bor az akkoriban világhírűvé vált Debrői Hárslevelű lehetett, amelynek alapanyagát Kompolton is termesztette *Rácz Pál*²⁰ pincemester. Ez a gazdaság a Nemzeti Közművelődési Alapítvány tulajdona volt, amelyet 1926-ban hozott létre a magyar kormány gróf Károlyi Mihály elkobzott birtokaiból.²¹ Ebéd után következtek az egyházi birtokok, mert előbb Pusztaszikszóra²² majd Felnémetre²³ utaztak. Szarvaskőben,²⁴ az érsekség mintagyümölcsösét tekintették meg, majd Felsőtárkányban²⁵ az érseki nyaralóban

¹⁶ Wellmann Oszkár (1876–1942) állatorvos, Wellmann Imre történész apja előbb vidéken majd külföldön dolgozott, a magyaróvári főiskola rektora és a műegyetemen az állattenyésztés tanára, az Országos Törzskönyvelő Bizottság elnöke, a Szarvasmarha-tenyésztő Egyesületek Országos Szövetségének alelnöke volt.

¹⁷ Dorner Béla (1869–1954) Keszthelyen kapott oklevelet, gazdatiszt majd a győri gazdasági felügyelőség vezetője lett, 1918-tól a magyarországi sertésenyésztést irányította. Ő volt a Húsertés-tenyésztők Országos egyesületének és a Kiállítási Húsertés-bíráló Bizottság elnöke.

¹⁸ Báró Hatvany Ferenc (1881–1958) az íróként ismert Lajos öccse festőként és műgyűjtőként lett híres. 1947-től Párizsban élt és Svájcban halt meg. 2 365 holdas birtoka 44 931 aranykoronát ért. Gazdacímtár 135.

¹⁹ Legány Ödön (1876–1944) 1918-ban vette át a hatvani növénynemesítő telep vezetését, ahol Magyarországon elsőként hozott létre fajtakeresztezéssel új növényfajt, a lencsebükkönyt. A Hatvani Növénynemesítő Rt. vezetőjeként kifejlesztette pl. az ún. hatvani búzát, létrehozta a Növénynemesítők Egyesületét.

²⁰ Rácz Pál (1889–1965) Rövid budafoki tevékenység után 1925-ben lett a kompolti uradalom pincegazdaságának vezetője és a szőlőbirtokok felügyelője. Rácz kitartásának és kiváló szaktudásának köszönhetően az aldebrői szőlőfajta és a belőle készült bor országosan és külföldön is elismert lett.

²¹ A kompolti uradalom 1221 holdas volt, de jövedelmét 1935-ben nem tüntették föl. Gazdacímtár, 131.

²² A Füzesabonyhoz tartozó Pusztaszikszó 2036 holdas 13 917 aranykoronás birtok volt. Gazdacímtár 130.

²³ Felnémeten a 2 871 hold 8 993 aranykoronát jövedelmezett Gazdacímtár 130.

²⁴ Szarvaskőben a 1463 hold 2373 aranykoronás volt. Gazdacímtár 131.

²⁵ Felsőtárkányban az erdők miatt a 11 012 hold értéke 23 852 aranykorona volt. Gazdacímtár 130.

látták vendégül őket vacsorára, de információkat szereztek az ottani birtokról is. Innen Egerbe mentek, ahol a Korona Szállóban töltötték az éjszakát.

Június 18-án, szombaton ismét autóbusszal szálltak és hosszú utat tettek meg az OMGE küldöttei. Az egyházi uradalmak közül előbb a maklári és nagytályai²⁶ érseki birtokokat látogatták meg majd a főkáptalan szihalmi²⁷ és rábolypusztai,²⁸ valamint a szatmári püspökség pusztahídvégi²⁹ gazdaságát tekintették meg. Délután vitéz *Oláh Gyula* egerfarmosi³⁰ és *Graefl Károly*³¹ poroszlói uradalmában vendégeskedtek.

Június 19-én vasárnap került sor a vándorgyűlésre, de a vendégek előbb helyi idegenvezetők segítségével megtekintették Eger nevezetességeit. Az ülés 10 órakor kezdődött a vármegyeháza nagytermében, a levezető elnöke Wellmann Oszkár volt. Először *Györffy Kálmán*³² a *Hevesmegyei Gazdasági Egyesület*³³ nevében üdvözölte a vendégeket, majd az elnök megköszönte, hogy a földművelésügyi minisztérium is képviseltette magát az ülésen, és hogy a megyei közigazgatás tisztviselői támogatták körutazásukat. *Lenk Jenő* miniszteri tanácsos Sztranyavszky Sándor miniszter üdvözlését adta át majd a miniszter parlamenti bemutatkozó beszéde nyomán ismertette az állattenyésztés fejlesztésének programját.

²⁶ Az akkoriban különálló Makláron 1598 holdja volt az érsekségnek, amely 25 948 aranykoronát ért, Nagytályán pedig 362 holdat birtokolt, amely 1343 aranykorona értékű volt. Gazdacímtár 130–131.

²⁷ Az 1938-ban Borsod-Gömör-Kishont vármegyéhez tartozó Szihalmon a káptalannak 1458 holdnyi 22 229 aranykorona értékű földje volt. Gazdacímtár 68.

²⁸ Rábolypusztai közigazgatásilag Poroszlóhoz tartozott és a Mérc szék helyű szatmári püspökség birtoka volt. Az itteni 1658 hold föld 9421 aranykoronát ért. Gazdacímtár 142.

²⁹ A Sarud melletti pusztahídvégi uradalom is a szatmári püspökség birtoka volt, de sokkal értékeesebb és nagyobb volt, mert a 4098 hold 37 576 aranykoronát ért. Gazdacímtár 142.

³⁰ Egerfarmos Borsod-Gömör-Kishont vármegye része volt, ahol a Mezőkövesden lakó Graefl Jenőtől és testvérétől bérelt a tiszai illetőségű vitéz Oláh Gyula 854 hold 14 702 aranykoronás birtokot. Gazdacímtár 66. A nyugalmazott vezérkari százados 1888-ban született Kolozsvárt és 1938-ban a Tiszajobbbparti Szarvasmarha Tenyésztő Egyesületek Szövetségének ügyvezető elnöke volt. Vitézek albuma, Bp., 1938. 309.

³¹ Graefl Károlynak Poroszlón volt egy 2854 holdas 15 567 aranykoronás saját birtoka és apjától, Graefl Jenőtől, aki Horthy Miklós sógora volt örökölt egy 631 holdas 4131 aranykoronás birtokot is. Gazdacímtár 141.

³² Györffy Kálmánnak 105 holdas birtoka volt Atkárán, amely 1230 aranykoronát ért, és amelyből bérbe adott 80 holdat. Ugyanebben a faluban az édesanyja is birtokolt 288 hold 4113 aranykorona értékű földet, amelyből 271 holdat a helyben lakó Surányi Jánosnének adott bérbe. Gazdacímtár 132.

³³ Az 1858–1949 között működő Hevesmegyei Gazdasági Egyesületnek elvülhetetlen érdeme volt, pl. hogy segítette az egri, a hevesi és a gyöngyösi járásban a kisbirtokokon a törzsállattenyésztést. Misóczki Lajos – Misóczki Lajosné: A Heves megyei Gazdasági Egyesület 1858–1949, in *Agria XXXIX. Annales Musei Agriensis*, szerk. Petercsák Tivadar, Veres Gábor, Eger, 2003, 471.

Hedry Lőrinc főispán is köszöntötte résztvevőket és remélte, hogy a látogatók észrevették a mezőgazdasági munkásság, a kisbirtokos parasztság és a nagybirtokosok harmonikus együttélését, mert a vármegye is szeretné fenntartani és segíteni ezt az együttműködést. „*A vármegye vezetősége mindent elkövet, hogy távol tartsa azokat, akik tetszetős jelszavakkal fel akarják borítani a rendet, akiknek földjük ugyan nincs s műveléséhez sem értenek, de van ragyogó tolluk, fényes retorikájuk és tág ismeretük ahhoz, hogy a félrevezetett magyar nép rokonszenvét ugródeszkának használják fel a hatalomért való csörtetésükben.*”³⁴ – fejezte be a főispán beszédét, hogy a védekezés után ellentámadást indítson nyilvánvalóan a földreformot sürgető falukutatók ellen.

Védőbeszéd

Az ülés legnagyobb érdeklődésre számot tartó előadása nem is szakmai, hanem inkább ideológiai jellegű volt, mert a következőkben *Subik Károly*³⁵ pápai prelátus, érseki jószágkormányzó tartott részletes beszámolót az érseki uradalom vagyoni helyzetéről, mezőgazdasági kultúrát fejlesztő hatásáról és szociális hivatásáról.

A prelátus előbb Szmrecsányi érsek nevében megköszönte a vendégeknek, hogy az érseki uradalmat is megtekintették, majd átadta a főpap üdvözlését. Lezögezte, hogy amit láttak, nemcsak az érsek áldozatkészségének, hanem a gazdatisztek és cselédek tisztességes munkájának is köszönhető. Utalt a nagybirtok elleni megszorított bírálatokra, amelyek – szerinte – megtévesztették a jóhiszeműeket, mert a nép nyomoráért a nagybirtokot tették felelőssé. A tárgyilagosan gondolkodó embereknek üzent, hogy „...*a nagybirtok legbiztosabb védelme annak korszerű fejlesztése, ami lehetővé teszi, hogy a nagybirtok tanítómestere legyen a kisebb gazdáknak s necsak gazdáját eltartsa és adóját viselje, hanem minél több munkáscsaládnak tisztas kenyeret adjon és jövedelmeiből a köznek is juttasson.*”³⁶ Ezután az egyházi birtokok társadalmi funkcióját hangoztatta és gondolatmenete azt sugallta, hogy ha az egyházat megfosztják földjétől, akkor az egész magyar társadalmat súlyos veszteség éri.

A következőkben a szónok az ülésnek transzcendentális jelentőséget próbált adni, mert örömmel nyugtázta, hogy éppen Szent István jubileumi évében látogattak el a szakértők a király által alapított és megadományozott püspökség székhelyére, ezért az érsek nevében számot tud adni az államalapító uralkodó

³⁴ Eger, 1938. június 21.1.

³⁵ Subik Károlyt (1888–1954) 1911-ben szentelték pappá, rövid ideig volt káplán Kerecsenden, de 1913-tól Egerben szolgált. Az első világháború idején tábori lelkész, majd utána érseki titkár, pápai kamarás, kanonok, irodaigazgató, címzetes apát, prelátus és főjószágkormányzó lett, de ő volt az Egri Katolikus Legényegylet elnöke, az egyházmegye főtanfelügyelője, és ő alapította az egri érseki felsőkereskedelmi iskolát. 1945-ben Ausztriába emigrált és ott halt meg.

³⁶ Vitéz Subik Károly pápai prelátus, oldalkanonok, érseki jószágkormányzó előadása az OMGE-nek 1938. évi június hó 19-én Egerben tartott vándorgyűlésén, Eger, 1938, 2. (Subik)

mai képviselőinek arról, hogyan sáfárkodik jelenleg az egri főpásztor a keresztény hit és a haza érdekében rábízott anyagi javakkal. Subik büszkén hangoztatja, hogy ha érintetlenül megőrizték volna az egri főpapok a nekik adományozott földet, az is elég elismerést érdemelne, mert a magyar földnek magyar lelkének kell lennie.

Sokkal fontosabbak azonban azok a számadatok, amelyeket a jószágkormányzó idézett mondanivalója alátámasztására. Elöljáróban leszögezte, hogy az egyháznak nincsen forgó tőkéje, ezért mindenféle természeti és társadalmi viszonyok között fel kell tartania intézményeit, fizetnie kell alkalmazottait, segítenie kell a szegényeket és támogatnia kell számos egyesületet. Rövid pénzügyi beszámolója szerint, amely nyilvánvalóan az előző évek kimutatásaira támaszkodott az egri érsekség évente kb. 350 000 pengő adót,³⁷ 60 000 pengő nyugdíjat fizetett és több mint 160 000 pengőt fordított intézményei fenntartására, amelyet a birtokai biztosítottak. A szakszerű és tervszerű gazdálkodást bizonyította az, hogy 1937-ben, amikor Szmrecsányi Lajos érseki beiktatásának 25. évfordulóját ünnepelte a szokásos támogatáson kívül még 250 000 pengőt adott egyházmegegyében új templomok, iskolák és plébániák felépítésére.³⁸ Ez azt jelenti, hogy 1937-ben több mint 820 000 pengő kiadása volt az egri érsekségnek.

Az elismerésre méltó és dicsekvésnek tűnő adatok után rövid visszatekintés következett azért, hogy szemléltesse, honnan indult el 1919-ben az érseki uradalom. Utalt a román megszállás okozta károokra, de az túlzásnak tűnik, hogy néhány „vásárolt gyenge állattal” indult meg az újjáépítés. A tehenészetet 6393 kilogrammos istállóáttaggal jellemezte, és megemlítette a több mint 13 000 kilós tejhozamot produkáló Dejtár nevű fejőstehenet. Szólt a növendék bikákról, amelyek díjakat hoztak a mezőgazdasági kiállításokról, a nagydíjas yorkshire tenyésztésről és a díjazott mangalicákról. A kiemelkedő eredményeket elérő állatok mellett elismerte, hogy igáslovakat és igásökröket is nevelnek, de a juhtenyésztést visszafejlesztették, mert a legelők nagy részét feltörték, viszont a 200 tinó és a több mint 1000 hízósertés az utánpótlás biztosítását szolgálta. Ezek az adatok mind azt a célt szolgálták, hogy bebizonyítsa, az egri érseki uradalomban az állattenyésztés volt a gazdálkodás legfontosabb területe. A prelátus indoklása szerint nemcsak azért választották az állattenyésztést, hogy az apaállatok eladásából tegyenek szert jövedelemre, és szerves trágyával növeljék a föld termését, hanem azért is, hogy minél több bér munkást foglalkoztathassanak és a környező kisbirtokosoknak példát mutathassanak.³⁹

³⁷ „Minden eredeti 1 aranykorona-érték 1 pengő 20 fillérrel fog számíttatni és az ekképp pengőre átszámított tiszta jövedelem után lesz a földadó 25 %-os adókulcs mellett kivetve.” 1927:V.tc. az egyes adók és illetékek mérsékléséről és a pengőértékben való számíttással kapcsolatos rendelkezésekről in Corpus Juris Hungarici Magyar törvénytár, Bp., 1928, 27. Egy 1926-os számítás kapcsán a kutatók szerint 1 aranykorona szorzója 2,6 volt, amely a következő évtizedben csak növekedhetett. Gergely 302.

³⁸ Subik 3.

³⁹ Uo. 4.

A nagybirtok második feladataként megjelölt szakmai oktatást és továbbképzést bizonyította azzal, hogy a kisbirtokos gazdákat vasárnaponként meghívták tanulmányi kirándulásokra és az érseki gazdaságok bemutatása mellett a korszerű állattenyésztésre és növénytermesztésre oktatták őket. Szakmai tanácsokkal látták el őket a sertéshízlalásról, istállóépítésről, trágyázásról és gépvásárlásról. Ilyen céllal rendeztek Egerben, 1938 februárjában KALOT-tanfolyamot, amelyen az egyházmegye 38 községéből 80 fiatalember jelent meg és a teológiai, egészségügyi és kulturális témák mellett mezőgazdasági ismeretterjesztést is kaptak. A főszervező a prelátus volt, a költségeket pedig az érsek fizette.⁴⁰ A kisgazdáknak adott szakmai segítséget jelentette az is, hogy amikor évente a Hevesmegyei Gazdasági Egyesület tenyészállat-díjazását és vásárát tartotta Gyöngyösön a bírálathoz résztvevő érseki és főkáptalani gazdaságok üszökkel, és süldőkkel jutalmazták a nyerteseket.⁴¹ Az érsek egyik 1937. évi pásztorlevelében a minisztérium felhívására hivatkozva pedig bejelentette, hogy az egyházmegye papságát a szarvasi főiskola segítségével ki fogják képezni a legújabb mezőgazdasági ismeretekre. Nemcsak azért volt erre szükség, mert a szaktanácsadással növekedhetett a vidéki papság tekintélye, de a papok is gazdálkodtak és a korszerű földműveléssel példát kellett volna mutatniuk a parasztság számára.⁴²

A nagybirtok szociális feladatának ismertetéséhez a jószágkormányzó pontos adatokkal készült, hiszen az volt a politikai ellenfelek egyik legsúlyosabb vádja az uradalmak ellen, hogy szociálisan érzéketlenek és nem akarják megszüntetni a cselédek nyomorát. Fontosnak tartotta jelezni, hogy az erdőgazdaság állandó alkalmazottainak száma 138 családfő, de rajtuk kívül az erdőszetnél évente még 430 000 pengő munkabért fizetnek ki. Ennél azonban fontosabb volt az a felsorolás, mely szerint a 9 okleveles gazdán, az állatorvoson, a központi hivatal tisztviselőin, a szerződött szakembereken és orvosokon kívül 44 iparost, 295 gazdasági cselédet, 21 dohánykertészt, 102 önálló hónapost, 406 summást és 245 pár aratót foglalkoztatnak rendszeresen, de a környékbeli munkásoknak is biztosítanak az idénymunkákért évente több mint 132 000 pengőt. Az előadó azt az állítást is megkockáztatta, hogy ha az érsekség jövedelméből levonjuk az állandó tisztviselők, szakemberek, napszámosok bérét, az érseki uradalom minden 8 holdja eltart egy munkáscsaládot.⁴³ Ezt a kijelentést ma már nagyon hosszú és bonyolult számításokkal lehetne ellenőrizni, de akkor bizonyára volt szakmai alapja és az megfelelt az előadó céljának. Utalt a néhány évvel korábban telepített 28 000 gyümölcsfára, amelynek azt a szerepet is szánták, hogy újabb munkaalkalmat és kereseti lehetőséget adjon a helyi lakosságnak.

⁴⁰ Eger, 1938. február 15. 1. A tudósítás címe harcias védekezés a nagybirtokot ért bírálatokra: "A magyar falu sok fájó sebet nem lehet stréber felcserek kuruzslásának átengedni."

⁴¹ Eger, 1938. április 12. 2.

⁴² Eger-Gyöngyösi Újság, 1937. július 4. 1.

⁴³ Subik 5.

Az érsek negyedszázados kormányzati jubileuma alkalmából is történtek figyelemre méltó szociális intézkedések az uradalomban, mert egyes vélemények szerint a *Quadragesimo anno*⁴⁴ szellemét követte, amikor birtokán bevezette a családi munkabért, a házassági, a születési és a temetési segélyt. Az évforduló alkalmából valamennyi gazdatisztjét előléptette, az összes uradalmi alkalmazottat és cselédet pedig negyedévi készpénz-illetményüknek megfelelő jutalomban részesítette.⁴⁵ Az előadó az állattartás dicsérete után néhány mondatban kitért a növénytermesztésre is, amely – szerinte – különösen akkor szolgálja az aratók és dohányosok érdekeit, ha magasak a termés hozamok, és ha újabb gazdasági épületeket és silókat építenek, közvetve azzal is a munkásoknak biztosítanak jövedelmet. A modern gépek vásárlásának említése viszont már nem tűnik egyértelműen kedvezőnek a cselédek szempontjából, mert elképzelhető, hogy pont emiatt váltak feleslegessé a munkások, bár az egész korszakra jellemző volt, hogy a gépesítés csak lassan haladt előre, mert nagy mennyiségű olcsó munkaerővel próbálták helyettesíteni a viszonylag költséges technológiát.

„És ha szemléljük uradalmunkban és szavaim itt meggyőzték Önöket arról, hogy a kormányzásom alatt álló egyházi birtok gazdasági, kulturális, és szociális hivatását az adományozó Szent István szelleméhez híven teljesíti, legyenek szószólói az egyházi vagyonnak s azon keresztül a jövedelmeiből fenntartott intézményeknek, templomoknak és iskoláknak.”⁴⁶ – fejezte be apológiáját elárulva, hogy mondandója elsősorban propagandisztikus célú volt.

Subik előadása után Somssich gróf szólalt fel és először köszönetet mondott az érseknek a vendéglátásért, példamutatónak minősítette gazdálkodását és szociális tevékenységét. Dicsérte a prelátus erőskezű vezetését és elismerését fejezte ki Meyer Béla prépost kanonoknak is, a főkáptalan jószágkormányzójának, aki legalább olyan szakszerűen vezette a másik hatalmas egyházi uradalmat. Az OMGE elnöke is szükségesnek tartotta, hogy üzenjen a népi íróknak: „Megbízonyosodtunk arról, hogy mennyire helyt nem állók azok a piszkos kis támadások, amelyeket bizonyos oldalakról tendenciózusan dobtak be a közvéleménybe. Ezekkel szemben mi tanulságot tehetünk arról, hogy az egyházi birtokok száz százalékig betöltik hivatásukat.”⁴⁷

Az ünnepi ülés következő programjaként Balogh István a HGE elnöke Heves vármegye állattenyésztéséről tartott részletes beszámolót, majd Manninger Rezső a ragadós száj- és körömfájásról, a fertőző elvetélésről és a sertések paratífus-

⁴⁴ XI. Piusz pápa 1931-ben kiadott enciklikája a társadalom és a gazdaság újjászervezését a szolidaritás és szubszidiaritás elvei alapján javasolta.

⁴⁵ Eger, 1937. augusztus 20.2. Ha valószínűnek tartjuk, hogy az OMGE szerint 1936-ban 720 pengő volt az uradalmi cselédek évi átlagos jövedelme, akkor a jutalom 180–200 pengő értékű lehetett. L. Magyarország a XX. században, szerk. Kollega-Tarsoly István, Szekszárd, 1996–2000, II.527.

⁴⁶ Subik 5.

⁴⁷ Eger, 1938. június 21.2.

szaról értekezett. A vándorgyűlés után a vendégek Parádra utaztak, megebédeltek és Kékestetőn, Mátraházán keresztül tértek vissza Budapestre.

A vándorgyűlésnek Budapesten is lehetett visszhangja és a vendégek személyes tapasztalatai felülmúlták várakozásukat, mert egy hét múlva Somssich gróf az OMGE nevében levelet intézett az érsekhez, köszönetet mondott a vendéglátásért, de nem feledkezett meg ezúttal sem az elismerésről: *„Társaságunk minden tagja őszinte elragadtatással és a szakemberek elismerésével állapította meg, hogy az egri érseki uradalom a mezőgazdasági kultúrának igen magas színvonalán áll. Ugyancsak nagy örömmel és őszinte elismeréssel állapíthattuk meg, azt is, hogy Nagyméltóságod uradalma a mezőgazdasági foglalkozásból élők nagyszáma részére nyújt nemcsak munkát, hanem tisztességes megélhetést.”*⁴⁸

Subik Károly is kapott egy dicsérő levelet a gróftól, amelyben elismerte szaktudását és megköszönte tanulságos előadását. A tanulmányi útnak Egerben más nyilvános hatása nem volt, talán azért sem, mert két esemény is elterelte a közvélemény figyelmét. Az egyik az augusztusi Szent István-ünnepség volt, a másik izgalmat pedig a szeptemberi és októberi csehszlovákiai válság okozta. A szociáldemokrata pártot júliusban budapesti értekezlete, politikai perek valamint a szeptemberben bevezetett előzetes cenzúra foglalkoztatták. 1938 őszén a népi mozgalom is meghátrált, de nem szűnt meg, mert erőt gyűjtött és átcsoportosította erőit, hogy 1939-ben politikai mozgalommá alakuljon.

1945 után az erőszakos kollektivizálás megszüntette a világi és egyházi nagybirtokokat, de pl. a mesterségesen létrejött állami gazdaságok kísértetiesen hasonlítottak a felszámolt uradalmakra. Feladatuk az volt, hogy árutermelő mintagazdaságként nagyfokú gépesítéssel, észszerű munkaszervezéssel és a tudományok eredményeinek segítségével nagy mennyiségű élelmiszert, jó minőségű vetőmagot és tenyészállatokat biztosítsanak az egész mezőgazdaságnak, példát mutassanak az egyénileg gazdálkodó parasztoknak és a termelő szövetkezeteknek a korszerű gazdálkodásra.⁴⁹

A nagybirtok versus kisbirtok vita azonban a 21. században is aktuális maradt. Amint egy szakértő írja: *„Az európai értékrenddel ellentétben tehát a hazai birtokszerkezet az államszocializmus megszűnésével is örzi a 19. század végétől kialakult és a modernizáció zsákutcáját jelentő történelmi folytonosságot. A nagyüzem és a családi gazdaság szélsőséges szembenállását, a bér munkát kiszákmányoló nagybirtok uralmát és a háztáji integrációból nagyüzemi háttér nélkül maradt életképtelen törpebirtokok kiszolgáltatottságát.”*⁵⁰

⁴⁸ Eger, 1938. június 29. 1.

⁴⁹ Új Magyar Lexikon, Bp., 1959, 1. 73–74.

⁵⁰ Oláh János: Vidékgazdaság: diverzifikálás és multiplikálás in Magyar Tudomány, 2003/7. 873.

Misi László

**ÖNKÉNYURALOM ÉS KISZOLGÁLTATOTTSÁG
MAGYARORSZÁGON
(1945–1956)**

„Az adta ennek a terrornak példátlan embertelenségét, hogy sem a szokások, sem másmilyen korlátok nem fékeztek. ...Ez a terror a totális háború kiterjesztésének elvén alapult ...”¹

I.

Magyarország egyik önkényuralmi korszaka a hosszú „ötvenes évekkel” kezdődött, vagyis 1945-tel, önkényuralmi előkészületekkel a felszabadulás leple alatt. „... Egy sötét paradoxon ... támadt ekkor ... pontosabb információk vannak az ebben a periódusban elhullott állatok számáról, mint azokról ... az emberekről, akiket a rendszer, mint ellenfeleit kivégzett”.² Hobsbawm a Szovjetunióról írta ezeket a sorokat, igazsága – lényegét tekintve – azonban az ötvenes évek Magyarországra is érvényes.

Amit tudni lehet: A terror egyre kiterjedtebbé vált, átlépett a hatalom, az „elit” keretein, tömegessé vált, lesújtott az egyházakra, a gazdaságra, a társadalomra, leginkább a parasztságra. A terror körei egyre bővültek, és egymásra halmozódtak, lefedték az egész országot, a szabadság kis köreit. Az ún. „elit perek” mellett a rendőrség, „mint kihágási bíróság kerekén 850 ezer esetben szabott ki büntetést. A bíróságok 1950–1953 első negyede között 650 ezer személy ellen indítottak eljárást ... és 387 ezer főt marasztaltak el”.³

„... A kulákság elleni harc, a falusi osztályellenség elleni küzdelem, s a „csoportok megfélemlítésének” sztálini–rákosi politikája nyomán kombinált – gazdasági, rendőri és egyéb – eszközökkel a félelem légkörét és a rendszeres jogtiprás

¹ Eric J. Hobsbawm: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. Pannonica Kiadó, Budapest 1998. 373.

² ua. 374.

³ Izsák Lajos: A „szocialista” ipar és mezőgazdaság. Magyarország története 1918–1990. Egyetemi tankönyv. Szerkesztők: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Korona Kiadó, Budapest 1995. 214.

gyakorlatát honosították meg a falun. 1948 és 1953 között mintegy 300 ezer embert ítéltek el, jórészt „közellátási büntett” címén”.⁴

„... Az internáltak száma – a fenyegetett demokrácia időszakában (1945–1948) – a fővárosban és vidéken meghaladta a 40.000 főt”.⁵

„... 1953-ban szinte már nem akadt család, akinek egyik vagy másik tagja ne került volna összeütközésbe a rendőr- vagy államvédelmi hatóságokkal.”⁶

„... Ezek a számok – figyelembe véve a korabeli magyar családok létszámát és összetételét – azt jelentik, hogy a hatalommal valamilyen formában minden 3–4. magyar család összeütközésbe került. Az adminisztratív-igazságügyi eljárások elburjánzása fontos szerepet játszott abban, hogy a hatalom olyannyira megrendülhetett 1956 őszén, mert hitelét veszítette az ország ... előtt”.⁷

A Horváth Attila – egyetemi docens – által négy variációba sorolt koncepciók perек tehát, amelyek során „... a sajtó minden eszközt felhasznált arra, hogy minél jobban besározzák a vádlottakat ... a legaljasabb rágalmaktól sem riadtak vissza”⁸ – csupán – Zinner Tibor szavaival élve – az „adminisztratív-igazságügyi folyamat végakkordjai voltak”.⁹ Az önkényuralmi terror valójában példátlan méreteket öltött. Az embertelenség kora volt ez, miközben az emberi társadalom eszméjét tüzték ki a hatalom zászlajára.

II.

A templomosok pere (1307–1312) című tanulmányában Kaspar Elm írja a XX. század végén: „... Nem téveszthetjük szem elől, hogy politikai – koncepciók, konstruált – perek már az európai történelem kezdetén léteztek, hogy korunkban is vannak, a jövőben is létezni fognak. Jogi érvekkel és törvényes eljárásokkal vissza lehet élni politikai célok szolgálatában, és efféle kihasználásuk nyilvánvaló jellemzője a politikai hatalomváltások, a társadalmi változások, az értékrend váltások, az általános jogfelfogás-módosulások korszakainak. Mondhatjuk tehát, hogy a politikai perek a változás, a reform, a forradalmak kísérőjelenségei, sőt akár válságtüneteknek is nevezhetjük őket”.¹⁰

A tömeges büntető-adminisztratív perekben, eljárásokban megjelenő állami terrorra nyilvánvalóan fokozottan áll ez. Csakhogy, még ilyen időszakra sem az

⁴ ua. Izsák Lajos: Többspártrendszerből egypártrendszer. 207.

⁵ Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest 2004. 109.

⁶ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Második javított kiadás. Osiris, Budapest 2000. 343.

⁷ Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi koncepciók perekhez. História klub füzetek 3. 1988.49.

⁸ Horváth Attila: Koncepciók per az első független felelős magyar kormány miniszterelnöke ellen – Gróf Batthyány Lajos pere Jogtörténeti Szemle 2008. évi 1. szám 12.

⁹ Zinner Tibor: ua. 47.

¹⁰ Alexander Demandt: A történelem nagy pererei. Holnap Kiadó, Budapest 1993. 126.

európai, sem pedig a hazai történelemben nem akadt példa. Az 1945–1956 közötti időszak Magyarországon „mint a fényt az árnyék, úgy kísérté az állam és a társadalom, a jog és az igazgatás fejlődését a joggal és az igazsággal való visszaélés, a Pax és Justitia örök ellenfelei, a Potestas inordinata és a Superbia, a garázda hatalom és a kevélység elővették ... durva fegyvereiket, nyers erővel és kegyetlen erőszakkal alkalmazkodtak a politikai, társadalmi, gazdasági változásokhoz”.¹¹

Bulgakovnak – írja a Mester és Margarita című könyv ajánlója – a modern szatíra, a fantasztikum, a groteszk és az intellektuális próza vegyítésére volt szüksége ahhoz, hogy a kor emberének nagy problémájára keresse a választ: mi a mértéke a jónak és a gonosznak az olyan egyéniségnél – államnál –, akinek – aminek – mérhetetlen hatalom összpontosul a kezében, hol az igazság határa a teremítő indulat sodrában, s kinek – minek – a gondja, hogy a humanizmus eszményeire vigyázzon közben.¹² A sztálini–rákosi idők differencia specifikáira rávilágító kérdések ezek.

Ahhoz, hogy megkíséreljük az adekvát válaszokat, utazást kell tennünk az időben, a korszakokon átívelő tendenciák, átfogó hasonlóságok, gazdasági, társadalmi és kulturális kontextusok világában és a térben. Max Weber szerint „... a gazdaságtörténet jelenti azt az alapot, melynek ismerete nélkül ... elképzelhetetlen, hogy a kultúra bármely nagy területén gyümölcsöző kutatás folyjék”.¹³ Igaz ez a gazdaság és a hatalom/a jog viszonylatrendszerében is. És mivel a történelem Magyarország mindkét határán „... lényeges atmoszférákkal hömpölygött át, sokkal nagyobb figyelmet kell ... fordítanunk a határ két túlsó oldalára”, mint magára Magyarországra. „Nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is”.¹⁴

Két határszempont tehát nem mellőzhető. „... Az egyik, hogy Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne illusztrálni ... olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák: mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb ... strukturális jegyet tüntetnének fel. Mindeme jelenségek keleti elhatárolódása csekély átszüremlésekkel a lengyel és a magyar királyság ... keleti határvidékénél azonos”. A másik az „... az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság” területét, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb, csaknem fél évezred múltán, ... szinte pontosan ... e határvonal mentén oszlik – oszlott – meg Európa minden korábbinál végletebben

¹¹ ua. 128.

¹² Mihail Bulgakov: Mester és Margarita. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.

¹³ Max Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1979. 22.

¹⁴ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 12.

két „táborra”. Mintha Sztálin, Churchill és Rooseveltt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quot...”¹⁵

A nyugati és a keleti strukturális gazdaság- és társadalomszerkezeti modellek különbözőségének ismerete nélkül tehát nem adható válasz az „ötvenes évekre”, a terror eme állami válfajára. A nyugati modellt Magyarországon nem csupán át, hanem egyenesen elmosta a keleti modell. Hogyan is történt tulajdonképpen, tegyük fel Ranke nyomán a történelem egyetlen feladatával kapcsolatos kérdést. A válaszok adva vannak Max Webernél, Richard Tarnasnál, Georg Ostrogorskynál és Bibó Istvánnál.

Az Adam Smith elméletén, a római jogon, a Magna Charta Libertatumon, Marsiglio Ficino, Pico della Mirandola és Charles de Sécondat Montesquieu stb. tanításain, az ember és polgár jogait rögzítő egyetemes nyilatkozatokon alapuló nyugati modell/gondolat karakterisztikus vonásai közül jelentősek, meghatározóak a következők:

- A gazdasági modell lényegét a vállalkozás, a csere jelentette, amely racionalizmust és kiszámíthatóságot tételezett fel, egyben szükségét támasztott a római jog, a civilisztika, a szerződés – a megegyezés – joga és a bürokratikus – szaktudáson alapuló – igazgatás iránt. Továbbá annak a tudata, hogy a gazdaságé a vezető szerep.

- Az államteóriát a hatalommegosztás elve hatotta át, hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, és biztosítani lehessen az emberek politikai szabadságát.

- A jogi eszme középpontjában az emberi méltóság, a természetjogi, illetve az emberi jogi gondolkodás került, ezzel együtt annak a felismerése, hogy a büntetőjog jelenti a legerősebb veszélyt a politikai szabadságra, hogy nincs kollektív bűnösség, továbbá annak a meglátása, hogy a gazdaság területén jogi kényszerrel nem lehet tényleges eredményeket elérni.

Ezek a karaktervonások hosszú évszázadokon át tartó lassú, alulról fölfelé irányuló mozgásban és struktúraváltásokban formálódtak, intézményesültek, és funkcionálisan összekapcsolódtak, beilleszkedtek „a modern Európába torkolló organikus történeti folyamatosság”-ba.¹⁶

A mongol–tatár, bizánci, cári alapú és a sztálini rendszerben kiteljesedő keleti modell karaktervonásai viszont szemlátomást különböznek a nyugatitól, éppen ellentétei annak:

- A gazdaság tervgazdaság, illetve parancsgazdaság, a racionalizmust felváltja a voluntarizmus, a kiszámíthatóságot a kiszámíthatatlanság, a hatalom, az állam és a társadalom totalitárius, abszolút és oszthatatlan, a társadalom és a gazdaság van az államért, a hatalomért, és nem fordítva. A szerződés joga, a

¹⁵ ua. 11.

¹⁶ ua. 16.

római jog helyébe a büntetőjog, a megegyezés helyébe pedig a parancs, utasítás lép.

– Nélkülözi az emberi méltóság és a jog forradalmának vívmányait, a törvény a hatalmat, az államot szolgálja, és nem védi vele szemben az ember természet adta jogait, önkény, terror, megfélemlítés hatja át a társadalom egészét. A politikai szabadságot a büntető-adminisztratív és kollektív bűnösségi mechanizmusok likvidálják, a törvényesség helyett az osztályharc elmélete „szabályoz”.

– A perek szisztematikus rendszert alkotnak, a „jog és a hatalom divergál”.¹⁷

E karaktervonások már az attikai demokráciát is áthatották. Tolman, aki a modern demokráciának két irányzatát különböztette meg, egyrészt rámutatott arra, hogy a „cserépszavazáson (osztakiszmosz) és az aszébia (istentelenség) perben az attikai demokrácia totalitárius jellegét ismerhetjük fel, másrészt pedig kiemelte, hogy Athén a demokratikus abszolutizmus állama, az alkotmánya pedig közös vonást mutat az ún. népi demokráciákkal, mert hiszen nem ismerte az államhatalmi ágak elválasztását és az egyéneknek nem biztosított alapjogokat. Az osztakiszmosz arra az esetre volt kitalálva, ha valamely jelentős személyiség politikai súlya veszélyessé vált a demokráciára, és ezért száműzni kellett, míg az aszébiaper azt sújtotta, akár halállal, aki az állam (vallási) alapját kezdte ki. Ennek a pernek lett áldozata például Szókratész, aki Athénnek, a tragikus kimenetelű peloponnészoszi háborút követő politikailag ingatag korszakában két polgár által azzal vádoltatt meg, hogy „nem tiszteli az isteneket, és megrontja az ifjúság erkölcsét”.¹⁸

A pereket itt – írja Max Weber – nem úgy intézték el, mint Rómában, ahol a praetor kötelező utasítása vagy a törvények kötötték az egyes esküdteket, s a pereket a formális jog alapján döntötték el. „A görögöknél a „materiális” igazságosság – valójában: könnyek, hízkeledés, demagóg kirohanások és viccek – alapján döntött a heliaia.... Ennek következtében a görögöknél nem volt lehetséges a római típusú formális jog és formális jogtudomány kifejlődése. A heliaia ugyanis pontosan olyan „népbíróság” volt, mint a francia forradalom bíróságai”.¹⁹ A „moszkvai perek” bíróságai szintén, amelyeken Visinszkij „materiális igazságai” alapján döntöttek a „népbírói tanácsok”. (Csak zárójelben jegyzem meg Max Weber nyomán, hogy egyedül Angliában nem nyúlt soha a forradalom az igazságszolgáltatáshoz.)

S addig, amíg a változások nyugaton lassú, alulról felfelé irányuló mozgásban vezettek új struktúrákhoz, a keleti modell mozdulatlanságba ragadt, felülről lefelé irányuló változásai a változatlanságát célozták, illetve garantálták, sőt

¹⁷ Demandt: A történelem nagy perei. 152.

¹⁸ ua. 29, 48, 53.

¹⁹ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987. 275.

sokszorozták. Ez utóbbira jellemző példával szolgál a mongol és bizánci gyökerekkel rendelkező bürokráciával összefüggésben Hobsbawm, Lewin megállapítására hivatkozással, amikor a szovjet fejlődés egyik specifikumaként ír a „hatalmas és felduzzadt bürokráciáról, melyet a központi parancssal irányított kormány hozott létre ... Minden kísérlet, hogy hatékonyabb és rugalmasabb legyen, csak még nagyobbra duzzasztotta és még nélkülözhetetlenebbé tette a bürokráciát. Az 1930-as évek végén már két és félszer olyan gyorsan nőtt, mint a foglalkoztatottság általában. A háború közeledtével minden két fizikai munkásra egy adminisztrátor jutott (Lewin, 1991)”.²⁰

Ugyanakkor ez a merev, mozdulatlan monolitikus parancsuralom fentről lefelé, a társadalom átalakulására irányuló permanens akciókkal támadt az agrártársadalmakra, így a magyarra, „amely a legindividuálisabb társadalom....., ezt határozzák meg a legerősebben sajátos történelmi fejlemények”.²¹

III.

Amikor 1945-ben a Szovjetunió felszabadította Magyarországot a totalitárius náci megszálló hatalom alól, helyébe – ha nem is azonnal – az ugyancsak totalitárius szovjet megszálló hatalmat állította. Max Weber fogalomhasználatával állíthatjuk, hogy ez az új rend „kikényszerített rend”²² volt, hiszen nem az ország szabad akaratán, hanem a „Jaltai hármass” elhatározásán alapult. S, hogy ez a rend totalitárius volt, Hannah Arendt fogalmi rendszerének ismeretében aligha lehet kétséges. Romsics Ignác ezt egyértelművé is tette, amikor a korabeli politikai élet korlátozott pluralizmusa, illetve a hatalmi ágak elválasztásának alkotmányos szabályozása mellett rámutatott arra, hogy „... mindez ... csak látszat volt. A valóságban minden hatalom ... egyetlen párt, az MDP, illetve az MDP vezetésének a kezében összpontosult, amely a parlament, a kormány és a helyi közigazgatás működését egyaránt meghatározta és ellenőrizte. Az ily módon kialakult kettős struktúrán belül az állami szervekre hárult a mindennapi ügyekkel való foglalkozás, a pártszervekre pedig ennek ellenőrzése és az irányvonal meghatározása. Az irányítás és végrehajtás ilyen összefonódása alapján ezt a rendszert pártállamnak, a döntéshozatal koncentrációja és az élet minden szférájába behatoló politikum miatt pedig totális államnak nevezzük”.²³ Más szerzők, így Gergely Jenő és Izsák Lajos a rákosi diktatúrát „rendőrállamnak” nevezik, egye-

²⁰ Hobsbawm: ua. 366.

²¹ Weber: Gazdaságtörténet. 475.

²² Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. KJK, Budapest 1987., 1992. 75.

²³ Romsics: Magyarország története. 336.

bekben pedig ugyancsak Hannah Arendt ismérvei szerint írják le Rákosiék hatalmát.²⁴

„Az állam – az uralmi szervezet – kapcsán ugyanakkor ki kell emelni, hogy akkor és annyiban ... politikai szervezet, ha és amennyiben... folyamatosan fizikai kényszert alkalmaz, és fizikai kényszer alkalmazásával fenyeget. Az üzemként működő politikai intézményt – írja Max Weber – államnak nevezzük, ha és amennyiben ... a rend érvényre juttatásában eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát”. Majd így folytatja: „... politikai szervezetek esetében magától értetődő, hogy az erőszak nem az egyetlen, de még csak nem is a szokásos igazgatási eszköz. A vezetők inkább arra törekednek, hogy minden – egyáltalán lehetséges – eszközt igénybe vegyenek céljaik valóra váltásához. De az eszközökkel való fenyegetés – és adott esetben – az erőszak alkalmazása csakugyan jellegzetes eszköze a vezetésnek: mindenütt ez az ultima ratio, ha az egyéb eszközök csődöt mondanak”.²⁵ Kivéve a totalitárius államokat, ezekben éppen ellenkező a helyzet: a hatalom az egyetlen instrumentum a társadalom átalakításához, az erőszak és az azzal való fenyegetés (a félelem) pedig a hatalom jellegzetes eszköze. Hatalom-jog (jogi kényszer) avagy önkény-félelem. Hogy melyik, nyilvánvalóvá válik, ha az uralom Max Weber által megkülönböztetett, meghatározott típusait alapul véve vizsgáljuk meg a rákosi diktatúra hatalmi rendszerét, amely egyszerre volt bizonyos értelemben tradicionális és karizmatikus, legális azonban egyáltalán nem.

Tradicionális volt abban az értelemben, hogy „az úr (Rákosi) szabad önkénye folytán (volt) legitim”, mert „elsődlegesen azon alapult, hogy a kötelességszerű tiszteletből eredő engedelmség elvileg korlátlan... Amennyiben pedig az úr ... elveket követ, annyiban a materiális értelemben vett erkölcsi méltányosság, igazságosság, vagy utilitárius célszerűség elvei szerint jár el, de nem formális elvek szerint, mint a legális uralom esetében”. Az ilyen rendszerben egyébként azt, hogy miként gyakorolják a hatalmat „az szabja meg, hogy mi az, amit az úr ... megengedhet magának... anélkül, hogy az alattvalókat ellenállásra ösztönözzé...” A jogalkotás pedig „csak olyasmit tarthat szem előtt, aminek nyoma van a tradícióban”, lehetetlen „új jogot alkotni”, ugyanakkor „tág tere van a materiális értelemben vett önkénynek”.²⁶

A karizmatikus uralom típusa alapján pedig azért írható le a rákosi diktatúra, mert Rákosit „... példaképnek, s ezért „vezérnek” tekintették. A karizma akkor érvényes, ha valamiképpen ... beigazolódik, ennek következtében az alávetettek szabadon – csupán a megnyilatkozás iránti odaadásból a hős iránti tiszteletből, vagy a vezér iránti bizalomból – elismerik. ... ez az elismerés nem a legitimitás alapja, hanem ... azok kötelessége, akik elhivatottságuk és a karizma beigazolá-

²⁴ Gergely Jenő – Izsák Lajos: Magyar századok. A XX. század története. Pannonica Kiadó, Budapest 2000. 321–331.

²⁵ Weber: Gazdaság és társadalom. 78–79.

²⁶ ua. 233–234., 246

sa folytán fel vannak szólítva a karizmatikus képességek elismerésére”. Ami pedig a jogot illeti, ezekben az uralmakban: „Nincs szabályozás, nincsenek elvont jogi elvek és nincs azokat követő racionális jogalkalmazás, nincsenek hagyományokat szem előtt tartó jogi útmutatások ... Materiális értelemben azonban minden valódi karizmatikus uralomra érvényes...: „írva vagyon, de én mégis mondom néktek”. ... általában minden vezér új parancsokat hirdet, alkot, követel, mégpedig a karizma eredeti értelmében: kinyilatkoztatásra ... vagy konkrét formában kinyilvánított akaratra hivatkozva, amelyet a közösség, a párthoz tartozók közössége az eredete miatt elismer. Elismerése – pedig – kötelesség. Amennyiben a vezér útmutatása szembe kerül valaki másnak az ellentétes útmutatásával, amely szintén karizmatikus érvényességre tart igényt, annyiban olyan helyzet alakul ki, amelyben a vezérek viadalát ... csak mágikus eszközökkel lehet eldönteni, vagy azzal, ha a közösség (kötelességszerűen) elismeri az egyiket. Ebben a párharcban egyértelműen megoszlanak a szerepek: az egyik oldalon áll a jog és az igazság, a másikon pedig a büntetést érdemlő igazságtalanság. ... a karizmatikus uralom ... – mivel idegenek töle a szabályok – jellegzetesen irracionális”.²⁷ A forradalmi diktatúra a „tradicionális legitimitást és a formális legalitást, tehát egyaránt ignorálja”.²⁸ Utilitárius célok, államhaszon lépnek a jog helyébe, a jog valójában nincs.

Az uralmi típusok alapján végzett vizsgálódás mellett egy másik – történeti és jogbölcseleti – megközelítés is ehhez a következtetéshez vezet, és ez a lényegesebb. „A két szélső – a nyugati és a keleti – modell közé eső régió – benne Magyarország – újonnan képződő „kelet-európai” feltételek közepette domináns, de hiányos, „nyugatias” szerkezetekkel lépte át az új kor küszöbét”.²⁹ Az a magyar politikai társadalom, amely „... a felvilágosodás és a francia forradalom hatása alatt az 1790–91.-i országgyűlésen és utána – Eckhart F. találó szavaival – „egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta”³⁰ 1945 után a keleti modell uralma alá került. Idegen modell – Mezey Barna jogtörténész szavaival élve – „gyökértelen eszmények gyökereit ... a magyar talajba erőltette”.³¹ Egyszerre volt tehát idegen a modell és az eszme, amelynek jegyében ez a modell az egész magyar társadalom átalakításába kezdett.

A magyar demokrácia kialakulásának kezdetétől fogva válságjelenségekkel küszködött, s végül válságba jutott, ahogy ezt Bibó István írta. „Ez egyrészt a megszállás, másrészt a kommunista párttaktika válsága volt, mely utóbbi annak az alapelvnek a sérelmére volt visszavezethető, hogy demokratikus átalakulás nem létezik a társadalmi erőviszonyok radikális megváltozása nélkül, és semmi-

²⁷ ua. 248–250.

²⁸ ua. 273.

²⁹ Szűcs: Vázlat, 94.

³⁰ Mezey Barna: Batthyány Lajos jogi programja. Jogtörténeti Szemle. 2008/1. 22.

³¹ uo.

féle demokratikus szabályt nem szabad arra kihasználni engedni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekében történő változását fedezzük vele. De belejátszott ebbe a válságba az is, hogy a fasizmus és a reakció elleni harc rossz vágányon volt, továbbá a rendőrség – a túlkapások – és az internálások ügye, nem kevésbé pedig a szocializmus körüli zavar, hogy senki sem mutatta meg a közép- és kispolgári rétegek számára – tegyük hozzá senki számára sem – konkrét és az egyes embert érdeklő részleteiben a szocialista társadalomra való átmenet emberséges és elviselhető útját. Ugyanakkor a demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zavar is oka volt a válságnak”.³² Bibó a forradalom és a „megegyezősítés” angolszász politikai módszerrel szemben a „határolt és tervezett forradalom” mellett tette le a voksát. A politikai helyzet azonban polarizálódott, miként a világhelyzet is. A szovjetek szemszögéből nézve a népfront-politika kudarcot vallott, véget ért az angolokkal és amerikaiakkal való együttműködés korszaka, elkezdődött a hidegháború, az amerikai előnyomulás elleni „dinamikus védekezés kora”. 1947. szeptember 22. és 27. között Szklarska Porembán tartott titkos tanácskozáson megalakult a Kominform, amelynek fő célja „... az volt, hogy a legfontosabb kelet és nyugat-európai kommunista pártok vezetőit felsorakoztassa a Moszkvában elhatározott új politikai koncepció mögött. A szocializmushoz vezető, a nemzeti feltételeket figyelembe vevő sajátos utak elméletét – egészen 1956-ig – félretették. A kommunista pártok ezután olyan politikát kellett, hogy folytassanak, illetve folytattak, amelyek csak elszigetelhetők a lakosság többségétől és ennek következtében még jobban rá lettek utalva a diktatórikus hatalomra. A kommunista pártokat bolsevizálták. A párt „maga lett a permanens forradalom”, a forradalom pedig a párt jóvoltából átjárta a társadalmat. A Szovjetunió a proletárdiktatúráról vallott felfogásával együtt átadta ... iparosítási módszereit is. A párt diktatúrája ebben a perspektívában úgy jelenik meg, mint az a keret, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a társadalom energiáit mozgósítani lehessen a termelőerők növelése és a modern ipari társadalom megteremtése érdekében. S mivel az 1944–45-ös földreform a kelet-európai falu problémáját csupán nemzeti és szociális vonatkozásban oldotta meg, nyitva maradt az a kérdés, hogy gazdaságilag milyen módszer szerint legyen megszervezve a mezőgazdaság”.³³ 1948-ban aztán eldőlt: a szovjet módszer szerint, azaz kényszerrel, erőszakkal.

Montesquieu még úgy tanította, hogy „hódítás esetén nem elegendő az, hogy a legyőzött nemzetnek meghagyják törvényeit. Talán szükségesebb ennél az, hogy meghagyják szokásait”.³⁴ A szovjet érdeke és gondolkodásmódja azonban szöges ellentétben állt ezzel. A keleti modellt juttatta uralomra Magyarországon,

³² Bibó István: Válogatott tanulmányok Második kötet. 1945-1952. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986. 27., 45., 48., 55.

³³ Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 137., 138., 140., 189., 221., 101-102.

³⁴ Montesquieu: A törvények szelleméről I-II. kötet Akadémia Kiadó, Budapest 1962. 299.

így „a jakobinus örökséghez – a forradalmi szigorhoz és könyörtelenséghez, a centralizált cselekvésre irányuló forradalmi erőfeszítésekhez – egyszemélyi diktatúra – önkényuralom társult”.³⁵

Az „... ősi politikai-erkölcsi követelmény” viszont – írja Bibó – „a merő hatalom-koncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe”. S idézi – ennek alátámasztásul – Szent Ágoston klasszikus tételét, miszerint „... az állam célja a közjó, s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rablóbandától”.³⁶ A jog az ilyen hatalomban „az, amit a hatalmasok akarnak” és nem a „társadalmi megegyezés”, „az összesség akarata”. A jog célját tekintve „a rendet biztosítja”, nem pedig az „igazságosság érvényesítése”.³⁷ Hol is van tehát a jog legsajátosabb területe, hol vannak a határterületei, és hol van a jogon kívüliség szférája?

„A jogra – folytatja Bibó – jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívebb kényszert és valósítja meg a legobjektívebb szabadságot”. A jog tehát Janus arcú intézmény. „A jog kényszer”, s „a jog szabadság”. E két tétel magában véve nem ellentétes, ha tekintetbe vesszük, hogy egyik sem azonosságot jelent, hanem funkcionális összefüggést. „... A hatalmi parancsnál a szabadságelemekkel szemben a kényszerelemek vannak túlsúlyban, mert a kényszerítőképesség a kényszerforrás objektíválódása maga a hatalom, s a neki tulajdonított parancsok nagymértékben hatékony kényszert tudnak gyakorolni. ... Minden önkényuralomra jellemző ugyanakkor az is, hogy az engedetlenség következményei önkényesek és kiszámíthatatlanok”.³⁸ A jog sajátos értékmérője tehát a kényszer és a szabadság aránya. „A kényszer és szabadság helyes elosztásában kell látnunk azt az értéket, mely a kényszer és szabadság objektíválódását mozgatja és igazolja. A társadalmi kényszer helyes elosztását nevezzük rendnek (jogbiztonság), a társadalmi szabadság helyes elosztását igazságosságnak. A rend és az igazságosság eszméi tehát azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak, s a helyes jog abszolút értékmérői közé tartoznak. Ez a két eszme az objektíválódás jelenségének is határt szab: az objektív kényszer növekedése addig értékes, amíg a rend növekedésével jár, és nem megy az igazságosság rovására – az objektív szabadság növekedése addig értékes, amíg az igazságosság növekedésével jár, és nem megy a rend rovására”.³⁹ Az önkényuralom joga tehát nem helyes jog: a kényszer és szabadság elosztása aránytalan (kényszer uralkodik), a rend és az igazságosság szemben áll egymással (a rend az önkény rendje).

³⁵ Hobsbawm: A szélsőségek kora. 367–368.

³⁶ Bibó: Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935–1944. Magvető Kiadó, Budapest 1986. 294.

³⁷ ua. 274–275.

³⁸ ua. 66–67.

³⁹ ua. 112–113, 117–118.

A politikai szabadságra legnagyobb veszélyt jelentő büntetőjog – és adminisztratív eszköztár – esetében azonban nem állhatunk itt meg. Ugyancsak Bibó István a jog és az erkölcs kölcsönös érvényességének vizsgálata során a klasszikus természetjogi, illetve az azt meghaladó kriticista, relatív természetjogi elméletét követve idézi Horvát Barna büntetőjogtudóst, aki ez utóbbi elméletnek azt a tételét emeli ki, „... mely szerint nincs ugyan olyan örök érvényű természetjogi kódex, amelytől a jogszabályok érvényessége függ, de adva van a jog értékes fejlődésének hely, idő és kultúrkörök szerint változó, de nem kevésbé objektív érvényű értékmezője. Ez a relatív természetjog, ha egy statikus pillanatban nem is képes valamely jogszabály jogi érvényét érinteni, dinamikus szemléletben mint az erkölcsi közvéleménynek a jogra vonatkozó része állandóan szelektáló hatást gyakorol a vele ellentétes jogszabályokra”. Majd azzal folytatja okfejtését, hogy „... nem nyugtathat meg bennünket az sem, ha megállapítjuk, hogy az erkölcsstelen jogi aktusnak is van bizonyos határa, melyet túllépve a teljes erkölcsi abszurditás világába kerülnek, és érvényük, mint jogi érvény is megszűnik”.⁴⁰

A totalitárius – a náci, illetve bolsevista – hatalmi rendszerek abszurdításai aztán éles megvilágításba helyezték a jog és az erkölcs, „a törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog” problematikáját, „a büntetőhatalom korlátainak”, az „igazságtalan jog státuszának” kérdését. Kiss Anna phd. tudományos kutató érdeme, hogy a „Három perc büntetőeljárás, avagy Gustav Radbruch és Király Tibor gondolatai a büntetőhatalom korlátairól” című, Király Tibor egyetemi tanárnak, büntetőjogtudósnak szánt ünnepi köszöntőjében – melyet a rendelkezésemre bocsátott – exponálja ezeket a súlyos kérdéseket, illetve a két tudós ezekre adott válaszát. „Egy dolognak – emeli ki Radbruchnak a hitleri diktatúra hatására született gondolatait – mélyen a jogászok tudatába kell vésődnie: lehetnek törvények, amelyek oly mértékben igazságtalanok..., hogy tagadni kell érvényességüket, sőt jogi jellegüket is. A jognak tehát vannak olyan elvei, amelyek erősebbek minden írott jogszabálynál, úgy hogy az ezeknek ellentmondó törvény érvénytelen. Ezeket az elveket természetjognak vagy észjognak nevezik. Különkülön persze ezek némileg kétségesek, az évszázadok munkája azonban kidolgozta szilárd magjukat, s az emberi és polgári jogok ... nyilatkozataiban olyan messze ható megegyezés tárgyává váltak, hogy ma már csupán az eltökélt szkeptikusok kételkedhetnek létükben”.⁴¹

Az ötvenes évek – és az 1956 utáni megtorlások – abszurdításai pedig Király Tibort készítették arra, hogy – Radbruch szellemiségével összhangban – megfogalmazza: „... Amikor az állam maximális erősödésének politikai koncepciója volt az uralkodó, és az állam áthatolt a társadalom minden pórusán és behatolt minden sejtjébe, a büntetőjog alkalmazásával reagált az állam minden – a köz-

⁴⁰ Bibó: Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935–1944. 167–169.

⁴¹ Gustav Radbruch: Öt perc jogfilozófia. in: Mackó, M. – Szigeti, P.: Jog és jogállam. Állam és jogelméleti alapismeretek., RTF jegyzet, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 120–122.

ponti tervekkel és ideológiával ellentétes – megmozdulására, nem egyszer fölőselegesen és szélsőségesen. A büntetőjog és alkalmazása töltötte be azt a reménytelen szerepet, hogy őre legyen a tervteljesítésnek, hogy biztosítsa a szocialista tudat kialakítását, az önkéntes munkafegyelem diadalra jutását. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy nem a társadalmi-gazdasági, hanem a büntetőjogi törvényeknek kellett vezérelniük a termelési folyamatokat és kialakítaniuk az emberek meggyőződését”.⁴² „... Az, hogy az állam, bármilyen állam önmagát, biztonságát, működését büntetőjogi eszközökkel is védi – ez már hozzátartozik a lényegéhez, természetéhez. De ami ezen túl van, hogy a társadalom intézményeinek és a polgárok, az individuumok oltalmát is vállalja, illetve ahogyan vállalja, ebben felfedezhetjük a jogtárgyak értékességének közös történeti, itt, e térségben európai kulturális hagyományokból származó elismerését”. „... A büntetőjog szférájának a kialakításában nem kis szerepe jut a kulturális-jogi hagyományokat és értékeket továbbépítő nemzetközi jogi forrásoknak. ... az állam önmagát diszkriminálná, az immár nemzetközi szintre emelt jogi-kulturális értékek tagadásával ...”.⁴³

„... A büntetőeljárás jog elméletének egyik – ilyen értéke – központi kérdése: mi a következménye annak, ha a bíróság – az állam – törvényt sértve járt el, melyik eljárás és milyen ítélet tekinthető törvénysértés vagy más ok miatt semmisnek? A semmisség ugyanis az eljárást és ítéletet jogon kívülé teszi, és a semmis ítéletben talán már nem is a büntetőhatalom gyakorlása ölt testet”. ... „... A köznyelv, ha a jog napfényre hozza az elítélt ártatlanságát, azt rehabilitálásnak fogja nevezni. A semmisség megállapítása a törvény erejénél fogva – ipso iure – azonban ennél több. Annak a megállapítása, hogy ami történt, az nem volt a jog gyakorlása, hanem a hatalom olyan tette, amely kívül esik a jogon. Nem volt az jogi értelemben vett büntetőhatalom gyakorlása, hanem a nyers erőé...”⁴⁴

Ami tehát 1945–1956 között történt, az nem a jog, hanem a nyers erő tette volt. Magyarországon nem egyszerűen „joghalál” következett be, hanem az önkény uralkodott. A (helyes) jog nem szabott, nem szabhatott határt a mérhetetlen hatalomnak, az jogot nem, csupán önkényt teremtett. A humanizmus és a védelmét szolgálni hivatott jog elveszett a teremtő indulat sodrában, illetve a hatalmi önkényben.

Az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata – amelyet 1789-ben Párizsban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés fogadott el – már elismerte, hogy „minden politikai társulás célja az ember természetes és elévülhetetlen jogainak megőrzése, ezek a jogok a szabadság, a tulajdon, a biztonság stb., hogy minden ember természetes jogainak gyakorlása csak olyan korlátokba ütközhet, amelyek a társadalom más tagjainak biztosítják, hogy ugyanezekkel a jogokkal élhessenek, hogy

⁴² Király Tibor: A büntetőhatalom korlátai. Magyar Jog 1988/9. szám 736.

⁴³ ua. 738–739.

⁴⁴ ua. 740–742.

senkit sem lehet vád alá helyezni, letartóztatni, vagy fogságban tartani, csak a törvény által előírt módon, s meg kell büntetni azokat, akik önkényes intézkedéseket szorgalmaznak, hogy az ember és polgár jogainak biztosítása közhatalmat tesz szükségessé, amely mindenki javára áll fenn, nem pedig azoknak a magánérdekében, akikre rá van bízva, hogy nincsen alkotmánya egyetlen olyan társadalomnak sem, amelyben a jogoknak nincs biztosítékuk sem, melyben a hatalom megosztása nincs megszabva”.⁴⁵

150–160 évvel később Magyarországon „... a perek – az adminisztratív eljárások – nem a büntető perrendtartás – a törvény – szabályai szerint, hanem gyakran titkos utasítások szerint folytak. A jövőben – írta Molnár Erik 1956. június 26-án a Szabad Népben – a törvényesség megóvása érdekében el kell kerülni az elkövetett törvénysértéseket, nevezetesen, hogy politikai bűnperekben külön bíróságok ítélkezzenek, a vádlott beismerésére (tegyük hozzá, írja Király Tibor többnyire kényszervallatással elért beismerésre) alapítsák az ítéletet, hogy a vádlott a vádiratot ne láthassa vagy csak késve, a védelemre ne készülhessen fel, a védővel személyesen ne érintkezhessen, hogy az eljárás olyan titkos legyen, hogy még a hozzátartozók se ismerjék a vádlott sorsát, hogy a bíróságot megfosszák a függetlenségétől”.⁴⁶

A totalitarizmusról, a tömegterrorról, és arról a hatalmi struktúráról, amely elejét veheti mindennek, így a hatalom megosztásáról, és a jog uralmáról ekkor még nem esett szó, miként az önkényes intézkedések szorgalmazóinak megbüntetéséről sem.

⁴⁵ Kajtár István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Dialóg Campus, Budapest – Pécs 2005. 214–215.

⁴⁶ Király: A büntetőhatalom korlátai. 741.

Kozári József – Vizi Sándor

**EGER VÁROS FORRADALMI SZERVEI AZ 1956-OS
FORRADALOM IDEJÉN A HEVES MEGYEI
RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG POLITIKAI NYOMOZÓ
ALOSZTÁLYÁNAK JELENTÉSE ALAPJÁN**

2006-ban jelent meg a Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai sorozatban Cseh Zita összeállításában Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai című kötet, amely az értékes bevezetés, és a sok érdekes dokumentum mellett közli a megye településein megalakult forradalmi tanácsok, munkástanácsok, forradalmi munkástanácsok tagjainak dokumentumokban fellelhető névsorát. A kötet azonban nem foglalkozik az egyes városokban alakult üzemi, vállalati forradalmi bizottságok, vagy munkástanácsok tagjaival, pedig ilyenek is akadtak szép számmal. Eger városában például legalább 49 munkástanács alakult a forradalom idején. Ez tette indokolttá, hogy a fellelhető dokumentumok segítségével Eger város forradalmi testületeit számba vegyük, és munkájukról is megpróbáljunk néhány képet felvillantani.

Forrásul elsősorban és főképp a Heves Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Alosztályának az 1956-os forradalom eseményeiről szóló jelentését használtuk, amit a későbbiekben a kutatók által általánosan elfogadott és használt nevén „megyei monográfia”, vagy „monográfia” néven említünk. E monográfia nem minden esetben pontos, sőt több helyen hiányos, mégis leginkább lehetővé teszi a kutató számára a város forradalmi szerveinek számbavételét, s röviden tájékoztat e testületek tevékenységéről is.

Forrásunk szerint Egerben az 1956-os forradalom idején a következő testületek alakultak:

1. Eger Város Forradalmi Nemzeti Tanácsa
2. Nemzetőrség Ideiglenes Városi Parancsnoksága
3. Nemzetőrség Ideiglenes Városi Parancsnoksága Politikai Nyomozó Csoportja
4. Nemzetőrség Fegyveres Diákosztaga
5. 32. AKÖV Forradalmi Zászlóalja
6. Nemzetőrség Tiszti Különítménye
7. Tiszti Különítmény 10-es Bizottsága
8. Rendőrség Forradalmi Tanácsa
9. Magyar Hadsereg Forradalmi Katona Tanácsa
10. Megyei Ügyészség Forradalmi Tanácsa

11. Megyei Tanács Munkástanácsa
12. Megyei Újságíró Szövetség Munkástanácsa
13. Eger Városi Tanács Munkástanácsa
14. Egri Pedagógiai Főiskola Munkástanácsa
15. Egri Középiskolák Munkástanácsai
16. Megyei Tanács Kórházainak Munkástanácsa
17. Heves Megyei Gyógyszertár Vállalat Munkástanácsa
18. Egri Kiskereskedelmi Vállalat Munkástanácsa
19. Egri Vendéglátóipari Vállalat Munkástanácsa
20. Megyei Tanács Építőipari Vállalat Munkástanácsa
21. Egri 32-es AKÖV Forradalmi Munkástanácsa
22. Egri Autóipari Forgácsoló Gyár Munkástanácsa
23. Egri Finomszerelvénygyár Munkástanácsa
24. ÉMÁSZ Munkástanácsa
25. Egri Lakatosáru Gyár Munkástanácsa
26. Egri Vasöntöde Munkástanácsa
27. Egri Finommechanikai Vállalat Munkástanácsa
28. Egri Dohánygyár Munkástanácsa
29. Borsod-Hevesmegyei téglagyári Egyesület Munkástanácsa
30. Egri I. Sz. Postahivatal és Automata Központ Munkástanácsa
31. Heves Megyei Nyomda Vállalat Munkástanácsa
32. Egri Sütőipari Vállalat Munkástanácsa
33. Felsőmagyarországi Üzemélelmezési Vállalat Munkástanácsa
34. Egri Babakocsigyár Munkástanácsa
35. Egri Bútorgyár Munkástanácsa
36. Egri Vágóhíd, és Húsfeldolgozó Vállalat Munkástanácsa
37. Egri Faipari Vállalat Munkástanácsa
38. Egri Útfenntartó Vállalat Munkástanácsa
39. Szeszipari Vállalat Munkástanácsa
40. Vízművek Munkástanácsa
41. Egri Városgondozási Vállalat Munkástanácsa
42. Egri TŰZÉP Vállalat Munkástanácsa
43. Magyar Nemzeti Bank Munkástanácsa
44. Egri Tangazdaság Munkástanácsa
45. Nyugatbükki Állami Erdőgazdaság Munkástanácsa
46. Egri Gárdonyi Géza Színház Munkástanácsa
47. Heves Megyei KISZÖV Munkástanácsa
48. Heves Megyei Honvéd Kiegészítő Parancsnokság Forradalmi Katona Tanácsa
49. Egri Járási Kiegészítő Parancsnokság Forradalmi Katona Tanácsa

Összehasonlításként megemlíjtük, hogy az egri járás településein összesen 29 forradalmi testület működött, vagyis alig több mint az Eger városban megválasztott forradalmi bizottságok fele.

Eger Város Forradalmi Nemzeti Tanácsa

1956. október 28-án, a Gárdonyi Géza Színházban összeült küldöttgyűlésen alakult meg. Munkáját a Líceum épületében (Egri Pedagógiai Főiskola) végezte. Tagjai között akadtak kommunista párttagok is, – még a nemzeti tanács által választott elnökségben is – bár prominens MDP tagokat nem engedtek a testületbe.¹ 32 tagját a város üzemeiben és egyéb munkahelyein létrehozott munkás-tanácsok delegálták, a monográfia szerint elnöke Bíró Lajos, az Egri Pedagógiai Főiskola oktatója lett, más források viszont egyértelműen bizonyítják, hogy ezt a tiszteet Balogh László első éves magyar irodalom szakos főiskolai hallgató töltötte be.²

A forradalmi Nemzeti Tanács tagjainak névsora a következő:

Elnöke Balogh László. Elnökségi tagok: Bárdos Dezső, Bíró Lajos, Jobb László, Komenczi Lajos, Rákóczi Lajos, Varjú Mihály.

Tagok: Ambrus László, Dr. Bajnok Dezső, Bárdos Rezső, Barkóczy László, Bíró Lajos, Cimborai Lajos, Faragó László, Jobb László, Dr. Kállai Attila, Kormos András, Lukács Sándor, Madaras Sándor, Nagy János, Nagy Kálmán, Nagy Pál, Németh István, Patrik János, Pócs Aladár, Solti Bertalan, Szantner Jenő, Skláncz Vince, Szöllösi László, Tamás Ferenc, Tompa András, Tóth Ferenc, Tóth Sándor, Török Sándor, Varga Márton, Varjú Mihály, Végh Zoltán, Zsíros Lajos.

Védelmi bizottság vezetője: Jobb László

Helyettese: Nagy Pál

További tagjai: Kormos András, Tompa András³

A forradalmi tanács feladata a város közigazgatásának átszervezése és irányítása volt. Feladatát november 4-ig látta el. Egyik legfontosabb intézkedése a közbiztonság fenntartása volt. Azért nem a megteremtése, mert arról egy korábban létrehozott testület, a Nemzetőrség Városvédelmi Tanácsa – mint azt az alább következő kiáltvány is bizonyítja – már gondoskodott.⁴

„Tudatjuk Eger város dolgozó népével, hogy ma 12h 15'-kor megalakult Eger város nemzetőrségének városvédelmi tanácsa. A tanács létrehozását az a

¹ Heves Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Alosztályának jelentése Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁSZTL) V-150371 5. l.

² Bíró Lajos és társainak pere Borsod Megyei Levéltár fióklevéltára Mezőcsát (BMLFM) XXV-3/B 1192/1957 24. l.

³ Cseh Zita: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai Eger 2006. 425. o.

⁴ Törös Károly vallomása Törös Károly pere Heves Megyei Levéltár (a továbbiakban HML), XXV-21/B 787/1957.

körülmény tette szükségessé, hogy a város népét minden rendzavarástól megőrizzük, ugyanakkor biztosítsuk azt a légkört, amelyben a korábbi követeléseink megvalósítása elérhető. Ez a tanács ideiglenes jelleggel a honvédség, a rendőrség, a munkásság és az ifjúság képviselőiből alakult. A Néphadsereg és a rendőrségi karhatalmi szerveket teljes egészében magában foglaló Nemzetőrség a volt ÁVH épületét birtokába vette. Az Államvédelmi Hatóság szervezete egyidejűleg megszűnt.

Magyarok!!!! Polgártársak!!!! Egri dolgozó ifjúság!!!!

A város területén minden hatalom a Nemzetőrség Városvédelmi Tanácsának kezében van. Annak a tanácsnak a kezében, amelynek tagjai már napok óta következetesen harcolnak a Ti követeléseiteknek a megvalósításáért. A tanács minden egri dolgozó feltétlen bizalmára számít, és egyben arra kér mindenkit, hogy a dolgozók soraiból alakult tanácsnak minden segítséget adjon meg a rend és a fegyelem további megszilárdítására, és arra hogy a magunk területén késedelem nélkül megindulhassunk a demokratikus magyar nemzeti, szocialista jövő felépítésének boldog útján.

Eger, 1956. okt. 26-án
Eger Város Nemzetőrségének
Városvédelmi Tanácsa”⁵

A közbiztonság fenntartására tehát a forradalmi tanács már megalakulásának napján létrehozta a Nemzetőrség Ideiglenes Városi Parancsnokságát, megszüntetve, illetve az új testületbe olvasztva ezzel a két nappal korábban életre hívott rendfenntartó szervezetet, a Nemzetőrség Városvédelmi Tanácsát. A nemzetőrség parancsnokává Jobb László honvéd főhadnagyot, az egri ezred hadműveleti tisztjét nevezték ki, aki az alakulatot Budapestre szólító parancs ellenére a helyőrségben maradt. A nemzetőrség irányítói közül még Tompa András rendőr századost, és Nagy Pál főiskolai hallgatót, az egri MEFESZ egyik vezetőjét említik dokumentumok. Nagy Pállal a rendőrségi jelentés nem foglalkozik érdemben, csak annyit jegyez meg róla, hogy nyugatra szökött, Tompa Andrásról viszont fontosnak tartja rögzíteni, hogy mint az egri vasútbiztosító őrs parancsnoka, beosztottjaival, és a rendelkezésére álló rendőrségi fegyverekkel felszerelt civil csoporttal október 27-én megszállta az ÁVH egri épületét, s onnan operatív anyagot, valamint fegyvereket hozott el. A fegyvereket a 32-es AKÖV telephelyére vitette. Az operatív anyagot viszont a nemzetőrség politikai nyomozó csoportjának adta át.

Ez a testület október 30-án jött létre Nemzetőrség Ideiglenes Városi Parancsnoksága Politikai Nyomozó Csoportja néven. Vezetője az ismert sportoló, Kádas Géza volt. Bíró Lajos a forradalmi bizottság elnöke a testület feladatát egy ké-

⁵ Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HTL.) Az egri eseményekkel kapcsolatos dokumentumok; 1956-os gyűjtemény 9. őrzési egység 585.

sőbbi vallomásában úgy határozta meg, hogy „a volt ÁVH szerepét szánták neki”.⁶ A nyomozó csoport néhány napos tevékenységéről – november 4-én befejezte működését – írásos dokumentum nem maradt fenn. Nem ismerjük létszámát – a vezetőn kívül mindössze egy tag, Madaras Sándor nevét sikerült később a rendőrségnek felderíteni – és munkájáról is csak annyit tudunk, hogy az ÁVH operatív anyagaiból tudomására jutott információkat nyilvánosságra hozta. Ehhez olykor a városi hangos híradót is igénybe vette. Őrizetbe vételekre, vagy házkutatások végrehajtására a Nemzetőrség Fegyveres Diákosztagát, vagy a 32. AKÖV Forradalmi Zászlóalját vették igénybe.

A fegyveres diákosztag október 29-én alakult meg a pedagógiai főiskola hallgatóiból, bár főiskolás diákok már október 24. óta teljesítettek fegyveres szolgálatot a honvédséggel és a rendőrséggel karöltve. Az osztag parancsnoka Czaga István, a főiskola katonai tanszékének vezetője volt. A diákkülönítmény létszámát illetően pontos adataink nincsenek, mivel az óráról órára változott, ugyanis időközönként több főiskolás elhagyta Egert. Az biztos, hogy 100 géppisztolyt és 30 karabélyt osztottak ki a diákok között, tehát a megalakuláskor 130-an lehettek. Feladatuk a Pedagógiai Főiskola védelme volt. Ezenkívül igénybe vették őket különböző objektumok őrzésére, de részt vettek az egri vár átfésülésében is, ahol bujkáló ÁVH tiszteket kerestek. A diákosztag tagjai közül Horváth Ferencet és Bernhardt Lászlót említi, mint különösen aktív nemzetőröket a jelentés.

A diákosztag keretén belül október 30-án létrehoztak egy „R” [Riadó] csoportot, amely november 4-ig tevékenykedett. Ez a csoport is a főiskolán székelte. Vezetője Mikus Gyula főiskolai adjunktus volt. A csoport tagjai közül Lengyel Attila, Turóczi Zoltán, Dömötör Zoltán, Vitéz József, Balogh László, Balla Ernő és Greskovits László nevét tartotta szükségesnek feljegyezni később a politikai nyomozó alosztály.⁷ A riadócsoporthoz tevékenysége a forradalom feltételezhető legveszélyesebb ellenségei ellen irányult. Október utolsó és november első napjaiban házkutatások sorozatát tartották a városban és környékén lakó államvédelmi tisztek lakásain. Begyűjtötték az ott talált fegyvereket, katonai felszereléseket és egyenruhákat, s letartóztatásokat is fogantatosítottak. Az elfogottakat november 4-ig az egri börtönben őrizték, ahol ugyan kisebb bántalmazások előfordultak, de különösebb baja egyiküknek sem lett.⁸

A 32. AKÖV forradalmi zászlóalját Tompa András rendőr százados hozta létre október 27-én, hogy segítségükkel lefegyverezhesse az egri ÁVH laktanyát, ami még aznap meg is történt. Miután Tompát bevásztatták a Nemzetőrség vezetésébe, az osztag parancsnokságát Rózsa Kálmán vette át, az itt is megszervezett R csoportot pedig Bartók László irányította. Rózsa Kálmánról azt is

⁶ ÁSZTL, V-150371/1 7.

⁷ ÁSZTL, V-150371/1 8–9.

⁸ Rainer M. János Az ötvenhatos és az állambiztonság Élet és Irodalom L. évfolyam 19. sz., 2006. május 12.

feljegyezték, hogy a Horthy hadsereg hivatásos tiszthelyettese [jutasi őrmester] volt, Bartók Lászlóról pedig azt, hogy szolgált a Francia Idegenlégióban.

A Nemzetőrség e két fegyveres osztaga között nem volt felhőtlen a kapcsolat. Mint azt Giczzy János egykori főiskolás nemzetőr Invitáció című visszaemlékezésében leírja: „Hatalomátvételt hiúsítottunk meg... a főiskola földszintjén átmenetileg ott táborozott az egyik fuvarozó vállalatnál alakult nemzetőr csapat, amely nem tartotta elég radikálisnak a Bíróból, Nagy Paliból és a többiekből alakult forradalmi bizottságot, el akarták őket mozdítani. Már indultak is a lépcsőkön az első emeletre – ott volt a bizottság székhelye – de... időben észrevettkék őket, és már csőre töltött géppisztolyokkal várták a „zendülőket”, akik sürgősen visszavonultak.”⁹

A megtorlás időszakában a fenti testületek tagjai közül tizenegyen kaptak súlyos börtönbüntetést a politikai nyomozó alosztály jelentése szerint. A legsúlyosabbat, 13 évet Czaga István főhadnagy, a nemzetőr diákosztág parancsnoka. Figyelemre méltó viszont, hogy a diákosztág riadó csoportjának parancsnoka nem került bíróság elé, holott beosztottjai közül többen kaptak 3-5 év közötti ítéletet.

A nemzetőrség mellett, illetve annak részeként a városi nemzeti forradalmi bizottság ellenőrzése alatt működött a városban a rendőrség is, melyet a jelentés szerint október 28-tól, más forrás szerint viszont csak november 3-tól¹⁰ forradalmi bizottság irányított. A forradalmi bizottság tagjai közül három személy nevét ismerjük. A bizottság elnökeként, Heverdle István rendőrnnyomozó századosát, akit ezért a tevékenységéért 8 hónap börtönre ítélték, valamint Becskei Kálmán, és Honti Imre hadnagyokét, akiket elbocsátottak a megtorlás idején.

A legjelentősebb fegyveres erő Egerben a hadsereg jelentette. Az itt állomásozó 6. gépesített ezred átszervezés alatt állt. Folyamatban volt továbbá a sorállomány váltása. A leszerelendők már leszereltek, de az újoncok még nem vonultak be az ezredhez. Az áthelyezett hivatásos állomány egy része már új alakulatánál volt, az ezredhez helyezettek fokozatosan érkeztek, mások leszerelésükre vártak. Az ezred így jelentős létszámmhiánnyal küzdött. Az egység állományából két rögtönözve összeállított zászlóalj erejű csoportot október 23-án este Budapestre vezényeltek. Feladatuk a rend helyreállítása volt, de pontos tevékenységük még feldolgozásra vár. A városban csak az ezredközvetlen alegységek maradtak (páncéltörő és légvédelmi stb. üteg. E csekély létszámú erő fölött a parancsnokságot az ezred hadműveleti tiszt, Jobb László főhadnagy vette át, aki mint a városban maradt katonák legképzettebb tisztje a nemzetőrség, s ezzel az egri fegyveres erő parancsnoka lett. Az itthon maradt katonákat objektumörzésre, illetve a távbeszélő központok biztosítására, valamint az ott folyó telefonbeszélgetések ellenőrzésére osztották be. Az Egri Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 28-án bejelentette, hogy a honvédség alakulatai csatlakoztak a

⁹ Giczzy János: Invitáció Horváth-Lukács Galéria kiadása Sopron 1997. 66.

¹⁰ Heverdle István pere HTL Budapesti Katonai Bíróság iratai B. V. 084/1957

felkeléshez.¹¹ Az egri pedagógusok forradalmi tanácsa 1956 október 29-én már olyan karhatalmi és rendészeti szervezet létrehozását követelte, amelyben túlsúlyban kerülnek a felkelők.¹²

A 6 gépesített ezred Budapestre kirendelt állománya, vagy annak egy része (az egyik harccsoport) október 31-én tért vissza a helyőrségbe. A forradalmi katonatanács megválasztására a megyei monográfia szerint október 30-án, egy, az ezrednél készült jelentés szerint november 1-én került sor. „1956. november 1-én – írja az ezred jelentése – megtartották a légénységi étkezdében 2 MEFESZ kiküldött jelenlétében a forradalmi katonatanács megválasztását. Az egység állományának, vagy annak egy részének a követelésére a forradalmi katonatanács eltávolította beosztásából Iványi János őrnagy ezredparancsnokot és Gácsér István főhadnagy ezred iskolaparancsnokot.”¹³ A 11 tagú tanács elnöke Bresztyánszki László honvéd százados lett. A tanács tagjainak névsorát sem a monográfia, sem az ezred jelentése nem tartalmazza. A helyőrség-parancsnoki teendőket Laskó László őrnagy látta el, aki az egyik harccsoportot Budapesten vezette. Első parancsában már ismét ellenforradalmi és fasiszta tevékenységet említ és minden gyülekezést megtiltott, valamint december 28-án kijárási tilalmat vezetett be.¹⁴

A nemzetőrség tiszti különítménye, valamint a különítmény 10-es bizottsága nagyon negatív szövegkörnyezetben szerepel a monográfiában. Tulajdonképpen Nemzetőrség Horthysta Tiszti Különítménye néven vették regiszterbe, s azt állították, hogy a Holczer László volt horthysta őrnagy által szervezett, három századból álló nemzetőr alakulat parancsnoki kara a régi, két háború közötti hadsereg katonai egyenruháját hordta, s azt hangoztatta, hogy: „Egerben a Sztálin utat felakasztott kommunistákkal fogja kidekorálni”.¹⁵ A különítmény székhelye az ÁVH épülete, majd a Dobó István laktanya lett. Feladata a város védelme szovjet támadás esetén. A 10-es bizottság feladata pedig az volt, hogy megvizsgálja az osztagba jelentkezők megbízhatóságát.¹⁶

A megalakulás körülményeire egy hajdanvolt résztvevő a következőképpen emlékezik: „1956. október 30-án Egerben plakátokat ragasztottak ki a középületekre, melyben a honvéd kiegészítő parancsnokság arra utasította az egri tartalékosokat, hogy másnap délelőtt vonuljanak be tényleges szolgálatra... 1956. október 31-én közel háromszáz tartalékos vonult be a megjelölt helyen, tartalékos tisztek, tiszthelyettesek és honvédek. Én is jelentkeztem. A bevonultakat a kiegészítő parancsnokság tisztje a megyei laktanyába vezette, ahol Laskó László

¹¹ Apró. 1956/88. rölap, http://mek.niif.hu/04000/04056/html/roplap/roplap1956_0088.html

¹² Apró. 1956/90. rölap http://mek.niif.hu/04000/04056/html/roplap/roplap1956_0090.html

¹³ A 6. gépesített ezred jelentése HTL Az 1956-os forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumok 3. csomó 432.

¹⁴ PKSZ 1956/16 és PKSZ 1956/17. <http://mek.niif.hu/04000/04056/html/plakat/megjelenes.html>

¹⁵ ÁSZTL, V-150371/1 11.

¹⁶ ÁSZTL, V-150371/1 11.

őrnagy fogadott bennünket. Ő azt tudatta velünk, hogy csak egy 60 fős századot szerelnek fel most, mert a fegyverraktár készletei kimerültek, a forradalmároknak kiosztott fegyverek hiányoznak. A többiek a további parancsig hazamehetnek. Ezt a századot később az egriek „Nemzetőr Századnak hívták, tévesen, hiszen ez az alakulat nem önkéntesekből, hanem szabályosan mozgósított tartalékosokból alakult meg, a honvédség állományába tartozott, Felszerelték és a megyei laktanya új épületében helyezték el. A század parancsnoka Soltz József tartalékos százados lett.”¹⁷

A monográfia szerint a különítmény parancsnoki kara a következőkből állt: Holczer László, Bitskei Aladár, Bodnár Sándor, Bóta József, Cseh István, Dr. Ringelhann György, Faragó Lóránd, Hamza Gyula, Lukács Sándor, Mártonfi Dénes, Ongjelt Richárd, Soltz József, Tormássy Tibor.

A megtorlás idején a parancsnoki karból 7 főt börtönbüntetésre ítélték, kettőt pedig internáltak. Holczer László 1956 novemberében elhagyta az országot, s így, mivel felelősségre vonható nem volt, feltehető, hogy a perbe fogottak magukat védendő, az ő személyét igyekeztek az eseményekben előtérbe állítani.

Megyei Ügyészség Forradalmi Tanácsa

1956. október 28-án választották titkos szavazással az ügyészség dolgozói. A forradalmi tanács elnöke Dr. Baranyai György, a megyei ügyész első helyettese lett. Tagjai: Dr. Török László, Dr. Kondora Tibor, Dr. Kisfaludi Dezső, Dr. Csank István, Dr. Császár Imre, Dr. Szabó Pál, Dr. Papp József, Dr. Ringelhann György. A forradalmi tanács vezetésével a megyei ügyészség a Rákosi rendszer helyi prominensei, és államvédelmi tisztek ellen folytatott nyomozást, őrizetbe vételeket foganatosított, és vádiratok szerkesztésére tett előkészületeket. Munkájához Dr. Baranyai György felhasználta a Kádás Géza által rendelkezésére bocsátott ÁVH dokumentumokat is.

Megyei Tanács Munkástanácsa

A Heves Megyei Tanácson október 26-án alakult egy 8 tagú bizottság, amely később a munkástanács nevet vette fel. Feladata a megye közigazgatásának irányítása volt, valamint megyeszerte kezdeményezni az ideiglenes nemzeti forradalmi bizottságok megalakítását. Ez utóbbit egy november 1-jén kiadott közigazgatási tájékoztatójával el is rendelte. A munkástanács elnöke Dr. Korompai János volt. Titkára, valamint az oktatási és népművelési szakvonal vezetője Kugler Béla, az egészségügyi szakvonal vezetője Dr. Kovács András, az ipari szakvonal vezetője Dr. Ráduly Barnabás, a pénzügyi szakvonal vezetője Dr. Novotta Kálmán, a gondnokság vezetője pedig Zsutai Zsigmond voltak. Dr. Bajnok Dezső az összekötő feladatát látta el a megyei tanács és a városi forradalmi bizott-

¹⁷ Tormássy Tibor 1990. november 5-én kelt emlékirata az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola védelméről 1956. november 4-én és 5-én Letét az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában

ság között. A megtorlás idején a munkástanács elnökét 8 év börtönbüntetéssel sújtották.¹⁸

Megyei Újságíró Szövetség Munkástanácsa

Ezt a testületet nem választották, hanem kinevezték. A monográfia szerint azért, mert a szerkesztőségben sok párttag volt, és így óhatatlanul bekerültek volna a forradalmi tanácsba is. Ezért Skláncz Vince főiskolai hallgatót, a MEFESZ vezetőség egyik tagját bízták meg a szerkesztőség irányításával és ellenőrzésével. Így ő lett a forradalmi bizottság elnöke. A bizottság tagjaivá Bódi Jánost, Gács Andrást és Császár Istvánt nevezték ki. A szerkesztőség több saját szövegezésű rölapot fogalmazott, nyomtatott és szórt szét a városban.¹⁹

Eger Városi Tanács Munkástanácsa

Az egri városi tanácson október 29-én alakítottak egy 11 tagú testületet. Elnöke Rákóczi Lajos agronómus lett. Tagjai közül Dr. Csövári Kálmán, Godó Ferenc, Kőműves Endre, Rutkay Vilmos neve ismert. Tevékenységüket a városi forradalmi nemzeti tanács irányítása alatt végezték. Eltávolították az önkényuralmi jelképeket és a rákosista dekorációkat a tanács épületének helységeiből, elbocsátottak 7, véleményük szerint erősen kompromittálódott MDP tagot, megszüntették a személyzeti osztályt, és megsemmisítették a káderanyagot. A megtorlás időszakában a munkástanács egy tagja felfüggesztett börtönbüntetést kapott.²⁰

Egri Pedagógiai Főiskola Munkástanácsa

A 11 tagú testületet október 29-én választották. Tevékenységét november 4-e után is folytatta. Elnöke előbb Dr. Udvarhelyi Károly, majd november 17-től Törös Károly volt. Tagjai: Balogh György, Bíró Lajos, Dr. Szőkefalvi Nagy Zoltán, Dr. Némédi Lajos, Molnár András, Vágán István, Gyarmati Vince. Két tag neve nem ismert.

Egri középiskolák munkástanácsai

Bár a város minden középiskolájában választottak 5-5 fős munkástanácsot, ezek közül csak a Dobó István Gimnázium Munkástanácsa fejtett ki aktív tevékenységet, de a Dobós munkástanács tagjai közül is csak három nevet említ a monográfia: Dr. Habis Györgyét, Békés Pálét és Dr. Farkas Lászlóét. Ők a forradalom mellett kiállva diákjaikkal tüntetéseken vettek részt, amiért a megtorlás

¹⁸ ÁSZTL, V-150371/1 23.

¹⁹ ÁSZTL, V-150371/1 30.

²⁰ Cseh Zita: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai Eger 2006. 425. valamint ÁSZTL, V-150371/1 26.

idején kettejüket internálták, s Dr. Habis Györgyöt büntetésből még a Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumba is áthelyezték.²¹

Megyei Tanács Kórházainak Munkástanácsa

Október 27-én alakult. Eltávolította a kórházak területéről a nem kívánatos elemeket, vagyis a Rákosi rendszer idején kompromittálódott személyeket. Leváltotta a kórházigazgatót, és Dr. Joób Géza bőrgyógyász főorvost nevezte ki helyére. Megszüntette a személyzeti munkakört, – itt természetesen a Rákosi rendszer káderezési gyakorlatáról volt szó – és a kórház stencilgépén röpiratokat készítettek. A 26 tagú testület elnöke Dr. Halmos Béla belgyógyász főorvos volt, tagjai közül Dr. Joób Géza belgyógyász főorvos, Dr. Ringelhann Béla laboratóriumi főorvos, Dr. Balogh István alorvos, Orosz Antal elmeápoló és Gyetvai János gépkocsivezető nevét említi a monográfia.²²

Heves Megyei Gyógyszertár Vállalat Munkástanácsa

A vállalat központjában már október 26-án 3 tagú ideiglenes munkástanácsot választottak. Az ideiglenes munkástanács telefonon utasította a gyógyszerterákat, hogy küldjék el képviselőiket az ideiglenes tanácsba. Az így hat főre bővült ideiglenes munkástanács október 30-án átadta helyét a titkos szavazással létrehozott végleges munkástanácsnak. Az új testület első tevékenységei közé tartozott a vállalat igazgatóját, személyzeti vezetőjét és párttitkárát eltávolítani. Több követelést is terjesztettek a városi forradalmi nemzeti bizottság elé, de ezek szövege pillanatnyilag nem ismert. A munkástanács elnöke Skultéthy Gyula vezető gyógyszerész, elnökhelyettese Göbl Nándor gyógyszerész, tagjai Czipszer Ottó, és Homonnay Károly gyógyszerertári alkalmazottak voltak. Két tag neve nem ismeretes. A munkástanács elnöke a megtorlás időszakában 3 hónapig közbiztonsági őrizetben volt.²³

Egri Kiskereskedelmi Vállalat Munkástanácsa

Pontos nevén Eger és Környéke Kiskereskedelmi Vállalat munkástanácsa október 25-én alakult meg a megyei tanács kereskedelmi osztály vezetőjének utasítására, de mivel a testületbe beválasztották a vállalat igazgatóját, valamint párttitkárát is, egy napos működés után feloszlatták és október 29-re új választást írtak ki. A 29-i választáson a vállalat 226 dolgozója 21 fős munkástanácsot választott, sőt még 5 póttagot is delegáltak. A munkástanács október 30-án tartotta első ülését, mikor is 10 tagú intéző bizottságot választott, majd eltávolította a vállalatól azokat a dolgozókat, akiknek hozzátartozói az Államvédelmi Hatóság dolgozói voltak. November 2-án rehabilitálták egy korábban, a társadalmi tulaj-

²¹ ÁSZTL, V-150371/1 30.

²² ÁSZTL, V-150371/1 30.

²³ ÁSZTL, V-150371/1 31.

don hűtlen kezelésének vádjával elítélt, és elbocsátott dolgozójukat, akinek 8000 kártérítést is megítéltek, és kifizettek.

A munkástanács elnöke Dáner Pál volt. Az intéző bizottság tagjai közül Vasas Zsigmondot és Sárkény Dezsőné említi név szerint a monográfia. A munkástanács többi tagjának neve pillanatnyilag nem ismert. Tevékenységüket november 4-e után is folytatták. Vezetői között vita alakult ki a december 10-i egri tüntetésen való részvétel kérdésében. Végül a munkástanács elnökének határozott ellenzése dacára főként a vállalat nődolgozói Sárkány Dezsőné munkástanács tag vezetésével az utcára vonultak. A minisztertanács rendeletére, 1957. január 10-én beszüntették tevékenységüket.²⁴

Egri Vendéglátóipari Vállalat Munkástanácsa

A vendéglátóipari vállalatnál is a megyei tanács kereskedelmi osztályvezetőjének utasítására jött létre a „forradalmi munkástanács” október 26-án, és itt is tagja lett a vállalat-igazgató és a párttitkár, s ugyanúgy, ahogy a kiskereskedelmi vállalatnál, ezt a testületet is lemondatták. Az új választásokra szintúgy október 29-én került sor. A 9 tagú testület elnökének nevét nem ismerjük. Tagjai közül is csak Pók István, és Herendi (Homolya) József nevét maradt fenn eddig ismert dokumentumokban. Tevékenységéről annyit tudunk, hogy elbocsátásokat nem eszközöltek, egy korábban sikkasztásért elítélt dolgozójukat viszont rehabilitálták.²⁵

Megeyi Tanács Építőipari Vállalat Munkástanácsa

A vállalat dolgozói október 29-én hozták létre a 15 tagú forradalmi munkástanácsot. Másnap a munkástanács ülését megválasztották a 7 tagú intéző bizottságot. A munkástanács, s egyben az intéző bizottság elnöke László József vasbetonszerelő lett. Az intézőbizottság titkárává Bálos Ferenc szakipari előadót választották. A bizottság tagjai közül még Zombori Miklós, Likter Miklós, Kurucz Mátyás, Székely Ferenc és Bencs Károlyné neve ismert. Tevékenységük során feloszlatták a vállalatnál működő MDP szervezetet, elbocsátották a vállalat-igazgatót, a személyzeti vezetőt és a párttitkárt, valamint még egy dolgozót. Utasítást adtak a vállalat könyvtárában található szovjet szépirodalmi könyvek elégetésére, Bár a munkástanács november 4-én feloszlott, egyes tagjai szervezték a vállalat dolgozóinak részvételét a december 10-i tüntetésre.²⁶

Egri 32-es AKÖV Munkástanácsa

A 32. AKÖV, – vagy ahogyan Egerben emlegették őket, a TEFU-sok – dolgozóinak döntő többsége részt vett a forradalmi eseményekben. Már október 25-én megalakult a vállalatnál a munkástanács, amely rögtön megalakulása után egy

²⁴ ÁSZTL, V-150371/1 33.

²⁵ ÁSZTL, V-150371/1 35.

²⁶ ÁSZTL, V-150371/1 35.

10 pontos követelést állított össze, amelyben szerepelt a szovjet csapatok kivonása, de a vállalat-igazgató eltávolítása is. A munkástanácsot választó ülésen a dolgozók eltávolították sapkájukról a Rákosi időszak köztársasági címerét, s az igazgatót nemcsak leváltották, de ki is tiltották a vállalat területéről. Ugyanígy jártak el a személyzeti vezetővel, és az ÜB (üzemi bizottság) elnökkel is. A munkástanács elnökévé Juhász József szerelőt választották. Tagjai Németh István forgalmi osztályvezető, Rózsa Kálmán szerelő, Bartók László gépkocsivezető, Kovács Lajos szerelő, Tóth Pál főművezető Szeredi Mihály művezető és Bencs Kálmán gépkocsivezető voltak. Közülük Rózsa Kálmán a fentebb már említett 32. AKÖV forradalmi zászlóaljának parancsnoka is volt, Bartók László pedig a zászlóalj riadó csoportját vezette. A zászlóalj tevékenységében részt vett Mata József, Sógorka Lajos, Prokov Zoltán, Pichler Ede, Pál István és Asztalos Jenő. A forradalomban való aktív szerepvállalásukat „fémjelzi”, hogy a megtorlás idején közülük öten kaptak börtönbüntetést, – ebből hárman 8-8 évet – hármat közbiztonsági őrizetbe vették, míg egy főt elbocsátottak, és még a jogosítványát is bevonták. A megtorlás többeket is érintett volna, ha négyen a felelősségre vonás elől el nem hagyják az országot.²⁷

Egri Autóipari Forgácsoló Gyár Munkástanácsa

Október 27-én alakult 22 fővel. Az egész forradalom idején aktív tevékenységet folytatott. Kapcsolatot létesített nemcsak a megye, de más megyék üzemivel is. A monográfia szerint kezdeményezték a szociáldemokrata párt megalakítását, sztrájkot hirdettek a szovjet csapatok kivonásáig, és nagy mennyiségű fegyvert halmoztak fel a gyárban a Vörös hadsereg elleni védelemre. A munkástanács elnöke Mesztriczki Sándor hegesztő volt, tagjai Nagy János, Szabó Tamás, Balogh Elemér és Misicz Gyula voltak. 17 tag neve nem ismert. Tevékenységüket november 4-e után is folytatták. Nem ismerték el a Kádár kormányt, és csak a Nagymiskolci Forradalmi Munkástanácstól fogadtak el utasításokat. Ugyanakkor minden erejükkel akadályozták az MSZMP szervezését a gyárban.²⁸

Egri Finomszerelvénygyár Munkástanácsa

Október 29-én minden üzembrész munkástanácsot választott, majd ezt követően a vállalati kultúrteremben az összes dolgozó részvételével került sor a vállalati munkástanács létrehozására. A gyűlés levezető elnökének tisztére több jelentkező is volt. Először Takács Márton technikus készült levezetni a választást, de Kelemen János technológus javaslatára végül Polgár József bérelszámoló elnökölt. Őt választották meg az ott létrehozott vállalati munkástanács elnökévé is. Helyettese Nagy László technikus lett, tagjai pedig Bohus István, Hajdu József, Szopkó Jenő, Tóth Sándor, U. Nagy László és Walter Béla voltak. A 26 tagú testület többi tagjának névsora nem ismert. A tanács egyik első intézkedésével

²⁷ ÁSZTL, V-150371/1 37.

²⁸ ÁSZTL, V-150371/1 41.

kitiltotta az MDP tagjait a gyár területéről, leváltotta az igazgatót, és a munkástanács elnökére ruházta az igazgatói munkatört is. Nagyarányú bérrendezést is végrehajtottak, melynek során a dolgozók fizetését jelentősen emelték. November 4-e után sem szüntették be tevékenységüket. Sztrájkot szerveztek a Kádár kormány ellen. Forradalmi tevékenységéért egy munkástanácstagot a megtorlás idején internáltak.²⁹

ÉMÁSZ Munkástanácsa

Az alakuló ülésre október 27-én került sor, Molnár József főmérnök javaslatára, és Mankher Endre építési osztályvezető levezető elnök irányításával. A 36 fős testület azonban munkáját nem tudta elkezdeni, mert a vállalati dolgozók követeléseinek megfogalmazása során, melyek között szerepelt az igazgató és a személyzeti vezető eltávolítása is, nagy, személyeskedésbe torkolló vita alakult ki, s így a gyűlést berekesztették. A munkástanács csak 29-én ült össze Molnár József elnökletével, és ekkor választotta meg 7 tagú vezetőségét, majd bérkérdésekkel és egyéb vállalati ügyekkel foglalkozott. A testület elnökévé Bíró József szerelőt választották, aki azonban többször összeütközésbe került a vezetőség radikálisabb tagjaival, s ezért leváltották. Helyére Mankher Endre építési osztályvezető került. Az igazgatót és a személyzeti vezetőt már az ő aktív támogatásával távolították el a vállalattól. A vezetőség tagjai Bata Lajos, György Gábor, Gyulai Istvánné, Halmai Ernő, és Visnyei László voltak. A tagok közül csak Semperger Sándor neve ismert. A tanács egyik legaktívabb tagja György Gábor művezető volt, aki kapcsolatot tartott a Miskolci Munkástanáccsal, és ő szervezte meg a vállalati nemzetőrséget is a Líceum épületéből szerzett fegyverek felhasználásával. A vállalattól három nemzetőrként tevékenykedő dolgozó nevét is ismerjük: Miskolci Lászlóét, Németh Istvánét és Semperger Sándorét, aki nemcsak vállalati munkástanácstag volt, hanem a felnémeti nemzetőrség parancsnokhelyettese is egyben. A megtorlás idején egy személyt börtönbüntetésre ítélték, egyet pedig internáltak, de nem a vállalatnál kifejtett tevékenységük miatt.³⁰

Egri Lakatosárugyár Munkástanácsa

A 25 fős testület október 27-én alakult meg, amelyet 7 fős intéző bizottság irányított. A munkástanács elnöke Nagy Ferenc lakatos lett. Az intézőbizottság tagjai Borgulya Sándor, Brendli József, Érsek József, Jánfalvi Frigyes és Kollár Sándor voltak. Tagjai közül Gulyás Gábor, Szemző Flórián és Vámosi Béla neve ismert.³¹ A munkástanács 12 fős nemzetőrséget szervezett, amelyet a városi nemzetőr-parancsnokságtól szerzett fegyverekkel szereltek fel. Feladatuk a gyár őrzése volt. Ezen kívül a testület főképpen bérkérdésekkel foglalkozott. Tevékenysége november 4-ét követően sztrájkok, tiltakozások szervezésében merült

²⁹ ÁSZTL, V-150371/1 42.

³⁰ ÁSZTL, V-150371/1 45.

³¹ ÁSZTL, V-150371/1 48.

ki. A megtorlás időszakában tagjai közül két személyt internáltak, egyet pedig fegyverrejtegetésért börtönbüntetésre ítélték.³²

Egri Vasöntöde Munkástanácsa

Október 27-én alakult 9 taggal, melyek közül 3 fős intéző bizottságot választottak. Elnöke Visontai Bernát öntő lett. Tagjai közül Bartha Ferencné, Csuhaj György, Göbölly József, Horváth Gyula és Kovács József neve ismert. A munkástanács eltávolította az igazgatót, és leváltotta a beosztásban lévő MDP tagokat, november 4-e után pedig részt vett a tüntetések szervezésében. A megtorlás idején tagjai közül egyet internáltak egyet pedig elbocsátottak. Egy fő a felelősségrevonást elkerülendő elhagyta az országot.³³

Egri Finommechanikai Vállalat Munkástanácsa

Szintén október 27-én alakult meg. 23 főből állt, 7 fős igazgató tanács irányítása alatt. Elnökévé Farkas Józsefet választották. Az intéző bizottság tagjai Bárczi László, Erdélyi Mihály, Király István, Kiss László, Kovács Sándor és Székfi Zoltán voltak. A munkástanács tagjai közül Balla Ernő, Balogh László, Kézdi Lukács Sándor, Kucsma László és Tarjáni István neve ismert. Közülük többen részt vettek a városi forradalmi bizottság munkájában és a nemzetőrség tevékenységében is. Maga a munkástanács főképpen a vállalat ügyeivel foglalkozott. Szervezett egy 20 fős nemzetőr egységet is, ami tulajdonképpen az üzemőrség feladatait látta el. Tevékenységét november 4-e után is folytatta, de az egri sortűzet követően feloszlott. A megtorlás idején a munkástanács tagjai közül egy főt elbocsátottak, hármat rövidebb ideig őrizetbe vettek, egy főt pedig másfél éves börtönbüntetéssel sújtottak, utóbbiakat azonban nem a vállalati munkástanácsban kifejtett tevékenységükért.³⁴

Egri Dohánygyár Munkástanácsa

Az egri dohánygyárban már október 26-án megválasztották a munkástanácsot, mivel azonban ebbe a testületbe az MDP több tagja is bekerült, a választásokat érvénytelenítették, és újat rendeltek el október 29-re. A 29-én megválasztott, 5 fős intéző bizottság által irányított 26 tagú testület első intézkedései között elbocsátotta az MDP tagok nagy részét, sztrájkot szervezett, röplapokat terjesztett és kiosztotta a dolgozóknak a káderanyagot. A munkástanács elnöke Hettesi Ferenc lakatos lett, helyettese pedig Fodor Ferenc. Az intézőbizottság tagjai közül Csutorás Sándor, Kelemen László és Kolozsvári Györgyné, a munkástanács tagjai közül pedig Szántó György neve ismert. Tevékenységüket november 4-e után is folytatták. Nem ismerték el a Kádár kormányt, akadályozták az MSZMP szervezését a vállalatnál, és részt vettek a decemberi egri tiltakozások

³² ÁSZTL, V-150371/1 49.

³³ ÁSZTL, V-150371/1 50.

³⁴ ÁSZTL, V-150371/1 52.

szervezésében. Kiemelten foglalkoztak a bérezés kérdésével is. Tevékenységüket az egri sortűz hatására szüntették be.³⁵

Borsod-Hevesmegyei Téglagyári Egyesület Munkástanácsa

A vállalat központjában Győrfi Ferenc javaslatára október 26-án ültek össze a dolgozók munkástanácsot választani. Ugyanakkor felhívták az egyesület tagvállalatainak dolgozóit is munkástanácsok választására. A központban alakult 16 fős testület 3 tagú intézőbizottság vezetése alatt irányította a tagvállalatok munkástanácsait is. Ezek küldöttei a központi munkástanács minden ülésén részt vettek. Az alakuló ülésen eltávolították a Rákosi rendszerre utaló dekorációt, a könyvtárból pedig a szovjet-orosz és a marxista irodalmat, leváltották a vállalat vezetését, és több vezető beosztású dolgozót fizikai munkára osztottak be. A tanács elnökévé Győrfi Ferenc főkönyvelőt választották. Tagjai közül Árvai Ferenc bányász, Erdélyi Albert kemenceraakodó, Májer Lajos statisztikus, Nagy Lajos telepellenőr és Szabó Sándor rakodómunkás neve ismert, illetve Farkó Ferenc irodavezető, az I. számú téglagyár, valamint Horváth Pál rakodómunkás, a II. számú téglagyár munkástanács elnökének nevét említi a monográfia. A testület november 4-e utáni tevékenységéről csak annyit tudunk, hogy figyelmét elsősorban a bérkérdésekre és a természetbeni juttatásokra irányította. A megtorlás idején az egyik téglagyár munkástanácsának elnökét internálták, mert 3 mázsa paxitot (robbanóanyag) és gyutacsokat bocsátott az Egri Forradalmi Nemzeti Tanács rendelkezésére.³⁶

Egri I. sz. Postahivatal és Automata Központ Munkástanácsa

Október 26-án délután Bodó Zoltán az automata központ üzemvezetője, és Alexai Gyula, valamint Molnár Sándor gépészek kezdeményezték a munkástanács megalakítását. Felolvasták a 32-es AKÖV munkástanácsának felhívását, amely a múlt vezetőinek eltávolítását és a budapesti forradalmárokhöz való csatlakozást követelte, de a kiáltvány nem talált visszhangra. A dolgozókat sokkolták az aznap reggel, a vállalatnál történt események. Az történt ugyanis, hogy a posta istálló mestere erősen ittas állapotban (a jelentés szerint: „teljesen berúgva”) fizikailag bántalmazta a hivatalvezető-helyettest. A cselekmény rossz hatással volt a dolgozókra, akikben kétségek támadtak „mivé fog fejlődni a forradalom”.³⁷ A 125 dolgozóból egyébként 56 tagja volt az MDP-nek.

Október 27-én reggel ismét próbálkoztak a munkástanács választással, s ekkor már sikeresen. Egy 7 fős jelölőbizottság 27 fős testületre tett javaslatot, amelyet meg is választottak. Ennek csak az elnökét Koncz Istvánt nevezi meg forrásunk, sem a tagok névsora, sem tevékenységük nem ismert. Október 28-án külső nyomásra alakult ugyan egy szűkebb, hat fős testület a munkástanácson belül, de

³⁵ ÁSZTL, V-150371/1 53.

³⁶ ÁSZTL, V-150371/1 55.

³⁷ ÁSZTL, V-150371/1 57.

ennek tevékenysége sem ismeretes. A megtorlás elől ketten elhagyták az országot, a munkástanács elnökét pedig büntetésből alacsonyabb beosztásba helyezték.³⁸

Heves Megyei Nyomdavállalat Munkástanácsa

1956. október 27-én választották. Elnöke Hangácsi András lett, – akit a munkástanács a vállalat igazgatójának is kinevezett – a valódi irányítás azonban Tóth Istvánnak a 13 fős testület elnökhelyettesének kezében volt. A 13 főből a már említetteken kívül csak Dr. Berecz István, Czakó József és Kelemen Sándor nevét ismerjük. Ők a munkástanács igazgató tanácsának is tagjai voltak egyben. Tevékenységük során leváltották az igazgatót és a párttitkárt. Előbbi két fegyveres nemzetőr közreműködésével távolították el. Ezenkívül rölapokat nyomtatnak, november 4-e után részt vettek a Kádár kormány elleni megmozdulásokon, s a december 10-12-i egri megmozdulás jelszavait és rölapjait is ők nyomtatták.³⁹

Egri Sütőipari Vállalat Munkástanácsa

Október 29-én az Egri, és az Észak-Heves Megyei Sütőipari Vállalat közösen választott egy egri székhelyű munkástanácsot. Ennek 12 tagja volt, és háromtagú intéző bizottság irányította. Elbocsátották az igazgatót, és határozatot hoztak az üzemegységeknél lévő kommunisták felülvizsgálatára, s a Sztálinisták elbocsátására, – a felülvizsgáló bizottság kiszállásaihoz taxit vettek igénybe, melynek költségei meghaladták a 2000 forintot – valamint kártalanítást szavaztak meg a magánpekék számára. A testület tagjai közül csak az elnök, Sályi Imre neve ismert. Tevékenységüket november 4-e után is folytatták, s csak december 28-án szüntették be. A sztrájk ellen felszólaló műszaki vezetőt fizikai erőszak kilátásba helyezésével hallgattatták el. A megtorlás idején egy személyt preventív őrizetbe vettek.⁴⁰

Felsőmagyarországi Üzemélelmezési Vállalat Munkástanácsa

A forradalom napjaiban nem alakult munkástanács a vállalatnál. Csak a megyei tanács utasítására, november 12-én választottak egy 9 fős testületet. Ennek sem tagjai, sem tevékenysége nem ismert.⁴¹

Egri Babakocsigyár Munkástanácsa

1956. október 28-án választották Tóth Sándor esztergályos kezdeményezésére, akit a testület elnökévé, és az igazgató leváltása után vállalatvezetővé is megtektek. Tagjai közül Kovács József vasesztergályos, Kozmányi Gyula főkönyvelő és Miklós István lakatos neve ismert. Üzemőrséget is szerveztek, de az őrség

³⁸ ÁSZTL, V-150371/1 57.

³⁹ ÁSZTL, V-150371/1 58.

⁴⁰ ÁSZTL, V-150371/1 59.

⁴¹ ÁSZTL, V-150371/1 60.

nem tudta megakadályozni, hogy a vállalat tulajdonában több ezer forintos kár keletkezzék.⁴²

Egri Bútorgyár Munkástanácsa

A bútorgyár munkástanácsa volt a legérdekesebb képződmény a forradalom napjaiban. Október 29-én választották, és 95 főből állt, vagyis a vállalat összes dolgozóját magába foglalta. Az üzemet 6 fős intéző bizottság irányította. Az intéző bizottság elnöke Nyári Sándor asztalos lett, tagjai közül név szerint csak Miskolczi Sándor asztalost említi forrásunk. A testület tagjai közül Kiss Ernő főkönyvelő, és Szilágyi József csiszoló fejtett ki aktívabb tevékenységet, amely a vállalatigazgató és a párttitkár eltávolításában, sztrájk és tüntetések szervezésében merült ki.⁴³

Egri Vágóhíd, és Húsfeldolgozó Vállalat Munkástanácsa

Október 27-én alakult a vállalat központi irodájában 11 fővel, 3 fős intéző bizottsággal az élén. Sem tagjai, sem tevékenysége nem ismert.⁴⁴

Egri Vegyesipari Vállalat Munkástanácsa

Az 5 fős testületet 1956. október 27-én választották. Elnöke Szalóczi Kálmán kőműves lett. Többi tagjának nevét nem ismerjük, s tevékenységéről is annyit tudunk, hogy november 3-a után sztrájkot szervezett, és december második felében feloszlott.⁴⁵

Egri Faipari Vállalat Munkástanácsa

Az október 27-én megválasztott 5 fős intézőbizottság által irányított 12 fős testület elnökének nevét nem ismerjük. Az intéző bizottság tagjai közül Eged András, Faragó János és Sándor Bála asztalosok neve maradt fenn, tevékenységükről pedig annyi, hogy eltávolították a vállalat igazgatóját, és november 4-e után sztrájkot szerveztek. A karhatalom december 12-i sortüze után tevékenységüket beszüntették.⁴⁶

Egri Útfenntartó Vállalat Munkástanácsa

Október 27-én választották 36 fővel, melyből tízen intézőbizottsági tagok voltak. Elnöke Mészáros János termelési vezető lett. Az intézőbizottság tagjai közül Dr. Simon Dénes, Fekete József, Lovács József, Márk Albert főmérnök, Szatmári István főkönyvelő és Tóth Ilona bérelszámoló neve szerepel a monográfiában. Tevékenységükről annyit tudunk, hogy leváltották az igazgatót és a

⁴² ÁSZTL, V-150371/1 61.

⁴³ ÁSZTL, V-150371/1 62.

⁴⁴ ÁSZTL, V-150371/1 64.

⁴⁵ ÁSZTL, V-150371/1 64.

⁴⁶ ÁSZTL, V-150371/1 65.

személyzeti vezetőt, november 4-e után pedig részt vettek a tüntetések szervezésében. Tevékenységüket a karhatalom fellépésének hatására szüntették be. A megtorlás időszakában az intézőbizottság négy tagját elbocsátották a vállalat-tól.⁴⁷

Szeszipari Vállalat Munkástanácsa

Október 26-án alakult hat fővel, melyből ketten intézőbizottsági tagok voltak. Sem a testület névsora, sem tevékenysége nem ismert.

Vízművek Munkástanácsa

Október 29-én alakult 17 taggal, élén háromfős intézőbizottsággal. Sem a testület névsora, sem tevékenysége nem ismert.

Egri Városgondozási Vállalat Munkástanácsa.

Október 27-én választották. Tíz tagja volt, ebből hárman alkották az intézőbizottságot. Tagjai közül csak Sinkó György neve maradt fenn, tevékenysége nem ismert.⁴⁸

Egri Tüzép Vállalat Munkástanácsa.

Október 27-én a megyei tanács utasítására 2 fős testületet választottak, amelyet később két fővel kiegészítettek. Csak a munkástanács elnökének, Jakkel János áruforgalmi vezetőnek a neve ismert. Tevékenységéről annyit tudunk, hogy a személyzeti munkakört megszüntette, és a káderanyagot kiosztotta a dolgozók között. November 4-én a testület beszüntette tevékenységét, december 13-án pedig feloszlott.⁴⁹

Magyar Nemzeti Bank Munkástanácsa.

A Nemzeti Bank Egri Járási Fiókja október 27-én választott munkástanácsot. Az 5 fős testület elnöke Dr. Patrik József hitelügyi csoportvezető lett. Tagjai közül Bartha László elszámolási csoportvezető nevét ismerjük. Tevékenysége, amelyet november 4-én beszüntetett, az önkényuralmi jelképek, és a vezetők képeinek, szobrainak megsemmisítésében merült ki, majd decemberben feloszlott.⁵⁰

Egri Tangazdaság Munkástanácsa.

November 1-jén alakították 12 fővel, melyből heten intézőbizottsági tagok is voltak. Elnöke Bányai József raktáros volt. A többi tag neve nem ismert. Tevé-

⁴⁷ ÁSZTL, V-150371/1 66.

⁴⁸ ÁSZTL, V-150371/1 67.

⁴⁹ ÁSZTL, V-150371/1 68.

⁵⁰ ÁSZTL, V-150371/1 69.

kenysége bérkérdések, és természetbeni juttatások megtárgyalására terjedt. 1957. márciusában feloszlott.⁵¹

Nyugatbükki Állami Erdőgazdaság Munkástanácsa.

Minthogy tevékenységéről semmilyen dokumentum nem maradt fel, még megalakulásának pontos idejét sem ismerjük. Valamikor október végén jött létre. Egyetlen határozatát ismerjük, amely arról szól, hogy az üzemegységeknél nem kell külön munkástanácsokat választani, csak delegátusokat, akik a központi munkástanács ülésein vesznek részt. Elnöke Moskovszki Vince tervelőadó volt. Többi tagja nem ismert, illetve annyi, hogy beválasztották a testületbe a vállalat igazgatóját is. Moskovszki Vince 1957 áprilisában mondott le munkástanácselnöki tiszteréről, s ekkor a testület feloszlott. Forrásunk azt is megjegyzi, hogy a forradalom napjaiban 30. 000 köbméter fa tűnt el az erdőgazdaság területéről.⁵²

Egri Gárdonyi Géza Színház munkástanácsa.

A színházban október 26-án alakult munkástanács. Mivel ennek vezetője, Dunai József szervező titkár tagja volt az MDP-nek, október 29-én új testületet választottak, most már forradalmi bizottság néven, melynek vezetője Kenderesi Tibor színész lett. A 15 fős testület tagjai közül Forgács Kálmán színész, Halmi Béla könyvelő, Juhász János színész, Sárközi Zoltán színész, Solthi Bertalan színész és Ujlaki Béla színész nevét ismerjük. A forradalmi bizottság kemény belső konfliktusoktól sem mentes munkája során a leváltott, vagy lemondott – a források ellentmondásosak, valószínűleg nem minden kényszer nélküli lemondásról volt szó⁵³ – Ruttkay Ottó színházigazgató helyére Juhász János színészt nevezte ki, aki ezt a tiszteletet 1957 márciusáig viselte. A színház október 27-ig játszott, bár a „Kis unokám” című szovjet darabot, – amelyet délelőtt játszottak – levette műsorról, és helyette Illyés Gyula Fáklyaláng című drámáját kezdte próbálni. A délutáni darab, egy francia vígjáték, a „Nebántsvirág” műsoron maradt 27-ig. Ezt követően a színészek a Szabad Eger Rádió munkájában vettek részt.⁵⁴ A megtorlás időszakában a forradalmi bizottság két tagját börtönbüntetésre ítélték, egy pedig elhagyta az országot.⁵⁵

Heves Megyei KISZÖV Munkástanácsa

Október 29-én alakult három taggal. Elnöke Munkácsi István lakatos lett. A tagok közül Szöllösi László főkönyvelő neve ismert, a másik nevet nem őrizték meg dokumentumok. Tevékenysége a vállalatnál fellelhető önkényuralmi jelké-

⁵¹ ÁSZTL, V-150371/1 69.

⁵² ÁSZTL, V-150371/1 70.

⁵³ Bíró Lajos és társainak pere (BMLFM) XXV-3/B 1192/1957 73-80.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ ÁSZTL, V-150371/1 71.

pek megsemmisítésében, illetve az MDP tagok elbocsátásában merült ki. A megtorlás idején a testület két tagját internálták.⁵⁶

Heves Megyei Honvéd Kiegészítő Parancsnokság Forradalmi Katonatanácsa.

November 2-án alakult meg a megyei és a járási kiegészítő parancsnokság közös forradalmi tanácsa, de már másnap külön- külön újat választottak. A megyei kiegészítő forradalmi tanácsának elnöke Rátkai Mihály honvéd őrnagy lett. Tagjai közül Csordás Ferenc hadnagy, Kormos A. László főhadnagy, Pammer Istvánné gépirónő és Varga István százados nevét ismerjük. A katonatanács elítélte a szovjet csapatok magyarországi fellépését, ezért elnökét a megtorlás időszakában büntetésül nyugállományba helyezték.⁵⁷

Egri Járási Kiegészítő Parancsnokság Forradalmi Katonatanácsa.

Mint az a fentiekből is kiderül, november 3-án választották. Elnöke Majer Oszkár főhadnagy volt, akit tevékenységéért a megtorlás idején leszereltek. Tagjai közül csak Tóth József főhadnagy neve ismert, akit tevékenységéért szintén leszereltek.⁵⁸

Ezek azok a testületek és személyek, amelyek, és akik a forradalom napjaiban funkciót vállalva aktívan tevékenykedtek városunkban. A forradalomban résztvevők száma ennél természetesen lényegesen nagyobb volt, itt csak azokat soroltuk fel, akiknek tevékenysége magára vonta a politikai nyomozó alosztály figyelmét.

⁵⁶ ÁSZTL, V-150371/1 72.

⁵⁷ ÁSZTL, V-150371/1 73.

⁵⁸ ÁSZTL, V-150371/1 74.

Varga Zsuzsanna

AZ AGRÁR-ELIT NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE A KÁDÁR-KORSZAKBAN*

Az elmúlt század viharos története erősen rányomta bélyegét a magyar agráriumra. A tulajdonosi és a termelési szerkezet a század második felében három nagy rendszerváltáson ment keresztül. 1945-ben radikális földosztás volt, 1949 és 1961 között több hullámban zajlott a kollektivizálás, végül a rendszerváltás után a privatizáció került napirendre. A sorra vett strukturális változások minden esetben hatást gyakoroltak az agrártársadalom, s azon belül az elit összetételére is.

Az agrártársadalom átalakulásáról számos értékes történeti, szociológiai, néprajzi munka született az elmúlt évtizedek során, ugyanakkor bőven maradt még „fehér folt”. Véleményem szerint ilyennek számít az agrár-elit 1945 utáni átalakulása is. Természetesen vannak olyan részkérdések, amelyek feltárása jól előrehaladt. Így például a rendszerváltás után megszorodtak azok a munkák, amelyek a Rákosi-korszakban „kuláknak” bélyegzett gazdagparaszti réteg sorsát vizsgálták.¹ Nem mondható ez el a szocialista agrár-elittel kapcsolatban. Hiába készültek a 70-es, 80-as években értékes résztanulmányok² a tsz-elnökökről, a szocialista gazdasági elit egyetlen titkosan választott csoportjáról, s hiába bővültek ki a kutatási lehetőségek 1989 után, mindez nem segítette elő ezen elitcsoport szisztematikus vizsgálatát.

* A jelen tanulmány egy hosszabb távú kutatás részét képezi. A kutatómunkát a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatása teszi lehetővé.

¹ Kítaszítottak I. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet”. Szerk. Hantó Zsuzsa és mások. Bp. 2001.; Kítaszítottak II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról, 1950–1960. Szerk. Füzes Miklós. Bp. 2002.; Kítaszítottak III. Családok munkatáborokban. Szerk. Hantó Zsuzsa. Bp. 2006.; Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy” 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999. Bp. 1999. 209–230.; Kávási Klára: Kuláklista. Bp. 1991.; Nagy József: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. Múltunk, 1999/3. 41–97.; Závada Pál: Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia Tótkomlós, 1945–1956. Bp. 1991.

² Elsősorban a Szövetkezeti Kutató Intézetben készült munkákat kell megemlíteni. A vizsgált korszakra vonatkozóan – a teljesség igénye nélkül – lásd: Simó Tibor: A termelőszövetkezeti elnökök társadalmi mobilitása. Bp. 1975.; Meszticzky András: Elnökök, szakvezetők, munkavezetők a termelőszövetkezetekben. In: Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve, 1975. Bp. 1976. 279–333. A 80-as években a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnál is jelent meg hasonló témájú tanulmány: Pünkösti Árpád: Az elithez tartozni. A téveszelnökök kapcsolatrendszere. Bp. 1986. Az utóbb említett szerző kutatási eredményeit később a „Kiválasztottak.” című kötetben, 1988-ban tette közzé.

Az agrár-elit átalakulásának hosszú távú rendjeit tekintve számos kutatási kérdés jöhet szóba. Így például lehet vizsgálni az összetételét, a képzettségi színvonal és a karrierminták alakulását, a kapcsolatrendszer változásait, stb. Én azonban mindezeknél fontosabbnak tartom az agrár-elit és a hatalom viszonyának elemzését, e nélkül ugyanis a pártállami rendszer időszakában egyetlen elit-csoport története sem értelmezhető. Ráadásul éppen ez volt az a kérdés, amely 1989 előtt tabu-téma volt a kutatók számára.

Bevezetésként szeretném röviden tisztázni, hogy milyen értelemben használok az agrár-elit kifejezést, majd pedig felvázolom, milyen főbb kérdésekre koncentrálok a jelen tanulmányban. Eddigi kutatásaim alapján az agrár-elit tagjának tekintem mindazok összességét, akik az agrár-szférában személyes döntéseikkel érdemben képesek befolyásolni a kulcsfontosságú gazdasági folyamatokat.³ Az általam vizsgált időszakban ide sorolom a mezőgazdasági nagyüzemek (tsz-ek, állami gazdaságok) vezetői mellett mindazokat, akik a párt- és az állami apparátus különböző szintjein az agrártermelést érdemben befolyásoló döntéseket hozták.

A tanulmány első része egy rövid történeti bevezető, amelyben áttekintem mi történt a hagyományos elitcsoportokkal – köztük az agrár-elittel – vidéken az 1945 utáni évtized során. A második részben a szocialista agrár-elit létrejöttének körülményeit vizsgálom a korai Kádár-korszakban. A harmadik részben pedig felvázolom az érdekérvényesítési lehetőségeik főbb változásait.

A kutatómunka során egyrészt levéltári forrásokra támaszkodtam, másrészt éltem az oral history lehetőségeivel is. Felhasználtam a témára vonatkozó szociológiai, közgazdasági elemzéseket, továbbá szociográfiai műveket is. Jeleznem kell azonban, hogy a jelen munka egy folyamatban lévő kutatás terméke, s ebből adódóan bizonyos kérdésekben még csak részleges válaszokat tudok megfogalmazni.

Erőszakos elitcsere a Rákosi-korszakban

A visszatekintést az 1945-ös esztendővel szükséges kezdeni, mivel ez több szempontból is fordulópont. A földreform-rendelet kimondta az 1000 holdon felüli birtokok teljes kisajátítását élő- és holt felszereléssel együtt, így a nagy- és középbirtokos réteg szinte teljes egészében elvesztette gazdasági bázisát.⁴ A korábbi hatalmi befolyásuk is megszűnt, hiszen a politikai intézményrendszer átalakulása miatt a törvényhozásból, államapparátusból is kiszorult az egykori arisztokrata és dzsentri réteg. Mindezek a változások abba az irányba mutattak,

³ Ez a meghatározás lényegében megegyezik a nemzetközi szakirodalomban használatos „gazdasági elit” fogalommal. A legfrissebb kutatási eredményeket foglalja össze az alábbi kötet: *European Economic Elites Between a New Spirit of Capitalism and the Erosion of State Socialism*. (Eds. Christoph Boyer – Friderike Sattler) Berlin, 2009.

⁴ Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1998. 287–297.

hogy a hagyományos nagybirtokos elit felszámolásával vidéken a gazdagparasztság került domináns helyzetbe. Úgy tűnt, hogy maga a földreform is nekik kedvezett, hiszen míg az úgynevezett úri birtok esetén 100 kh-ban, addig a paraszti birtok esetében 200 kh-ban határozták meg a mentesítés határát.⁵

A gazdagparasztság ezt követően néhány évre az agrártársadalom kizárólagos elitcsoportjává vált. Ők birtokolták a legtöbb földet, s közismert, hogy a paraszti értékrendben a legfőbb értékmérő a föld nagysága volt. Nem véletlen, hogy többnyire a gazdagparaszti családokból került ki a falu választott vezetője, a bírósági elnök.

Az agrár-elit a következő hatalmi beavatkozással 1948/49-től kezdve szembesült, amikor a kommunista párt egyértelművé tette, hogy a mezőgazdaság területén is hozzákezd a szovjetesítés felgyorsításához. Megindult a kollektivizálás, azaz a paraszti kisüzemek termelőszövetkezetekbe való átszervezése, s ennek szerves részét képezte a gazdagparasztság elleni kampány.⁶ A „kuláknak” nevezett módos paraszti réteg lett a falusi osztályellenség, amely – a korabeli hivatalos ideológia szerint – minden erővel meg akarja akadályozni, hogy a parasztság belépjen a jövő útját jelentő fejlett szocialista üzemekbe, a tsz-ekbe, állami gazdaságokba. A párt a legkülönbözőbb eszközökkel igyekezett korlátozni, majd felszámolni gazdasági és közéleti befolyásukat.⁷ A kulákpolitika eszköztárába beletartoztak a gazdasági és adminisztratív eszközök, csakúgy, mint a fizikai erőszak, a börtön és a munkatábor.

A mértéktelen elvonás és a büntető szankciók együttes hatásaként 1950–51-re juttatta a „kulákokat” hatalom a gazdasági ellehetetlenülés állapotába.⁸ A kommunista párt azonban nem elégedett meg a gazdagparaszti elit ellehetetlenítésével, egyidejűleg mindent megtett a falu tradicionális hatalmi viszonyainak a szétzilálása érdekében. Közismert, hogy a falusi társadalom elitjébe a leggazdagabb paraszti családok mellett beletartozott a pap, a tanító és a jegyző. Az egyházi iskolák 1948. évi államosítása következtében kicserélődött a tanítók egy jelentős része. Az egyre durvábbá váló egyházellenes kampány erőteljesen szűkítette a papság mozgásterét.⁹ 1950-ben pedig átszervezték a közigazgatást, a

⁵ A földosztás végrehajtása során azonban nem mindenütt tartották tiszteletben ezt a törvényileg rögzített határt. Azokon a helyeken, ahol a törvényesen igénybe vehető föld nem volt elegendő az igények kielégítésére, ott a gazdagparaszti birtokokat érintette a földosztás. Uo. 291–293.

⁶ A Rákosi-korszak agrárpolitikájáról bővebben lásd: Donáth Ferenc: Reform és forradalom. Bp. 1977. 131–156.; Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba, 1993.; Nagy József: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956. Bp. 2009.; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1972. 65–130.; Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1998. 330–343.

⁷ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) MOL M-KS-276. f. 53. cs. 48. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1950. március 23-i üléséről. 2. napirend: A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a kulákság korlátozásáról. Ea.: Hegedűs András

⁸ 1952-re földterületük háromnegyed részét felajánlották az államnak, de ekkorra már a mezőgazdasági gépeik nagy része is állami tulajdonba került.

⁹ Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Bp. 2000. 283–295.

régi önkormányzati formákat megszüntették, s a helyükön községi, városi (kerületi), járási és megyei tanácsok épültek ki.¹⁰ Az államhatalom új helyi szervei választások útján jöttek létre, önállóságuk azonban formális volt. Alsó szinten a helyi tanácsok működését a helyi pártszervezetek (pártbizottságok), a járási, megyei államigazgatási szervek vezetőit pedig a párhuzamos (járási, megyei) pártszervek irányították és ellenőrizték.

Már az eddigiek is jelezték, hogy az 50-es évek első felét igen jelentős kádermozgások jellemezték országszerte.¹¹ Vidéken az új elit meghatározó szereplője a párttitkár és a tanácselnök lett, s mellettük megjelentek az új gazdasági szervezetek, elsősorban a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek (tsz-ek, állami gazdaságok) és a gépállomások vezetői is. Annak ellenére, hogy a mezőgazdaságot nem sikerült úgy beilleszteni a tervgazdálkodás rendszerébe, mint az államosított ipari üzemeket, a stratégiai és taktikai döntési szintek szétválasztása itt is megfigyelhető. Az Országos Tervhivatal és a minisztériumok elvonták a gazdasági stratégia formálásának a lehetőségét, s a termelő egységek vezetésének munkáját döntően a tervek végrehajtására korlátozták.¹² Ez helyi szinten úgy jelentkezett, hogy a különböző gazdaságirányítási, valamint párt- és tanácsi szervek napi szinte beleszóltak a gazdálkodás menetébe. Nemcsak a vetéstervet határozták meg, hanem azt is előírták, hogy melyik munkafázist mikor és hogyan kell elvégezni. „Apelláta nem volt, amit a járás megszabott, azt vállalni kellett, ha bírtuk, ha nem. Akkor az volt a jelszó – emlékszik vissza egy akkori tsz-elnök – hogy nincs mese, meg hogy nem érdekes. Mit tehetett az elnök? Végrehajtotta a parancsot.”¹³

A szocialista mezőgazdaság vezetőinek kiválasztásában egyértelműen a lojalitáskritériumok, mindenekelőtt a párttagság és a származás váltak fontossá.¹⁴ Ebből adódóan ezekre a posztokra részint szegényparaszti sorból származókat, részint városi, párthű munkás-kadereket állítottak. A hiányzó tapasztalat és szakértelem miatt ezek az új vezetők nemigen számíthattak a helyi társadalom tiszteletére.¹⁵ Az 50-es években zajló radikális gazdasági és társadalmi változások olyannyira felbolygatták a falusi viszonyokat, hogy tulajdonképpen a falusi társadalomnak évekig nem volt valódi elitcsoportja.

¹⁰ Uo. 306–321.

¹¹ Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991/2. 51–63.

¹² Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Bp. 1985. 151–167.

¹³ Márkus István: Mit láttam falun? (1945–1966) Bp. 1967. 147.

¹⁴ A képzettség, a szaktudás, a hozzáértés nemcsak leértékelődött a korszakban, hanem sok esetben még gyanússá is vált. A mezőgazdasági vezetők képzettségi szintjéről lásd: Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. 94–95.

¹⁵ Ez a kényszerű elitcsere jól dokumentáltan nyomon követhető az alábbi munkában: Magyar Bálint: Dunaapáti 1944–1958. (Dokumentumszociográfia) I–III. kötet. Bp. 1988.

Az 1956. októberi és novemberi vidéki események azonban bebizonyították a paraszti társadalom gyors regenerálódó képességét. A helyi közösségek a forradalom napjaiban nagyon rövid idő alatt megszervezték magukat. Új hatalmi szerveket és saját fegyveres erőt, nemzetőrséget hoztak létre, valamint megválasztották az új vezetőket. Egyúttal megfogalmazták a kormány felé azokat a tennivalókat, amelyekben sürgős intézkedést vártak.¹⁶ Ha ezeket jobban szemügyre vesszük, akkor látható, hogy szinte egy az egyben a Rákosi-féle agrárpolitika következetes elvetését tartalmazták.

Új agrár-elit a Kádár-korszakban

A nagy társadalmi ellenállás közepette hatalomra kerülő Kádár-kormány 1956 novemberében hamar megértette, hogy létkérdés számára az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való megegyezés. Ezzel magyarázható, hogy forradalmi követeléseiből legtöbbet a parasztság tudott megvalósítani november 4-e után. Megszűnt az olyanmire gyűlölt beszolgáltatási rendszer, lehetővé vált a tsz-ekből való kilépés.¹⁷

1956 után a hatalom és parasztság viszonyában új minőség kezdődött. Míg Rákosiék nagyon agresszív, sok konfliktust indukáló agrárpolitikát folytattak, addig Kádárék 1956 tapasztalatainak hatására a mezőgazdasági termelőkkel kapcsolatban minimalizálni, illetve megelőzni igyekeztek a konfliktusokat. Ez a fajta problémakezelés nemcsak a forradalom leverését követő közvetlen időszakban volt jelen, hanem változó intenzitással ugyan, de a későbbiekben is fennmaradt. Jól példázza ezt a kollektivizálás befejezésének története.

A szocialista mezőgazdaság történetével foglalkozó munkák mindegyike kitér arra a fontos kérdésre, hogy mivel magyarázható az 50–60-as évek fordulóján a kollektivizálás sikere? Közismert, hogy Magyarországon a kommunista párt az 50-es évek első felében két alkalommal próbálkozott meg a parasztgazdaságok kollektivizálásával, de mindkét alkalommal kudarcot vallott.¹⁸ A kádári vezetés viszont három év alatt úgy abszolválta ezt a feladatot, hogy nem bontakozott ki vidéken komolyabb ellenállás, s az élelmiszerellátás helyzete – az időről-időre felmerülő kenyérgabona- és hús-hiány ellenére – nem vált kritikussá.¹⁹

Az agrártörténeti feldolgozások a siker okai közül általában az alábbiakat emelik ki. Az 1959–1961 közötti években minden addiginál több beruházást és szakembert csoportosítottak át a mezőgazdaságba. Igen nagy jelentőséggel bírt, hogy a tsz-tagságra is kiterjesztették a nyugdíjjogosultságot és a társadalombiz-

¹⁶ Erről bővebben lásd: Varga Zsuzsanna: Paraszti követelések 1956-ban. In: 1956 és a magyar agrártársadalom. Szerk. Estók János Bp. 2006. 81–104.

¹⁷ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Bp. 1957. 62., 263.

¹⁸ Az 50-es évekbeli kollektivizálási kampányok történetéről lásd az 5. lábjegyzetben szereplő munkákat.

¹⁹ MOL M-KS-288. f. 4/46-47. ö.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. március 28–30-i üléséről. 1. napirend: A mezőgazdaság helyzete és a további feladatok.

tosítást. Törvényileg szabályozták, hogy a közös gazdaságba bevitt földért a tsz köteles volt földjáradékot fizetni. Kimondták azt is, hogy minden tsz-tagot megillet egy maximum 1 kh nagyságú háztáji földterület.

Nagy jelentőséggel bírt az is, hogy a hatalom a korábbiaktól eltérően nem a parasztság szegényebb, vagy éppen nincstelen rétegeit tekintette fő bázisnak, hanem a nagyobb gazdálkodási tapasztalatokkal rendelkező kis- és középparasztságot. Az agitátorok először a falvak legtekintélyesebb gazdáit igyekeztek rábírni a belépésre, azt remélve, hogy példájukat követik majd a többiek, s így meggyorsítható a tsz-ek szervezése. Ehhez az MSZMP azzal teremtette meg az előfeltételt, hogy lehetővé tette a korábban „kuláknak” nyilvánított gazdák belépését a téeszbe. Sőt, az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet azt is engedélyezte, hogy a „volt kizsákmányolók”, azaz egykori „kulákok” a vezetőségbe is bekerülhessenek.²⁰

Míg az 50-es években a párt gyakorlatilag kinevezte a tsz-ek „választott” vezetőit, azaz politikailag megbízható szegényparaszti, illetve városi munkáskadereket helyezett a tsz-ek élére, addig az utolsó téeszésítési hullám során a pártszervek sok helyütt átengedték a döntés jogát a helyi közösségeknek. Ilyen módon jól gazdálkodó, köztisztelőben álló gazdák is betölthettek vezetői posztokat (elnök, főmezőgazdász, főkönyvelő stb.). Ezek közül most csak az elnöki tisztségre térnek ki röviden.

A kutatás jelenlegi fázisában sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni a „kebelbéli” tsz-elnökök arányát²¹, jelentőségük mégis számos területen megragadható. Ez a tsz-elnöki gárda épp a helyi kötődése miatt, nemcsak a felettes szervek elvárásaira kellett, hogy figyeljen, hanem a tagság igényeire, elképzeléseire is, s ezáltal közvetítő szerepet töltött be a hatalom és a parasztság között. Úgy vélem, döntően ennek köszönhető, hogy a szovjet modellől eltérő érdekelt-ségi megoldások engedélyezése nemcsak átmeneti engedményként jelentkezett a téeszésítés alatt, hanem a későbbiekben az agrárpolitika tartós elemévé vált.²² A részes művelés, természetbeni premizálás, a családi területfelosztás mind-mind elősegítették a termelőszövetkezeti gazdálkodás stabilizálódását.

²⁰ Az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontja így fogalmazott: „Az a termelőszövetkezeti tag, aki korábban kizsákmányoló volt, csak abban az esetben választható meg tisztségre, illetőleg tartathatja meg tisztségét, ha a termelőszövetkezetben legalább két éven át végzett példamutató munkájával a tagság megbecsülését kiérdemelte. E rendelkezés alól a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke esetenként kivételt engedélyezhet.” Lásd: A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp. 1959. 8.

²¹ Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztály anyagaiból eddig feltárt adatok szerint az 1959–61 között megválasztott elnökök többségének jelölésében részt vett a tagság, de még minden negyedik elnök kihelyezéssel került a posztjára.

²² Erről bővebben lásd: Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp. 2001. 82–103.

Az érdekérvényesítés új útjai

A 60-as évek közepére megszűnt a rendszeres kenyérgabona-import, s javult a húsellátás is.²³ Mindezek az eredmények nagy aduvá váltak az új agrár-elit kezében. Nem véletlen, hogy ezekben az években egyre több jele volt annak, hogy erősödik az agrárium érdekérvényesítő ereje. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ekkoriban kezdett aktivizálódni az agrár-lobbi.

Az a tény, hogy a szocialista társadalomban is kialakultak és működtek érdekérvényesítő csoportok, hosszú ideig tabu-témának számított. Ennek háttérében az húzódott meg, hogy a kommunista párt az érdekviszonyok hierarchikus „szentháromságából” kiindulva magának tartotta fenn a jogot, hogy felismerje és képviselje a társadalmi (össznépi) érdeket. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy az érdekek felülről lefelé rangsorolódtak. Első volt tehát a társadalmi/népgazdasági („össznépi”), második a vállalati vagy csoportérdek s az utolsó az egyéni. Ez egyben érvényesíthetőségi rangsor is, azaz a párt által képviselt népgazdasági, illetve állami társadalmi érdek mindig fölényben volt a vállalati, a szövetkezeti csoportérdekkel vagy éppen a tagság érdekeivel szemben.

A valóságban azonban már a Rákosi-korszakban kifomálódott egy nehézipari, hadiipari lobb. A Kádár-korszakban pedig az életszínvonal-politika, s ezen belül az élelmiszer-termelés kiemelt fontossága révén az agrárérdekek is előtérbe kerültek. Ezt a folyamatot a szakirodalom csak utalásszerűen érinti, többnyire nem lép túl azon, hogy felsorolja az agrár-lobbi képviselőit. Elsőként általában Fehér Lajos neve szerepel. Ő bármilyen posztot is töltött be, mindig az agrárérdekek elkötelezett képviselője volt.²⁴ Munkatársai és hívei közül Erdei Ferencet, Csizmadia Ernőt, Keserű Jánost, Dimény Imrét, Romány Pált szokták megemlíteni.

Az eddigi kutatásaimból kiderült, hogy az említett agrárpolitikusok hatékony érdekérvényesítő tevékenységének köszönhetően a 60-as évek folyamán nemcsak a szovjet modelltől eltérő szövetkezeti kezdeményezéseket sikerült elfogadtatni a politikai vezetéssel, hanem ezek legalizálása is megtörtént a gazdasági reformfolyamat során.²⁵ További sikereik közé tartozott, hogy a Nyugat felé való nyitás részeként Magyarország 1967-ben tagja lett az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO). Az 1960–70-es évek fordulójától megélénkülő agrárdiplomácia fontos szerepet játszott az egyoldalú, keleti orientáció

²³ MOL M-KS-288. f. 28/1965/14. ö.e. A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése a közellátás helyzetéről. 1965. december 10.

²⁴ Fehér Lajos (1917-1981) a debreceni református kollégiumot végezte el. 1945 után újságíró volt, igazgatót állami gazdaságot, mégis agrárpolitikusként vált ismertté. 1957–62 között a párt Mezőgazdasági Osztályát vezette, majd pedig 1974-ig miniszterelnök-helyettesként felügyelte a mezőgazdaságot.

²⁵ Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Bp. 1968. 9–261.

csökkentésében.²⁶ A tudományos és kereskedelmi kapcsolatok bővítésével a nyugati agrárvilág termelési tapasztalatai beáramolhattak Magyarországra. Mi több néhány ágazatban a legmodernebb nyugat-német és amerikai technológiát sikerült megvásárolni, s idehaza elterjeszteni.²⁷ Ennek természetese az is előfeltétele volt, hogy az agrár-lobbi a 60-as évek utolsó harmadában egyre több beruházást harcolt ki az agrárszektornak.²⁸

Ez az időszak megkülönböztetett figyelmet érdemel azért is, mert az agrár-érdekérvényesítés intézményesülése terén nagy előrelépés történt. Elsőként a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) létrejöttét szükséges megemlíteni.²⁹ Az integrált minisztérium 1967-es megszervezésére így emlékezett vissza az új miniszter, Dimény Imre. „A feladat politikai jellegű egyeztetését Fehér Lajos és Nyers Rezső látta el. Ez volt Magyarországon az első olyan miniszteriális intézmény, amely alkalmazkodott az 1960-as évek közepén megindult gazdasági mechanizmus új rendszeréhez. Az új minisztérium a korábbi operatív irányító tevékenység helyett, főleg igazgatási, hatósági, közgazdasági-szabályozási és műszaki-fejlesztési feladatokat látott el. Merőben új feladat volt ez. ... Az új minisztérium megszervezésével, működésének gyors beindításával sok „ellenséget” is szereztünk, főleg a politikai szférában. Ügymond erős dogmatikus politikai ösztűz közepette kezdtünk munkához, s végig „tűzközelben” dolgoztunk. ... Jelszavunk a szakmai felkészülés, a szakmaszeretet, a tudás és a hivatástudat volt. Ez pedig minden nap a politikai ellenszenv erősödését eredményezte. Ezzel az erős dogmatikus politikai nyomással csak úgy küzdhattunk meg, úgy tudtunk ellenállni, hogy Fehér Lajos és Nyers Rezső bizalmát bírtuk, akik ún. politikai „ernyőt” tartottak fejkünk fölött.”³⁰

Az érdekérvényesítés másik fontos szervezeti bázisává a termelőszövetkezetek területi szövetségei váltak. A területi szövetségek 1967. évi megalakulása azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termelés túlnyomó hányadát adó tsz-ek hivata-

²⁶ Gunst Péter – Estók János – Fehér György – Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Bp. 2003. 312–315.

²⁷ A technológiai újdonságok befogadásának és adaptálásának fontos előfeltétele volt, hogy a közép- és felsőszintű agrárokztatás tömegessé válásával a termelőszövetkezetekben megfelelő vezető- és szakembergárda alakult ki a hetvenes évek elejére. Lásd: Juhász Pál: *Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek*. Medvetánc, 1982/4–1983/1.

²⁸ 1966–1970 között minden korábbinál magasabbra, 18%-ra emelkedett a mezőgazdasági beruházások aránya. Az 1971–1975-re szóló IV. ötéves terv előirányzatai további eltolódást mutattak a mezőgazdaság javára. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. Bp. 1985. 531–534.

²⁹ Az 1967. évi 8. számú törvényerejű rendelet értelmében a Földművelésügyi Minisztérium, az Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Erdészeti Főigazgatóság, valamint az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal összeolvadásával létrejött a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM). Lásd: *A magyar állam szervei 1950–1970*. Bp. 1993. 323–326.

³⁰ *A Magyar Tudományos Akadémia 50 éve*. Szerk.: Kovács Ferenc. Bp. MTA Agrártudományok Osztálya, 1999. 467.

losan elismert, önálló érdekképviselőhez jutottak.³¹ Nem kis vitával ugyan, de elfogadta a legfelső politikai vezetés, hogy a termelőszövetkezeti tagág érdeke képviselőre és védelemre szorul, s egyúttal azt az elvet is, hogy erre az érdekeltek választott szervei hivatottak.³²

A termelőszövetkezetek gazdálkodását és szervezeti működését alapvetően érintő jogszabályokban, ár- és pénzügyi intézkedésekben miniszteri szinten a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának vétőjoga volt. Ha a vélemények eltértek, akkor az illetékes miniszter a vitás kérdést döntés végett köteles volt a kormány elé terjeszteni még akkor is, ha a rendelkezés kiadása egyébként miniszteri hatáskörbe tartozott.

Természetesen a pártállami rendszer struktúrájában továbbra is maradtak formális és informális korlátai az ágazati, illetve korabeli szóhasználattal csoport-érdekek érvényesülésének. Alaposan megtapasztalta ezt az agrár-lobbi a 70-es évek elején, a gazdasági reform lefékezésével összefüggésben. A mezőgazdasági reform nemcsak korábban indult, hanem radikálisabb megoldásokat is hozott, mint az általános gazdaságirányítási reform. Nem meglepő hát, hogy a hatalmi és a piaci logika ütközése épp az agrárium területén jelentkezett legmarkánsabban. Az agrár-lobbi és a nehézipari lobbikonfrontációja tehát egy szélesebb politikai küzdelem – a konzervatív baloldali és a reform-kommunista csoportosulások közötti harc – részét képezte. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy milyen színtereken és eszközökkel zajlott ez a formailag ideológiai mezbe burkolt, valójában kőkemény érdekharc, egy önálló tanulmányt igényelne. Hasonlóképpen annak vizsgálata is, hogy miképpen érintette az agrár-lobbi érdekvérvényesítő erejét az a tény, hogy a 70-es évek folyamán az agrár-eliten belül egyre nagyobb szerephez jutott egy felsőfokú végzettségű, technokrata menedzseri réteg.

Mint látható, a kutatók számára fel van adva a lecke. Úgy vélem, hogy a jelzett kérdések megválaszolása nem pusztán az agrártörténet, hanem a Kádár-korszak valóságos társadalomtörténeti "tablójának" elkészítése szempontjából is jelentőséggel bír.

³¹ A tsz-ek a szövetkezetekhez önkéntesen, a szövetkezeti közgyűlés határozata alapján csatlakoztak; minden tagszövetkezet küldöttje útján vett részt a területi szövetség munkájában és irányításában; a szövetségekben nem érvényesült az alá- és fölérendeltség, azaz sem a tagszövetkezetek nem voltak alárendelve szövetségüknek, sem pedig a területi szövetségek és a TOT között nem volt hierarchikus kapcsolat. Erről bővebben lásd: Szemes Lajos: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselője. Bp. 1970.

³² MOL M-KS-288.f. 5/384. ö.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. január 4-i üléséről.; MOL M-KS-288.f. 38/3. ö.e. Előterjesztés a Szövetkezetpolitikai Munkaközösséghez a termelőszövetkezetek együttműködésének és érdekképviselőjének működési irányelveiről. (1967. február 20.); Uo. 6.ö.e. Előterjesztés a Szövetkezetpolitikai Munkaközösséghez a tsz-ek területi szövetségeinek létrehozásáról. (1967. május 26.)

Für Lajos

A PARASZTVILÁG ELTŰNÉSE – „ALULNÉZETBŐL”

Időnként és helyenként a nehezen kiszámítható sors különös módon szokta egybehozni, összeszőni az eseményeket. Mint pl. ezt a mostanit is. Mert az esztendő, amelyikben kötetünkkel joggal és méltán ünnepeljük a nyolcadik X küszöbét átlépő Nagy Józsefet, ugyanez ajándékozta meg őt azzal, hogy a Napvilág Kiadó megjelentette kiemelkedően fontos kötetét. „A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956”, mint könyvének címe is mutatja, az évszázadokon át legnagyobb – hazai és európai – társadalmi csoport drámai gyorsasággal megindult felbomlásáról, céltudatos felbomlasztásáról először ad hiteles és átfogó képet. Ez a kötet valójában a szerző másfél évtizedes kutatómunkájának mintegy eszenciáját sűríti magába.

Akárcsak a tárgykörben publikált korábbi résztanulmányai, ez az összefoglalás is főként levéltári forrásokra, egyszóval eredeti adatok tömegére támaszkodik. Amit vizsgál, nem kevesebb: mit tett, milyen intézkedéseket hozott és milyen eszközöket mozgósított a politika, már 1945-től kezdődően, a hagyományos parasztvilág fokozatos, majd mind erőszakosabb felbomlasztása, „réteges” felszámolása érdekében. Mint a szerző is írja, az elmúlt évtizedek során a tárgykörben „számos könyv és több száz agrártörténeti, országos és helyi tanulmány jelent meg”. Ám a „hagyományos paraszti társadalom felbomlásának” bemutatására eddig senki nem vállalkozott. Nem kétséges: Nagy József könyve az úttörő történeti monográfiák igen rangos sorát gyarapítja.

Mindezt azért is kellett elmondani, mert az alábbi kis írás olyan hosszabb időn át tartó kiterjedt kutatómunkából ad igen rövid, valóban csak ízelítőt, amelyik a Nagy József által feldolgozott korszakot (megnyújtva azt 1960-as esztendőig a teljes téemesítéséig) mintegy „alulnézetből” próbálja majd bemutatni. Azoknak a szemszögéből, „nézőpontjából”, akik a történelem menetét, cikcakkos fordulatait, a durva erőszak következményeit átérték, megszenvedték. Vagyis maguk a parasztok mondják el, emlékeznek, sokszor nehézkes, darabos vagy éppen ízes, kifejező mondataikkal, hogy mi is történt velük.

A kutatómunka harmincöt évvel ezelőtt indult.

E sorok írója és felesége az 1970-es évek közepén kezdte el gyűjteni azokat a magnós interjúkat, amelyeket idős falusi emberekkel készítettek az elsüllyedt parasztvilágról. Akkor még szép számmal éltek olyanok, akik visszaemlékezése-

ikben fel tudták idézni a régi, zömmel önellátó gazdálkodásra épült, hagyományos módon élő-termelő zárt paraszti világot. Azt az életformát, ami már a 19–20. század fordulóján lassú bomlásnak indult, majd a 20. század közepén egy-két évtized alatt darabjaira hullva el is tűnt. Így hát a század utolsó negyedében még elérhetőek voltak azok a „szemtanúk”, akik ismerték a régit s átértékelték, megszenvedték a kikényszerített újat, a nagy váltást. Akiktől az utolsó pillanatban még választ lehetett kapni, hogy a teljesen alámerült világot megelevenítsék. A magnós interjúk „az eltűnt időt” akarták valamiképp megragadni. És éppen azok lelkében, gondolkodásával, akik az un. kollektivizálás, a Tsz-ekbe kényszerítések szereplői és tanúi voltak.

Sietette a munkát az is, hogy a fokozatos váltással, majd a brutális beavatkozással messze ható fordulat kezdődött. Látható volt, hogy a drámai eseménnyel nem csupán egy üzemforma-váltás történt (a kisüzemből a nagyüzemre), nem csak a tulajdonviszonyok (magántulajdon helyett un. »csoporthatal« lett), és ahogy a korabeli frazeológia tanította-hirdette: nem csak a »termelési viszonyok« változtak meg radikálisan. Ennél jóval több történt: egy egész világ zúzó-
dott össze s tűnt, tűnik el a történelemből.

A vizsgálat a Dunántúl nyugati térségében kezdődött. Később azonban más régiókra is kiterjedt, az elmúlt években pedig szinte az egész ország területén sikerült felvételeket készíteni. Az interjúkat kezdetben a házastársak készítették, majd néprajzosokat, egyetemi hallgatókat és főiskolásokat (így pl. egrieket) vettek be a munkába. A kérdőívet e sorok írója dolgozta ki, állította össze. A kérdésnivaló kilenc kérdéskörre tagolódott. Ezek: *búcsú a szerszámoktól, a munkaszervezettől, a nagycsaládtól, a szokásoktól, az ünnepektől, a kisüzemtől, a földtől, a falutól, a hagyományos életformától*. A kérdésekhez un. „al-kérdések” kapcsolódtak, rajtuk keresztül lehetett mélyebben belelátni egy-egy ember, egy-egy család, egy-egy helyi közösség életébe.

A dokumentumokban nemcsak sablonos válaszok, gépies feleletek találhatók, noha vannak közöttük szép számmal ilyenek is. A feldolgozó munka során persze ezekből is lehet értékes adatokat kiemelni, hasznosítani. Egyik-másik parasztemberrel voltak hosszú, mély beszélgetéseink, akikhez évekig visszajártak a készítőik, ott folytatva a témát, ahol korábban abbahagyták. Az interjúk többsége megrázó emberi sorsokról szól. Olyan vallomások ezek, amelyekben a megkérdezett idős emberek mondják el – emlékezőképességüktől függően – életük drámai élményeit. Sokszor féltve őrzött titkaikat tárták fel, néha sírva, szinte meggyónták a maguk emberi gyarlóságait is. Valósággal megnyíltak a kérdésekre. Titkok tudója, de őrzői is lettek a felvett készítőik, ezért az ilyen vallomások egy része soha nem kerülhet nyilvánosságra. Ám sokkal érdekesebbek az általuk felidézett paraszti világra vonatkozó pótolhatatlan válaszok.

Az elmúlt 35 év során elkészült magnós interjúk szóról szóra átgépett szövege közel 5000 oldalt tesz ki! Fontos kiemelni, hogy a rögzített szövegek az egyes nyelvjárási csodálatos tárházai is egyben. Őrségi, zalai, palóc, kecskeméti, tiszántúli etc. dialektusok „ízei” találhatók bennük. A szóban forgó interjúgyűj-

teményt, amikor az átfésült anyag – várhatóan 2012-ben – publikálásra kerül majd, megannyi eredeti paraszti naplók, leírt családi és egyéni történetek, paraszti levelezések, továbbá a témához felhasználható egyéb dokumentumok (pl. régi és új fényképek, rajzok) egészítik ki.

Az elmúlt parasztilágról összegyűlt dokumentumokat, a tervek szerint, két kötetes kiadványban kívánjuk publikálni. A kiadványt nagyobb tanulmány vezetné be, s ezt követik az alaposan megszerkesztett interjúk. A paraszti vallomások publikálása elé olyan átfogó tanulmány készül, ami századok távlatába visszatekintve, a jobbágyság kialakulásától kezdődően, a rendi és a polgári korszakon átívelve helyezi majd el a XX. században lezajlott gyökeres agrárfordulatot. A történeti folyamatok megrajzolásában válhatnak igazán méltányolhatóvá – időben és térben egyaránt – a vallomásokban rejlő néprajzi és történelmi értékek.

Ez a rövid „ízelítő”, ami alább olvasható, három Zala megyei idős parasztemberrel készült beszélgetésből közöl részleteket. A legelső interjút 1975-ben Rédcisen, *Tóth Józseffel* vettük fel, aki 85 éves volt. A szintén helybeli *Müller Józseffel* és feleségével 1984-ben rögzítették a felvételt. Müller József 74 éves volt. *Fehér Lajossal* Bődeházán 1982-ben beszélgettek, aki 84. évében járt. A feltett kérdések a *Búcsú a parasztságtól* c. kérdőív említett menetét követték. Az ún. alkérdéseket a szöveg tartalmazza. A válaszok több esetben nem követik „szolgáian” a fő kérdések körét. Engedni kellett a paraszti (és emberi) gondolkodás szabadon mozgó, gondolat- és képzettársító váltásainak, „szökkenéseinek”.

Terjedelmi korlátok miatt most itt a fő kérdések közül is csupán az utolsóra, a kilencedikre adott válaszokból tudunk egyet-egyet bemutatni.

Búcsú a falutól, az életformától

Tóth József

Az utóbbi 30 évben megváltozott-e az élete? Jobb lett-e, vagy rosszabb, mint azelőtt volt?

Hát, jobb nem lett. Mert hát idősebb is voltam, dolgozni úgy nem tudtam. Meg hát mondom, nem sokáig dolgoztam én. Csak aztán meg az volt a legnagyobb hiba, mikor a termelőszövetkezet megalakult és kezdtünk ott dolgozni, filléreket fizettek csak, meg dekaszámrá búzát. Nem ám mint most, 60–70 Ft munkaegység után naponta. Az ugye már szép. Meg aztán zsákszámba hordják a búzát, akkor meg dekaszám adták. Szegény volt a termelőszövetkezet is. Később gyarapodott. Építkeztek mindenfélét, istállókat, házakat építettek. Akkoriban még a téesz marhákat ettettem a saját istállómban, de csak filléreket fizettek érte.

Szegényebbek lettek?

Szegényebbek lettünk. Mert ugye azt mondjuk, hogy na, jól van, először új gazdák voltak, nem volt annyi épületük se, amennyi kellett volna. Se pedig a nép nem akart a munkához hozzáfogni. Hát ez nagy hiba volt ám.

Az emberek ma jól élnek?

Hát igen, az biztos, hogy jobban, mint ezelőtt 50–60 évvel. Akkor sürgött-forgott, sokat dolgozott az ember, ahogyan csak tudott, gazdálkodni, csak gazdálkodni. Most meg arra nem törekszik senki sem.

Elmondaná a legnagyobb élményét, ami az utóbbi években történt magával? Amire a legszívesebben emlékszik.

Hát tudja az Isten, én így nem tudom megmondani, De nagyon sokáig voltam az egyházközségnek pénztárosa. Olyan jól éreztem magamat. Nem ám a pap dirigált, és szedte a pénzt meg kiadta, hanem én. Én voltam a pénztárosa az egyházközségnek. Egyik pappal egyszer igen összeszólalkoztam. A szombathelyi püspökséghez tartoztunk. A püspökségnek kellett egy bizonyos összeget bevinni. Aztán postán én befizettem a félévit. Odaviszem neki, mondom plébános úr, tessék, befizettem a püspökségnek a pénzt, itt van róla a csekk. Mert ugye, hogyha az ember a postán fizet, akkor csekket adnak róla. Azt mondja, akkor sincs meg a hivatalos szöveg. Hát mondom plébános úr, ha egy Isten van az égbe, igazság a földön, akkor nekem van igazam. Vágott a kezével, azt mondja, akkor sem úgy van. Ott hagytam. Másnap délelőtt átjött ide, aztán sírt: kedves Jóska bátyám, nézze, magának volt ám igaza. Beismerte, hogy ő volt a bűnös.

Józsai bácsi tudja, hogy az utóbbi időben hányan hagyták el a falut végleg. Fiatalabbak, vagy idősebbek?

Sokan, az biztos.

És miért?

Hát én nem tudom, hogy a falu nem tetszik nekik, vagy csak a város tetszik. A műszak, meg aztán a városi pompa.

Az I. világháború előtt sokan mentek el a faluból, például Amerikába?

Á, egy-kettő, úgy szórványosan. Ugye, azelőtt nem igen mentek Amerikába se. Egy-kettő azért ment, de nagyon kevesen egy-egy faluból. Talán kettő-három. A tsz megalakulása után, akkor mentek. Sokan.

És a két háború között?

Akkor se mentek, akkor még meg volt mindenki elégedve.

Akik Amerikába mentek, az az egy-két ember, az miért ment el?

– Hát miért ment el? Szerencsét próbálni! Mert ottan, sok volt ám a pénz. A nénémnek az ura is egy tarisznya pénzt hozott haza Amerikából. Hazajött utána.

Müller József

Ugye az én lányaim azér mentek el a városba, hogy űket oda helyezték, miután oda mentek férjhez mind a kettű. És űk ott dolgoznak. Má az idűsebb lányom az tanítónű, a másik az meg tanácsí dogozó. És aki a tanácson dogozík, annak a férje szintén termelűszűvetkezetbe tölít be vezetű szerepet. Nem tudom könyvelű-e vagy milyen állást tölít be. A másik lányom férje meg, azt hiszem, űzemegység vezetűhelyettes az olajtelepen. Nekik is nagyon szíp lakásuk van, nem saját, de nagyon szíp, a fiatalabb lányomnak meg gyűnyűrű házat építettek. Gyűnyűrű házat. Jól gazdálkodnak, sokat dógóznak. Még halastavuk izz van. Még halastó izz van a saját birtokukba.

Jűzsi bácsi, most már a végéhez érkezűtűnk a beszélgetésnek. Egyet még szeretnűk kérdezni. Tud nekem mesélni egy történetet, ami a maga életében nagyon fontos volt. Egy élményt, ami akár jó, akár rossz, de visszaemlékszik rá.

Hát, ugye voltak rossz élmények, vótak rosszak. Akkor, amikor idehaza köllött hagyni a háború alatt a családot. Hát akkor rossz az élménye az embernek. Ez a legrosszabb, ez vót a legrosszabb. Amikor el kellett menni katonának és nem kaptam szabadságot, amikor a kisebb lányom szűletett, hogy megnézhettem vóna. Hát akkor jó élményt nem mondhatok, kérem. Bizony, bizony. Mer kitű függűtt az egész? Mert azok a katonák, a fűllebbvalók, (má lehet, hogy a földbe vannak) nem űgy bántak ám talán, mint most. Bár most nem tudom, hogy bánnak. Nem vót jó élmény ez sem. Azér rossz élmény vót az is, amikor hazagyűttem, és itten elétaláltam a pajtát. Semmi nem vót benne. Szegín feleségem idehaza maradt a két gyerekkel. Itthon tudtam meg, hogy jűtt haza szegín szántásbu, amikor megsűletett a kis leányom. Két táviratot is kaptam tőle egy nap: gyűjjelek haza, nagyon beteg a feleségem, meg a kislány. Nem engedtek haza. Akkor tessék mondani, micsoda érzés ez? Hogy az idegesség meg nem őlt. Nem sok jűt tudunk mondanyi. Sajnos. Most, ha legalább még továbba élnék tíz évet, akkor azt mondanám, hogy nem cserélnék még az Eszterházynak a vagyonáve se. Nem cserélnék. Még ha tíz évem lenne.

Hátha lesz még tíz év

Tudja, én nagyon soknak tudnék tanulságos tanácsot adni. Nálunk, mint mindenhol, nagyon sok az alkoholista. S tudja, azt mondják énnekem, hogy sokáig élek már. Mondom, lehet azon segíteni: vigyázzunk magunkra.

Hát olyan nagy különlegesség nem kell. Jó paraszt koszt. Sokan azt kérdezik, mér tartok tehenet? Hát nekem ez egy igen jó szórakozás. Amikor reggel felébredek, az az elsű, megnézem a tehenemet. Este addig le nem fekszem, amíg meg nem nézem megint. Meg amikor má borjazásra készül, bizon legnagyobb részben ott vagyok. Ott vagyok mellette. Ez az örűm. De hogy miér? A család kedviér. Meg hát az egy nagyon jó élmény az embernek, amikor valamivel foglalkozhat. Mer foglalkozás nélkül élni nem lehet.

Ez a rövid részlet is azokhoz az interjútipusokhoz tartozik, amelyekben az alanyok szinte csak a kérdések egyszerű megválaszolására törekedtek. Saját gondolataikról, érzéseikről, véleményükről keveset tudunk meg. A néprajzosok többször is érezhetik úgy, hogy ismert gazdasági- és házimunkákról, szokásokról etc. hallunk, vagy éppen az életforma szakirodalmából megtanult, klasszikus formák elevenednek meg előttünk. Régi és újabb gyűjtéseinkből némiképp ismert válaszok hangoznak el. És korántsem adnak választ azokra a nagy horderejű kérdésekre, amiket az interjú-anyag egészének közlése prezentál majd.

A beszélgetésekből nem „szűrődik” át a válasz: mennyire „rázta” meg az idős emberek életét, a falu, a közösség sorsát a „nagy váltás”. Úgy tűnik, megváltozott életük legnagyobb eredményének családjuk boldogulását, az anyagi körülmények javulását tekintették. Földjeik, állataik, szerszámaik elvesztése feletti érzeteik belevesztek az eltelt időbe. A jobb anyagi lét és a rájátszó harsány propaganda hatására 10–20 év múltán úgy vélték, hogy a nagy fordulat a megfakult vagy eloszlott fájdalmak után inkább megkönnyebbülést jelentett számukra. Az interjúalanyok többsége a közösen végzett munkákat, a közös ünnepeket szerette a régi világban legjobban, illetve ezekre gondoltak a legszívesebben. A váltás után egyik legnagyobb veszteség talán a közösségi elemeket, a láthatatlan összetartó kötelékeket érte. Azt, ami nemzedékről nemzedékre ott munkált a családokban, a falvak társadalmában. És amit a lelkekből azután kimosott a „modern” idő.

Kertész István

EGY REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLET NEHÉZSÉGEI

(Mi történt Kr. e. 300-ban?)

A neves amerikai régész és sporttörténész, Stephen G. Miller néhány éve megjelent ógörög sporttörténeti művében megkísérelte a Kr. e. 300-ban rendezett olimpiai játékok rekonstruálását.¹ Kísérletének indoka: „...*not because anything special happened at these games but because we can set the ancient Olympics in a recognizable framework of time and place... We can start with the date. The Olympic Games always took place at the second full moon after the summer solstice. In 300 B.C. that fell on August 9*”.² A szerző bővebben nem fejt ki, hogy milyen csillagászati számítások alapján vált bizonyossá az említett dátum, viszont a játékok menetét és a versenyeket megelőző előkészületek lefo-lyását ehhez az időponthoz viszonyítva igyekszik napra pontosan meghatározni. Mi e helyen elfogadjuk a telihold beálltának Kr. e. 300. augusztus 9-re történő datálását, viszont a szerző által adott rekonstrukció néhány pontjával kénytele-nek leszünk vitába szállni. Bevezetésként összefoglaljuk az ógörög olimpiai játékok kezdeteiről a sporttörténet-tudományban napjainkban uralkodó nézete-
ket.³

Már a Kr. e. 2. évezred végétől gyökeret eresztett Olympiában Zeus kultusza és az a szokás, hogy a termékenység isteneinek gyarapító kedvét sportvetélkedé-
sekkel serkentsék, és ugyancsak sportolással engeszteljék ki a halált hozó föl-
döntüli erőket. Az imádságok és szépen zengő vallási himnuszok mellett az
energiákat felszabadító sportmozgás fejezte ki az istenek iránti tiszteletet. Ezért
aztán sportversenyeket már a korai időkben is rendeztek Olympiában, de négy-
évenkénti rendszerességgel és olimpiai játékok elnevezéssel csak azután, hogy a
legendás hagyomány szerint a vidék három vezető politikusa, Iphitos élisi és
Kleósthénész pisatisi király, valamint a spártai törvényhozó, Lykurgos erről a Kr.
e. 884-es esztendőben megegyezett egymással.⁴ Mivel azonban görög földön az
írásos adminisztráció ennél később terjedt el, az első olyan olimpiai verseny (a

¹ Stephen G. Miller: *Ancient Greek Athletics*. New Haven-London, 2004. 113–128.

² Uo. 113.

³ Vö. Kertész István: *Az ókori olümpiai játékok története*. Bp., 2002.; Uő. *Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története*. Debrecen, 2008 (további szakirodalmi tájékoztatóval); I. Kertész: *The History of the Ancient Olympic Games*. Bp., 1999 (válogatott bibliográfiával).

⁴ B. J. Peiser: *Das Dunkle Zeitalter Olympias. Kritische Untersuchung der historischen, archäologischen und naturgeschichtlichen Probleme der griechischen Achsenzeit am Beispiel der antiken Olympischen Spiele*. Frankfurt am Main, 1993.

szakirodalom a helység neve után *Olympia* néven emlegeti), amelyről írott adatunk van, Kr. e. 776-ban került megrendezésre.⁵ Emiatt már az ókoriak is ezt tartották az első „hivatalos” Olympiának. A verseny programja fokozatosan bővült majdnem hat évszázadon keresztül, de az első versengés mindössze egyetlen versenyszámra, a stadionfutásra (192,27 m-es sprint) terjedt ki. Ezt az élisi Koroibos nyerte. A dolog érdekessége az volt, hogy e derék férfiú szakácsként kereste kenyerét.⁶

A több néptörzsbe (iónok, akhájok, dórok, aitólok, aiolok, thessalosok, makedónok stb.) és számos politikai alakulatba széttagoló görögöket a közös nyelvi és vallási hagyományok olvasztották kulturális egységbe. A nagy tekintélynek örvendő istenek, mint a főisten Zeus, a civilizációt védelmező Apollón, a tudományt pártoló Athéné és a többiek kultuszát néptörzsi és állami hovatartozásától függetlenül minden görög lelkiismeretesen ápolta, és abban találta meg azt az érzést, amit mi napjainkban nemzeti öntudatnak neveznénk. Ez a jelenség hatékonyan ellensúlyozta a politikai-gazdasági széttagoltságot, és a görög ember életének varázslatos ünnepévé avatta a négyévente Zeus tisztelete jegyében Olympiában rendezett sportversenyeket.⁷

Persze nem volt egyszerű feladat az Európa déli és Kis-Ázsia nyugati részén, majd a későbbi korokban már Észak-Afrika területén is élő görögöket adott időre Olympiába hívni. A politikai széttagoltság miatt nem létezett egy általánosan elfogadott naptári rendszer (mint ahogy mértékrendszer sem), valamint a hírközlésnek sem álltak rendelkezésére a ma ismert hatékony eszközök. Ezért a görögség egészét megmozgató rendezvények időpontját az égitestek mindenhol megfigyelhető mozgásához igazították. Az olympiai játékokat a nyári napfordulót követő második holdtölte idején rendezték meg. A mi időszámításunk szerint a nyári napforduló június 21-ére, olykor 22-ére esik. Következésképp az ez utáni második holdtölte a mi késő július vagy augusztus hónapunk során állt be. A versenyeket akkor rendezték júliusban, ha az első holdtölte június végére esett, közvetlenül a napforduló utáni időszakra, mivel ilyenkor a második holdtölte még júliusban bekövetkezett. Ellenkező esetben közvetlenül a napforduló előtt volt holdtölte, és így a napfordulót követő első telihold július végén, a második

⁵ H. M. Lee: The „First” Olympic Games of 776 B.C. In: *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Ed. W. J. Raschke, Wisconsin 1998. 110.

⁶ L. Moretti: *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*. Rome, 1957. no. 1. David C. Young: *The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics*. Chicago, 1985. 99. Visszautasítja azt a néhány sporttörténész által felvetett ötletet, miszerint Koroibos nem közönséges szakács, hanem papi személy lett volna. Ezek a történészek arra hivatkoznak, hogy a hellénisztikus-római kori ciprusi kultikus életben léteztek olyan papok, akik a mageiros = ‘szakács, mészáros’ titulust viselték sajátos funkciójuk kapcsán. Young joggal gondolja, hogy ez a gyakorlat a Kr. e. 8. századi Élisre nem vetíthető vissza.

⁷ Vö. U. Sinn: *Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike*. München, 1996; W. Decker: *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen*. München, 1995; D. G. Kyle: *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Blackwell Publishing, 2007.

pedig augusztus végén mutatkozott. Ennek megfelelően a két olympia közötti időszak 49 vagy 50 hónapot tett ki.⁸

A nyári napforduló utáni első holdtölte jelölte a sportolók számára a kötelező közös felkészülés kezdetét, valamint ekkor köszöntött be a játékok miatt kihirdetett istenbéke (*ekecheiria*) is. Olympiából úgy indultak útnak a játékok kihirdetése céljából a szent követek, hogy minden település időben megtudja, mikorra kell atlétáit a közös felkészülés céljából Élis tartományba küldenie. A hírvivők a városokba érkezve italáldozatot mutattak be Zeus tiszteletére (innen a követ görög titulusa: *spondophoros* = italáldozat, vagyis *spondé* hozója), és a rendezők nevében meghívták a polgárokat az olympiai szent ünnepre, vagyis a játékokra. Ettől az időtől kezdve a felkeresett közösség tagjainak be kellett tartaniuk az istenbéke szabályait. Ez azt jelentette, hogy Élis tartomány határát fegyveresen nem léphették át, az odautazás és a versenyek utáni biztonságos hazaérkezés érdekében az Olympiába vezető utakat és az ott közlekedőket nem háborgatják, a már kimondott halálos ítéletek végrehajtását pedig felfüggesztik. Ugyanakkor a már folyó háborúkat nem kellett megszakítani, csak az előzőekben sorolt korlátokat nem hághatták át. Következésképp kötelező fegyvernagyvásról nem volt szó, noha a modern olimpizmus hívei gyakran hivatkoznak az ókor általános olympiai békéjére, mint követendő példára.⁹

A felírtos anyag alapján W. Decker rekonstruálta a Delphoiban rendezett pythói játékokra¹⁰ történő meghívás folyamatát, és feltételezte, hogy az olympiai versenyekre is hasonló módon hívták meg az egyes települések polgárait.¹¹ A szent követet, miután feladatát elvégezte, a város erre kijelölt polgára házában vendégül látta, és másnap kora reggel már ketten indultak útra a következő célpontig. Az úton a vendéglátó élelmezte a követet. Egy-egy követ több tucat településen mutatott be italáldozatot és hirdette ki a játékok kezdetének időpontját. Őt és növekvő számú kíséretét – korábbi vendéglátóit – végül már városonként több, olykor 4-5 polgár vendégelte meg. Amikor pedig a követjárás véget ért, a szent követ és népes kísérete Olympiába vonult. Ott a rendezők vendégeiként fogadták azokat, akik követeikről gondoskodtak, és a vendégek, mint városuk hivatalos küldöttei, részt vettek a szent ünnepen és az azt kísérő sporteseményeken. Ez a szisztéma igen hasznos volt. Egyrészt a szent követek biztonságosan hajthatták végre küldetésüket, másrészt a különböző városok képviselői fontos diplomáciai tárgyalásokat bonyolíthattak le egymás között.¹² Így aztán Olympia

⁸ H. M. Lee: The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games. (Nikephoros Beihefte 6.) Hildesheim, 2001. 7.

⁹ L. M. Lämmer: Der sogenannte Olympische Friede in der griechischen Antike. Stadion VIII/IX (1982/3), 47–83.

¹⁰ W. Decker: Zur Vorbereitung und Organisation griechischer Agone. Nikephoros 10, 1997, 77–102.

¹¹ Rá hivatkozik S. G. Miller, 2004. 115, 264.

¹² F. Adcock – D. J. Mosley: Diplomacy in Ancient Greece. London, 1975. 18, 48, 90, 123, 138, 148, 178, 185, 199, 205, 210, 229, 258, 264.

nem csupán sport- és kultikus, hanem politikai központ szerepét is betöltötte. Mivel pedig a településeket képviselő polgárok és az érdeklődők között számos kiváló művész és tudós is megjelent, elmondható, hogy az olympiai játékok idején Görögország színe-java Olympiában gyűlt össze.¹³

A továbbiakban azt írjuk le, miképp zajlott le Kr. e. 300-ban, a hivatalosan 120. alkalommal megrendezett olympiai verseny S. G. Miller szerint, és ahol szükséges, vitába szállunk vele, illetve kiegészítő megjegyzéseket teszünk. Mint említettük, megállapították, hogy abban az esztendőben a nyári napfordulót követő második telihold augusztus 9-ére esett. Mivel ekkor a versenyek már ötnaposak voltak – a Kr. u. 1. századtól hosszabbodtak egy nappal –,¹⁴ a holdtöltének a játékok középső, vagyis harmadik napjára virradó éjjelen kellett beállnia. Következésképp a versenyek augusztus 7-től 11-ig tartottak, és a versenyzőknek ezt megelőzően, a második telihold előtt egy hónappal, vagyis 300. július 10-én kellett megkezdeniük a közös felkészülést.

A sportolók és edzőik tehát július 10-ére az Olympiától északnyugatra, kb. 57–58 km-re fekvő Élis városába, a hasonló nevű tartomány fővárosába mentek.¹⁵ Az ottani sportlétesítményekben, amik a Kr. e. 5. században épültek ki, közel négy hetet töltöttek együtt, hogy mindenki azonos feltételek mellett készülhessen élete nagy eseményére, az olympiai küzdelmekre. Itt iratkoztak fel a játékok résztvevőinek listájára, és tettek esküt arra, hogy ezt megelőzően tíz hónapon át otthonukban a szabályok szerint folytattak felkészülést, szüleik teljes jogú görög polgárok – a versenyeken csak görögök indulhattak –, és nem követték el a két főbűnt: azaz nem terheli őket vérbűn (vérrokonnal szembeni gyilkosság), és nem káromolták az isteneket.¹⁶ Azután megkezdhatték az egymás elleni gyakorlást. Itt jegyezzük meg, hogy a versenyszabályokat bronz- és kőtáblákba vésve terjesztették, és az egyes vidékeken uralkodó nyelvjárás szerint szövegezték. Tehát a szabályok egységes értelmezése szempontjából különösen fontos volt az az időszak, amit a sportolók Élisben eltöltöttek. Az egységes szabályértelmezés terén nagy segítséget nyújtottak a versenyzőknek a versenybírák.

A bírakat Élis tartomány legkiválóbb arisztokratái közül válogatták ki, szám szerint 10-et. (A bírák száma az idők során változott. Kr. e. 384-től 12, 364-től 8, 348-tól 10 volt¹⁷, és ezután a versenyeknek valamikor a Kr. u. 4-5. sz. fordulója

¹³ Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin. Von einem Autirennkollektiv unter Leitung von Joachim Ebert. Leipzig, 1980. „Die Zuschauer – Olympia als Bühne der Prominenz und der Diplomatie” c. fejezet, 89–93.

¹⁴ H. M. Lee, 2001. 100–103.

¹⁵ Ch. Wacker: Wo trainierten die Athleten in Olympia? Nikephoros 10, 1997, 103–117.

¹⁶ M. Lämmer: The Nature and Significance of the Olympic Oath in Greek Antiquity. In: The Institution of the Olympic Games: A Multidisciplinary Approach. Proceedings of the International H.C.R.S.L. Congress. Olympia Greece, September 3–7, 1991. ed. Dimitrios P. Panagiotopoulos. Athens, 1993. 141–148.

¹⁷ M. Golden: Sport in the Ancient World from A to Z. London–New York, 2004. ‘Hellanodikas’, 78.

táján történt betiltásáig¹⁸ 10 maradt.) Ők 301 októberében, vagyis 10 hónappal a játékok kezdete előtt vonultak be abba az élisi épületbe, amelyet *Hellanodikaion*-nak neveztek. Ez onnan nyerte elnevezését, hogy a bírák titulusa *Hellanodikas* volt. Ez magyarul annyit jelentett, hogy a hellének (értsd: görögök) bírása. Ezzel is utaltak arra, hogy a pályán csak görög (hellén) polgárok versenyezhettek.¹⁹ Itt a törvényőrök, a sportszabályokban jártas szakemberek 10 hónapon keresztül képezték őket. Amikor eljött 300 július, a frissen kiképzett bírák felkeresték a közösen gyakorló sportolókat, és árgus szemekkel figyelték edzőmunkájukat.

S. G. Miller nem részletezi, ezért itt jegyezzük meg, hogy ennek a szokásnak több célja volt. Egyrészt a bírák elmélyíthették a tanulmányaik során szerzett ismereteiket, másrészt a versenyzőkkel megbeszélhették a szabályértelmezés terén esetleg felmerült problémákat. De segített ez a gyakorlat annak a veszélynek az elkerülésében is, amit manapság az olimpiák gigantizmusának nevezünk. Mivel az ókorban nem korlátozták a jelentkezők létszámát, hatalmas mezőnyök gyűltek össze. Napjainkban kvalifikációs versenyek sorozatán át lehet kivívni az olimpiai részvétel jogát, de a tárgyalta időszakban ilyeneket nem rendeztek. Maradt tehát az a megoldás, hogy a bírák (*Hellanodikasok*) értékelték a sportolók edzéseredményeit, és csak a legjobbak viszonylag szűk köre számára engedélyezték végül az olympiai játékokon való részvételt. Ugyancsak a bírák döntöttek vitás esetekben a korcsoportba történő beosztásról. Stadionfutásban, birkózásban és ökölvívásban (Kr. e. 200-tól pankrationban is) külön versenyt rendeztek a felnőttek és az ifjak számára. Nem rögzítették szabályba a két korcsoport közötti határvonalat, hanem a 18–20 év körüli ifjak fizikai állapotát személyenként felmérték, és úgy döntöttek el, ki melyik korcsoport versenyein vehet részt.²⁰ (A bizonytalan datálású rhodosi Nikasylos például az ifjak birkózó küzdelmén kívánt részt venni – koránál fogva megtehetette –, de a versenybírák túlságosan erősnek találták őt, és a felnőttek közé sorolták. Ítéletüket igazolta, hogy Nikasylos ott is győzni tudott.²¹)

Érdemes itt kitérni arra, hogy mai jogérzékünk szerint helytelen volt a rendező állam polgárai közül válogatni a bírákat akkor, amikor értelemszerűen a ver-

¹⁸ Ezt a fejleményt újabban a Kr. u. 5. sz. első felére teszik, míg korábban a Kr. u. 393-as időponthoz feltételezték. L. Stefan Lehmann: Spätantike Agone in Olympia und den anderen 'panhellenischen' Heiligtümern. Neue Perspektiven für die Geschichte der Agonistik. In: K. Lennartz-S. Wassong-Th. Zawadzki ed.: *New Aspects of Sport History. The Olympic Lectures. Proceedings of the 9th ISHPES Congress, Cologne, Germany, 2005.* 64–72.

¹⁹ Vö. P. Siewert: Eine Bronze Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiäi. In: X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia (Frühjahr 1966 bis Dezember 1976). Berlin, 1981. 228–248.

²⁰ W. Petermandl: Überlegungen zur Funktion der Altersklassen bei den griechischen Agonen. *Nikephoros* 10, 1997. 135–147.; Nigel B. Crowther: *Athletika. Studies on the Olympic Games and Greek Athletics.* (Nikephoros Beihefte 11.) Hildesheim, 2004. „Age-Categories at Olympia”, 87–98.

²¹ L. Moretti (1957) no. 973. Vö. Pausanias VI, 14,2.

senyzők zöme is a helyiek közül került ki.²² Így mindig fennállhatott az ítékezés elfogultságának veszélye. Az élisi bírák tisztessége azonban közmondásos volt az ókorban. Amikor egy ízben II. Agis spártai királynak dicsérettel említették az olümpiai ítések pártatlanságát, ő azzal torkolta le az így nyilatkozókat, hogy olyan nagy dolog minden negyedik esztendőben egyszer igazságosnak lenni?²³ Szerintünk a spártai király helytelenül becsülte le ennek jelentőségét. Mindössze egyetlen olyan esetről tudunk, amikor a hazai versenyző javára hozott ítélet kapcsán az elfogultság megalapozott gyanúja merült fel. Kr. e. 396-ban a stadionfutás befutója rendkívül szorosan alakult. Minden versenyszámnál három bíró ténykedett. Ezúttal, amikor a helybeli Eupolemos és az Ambrakiából érkezett León egyszerre ért célba, két bíró a helybéli, egy pedig az idegenből jött versenyzőt jelölte győztesnek. Így aztán Eupolemos kapta a vadolajágból font győzelmi koszorút. León azonban fellebbezett a bírakat felügyelő Olympiai Tanácshoz, amely ilyen esetekben hasonló szerepet töltött be, mint a manapság Lausanne-ban működő Legfelsőbb Sportbírószág. A Tanács helybenhagyta ugyan a kihirdetett végeredményt, de az Eupolemos javára döntő két bírót pénzbírsággal sújtotta. Nyilván tanúk meghallgatása után döntöttek így. Azonban a csalás ezúttal sem bizonyosodott be, csupán a gyanút nem tudták eloszlatni.²⁴ Ha meggondoljuk, hogy 20 teljesen mezítelen versenyzőt kellett a három bírónak figyelni, akkor elismerhetjük, hogy nem voltak könnyű helyzetben. Ugyan csak a győztes személyét kellett megállapítaniuk – a további helyezésekre senki sem volt kíváncsi, hiszen a görög szemlélet szerint a második helyezett éppúgy vereséget szenvedett, mint az utolsó –, de semmiféle technikai segédeszköz nem állt rendelkezésükre, amellyel együttes célba érkezés esetén valaki javára nyugodt szívvel dönthettek volna.

Miközben Élis városában folyt a sportolók felkészülése, Olympiában is megpezsdült az élet. Noha S. G. Miller erre nem tér ki, ott valójában a játékok közötti négyéves szünet sem telt zavartalan nyugalomban. Zeus híres szent körzete a zöldellő ligetben felállított, közel 70 oltárral és a versenyhelyszíneket, a Stadiont és a Lóversenypályát (Hippodromos) körülvevő díszes templomok meg középületek sok turistát vonzottak ide, no meg hívőket, akik áldozatok bemutatásával igyekeztek elnyerni az istenek jóakarátát. Az alkalmi látogatókat – csakúgy, mint napjainkban – képzett idegenvezetők (*exégetések*) igazították el a látnivalók sűrűjében.²⁵ Sokan pedig azért zarándokoltak ide, hogy Apollón jóspapjától – aki a hagyomány szerint az istenség fiától, Iamostól származott – betekintést

²² Élis 28 ifjú és 87 felnőtt bajnokáról tudunk. Ezzel fölényesen vezeti a győztesek statisztikáját. Győztes sportolóinak száma nyilván arányban állt a helybeliek fokozott részvételével. L. N. B. Crowther, 2004. 110.

²³ Plutarchos: Lykurgos 20.

²⁴ N. B. Crowther: „Sed quis custodiet ipsos custodes?” The Impartiality of the Olympic Judges and the Case of Leon of Ambracia. Nikephoros 10. 1997, 149–160.

²⁵ U. Sinn, 1996. 67.

nyerjenek sorsuk jövőendő alakulásába.²⁶ Az igazi sokadalom azonban a játékok időszakában lepté el a környéket.

300 júliusában előbb munkások érkeztek. Megtisztították a Stadion és a Lóversenypálya homokját a növényektől, fellazították és megöntözték, majd el-egyengették a talajt. Ezt követően felásták az ötpórába (*pentathlon*) távolugró küzdelméhez szükséges ugróödröt, és felszerelték a rövidtávfutásnál használatos rajtgépet a futópálya keleti végénél. Ez a rajtgép (*hyspléx*) az idők folyamán változáson ment át. 300-ban egy hosszú sorompót emeltek a has magasságában a futók elé. Ezt egy tekerő szerkezettel mozgatták. Adott jelre, ami vagy kürtszó volt, vagy vezényszó: *apite* (induljatok), a sorompót leengedték, és a versenyzők elrajtoltak.²⁷ Miközben az erre kijelölt emberek a pályákat készítették elő, mások az épületek javítását, meszelését, festését végezték, míg megint mások a Stadion versenypályája köré vágott csatornát tisztították meg a törmeléktől. Ebbe ugyanis a játékok idején tiszta ivóvizet eresztettek, hogy az oltsa a nézők és a sportolók szomját.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy felkészültek a 30–40 ezer néző elhelyezésére is. (Modern számítások szerint körülbelül ennyien férhettek el a Stadion körül földből emelt mesterséges halmokon.) A Lóversenypályától délnyugatra füves terület húzódott. Már az ünnepi eseményt megelőző hetekben ácsok érkeztek ide, akik előkészítették a favázakat a látogatók elhelyezésére szolgáló sátrak és lombkunyhók számára. Aztán kereskedők jöttek, felállították árudáikat, és az ünnep idejére színes kirakodóvásárral várták a vendégeket. Munkához láttak a kútások is. Olympia bőséges talajvízzel rendelkező területen feküdt. Ezt kihasználva alkalmi kutakat ástak a rendezvények kezdete előtt, de ez csak némileg enyhített a vízhiányon. A leggyakrabban 5 méteres mélységig kellett leásni ahhoz, hogy a vízhez eljussanak. Amikor aztán véget értek a játékok, az így nyert mélyedésekbe hányták a felgyülemlett hulladékot. Építettek néhány ideiglenesen üzemelő latrinát is, de tudták, hogy a többség a folyókat, vagyis az Alpheiost és a Kladeost fogja az adott célra igénybe venni.²⁸

A játékokra a nyári forróság tetőpontján került sor. Az itt uralkodó por, hőség és vízhiány közmondásos volt. A cudar állapotokat tovább rontotta az a körülmény, hogy a legtöbb látogató alkalmi tűzhelyeken főzte meg ételét. A keletkezett füst és hamu nyomán a levegő egyre fojtogatóbbá vált, és ezt az ételhulladékok bűze csak még kellemetlenebbé tette. Ami persze az emberek számára terhes volt, az kedvezett a legyeknek. Nem véletlenül rebesgették, hogy a legendás időkben a Zeusnak tisztelgő Héraklét, a főisten fiát, a nehézatléták példaképét is legyek lepték itt el, mire ő szorult helyzetében áldozatot mutatott be *Zeus*

²⁶ L. Catherine Morgan: *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC*. Cambridge, 1990., U. Sinn, 1996. 22.

²⁷ H. M. Lee, 2001. 56–58.

²⁸ U. Sinn, 1996. 70.

Apomyiosnak, a „legyeket elűző” Zeusnak. A mitológiai hős példáját a 300-ban Olympiába látogató szurkolók is buzgókn követték.²⁹

Mire Olympiában befejeződtek az előkészületek, addigra a sportolók közös felkészülése is véget ért. 300. augusztus 6-án reggel – S. G. Miller szerint – ünnepi menet állt indulásra készen, hogy Éliből Olympiába vonuljon. Ott volt a 10 versenybíró, az Olympiai Tanács 50 tagja, néhány száz sportoló és talán 100 lovas egység (lovak, kettes és négyes fogatok), valamint az edzők, a családtagok és a szurkolók meg a hivatalos személyek munkáját segítő közemberek és rab-szolgák hada. A menet útja valószínűleg Élistől délre Letrini (mai Pyrgos) felé vezetett, majd onnan keletre, Olympia irányába kanyarodott. Útközben a felvonulók megálltak a Piera forrásnál, ahol a versenybírák egy disznó vére és a forrás vize segítségével tisztító szertartáson mentek keresztül.³⁰ Itt jegyezzük meg, hogy amikor – ugyancsak négyévenként – a hajadon leányok részére megrendezték Olympiában Héra, Zeus felesége tiszteletére a Héraia néven ismert futóversenyeket, akkor az ezek lebonyolításáért felelős 16 élisi asszony ugyanítt, ugyanílyen megtisztulásban részesült.³¹ S. G. Miller úgy gondolja, hogy a menet résztvevői még aznap este Olympiába érkeztek, és másnap, augusztus 7-én kezdetét is vette az olympiai versengés.

Érdekes, hogy miközben S. G. Miller általában elfogadja H. M. Lee rekonstrukcióját az ókori olympiai játékok programjának változásairól és a versenyek előkészületeiről, figyelmen kívül hagyja utóbbi következő megállapítását: „*Was Letrini the place where the procession stopped for the night? The pause would then have served the dual purposes of affording an opportunity for the rites and rest for the night... Since the journey from Elis to Olympia probably lasted **two days** (kiemelés tőlem – K. I.), and the Games began not on the full moon but two or three days before...*”³² Mindezek alapján mi úgy hisszük, hogy a tisztító szertartást követően a – nem augusztus 6-án, hanem 5-én Éliből elindult – menet résztvevői Letriniben töltötték az éjszakát, és onnan másnap reggel, augusztus 6-án indultak el a hátralévő 23 kilométernyi távolság megtételére. Még a délidő beállta előtt érkezhettek Olympiába, ahol a nap hátralévő részében berendezkedtek az ott tartózkodásra, pihentek, és ki-ki áldozatok bemutatásával tett eleget vallási kötelemeinek.

Augusztus 7-én reggel vette kezdetét az olympiai játékok rendezvénysorozata. Mivel Miller is egyetért Leével abban, hogy a 300-as év olympiai versenyei ötnaposak voltak, és a telihold ekkor a játékok kezdetét követő harmadik napon (ez esetben augusztus 9-én) köszöntött be, ettől kezdve az általa adott rekonstrukció autentikusnak fogadható el. Ezt a következőkben röviden összefoglaljuk, kiegészítve néhány általunk fontosnak gondolt információval.

²⁹ Vö. Pausanias V, 14,1.

³⁰ H. M. Lee, 2001. 28–29. Vö. Pausanias V, 16,8.

³¹ Pausanias V, 16,8. L. A. Guttman: *Women's Sports: A History*. New York, 1991. 20.

³² H. M. Lee, 2001. 29.

A versenybírák, a sportolók és az edzők a Tanácsházba (*Bouletérion*) mentek, hogy esküt tegyenek, és elkészülhessen a korcsoportok szerinti beosztás. Az eskütétel az építmény 14×14 méter alapterületű belső udvarában ment végbe. Ott állt az eskü betartását felügyelő Zeus félelmet gerjesztő szobra, amely mindkét kezében villámot tartott. Ez elé egy kibelezett vadkan véres belső részeit terítették a földre, és az eskütevők ezen állva kellett fogadalmát megtennie. A komor szertartás értelme világos volt: aki esküjét szántsándékkal megszegi, azt Zeus villáma sújtja, és ugyanolyan cudar sorsot szenved, mint a vadkan, amelyet kizsigereltek.³³ Először a sportolók esküdtek. Ez formális szertartás volt csupán, mivel csak megismételték a közös felkészülés kezdetén, Élisben egyszer már letett esküjüket. Viszont szavaik igazságát megerősítendő velük lévő férfi családtagjaik ugyancsak esküt tehettek. Az eskütétel egyébként egyenként történt, így még nagyobb súlya volt, mint napjainkban, amikor az olimpiai eskü a résztvevők együttesen teszik le. Azután az edzők fogadták esküvel, hogy illetéktelen közbeavatkozással nem fogják befolyásolni a küzdelmek kimenetelét, végül a bírák következtek. Ők megesküdtek arra, hogy senkitől sem fogadnak el ajándékot, vagyis nem hagyják magukat megvesztegetni, és amit a versenyzőkről megtudnak, azt senkinek sem árulják el.³⁴ Utóbbi fogadalmuk értelmét az eskütétel utáni esemény, a tudakozódó beszélgetés (*dokimasia*) magyarázza.

A versenybírák egyenként elbeszélgettek minden sportolóval és ló-, illetve fogattulajdonossal. Ennek a beszélgetésnek a tapasztalatai nyomán sorolták be a versenyzőket a felnőttek, illetve az ifjak korcsoportjába, valamint a lovakat és fogatokat a csikók vagy a felnőtt lovak versenyére. Mivel senki sem rendelkezett írásos okmányokkal, az állatok pedig passzussal, a versenyzők és a lótulajdonosok állításait saját, illetve lovuk életkoráról a bírák ravasz kérdésekkel igyekeztek ellenőrizni. A sportolók esetében, mint említettük, a fizikai állapotot is figyelembe vették. Az eskütétel és a beszélgetés kora reggeltől déltájig hódott. Ezután egy nagy fehér hirdetőtáblán (*leukóma*) tették közzé a sportolók és csoportbeosztásuk, valamint a felnőtt lovak és a csikók listáját.³⁵

Délután került sor a trombitások és kikiáltók vetélkedésére.³⁶ Ennek helyszíne a Stadion bejáratánál álló egyik oltár volt. A két, nem sportbéli versengést azért rendezték meg, hogy a játékok lebonyolításában a legjobb hangszeres tudás és a legszebb hang birtokosai működhessenek közre. Ugyanis az egyes versenyszámok megkezdését és befejezését, valamint az eredményhirdetés tényét trombitajel adta a nézők tudtára, míg a versenyzők és a győztesek, valamint utóbbiak atyja és hazája nevét a jó torkú kikiáltó közölte a több tízezres nézősereggel. Az évezredek távolából sajnos csak a győztesek elenyésző hányadának neve sejlik elő. Azt viszont tudjuk, hogy ezen a napon a trombitások versenyét a megarai

³³ Pausanias V, 24,9–10.

³⁴ Lásd 16. jegyzet.

³⁵ H. M. Lee, 2001. 31–32.

³⁶ Uo. 32–34.

Hérodóros nyerte meg. Ő kiemelkedő klasszisa volt ennek a versenyszámnak, hiszen 328 és 292 között tíz alkalommal tudott győzni.³⁷ A nap hátralévő részében a sportolók a következő nap versenyeire való felkészüléssel töltötték az időt, a szurkolók pedig a templomokat keresték fel. Ezek közül kiváltképp nagy érdeklődést keltett Zeusnak a Kr. e. 5. században épült szentélye, a görög anyaország legnagyobb temploma, amelyben megcsodálhatták Pheidias hétszeres életnagyságú, arannyal és elefántcsonttal díszített ülő Zeus-szobrát, az ókori világcsodák egyikét. Ezzel az épülettel párhuzamosan emelkedett Héra temploma, amely terjedelmét tekintve Zeusénak mindössze 5/6 része volt. A görögök úgy gondolták, egy istennőnek nem lehet akkora szentélye, mint férjének. E templom fő ékessége a kiváló szobrász, Praxitelés alkotása volt, amely Hermést, az istenek futárját ábrázolta, karján a kisgyermek Dionysos-szal, a mámor és a bor istenével. Aki manapság ellátogat az olympiai múzeumba, szinte teljes épségében láthatja a gyönyörű műalkotást.³⁸

Augusztus 8-án a kora reggeli nap ünneplőbe öltözött férfiakra vetette első sugarait. A Zeusnak szentelt liget délkeleti szögletében (onnan később majd északnyugatra helyezik át) állt a *Prytaneion*nak nevezett épület.³⁹ Ebben laktak, dolgoztak és étkeztek a Zeus-kultuszt irányító helybéli tisztviselők, és itt lobogott az örökké égő szent tűz Hestia, az Élis tartomány és Olympia békéjén örökdő istennő tiszteletére. Itt gyülekezett az ünneplő tömeg, és innen indult el, hogy áldozatot mutasson be a ligetben álló, közel 70 oltár mindegyikénél. Közben a lovak és fogatok kivonultak a Lóversenypályához, amely eddigre már a dudvától megtisztítva, simára döngölve várta a versenyt. Az áldozati szertartás végeztével ide tódultak az érdeklődők.

A pálya (*Hippodromos*) nyugat-keleti irányban feküdt, hosszanti oldalain elnyúló téglalakú volt, és keleti végét ovális formára lekerekítették. A téglanyugatra eső rövid, egyenes oldalán állt a háromszög alakú rajthely. A háromszög két befogóját lépcsőzetesen alakították ki. Az egymást követő fokoknál voltak a rajthelyek kis sorompókkal. A kürtző elhangzása után mindkét befogó mentén előbb a leghátul, majd fokozatosan az egyre előrébb lévő lovak, illetve fogatok rajtoltak el. A háromszög alakú rajthely orrától 320 méternyire rendeződtek egy soros vonalba, és kezdték meg az igazi versenyt. Két oszlopot kellett megkerülniük. Az elsőt Hippodameiáról nevezték el. Az egyik monda szerint ugyanis hajdanán Zeus unokája, Pelops ennek a helybéli királylánynak a kezét kocsiversenyen aratott győzelem révén nyerte el, és ezután alapította meg győzelme emlékére és nagyatyja tiszteletére az olympiai játékokat. A pálya túlsó végén álló másik oszlop, ahol a versenyzők az első kanyar veszélyeivel találkoztak, a

³⁷ L. Moretti, 1957. no. 468, 472, 477, 481, 485, 492, 499, 509, 526, 532.

³⁸ Olympia műemlékeiről I. A. Mallwitz: *Cult and Competition Locations at Olympia*. In: W. J. Raschke, 1998. 79. H.-V. Herrmann: *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*. München, 1972. A múzeumból I. M. Andronicos: *Olympia*. Athens, 1985.

³⁹ U. Sinn, 1996. 79–80.

Taraxippos (A lovak réme) nevet viselte. Az oszlop névadója az az ártalmas démon volt, akinek kiengesztelése segíthetett a balesetek elkerülésében. Ha a lovak mindkét oszlopot megkerülték, akkor teljesítettek egy egész kört. Ennek hossza 6 stadion, vagyis durván 1152 méter volt, míg a versenypálya teljes hosszát 8 stadionra, tehát 1536 méterre tehetjük (hatszor, illetve nyolcszor 192 méter).⁴⁰

Trombitaszó harsant, és a nézőtér elcsendesedett. A kikiáltó szavára sorban megjelentek a hivatásos hajtók által irányított lovak és fogatok, valamint a paripák tulajdonosai. A kikiáltó az utóbbiak nevét, atyjuk és szülővárosuk elnevezését adta a nézők tudtára. Ugyanis a bajnoknak járó koszorút soha nem a „zsoké”, hanem a tulajdonos kapta. Előbbi nem tekintették sportembernek, csak a ló vagy a fogat tartozékának. Ha például a ló levetette hátáról, amint azt a korinthuszi Pheidólas Aura (Szellőcske) nevű állata tette, de lovasa nélkül is elsőként haladt át a pálya nyugati végénél lévő célvonalon, akkor is győztesnek hirdették ki a tulajdonost.⁴¹ Persze abból a körülményből, hogy a lovas számokban vetélkedő tulajdonosok fizikailag nem vettek részt a küzdelmekben, érdekes következtetések adódtak. Férjezett asszonyok vallási okokból még nézőként sem jelenhettek meg az olympiai játékokon. Lovat, fogatot azonban indíthattak, és távollétük sem akadályozhatta meg őket abban, hogy bajnokságot nyerjenek. Ha pedig pártában maradt hölgyekről volt szó, személyesen örvendezhettek sikerüknek. A spártai királylány, Kyniska, akiről nem tudjuk, hogy férjezett volt-e, Kr. e. 396-ban és 392-ben győzött a négyes fogatok versenyében, és a történelem első női olympiai bajnokaként vonult be a hírességek csarnokába.⁴²

Először a felnőtt lovak versenyeit bonyolították le. A négyes fogatok 12 kört, tehát $320 \text{ méter} + 72 \times 192 \text{ méter} = 14\,144 \text{ méteres}$ távot futottak be. Emlékeztünk, a háromszög alakú rajthely csúcsától 320 méternyire rendeződtek a fogatok egy sorba, és onnan kezdték meg a körök (1 kör = 6 stadion, 12 kör = 72 stadion) teljesítését. 300. augusztus 8-án ez a kyrénéi Theochréstosnak sikerült a leggyorsabban.⁴³ Miután a lelkes tömeg kellőképp megünnepelte sikerét, elrajtoltak a lovasverseny résztvevői. Sem a vetélkedő fogatok, sem a vágató paripák létszámát nem ismerjük. 10 és 60 között váltakozik a sporttörténészek becslése. A bizonytalanság fő oka az egyértelmű írásos források hiánya mellett az, hogy a Lóversenypálya romjai sem maradtak fenn, mivel egy Kr. u. 6. századi földrengés nyomán az objektum teljesen megsemmisült. Így aztán a rajthely mérete sem ismert. A lovak 2624 métert, vagyis 2 kört futottak. Hogy a versenyt ki nyerte, arra nézvést nincs adatunk, mint ahogy sajnos a többi lovas versenyszám győzte-

⁴⁰ A lóversenypálya méreteinek rekonstrukciójáról I. J. Ebert: Neues zum Hippodrom und zu den hippischen Konkurrenzen in Olympia. Nikephoros 2, 1989, 89–107.

⁴¹ L. Moretti, 1957. no. 147. Vö. Pausanias VI, 13,9.

⁴² I. Kertész: The first female Olympic champion. In: Kalokagathia. Semmelweis Egyetem, A Testnevelési és Sporttudományi Kar Közleményei. 2000. 75th Anniversary Special Issue. 53–58.

⁴³ L. Moretti, 1957. no. 508.

sének nevét sem jegyezte fel a történelem. A felnőtt lovak küzdelmét a kettes fogatok vetélkedése zárta. Itt a versenytáv 9536 méternyi volt. Végül a csikó négyes fogatok versenyét bonyolították le ugyanilyen távon. Ezzel a lovasversenyek befejeződtek. (Később majd kiegészül a program a csikók futtatásával és a csikó kettes fogatok versengésével.)

Az izgalmak elcsitultával a szurkolók áttelepültek a Stadiont övező földhányásokra. A Stadion egy 212 méter hosszú és 30 méter széles téglalakú küzdőtér volt.⁴⁴ Elnevezését a stadion hosszsmértékről nyerte, mivel a futópálya hossza rajttól a célig 1 stadiont tett ki. Összhangban azzal a ténnyel, hogy görög földön nem létezett egységes szabvány a terület-, ür-, hossz- és súlymértékekre, a stadion, mint hosszsmérték és ennek megfelelően a különböző stadionok, mint létesítmények eltérő nagyságúak voltak. Egy stadion 600 lábbal volt egyenlő, és általában 175–177 méter körüli hosszt jelölt. Olympiában viszont egy mondai hagyomány szerint Zeus fia, Héraklés – őt is a játékok alapítói között tartották számon – maga mérte ki a 600 lábat. Egy isten fia persze nagyobb lábakkal rendelkezett, mint a közönséges földi halandók, következésképp az olympiai stadion a többinél lényegesen hosszabb, pontosan 192, 27 méter volt. Ez lett azután a legősibb olympiai versenyszám, a stadionfutás távja is.

A lovasversenyeket követő programpont a Stadionban lebonyolított *pentathlon*,⁴⁵ vagyis öttusa vagy ötpróba volt. Ez neve szerint öt versenyszámból állt, és alapvetően a színvonalas katonai felkészülést szolgálta. Ugyanis magába foglalta mindazokat a mozgásformákat, amelyek a harctéren a leggyakrabban kerültek végrehajtásra. A versenyszámok összetétele ismert, ugyanakkor találgatni tudjuk csupán azt, hogy ezeket milyen sorrendben bonyolították le, és miképp állapították meg a végső győztes személyét. E helyen a sporttörténészek körében kialakult legnépszerűbb álláspont ismertetésére vállalkozhatunk csak. Eszerint a versenyek sorában először azt a három számot rendezték meg, amelyeknek külön nem voltak küzdelmei, csupán a *pentathlon* keretein belül adtak lehetőséget a sportolóknak ügyességük összevetésére. Ezek voltak a diszkoszvetés, távolugrás és gerelyhajítás. Mivel általános vélemény szerint az nyerte a *pentathlont*, aki három versenyszámban tudott diadalmaskodni az ötből, ha akadt olyan atléta, aki ezt az első három versenyt megnyerte, akkor őt hirdették ki végső győztesnek. Ellenkező esetben lebonyolították a stadionfutást, és ha azután sem állt senki három győzelemmel, akkor a birkózás döntötte el az elsőséget. A verseny során azok a sportolók, akik a részküzdelmekben elveszítették esélyüket a végső győzelemre, kiestek. Így a legkiélezettebb helyzetben ketten álltak a végén 2-2 győzelemmel, és kettejük birkózó összecsapásának eredménye döntötte el a bajnoki címet. Hogy 300 augusztusában kinek homlokát díszítették győzelmi koszorúval a *pentathlon* küzdelmeinek végeztével, sajnos nem tudjuk.

⁴⁴ A. Mallwitz, 1998. U. Sinn, 1996. 60. W. Decker, 1995. 158.

⁴⁵ H. M. Lee. 2001. 40–47; W. Decker, 1995. 93–104; H. A. Harris: Sport in Greece and Rome. London, 1972. 33.

Kiegészítésképp megjegyezzük, hogy az antik *pentathlon* történetében több kiemelkedő versenyző akadt. A Delphoiban rendezett pythói játékokon a krotóni Phayllos⁴⁶ úgy győzött, hogy diszkosszal 28,12 métert dobott. Mivel a sportszerek, így a diszkoszok is eltérő méretűek voltak a különböző versenyeken, ezért eredményeket csak ritkán jegyeztek fel. A fontos a győztes személye volt. Ha ezt a dobást mégis megjegyezték, akkor nyilván kiugró teljesítménynek értékelték. Az ókori diszkoszvető egy kis dobogóra állt fel, ha jobb kezes volt, akkor behajlított bal lábát jobb térde mögé helyezte, jobb kezével fogta a diszkoszt, körülbelül tompor magasságban, törzsét jobbra csavarta, majd egy lendítést követően úgy dobta el a sporteszközt, hogy közben előreszökkenve leugrott a dobogóról. Következésképp a ma használatos forgásos technika az idő tájt ismeretlen volt. Ugyancsak eltért a maitól a távolugrás technikája. Az említett Phayllos Delphoiban 16,28, míg a spártai Chionis Olympiában 16,66 métert ugrott. A távolugrást egy felásott és puha homokkal beszórt területen bonyolították le, amelynek hossza 50 láb volt. Phayllos 55 delphoi láb és Chionis 52 olympiai láb távolságúra sikerült ugrása során az atléták tehát túlugrották a távolugrógödröt. Minden bizonnyal ez keltett akkora szenzációt, hogy eredményüket írásban is megörökítették. Hogyan lehetett mezítláb ekkorát ugrani, amikor ráadásul az ugró mindkét kezében egy-egy, körülbelül másfél-kétkilós lendítősúlyt is cipelt magával? A rejtély megoldása valószínűleg a következő: Az atléta nekifutás után két lábával dobbantott az ugróhely kezdetét jelző vonalról, és a telefonkagyló vagy vasaló formájú, kőből vagy fémből készült lendítősúlyt két kezével előre lendítve ugrott. Ugrása végén kezeit hátracsapva ért földet. Ezután hasonló technikával, de már nekifutás nélkül, a földet érés helyétől két lábbal elrugaszkodva ugrott újra, és ezt még háromszor megismételte. Az első ugrás kezdőpontjától az ötödik ugrás végpontjáig mérték azután az összesített eredményét. Ezzel a technikával, amit antik vázáképek és kisplasztikák tanulmányozása révén rekonstruáltak, a német Harald Schmid, a 400 méteres gátfutás háromszoros Európa-bajnoka – aki visszavonulása után az ókori távolugrás problematikájával foglalkozott –, ugyancsak képes volt 16 méter feletti ugrás kivitelezésére.⁴⁷ Ellenében a diszkoszvetéssel és a távolugrással, a gerelyhajítás technikája a maihoz hasonló volt. Hogy miképp zajlott a stadionfutás és a birkózás, azt majd ezen sportágak felnőtt versenyének leírásakor ismertetjük. Az ókor *pentathlon* bajnokai közül kiemelkedett az élisi Gorgos⁴⁸, aki négy Olympián nyerte meg ezt a versenyszámot, valamint kétszeres stadionfutó és egyszeres fegyveres futó győztes is volt.

⁴⁶ Maróti Egon: A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei. Bp., 2000. 23–25.

⁴⁷ L. H. Schmid-N. Müller: New Conception of the Theories of Long Jump in Ancient Greece. In: New Horizons of Human Movement. 1988, Seoul Olympic Scientific Congress. Sept. 9–15. 1988, Dankook University, Cheonan Campus. Abstracts.

⁴⁸ L. Moretti, 1957. no. 961–966. Vö. Pausanias VI, 15,9.

Az augusztus 8-i nap látványos vallási cselekménnyel ért véget. Naplemente után (a görögök a 24 órás napot napnyugtától napnyugtáig számították, tehát az ő nézőpontjukból ez már augusztus 9-én történt) halotti áldozatot mutattak be Pelops, a versenyek egyik alapítója számára. Ennek a szertartásnak a helyszíne az úgynevezett Pelopion volt, egy szent liget, ami a hős – emlékezhetünk, Zeus unokájáról van szó – állítólagos sírhalmát foglalta magába. A területet a Kr. e. 4. század során ötszög alakú fallal vették körül. Az est leszálltával ide zárandoklók fekete kost áldoztak föl, és annak vérével hintették be a sírdombot, miután a szentélynek a lenyugvó Napra emlékeztető nyugati bejáratán keresztül a halom közelébe értek.⁴⁹ A szertartás több célt szolgált egyszerre. Egyrészt kifejezte a helyiek által leginkább tisztelt mitikus hős iránti hódolatot, másrészt kiegészítette a nemrég lezajlott lovas versenyek élményét, hiszen Pelopsnak Hippodameia keze elnyeréséért sikerrel megvívott fogatversenyére is emlékezhettek. Egyúttal azonban világosan utalt arra a genetikai kapcsolatra is, amely a halotti kultuszt összekötötte a versenysport kialakulásával. Hiszen a modern kutatás úgy véli, a versenysport gyökereit a halotti és a termékenység kultusz mozgásos elemei között találjuk meg.⁵⁰ A Pelopsnak bemutatott halotti áldozat azt bizonyítja, hogy ezzel a ténnyel a görögök is tisztában voltak. A sportolók, edzőik, a bírák és a szurkolók számára egyaránt kimerítő nap végén sietősen álomra hajtotta fejét a sokadalom.

Augusztus 9-én, a napkeltét követően, és miután éjszaka beköszöntött a telihold, megint ünneplőbe öltöztek az emberek. A termékenyítő főistent, Zeust köszöntötték ez alkalommal. A halotti áldozat után most az új életet adó isteni erőknak hódoltak, mintegy folytatva a vallási cselekményeket összekötő gondolatot: a versenysport másik eredőjét a halotti mellett a termékenység kultusz jegyében végrehajtott mozgások jelentették. A Zeus hamuoltáránál bemutatandó áldozatra 100 marhát tereltek össze. Ezeket ünnepi felvonulás keretében hajtották az áldozati helyre. A felvonulók között ott voltak a különböző városokból érkezett hivatalos küldöttek. Ezek a tekintélyes férfiak aranyedényeket, parázstartókat, valamint egyéb értékes áldozati kellékeket vittek magukkal, hogy ezzel is kifejezzék tiszteletüket a játékok isteni védnöke iránt. Persze a drága tárgyakkal az általuk képviselt közösség presztízsét is növelni kívánták. A kúp alakú hamuoltár, a körmenet célpontja, nagyjából 7 méter magas és 10 méter átmérőjű volt. A 100 marhát ennek lábánál döfték le, majd combjukat az áldozópapok az oltár tetején elégették.⁵¹ A maradék húst ezután megsütötték, és szétosztották a körmenet résztvevői között. Az esti díszlakomán azután ki-ki a saját húsadagját

⁴⁹ L. W. Burkert: Das Opferritual in Olympia. In: Olympische Spiele – die andere Utopie der Moderne. Olympia zwischen Kult und Droge, hrsg. G. Gebauer. Frankfurt am Main, 1996. 27–38.

⁵⁰ H. D. Evjen: The Origins and Functions of Formal Athletic Competition in the Ancient World. In: Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games 5–9 September 1988. ed. W. Coulson-H. Kyrieleis. Athens, 1992. 95–104.

⁵¹ U. Sinn, 1996. 52. Vö. Pausanias V, 13,8–11.

a közösség rendelkezésére bocsájtotta, és az így létrejött vidám „pikniken” próbálták elfelejteni az előző este komor hangulatát.

A reggeli körmenet és az esti lakoma között, délután kerültek sorra az ifjak küzdelmei a Stadionban. Ebben a korcsoportban a stadionfutást az élisi Timosthenész⁵² nyerte, majd a birkózás és ökölvívás versenyei következtek. (Az ifjak számára csak 100 évvel később rendezték meg a *pankrationt*.) Az ökölvívás bajnoka az ugyancsak élisi, vagyis helybéli Hippomachos volt.⁵³ A program illetően alakulása nem nélkülözte a belső logikát. Hiszen a termékenység ünnepén versenyeztek az ifjak, az új élet hajtásai.

Augusztus 10-én zsúfolt program várt a sportolókra és a nézőkre egyaránt. Ezen a napon bonyolították le az összes, még hátralévő versenyszám küzdelmeit a Stadionban. A versenyzők és edzőik a Héra-templom után keletre húzódó úton vonultak a Stadion irányába. Tőlük bal kéz felé, a Kronos-domb alába vágott teraszon kincsházak sorjázak. Ezek közből épült és templomot formázó kicsiny épületek voltak, amelyekben az egyes városoknak az olympiai Zeus-szentély részére felajánlott drága áldozati ajándékait őrizték. Az út két oldalát 6-6 bronzból készült Zeus-szobor szegélyezte. Ezeket a vesztegetésen ért sportolókra kivetett pénzbírságból készítették. Az egyik oldalon az a hat szobor állt, aminek költségeit a thesszáliai Eupólos és általa megvesztegetett vetélytársai fizették. A thesszáliai nehéztaléa Kr. e. 388-ban úgy nyerte meg a felnőttek ökölvívását, hogy ellenfeleit sorban lepénzelte.⁵⁴ A szobrok talapzatán a vétkesek neve és bűnük megnevezése volt olvasható. Ezekkel a szobrokkal szemben másik hatot is felállítottak. Ezek költségeit az athéni pentathlonista, Kallippos és honfitársai fedezték. Kallippos Kr. e. 332-ben a *pentathlont* nyerte meg versenytársai megvesztegetése révén.⁵⁵ A szobrok talapzatára epigrammákat véstek, amelyek ismertették a sportszerűtlenség elkövetésének és az igazságos büntetés megszületésének körülményeit.

A Stadion bejáratához érve a sportolók jobbra kanyarodtak. A Stadiontól nyugatra húzódott a Visszhangok csarnoka,⁵⁶ egy közel 100×10 méter alapterületű, félig nyitott oszlopcsarnok. Ennek hátsó, a Stadion felé néző falát színes festmények díszítették. A létesítmény onnan nyerte elnevezését, hogy állítólag hétszer verte vissza az emberi hangot. A csarnok mögött a Kr. e. 4. század közepe táján kialakítottak egy 8 méter széles és 100 méter hosszú, félig fedett gyakorlóteret.⁵⁷ Ennek mindkét keskeny oldalára zárható ajtókat helyeztek. Ide mentek a sportolók, itt végezték el a szükséges bemelegítő mozgásokat, és itt hagy-

⁵² L. Moretti. 1957. no. 505.

⁵³ Uo. no. 506.

⁵⁴ Uo. no. 384. L. Pausanias V, 21,2–4.

⁵⁵ Uo. no. 460. L. Pausanias V, 21, 5–6. Mindkét esetről Kertész István: A görög sport világa. (A jelenbe tekintő múlt.) Bp., 2007. 104–105.

⁵⁶ U. Sinn, 1996. 59.

⁵⁷ Uo.

ták ruhájukat, valamint olajozták be magukat. Versenyeik végeztével itt tisztálkodhattak meg.

Miller nem tér ki az olajozással kapcsolatban felmerült problémákra, pedig azon a mai napig vitatkoznak a sporttörténészek, hogy miért olajozták be a versenyeik előtt testüket az atléták. A nehézatléták – így nevezték a birkózásban, ökölvívásban és a kettő elegyéből kialakított pankrationban versenyző sportolókat, mivel súlycsoportok nem lévén, általában a legnehezebb súlyúak értek el sikereket – közül a birkózóknál és pankrationistáknál még érthető lenne ez a szokás, mivel a beolajozott testen nehezebb fogást végrehajtani. De milyen előny származik ebből az öklöző számára? És miért kenekedtek be a futók? Az antik felfogás szerint az olaj rugalmassá tette a bőrt meg az izmokat. Ezt a vélekedést azonban a modern orvostudomány cáfolja. Ezért manapság sokan azt hiszik, hogy e szokásnak más oka volt. Ezt az okot az ókori ember hitében fedezik fel, ami szerint az olaj az életerő hordozója, és ha bedörzsölik a bőrbe, annak erősítő és gyógyhatása van.⁵⁸ A beolajozás szokásával volt összhangban az is, hogy a sportolók ruhátlanul versenyeztek. A hagyomány szerint Kr. e. 720-ban a megarai Orsippus⁵⁹ úgy nyerte meg a stadionfutást, hogy verseny közben elvesztette az ágyékkötőjét, és így mezítelenül ért célba. Állítólag ekkor ismerték volna föl, hogy mezítelenül még szabadabban és eredményesebben lehet mozogni, és ezért elhagyták az addig használt ágyékkötőt is. Valójában 720-ban jelentek meg a spártaiak az olympiai játékokon, és mivel ők odahaza ruhátlanul versenyeztek, e szokás olympiai bevezetése valószínűleg nekik tudható be.⁶⁰ A beolajozott és fedetlen test szépen mutatta az atléták fejlett izmait, és ez még látványosabbá tette küzdelmeiket.

Az öltözőhelyiségből, annak északra nyíló ajtaján át a versenyzők a *Stadion*-ba vonultak. Az edzők a pálya széléről adták utolsó tanácsaikat a rajthelynél csoportosuló hosszútávfutóknak. A pálya keleti és nyugati oldalánál, egymástól 1 stadionnyi távolságra fehérlett egy-egy, a földbe ásott hosszú kőgerenda. Ezek mutatták a futópálya két végét. Mivel versenyszámról versenyszámra változott a rajt helyszíne, például a kétszeres stadionfutás rajthelye a stadionfutás célvonala volt, ezért mindkét kőgerendát azonos módon alakították ki. Lyukakat fűrtak beléjük, és ezekbe fából vágott karókat szúrtak. A két karó közötti távolság jelölte az egyes futók számára indulási helynek szolgáló pályaszakaszt. Ez Olympiában 128 cm széles volt.⁶¹ A kőgerendák hossza megengedte, hogy stadionfutásban egyszerre 20-an rajtolhassanak el. Szabály írta elő, hogy a célba érkezés mindig a Stadion nyugati végénél történjék. Ennek valószínű – noha Miller által nem említett – oka az volt, hogy annak közelében állt Zeus hamuol-

⁵⁸ Ch. Ulf: Die Einreibung der griechischen Athleten mit Öl. Zweck und Ursprung. Stadion V, 2. 1979. 220-238; Kertész István, 2007. 170.

⁵⁹ L. Moretti, 1957. no. 16. L. Pausanias I, 44,1.

⁶⁰ A. Hönle: Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt. Bebenhausen, 1972. 30–31.

⁶¹ A futópálya kialakításáról I. W. Decker, 1995. 66. H. M. Lee, 2001. 54. S. G. Miller, 2004. 31.

tára, az ősi időkben itt lezajlott kultikus futóversenyek végpontja. Egykor ugyanis az ivarérett fiúk és leányok Démétér termékenység istennő tiszteletére Zeus, illetve neje, Héra oltáráig futottak minden tavasszal. A verseny után a két győztes feldíszített nászágyon egyesült egymással, hogy ezzel serkentsék Démétér istennő termékenyítő kedvét.⁶² Erre is emlékeztek, amikor a futóversenyek résztvevői a Stadionban összemérték tudásukat.

A hosszútávfutás volt a nap első versenye. Pontos távját nem tudjuk, a legrövidebb ismert táv 7, a leghosszabb 24 stadion volt. Feltételezik, hogy általában 20 stadiont, vagyis nagyjából 4000 métert futottak. Ha a táv páratlan számú stadion volt, akkor a keleti oldalon húzódó rajtvonaltól indultak, ha viszont páros számú stadiont kellett megtenniük, akkor a rajt nyugaton történt. A lényeg az volt, hogy az utolsó hosszt keletről nyugatra fussák meg. Nem tudjuk, hogy ezen a napon ki nyert a hosszútávfutók versenyében. Mikorra küzdelmük véget ért, már megteltek a nézőtéri helyek. Következett ugyanis a legizgalmasabb program, a stadionfutók vetélkedése. Az előfutamok lebonyolítása után a legjobbak kerültek a döntőbe. Ők most a keleti oldalon felállított rajtgépnél készültek a rajtra. A Stadion déli oldalán lévő márvány dísztribün ülésein elhelyezkedtek a bírák. Nem csak az a három, akikre a győztes megnevezése várt, hanem mindegyikük. A legősibb versenyszámot ugyanis kötelező volt megtekinteniük. A velük szemközt emelkedő halmon egy márvány díszülés pedig Démétér istennő papnőjét várta. Ő egyedül lehetett férjes asszonyként a játékok szemlélője, noha csak a stadionfutás idején. Ezzel a gesztussal adták mindenki tudtára, az egykori tavaszi termékenységi futások emlékét fogják felidézni. A kürt jeladására elrajtoltak az atléták. Két tucat másodperc, és mindenki a magnésiai Pythagorast⁶³ ünnepelte, aki a nyugati végen lefektetett kögerendából kiálló karók között elsőként haladt át. A stadionfutásban győzni a legnagyobb dicsőségnek számított, nem csak azért, mert ezt a versenyszámot rendezték meg a legrégebbi időktől fogva, hanem azért is, mert az ebben nyertes bajnok neve jelölte az adott olympiai játékokat is. A stadionfutás kiemelt szerepe miatt jegyezték fel folyamatosan Kr. e. 776 és Kr. u. 217 között e szám 249 bajnokának a nevét.⁶⁴

A stadionfutás izgalmain egy hosszabb szünet alatt heverhették ki a szurkolók, valamint azok a versenyzők, akik rövidtávfutó specialisták révén a kétszeres stadionfutásban is el akartak indulni. A szünet azért nyúlt viszonylag hosszúra, mert a rendezőknek le kellett szerelniük a Stadion keleti végén felállított rajtgépet, és azt a nyugati oldalra kellett áthelyezniük. A kétszeres stadionfutás résztvevői – egyszerre tízen – a stadionfutás célvonalát használták rajthelyként. Nekik a stadionfutás rajtvonalán elhelyezett karókat kellett megkerülniük, majd

⁶² H. D. Evjen, 1992. 102.

⁶³ L. Moretti, 1957. no. 500.

⁶⁴ A teljes névsort I. Kertész István, 2002. 153–159. és D. Matz: Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eight Century B.C. to the Third Century A.D. North Carolina-London, 1991. 121–126.

visszafutni odáig, ahonnan elindultak. Nagyjából egy biztosítótű formájú görbét futottak meg úgy, hogy például az 1. számú rajthelyről induló atléta visszafelé a 2. számú pályát vette igénybe. Ez az oka annak, hogy fele annyian versenyeztek egy futamban, mint a stadionfutás alkalmával. Most a célba érkezés után a helybeliek legnagyobb öröme az előző játékok bajnoka, az élisi Nikandros⁶⁵ adott okot az újabb ünneplésre, immár kétszeres győztesként.

Megjegyzendő, hogy az olümpiai játékok történetében több olyan kiváló sprinter akadt, aki mindhárom rövidtávfutó versenyben, vagyis a stadion-, a kétszeres stadion- és a fegyveres futásban is győzni tudott. Kiemelkedett közülük a rhodosi Leónidas⁶⁶, aki Kr. e. 164 és 152 között négy ízben aratott három-három futógyőzelmet. Viszont a stadion-, a kétszeres stadion- és a hosszútávfutás küzdelmét mindössze egyetlen sportoló tudta megnyerni. Ő a kariai Keramos szülötte, Polités⁶⁷ volt, aki Kr. u. 69-ben érte el azt a páratlan bravúrt, hogy egymás után mind a három futóversenyen győzött.

A futószámok után a rendezők több helyen fellazították a Stadion homokját a nehéztárlétikai küzdelmek céljára. Ezeket manapság küzdősportoknak nevezik.⁶⁸ Előbb a birkózásra, majd az ökölvívásra, végül a *pankration*ra kerítettek sort. Mindegyik versenyszám előtt sorsolással jelölték ki a küzdőpárokat.⁶⁹ Egy nagy kupába kicsiny agyagtáblákat dobtak, és az abc betűit két-két táblába vészték. A versenyzők a kupából kihúzták a táblákat, és azok kerültek egymással szembe, akik azonos betűket fogtak ki. Ezt a sorsolást az egyenes kieséses küzdelmek mindegyik köre után megismételték. Ha a létszám páratlan lett sérülés vagy egyéb ok folytán, akkor egy betűt csak egyetlen példányban tettek a kupába. Aki ezt húzta, azt a többiek összecsapása idejére kiültették egy padra. Az ilyen szerencsésre ma azt mondanánk, hogy erőnyerő, de a görögök őt kiülőnek (*ephedros*) nevezték. Ha valaki úgy nyerte a versenyt, hogy közben részesült ebben a kedvezményben, akkor az eredményhirdetésnél ezt külön megemlítették. Ezzel némiképp csökkentették dicsőségét. A három jelzett versenyszámnak számos közös vonása akadt. Mint említettük, nem voltak súlycsoportok. A küzdődídot sem határozták meg. A birkózó mérkőzés addig tartott, amíg az egyik fél háromszor földre nem vitte a másikat. Az ökölvívó és pankration küzdelem akkor ért véget, ha az egyik versenyző harcképtelenné vált, vagy pedig feladta a kilátástalan harcot. A küzdőhelynek sem voltak olyan területi korlátai, mint napjainkban a birkózószőnyeg, a ring vagy a tatami.

⁶⁵ L. Moretti, 1957. no. 501.

⁶⁶ Uo. no. 618–620, 622–624, 626–628, 633–635.

⁶⁷ Uo. no. 796–798. Vö. Pausanias VI, 13,3–4.

⁶⁸ L. M. B. Poliakoff: *Combat Sports in the Ancient World. Competition, Violence, and Culture.* New Haven-London, 1987; W. Rudolph: *Olympischer Kampfsport in der Antike. Faustkampf, Ringkampf und Pankration in den griechischen Nationalfestspielen.* Berlin, 1965.

⁶⁹ Vö. Lukianos: *Hermotimos* 40. L. Kertész István, 2008. 65.

A birkózás csak részben hasonlított a maihoz. A dobás, az emelés, a rogyasztás, a ledöntés, az egyes testrészekre irányuló fogások, a gáncsolás éppúgy szerepeltek az ókori, mint a mai birkózó fegyvertárában. Nem volt viszont olyan fogásnem szerinti megkülönböztetés, mint ma a szabad-, illetve a kötöttfogás. Az ellenfél testi épségére sokkal kevésbé voltak tekintettel, mint manapság. Lehetett rúgni, és egészen a Kr. e. 6. század végéig megengedték, hogy az egyik fél eltörje partnere ujjait. Csak a karmolást és az ököllel történő ütést tiltották, és nem volt szabad támadni a másik szemeit és nemi szervét. Ezen a napon az argosi Keras⁷⁰ győzte le minden ellenfelét. Ő híresen erős sportember volt. Azt beszélték róla, hogy egy ízben megragadta egy futó bika patáját, és mivel az állat mindenképpen szabadulni akart, ő meg nem engedte, a leszakadt pata végül a markában maradt.⁷¹

Az ökölvívás küzdelmei követték a birkózást. Borjú bőréből hasított szíjakkal fedték be öklüket a versenyzők, hogy ezáltal is védjék súlyos csapásokat osztogató kezüket. Alkarjukra gyapjas juh bőrét húzták, amivel aztán letörölhették arcukon lecsurgó verítéküket. A küzdelmek veszélyeit csillapítandó csak a fej számított szabályos ütőfelületnek. Oda viszont a napjainkban is alkalmazott ütőfajtákon (lengő, egyenes, horog, felütés stb.) kívül nyitott tenyérrel és kalapácsütéssel, azaz felülről lefelé is üthettek. Olykor előfordult, hogy mindkét versenyző annyira óvatos, vagy éppen annyira kimerült volt, hogy a küzdelem hosszan elhúzódott, és nem maradt remény az ésszerű időn belüli döntésre. Ilyenkor a bírák kihirdették a végküzdelmet. Ez azt jelentette, hogy egy-egy farúdat fektettek le az öklözők mögé, és az így leszűkített területen már nem kerülhettek el egymás ütéseit. Máskor viszont egy létrát (*kilmax*) élére állítva a két sportoló közé helyeztek, és kötelezték a versenyzőket arra, hogy ütőtávon belül maradjanak. Ilyenkor felváltva kellett ütniük egymást, és a másik ütéseit felemelt karral kellett fogadniuk. Az ilyen harc gyakran végződött az egyik fél halálával vagy súlyos sérülésével.⁷² Most a mytilénéi Archipposé⁷³ lett a végső siker.

A nehéztalitikai küzdelmek záróakkordja a *pankration* volt. Ebben a sportban mindent megengedtek, amit a birkózás és ökölvívás magába foglalt. Leghíresebb bajnoka a phigaleiai Arrachión⁷⁴ volt Kr. e. 564-ből. Ő ekkor úgy lett harmadszor is olympiai győztes, hogy a döntő küzdelemben földharcra került sor. Ellenfelének sikerült két kézzel fojtogatni őt, ő pedig ahelyett, hogy feladta volna a mérkőzést, maradék erejével kicsavarta annak nagy lába ujját. Arrachión megfulladt, de ugyanakkor ellenfele a lába ujja miatti kínjában feladta a küzdel-

⁷⁰ L. Moretti, 1957. no. 502.

⁷¹ Ugyanezt állítja Pausanias a pankration bajnok Polydamasról is: VI, 5,6.

⁷² L. M. B. Poliakoff: Melankomas, ek klimakos, and Greek Boxing. American Journal of Philology 108, 1987. 511–518.

⁷³ L. Moretti, 1957. no. 503.

⁷⁴ Uo. no. 95, 99, 102.

met. A bírák ezután Arrachión holttestét koszorúzták meg győztesként.⁷⁵ Most, 300 augusztusában a *pankration* nem hozott ekkora szenzációt. A boiótiai Nikón⁷⁶ lett a bajnok. Ő sem lehetett azonban akármilyen versenyző, hiszen négy esztendő múlva ugyancsak ő nyerte a bajnokságot.

A küzdősportok izgalmai után szünetet tartottak. A pályamunkások elegyengették a talajt a játékok záró versenyszámához, a fegyveres futáshoz. Ennek távja két stadion volt, és az atléták társaikhoz hasonlóan mezítelenül futottak. Csak a fejükön lévő sisak és a karjukra fűzött pajzs jelezte, hogy fegyveres futásról van szó. Ezzel a versennyel fejeztek be minden Olympiát. A dolog jelzésértékű volt. A fegyverek megjelenése a pályán emlékeztette a résztvevőket arra, hogy a játékok hamarosan véget érnek, és ezzel együtt vége az istenbéke időszakának is. Ezúttal talán a magnésiai Pythagorasnak⁷⁷ sikerült megismételnie a stadionfutásban aznap délelőtt aratott sikerét.

A versenynap végeztével a sportolók megtisztálkodtak, magukra öltötték ruhájukat, és a kevésbé sikeresek közül sokan már útnak is indultak hazafelé. Ugyanígy tettek a vesztesek honfitársai is, akik el akarták kerülni a zsúfolt utakon a tolongást.

Augusztus 11-én ért véget a játékok rendezvénysorozata. A győztesek felsorakoztak Zeus temploma előtt, hogy ünnepi külsőségek között vegyék át a vadolajából készített győzelmi koszorút. Fejüket szalag fonta körül, mint a királyi diadém, kezükben pálmaágot tartottak. A koszorúk egy aranyból és elefántcsontból összeállított asztalon heverték. Ezt a szép bútordarabot a játékok közötti években Héra templomában őrizték. A vadolajfa, amelyről az ágak ide kerültek, Zeus temploma mögött nőtt. Arany sarlóval kezében egy olyan fiúnak kellett ezeket levágnia a fáról, akinek még mindkét szülője életben volt. A bírák odaléptek a büszke és boldog győztesekhez, és fejükre illesztették a koszorút. A sikeres sportolók a tömeg ujjongása közepette vonultak el, és hálaáldozatot mutattak be az isteneknek. Az este leszálltával tüzek gyúltak az olympiai völgyben. A győztesek búcsúlakomára hívták szurkolóikat. Késő éjszaka azután álmra hajtotta fejét a sokaság, és másnap lassanként kiürült Zeus szent ligete.

A játékok utolsó napjának rekonstruálása során S. G. Miller megint eltér H. M. Lee véleményétől. Ez egyben azt is jelenti, hogy mellőzi azoknak az ókori forrásoknak a figyelembe vételét, amelyek alapján az utolsó nap eseményeit másképp is elképzelhetjük. H. M. Lee számunkra meggyőzően bizonyítja, hogy az utolsó nap fő eseménye a záró bankett lehetett, míg az egyes versenyszámok győzteseit a végső diadal elérését követően – és miután nevüket, atyjuk és városállamuk nevét a kikiáltó közhírré tette – azonnal megkoszorúzták, mégpedig

⁷⁵ Pausanias VIII, 40,1–2.

⁷⁶ L. Moretti, 1957. no. 504.

⁷⁷ Uo. no. 511. (Csak a fegyveres futásban bajnokságot nyert sportoló nevének utolsó betűje, a szigma ismert, de mert a következő játékokon Pythagoras győzött stadionfutásban és fegyveres futásban is, úgy vélük, ezt már ekkor is megtette.)

győzelmük színhelyén, vagyis a versenypályán.⁷⁸ Arrachión általunk a *pank-rationnal* kapcsolatban már közölt története ezt a verziót támasztja alá. Nyilvánvalónak tűnik ugyanis, hogy a bírák a döntő mérkőzésen megfulladt versenyző holttestét rögtön megkoszorúzták, és nem tették félre a tetemet a nyári hőségben abból a célból, hogy az állítólagos csoportos díjkiosztásnál rakják majd rá a koszorút. Lee erre az esetre is hivatkozik, de emellett megemlíti az argosi Ageos, a hosszútávfutásban, Kr. e. 328-ban győztes atléta⁷⁹ sztoriját. Az antik irodalmi források szerint ez a futó annyira megörült győzelmének, hogy diadala után hazafutott kb. 100 km-re lévő szülővárosába, és ily módon személyesen vitte meg sikerének hírért honfitársai számára.⁸⁰ Lee alighanem jól gondolja, hogy koszorúja nélkül – amely bizonyította győzelmét – Ageos nem hagyta volna el Olympiát. A harmadik, Lee által előhozott bizonyíték az alexandriai Hérakleidés⁸¹ tragikomikus históriája. Ő Kr. u. 93-ban mérkőzés nélkül lett ökölvívó bajnok Olympiában, miután vetélytársai nem érkeztek meg időben a versenyre. Ezek utóbb arra hivatkoztak, hogy hajójukat a kedvezőtlen széljárás hátráltatta. Hérakleidés azonban – az igazságnak megfelelően – bejelentette, hogy egy kisázsiai pénzdíjas tornán vettek részt, és késésük ennek tudható be. A bírák ekkor kizárták az elkésett sportolókat, és a vetélytárs nélkül maradt Hérakleidést koszorúzták meg. A szintén alexandriai Apollónios, a kizárt ökölvívók egyike nem tudta elviselni a megkoszorúzott Hérakleidés látványát. Szíjat tekert öklére, mint aki a küzdelemre készülődik, majd rárontott és leütötte őt.⁸² Mármost a diszkvalifikálás nyilván az ökölvívó verseny időpontjában történt, máskülönben az ekkor kizárt öklözőknél, akik azt hitték, hogy versenyezhetnek, nem lett volna kézsíj (a mai bokszer-kesztyű elődje). Következésképp Hérakleidést azonnal megkoszorúzták győzelme kihirdetését követően, és ez provokálta ki Apollónios támadását.

S. G. Miller tehát a Kr. e. 300-as évben lebonyolított 120. olympiai vetélkedés rekonstruálásakor véleményünk szerint helytelenül állapította meg az Élisből a közös felkészülést követően Olympiába történő áttelepülés pontos idejét: mivel Leevel egyetértve úgy hisszük, hogy ez nem augusztus 6-án egy nap leforgása alatt, hanem augusztus 5-én és 6-án, tehát két nap alatt ment végbe. Ugyancsak hibázott az utolsó nap programjának vázolásakor, mivel figyelmen kívül hagyta azokat az adatokat, amik igazolják, a győztesek koszorúzása közvetlenül az eredmény kihirdetését követően megtörtént. Vagyis az utolsó napon nem tartottak csoportos eredményhirdetést, hanem minden nap győzteseket hirdettek és koszorúztak meg. A küzdelmek lebonyolítását és az egyes versenynapok programját illetően viszont Miller teljesen összhangban volt Lee napjainkban legel-

⁷⁸ H. M. Lee, 2001. 69.

⁷⁹ L. Moretti, 1957. no. 464.

⁸⁰ Sextus Iulius Africanus: ad Olympiad 113.

⁸¹ L. Moretti, 1957. no. 825.

⁸² Pausanias V, 21,12-14.

fogadottabbnak elismert álláspontjával. Hogy rekonstrukciós kísérlete a már említett anomáliák mellett további hiányérzetet hagy hátra, annak oka az, hogy a 300-as év játékait kiragadja az adott időszak történelmi keretei közül, és nem hozza összefüggésbe a kor politikai fejleményeivel. Befejezésül ezt a hiányt igyekszünk röviden pótolni.⁸³

Az egyes játékok résztvevőinek listája sajnos nem maradt fenn, csupán a győztesek erősen hiányos névsorával rendelkezünk.⁸⁴ Mivel azonban ez a névsor általában tartalmazza a bajnok hazájának megnevezését is, értékes adatokat nyerhetünk általa az adott időszak olympiai mozgalmának népszerűségéről, következtetéseket vonhatunk le a hellén világ – ez Kr. e. 300-ban már három kontinensre: Európára, Ázsiára és Afrikára terjedt ki – Olympiához történő viszonyulására vonatkozóan. Mindebben segítségünkre vannak a konkrét időpont ismert történelmi mozzanatait, amelyeket most alkalmunk lehet sajátos sporttörténeti összefüggésbe helyezni.

A Kr. e. 300-as esztendő olümpiai versenyeit közvetlenül megelőző évek a Nagy Sándor utódhadvezérei közötti hatalmi harcok csúcspontját jelentették.⁸⁵ A tét az volt, hogy sikerül-e valamelyik *diadochos*-nak a saját uralma alatt egyesítenie Nagy Sándor egykor Makedóniától a Közel- és Közép-Keleten át egészen Indiáig nyúló világbirodalmát. A legnagyobb esélye közülük erre Antigonos Monophthalmosnak és fiának, Démétrios Poliorketésnek volt. Antigonos hatalmi körzetének súlypontját Ázsia jelentette, Kassandros Makedóniát és a görög anyaország egy részét, Lysimachos Thrákiát, Ptolemaios a Nílus völgyét, Kyrénét és Ciprust uralta. Babylón környékén Seleukos kezdett uralma megszilárdításához. Az utóbbi négy hadvezér hol szorosabb, hol lazább koalíciót alkotott Antigonos és Démétrios megfékezésére.

Végül 301-ben, a kis-ázsiai Középső-Phrygia tartomány földjén, Ipsosnál Seleukos és Lysimachos legyőzték az Antigonidákat. Az úgynevezett „királyok csatájában” Antigonos életét vesztette, Démétrios pedig hada maradékával Európába menekült. Végleg eldőlt, hogy az egykori makedón világbirodalom nem éled fel többé. Ugyanakkor a győztes királyok azonnal egymással kezdtek el marakodni. Lysimachos és Seleukos Kis-Ázsia és Thrákia, Seleukos és Ptolemaios Szíria birtoklása tekintetében vontak kétségbe egymás jogcímeit. Kis-Ázsia déli partvidékét átmenetileg Kassandros fivére, Pleistarchos kapta meg, de

⁸³ Az olympiai játékok politikai összefüggéseiről l. alapvetően A. Hönle, 1972.

⁸⁴ L. Moretti, 1957. és *The Olympic Games in Ancient Greece*. Ancient Olympia and the Olympic Games. With general supervision of N. Yalouris. Athens, 1982. 289–303.

⁸⁵ Az ezután összegzendő eseményekre nézve l. M. Cary: *A History of the Greek World 323 to 146 B.C.* London, 1977. 1–64; Kertész István: *Hellénisztikus történelem*. (História Könyvtár Monográfiák 13.), MTA Történettudományi Intézete. Bp., 2000. 97–119; Glenn R. Bugh (ed.): *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*. Cambridge, 2006; CAH (Cambridge Ancient History). VII/I. Cambridge, 1984. 1–117; J. Seibert: *Das Zeitalter der Diadochen*. Darmstadt, 1983; Richard A. Billows: *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. Berkeley–Los Angeles–London, 1997.

Seleukos, miután nőül vette Démétrios leányát, magára hagyta egykori szövetségését. Ezt kihasználva Démétrios magának szerezte meg ezt a területet. A háborús évek sokáig nem értek véget, és eközben az észak- és nyugat-kis-ázsiai görög városok gyakorlatilag (R. B. McShane szerint egészen 295-ig, amikor Lysimachos időlegesen uralma alá vetette őket)⁸⁶ megőrizték függetlenségüket. Az ión és aiol városok Kis-Ázsiában az egész Kr. e. 3. század folyamán sikerrel lavíroztak a Seleukidák, Ptolemaiosok és Pergamon között, és kisebb-nagyobb mértékben megóvták szabadságukat.⁸⁷ Észak-Afrikában viszont egyértelműen megerősödtek Ptolemaios, majd utódai pozíciói. Ott fontos fejlemény volt, hogy a 304-ben kitört kyrénéi felkelést Ptolemaios mostohafia, Magas 300-ban leverte, és sikerrel konszolidálta atyja uralmát.⁸⁸

E röviden összefoglalt és meglehetősen bonyolult történeti események ismeretében érdemes megvizsgálni a 300-as olympiai versenyek győzteseinek kilétét. Vajon a vázolt speciális történeti körülmények befolyásolták-e a sportoló elit összetételét? A stadionfutást a Maiandros melletti Magnésia atlétája, Pythagoras nyerte. A fegyveres futás győztese ugyanennek a városnak a versenyzője volt, akinél csak neve utolsó betűje (szigma) ismert. Mivel Pythagoras a következő Olympia stadionfutó küzdelmét is győzelemmel zárta, elképzelhető, hogy ő nyerte a fegyveres futást is.⁸⁹ Magnésia az egyetlen kis-ázsiai ión város volt, amely nem rendelkezett tengeri kijáráttal, és nem is volt tagja az ión városok szövetségének. Alapítói a hagyomány szerint Thesszáliából érkezett aiolok voltak (Thesszália egyik nyugati tartománya ugyancsak a Magnésia nevet viselte), a település később öltötte fel ión jellegét. A tengerparti Priénétől 17 mérföldnyire, északkeletre feküdt, a Maiandros alsó folyása mentén. A jelzett időszakban agresszív terjeszkedő politikát folytatott Priéné rovására, és ez utóbbit Lysimachos védte meg, helyőrséget helyezve el benne.⁹⁰ A város időszakos felvirágzása valószínűleg annak volt köszönhető, hogy kimaradt a diadochos-háborúk pusztításából, és mivel a szárazföld belsejében helyezkedett el, stratégiai szempontból egyik király sem tartotta fontosnak megszállását. Magnésia első bizonyított olympiai szereplése Kr. e. 424-hez kötődött. Ekkor az innen származó Kleomachos nyerte az ökölvívást.⁹¹ Ezután közel egy évszázadot kellett várni – adataink szerint – a következő sikerre. Kr. e. 344-ben Kallikratés nevű polgára megnyerte a fegyveres futást, és négy esztendő múlva ezt a győzelmét megismé-

⁸⁶ R. B. McShane: *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*. (Illinois Studies in the Social Sciences 53.), Urbana, 1964. 25.

⁸⁷ Uo. passim.

⁸⁸ G. Hölbl: *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Großen bis zur römischen Eroberung*. Darmstadt, 1994. 21.

⁸⁹ L. 77. jegyzet

⁹⁰ D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*. Princeton-New Jersey, 1950. 78–79, 894–896.

⁹¹ L. Moretti, 1957. no. 329.

telte.⁹² Ezután egészen 300-ig nem találjuk magnésiai sportember nyomát Olympiában. Hogy ekkor megint futógyőzelmek fűződtek a városhoz, amelyek egyébként még a következő Olympián is ismétlődtek, egyértelmű jele Magnésia a korszakban beállt konszolidált közállapotainak. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a következő olympiai győzelme Magnésiának adataink szerint csak Kr. e. 92-ben következett be. Ebben az évben Protophanész nyerte meg a birkózást és a pankrationt.⁹³ A Kr. e. 3-2. század folyamán az egész régió a pergamoni Attalidák, az egyiptomi Ptolemaiosok és a Seleukidák hatalmi vetélkedésének színhelyévé vált, és a tartós nyugalom csak a római uralom kiteljesedésével állt be. A politikai bizonytalanság, valamint az azt kihasználó igen aktív tengeri kalózkodás⁹⁴ nyilvánvalóan nem növelte a távoli Olympiába történő utazási hajlandóságot.

Kr. e. 300-ban a mytilénéi Archipposz győzött ökölvívásban. Mytiléné a terjedelmére nézve harmadik legnagyobb görög sziget, Lesbos fővárosa volt.⁹⁵ Lesbos Kis-Ázsia északnyugati partjainál fekszik, ógörög telepesei az aiol dialektust beszélték. A sziget tyrannosai elsősorban Samos zsarnokaival szemben igyekeztek megvédeni függetlenségüket. A perzsa hódítást követően a sziget lakossága részt vett az ión felkelésben, majd a görög-perzsa háborúk során bekövetkezett perzsa vereség hatására Lesbos tagja lett a délos-attikai tengeri szövetségnek. A kivívott önállóság és a görög anyaországgal szorosabbra váló politikai-gazdasági kapcsolatok egyik gyümölcse volt az olympiai mozgalomba történő bekapcsolódás. Az első ismert lesbosi bajnok a mytilénéi Skamandrosz (vagy Skamandrios) volt, aki Kr. e. 476-ban stadionfutásban győzött.⁹⁶ A Kr. e. 5. század a továbbiakban nem sok jót hozott Lesbos lakóinak, akik Athén elnyomó politikájának lettek áldozatai. Kr. e. 428-ban, a peloponnésosi háború idején a sziget nagy része fellázadt Athén ellen. A lázadás élén Mytiléné állt. 427-ben Athén leverte a lázadást, és véres megtorlást alkalmazott. A Kr. e. 4. század nagy részében Lesbos perzsa uralom alatt állt, egészen Nagy Sándor perzsa hadjáratáig. A *diadochosok* háborúi során, a 4. sz. utolsó éveiiig Antigonosz hatalmi körzetéhez tartozott. A legnagyobb erőforrásokkal rendelkező diadochos uralma átmeneti stabilitást jelentett Lesbos számára. Talán ennek köszönhető, hogy Kr. e. 312-ben ismét olympiai bajnokot ünnepelhettek. Parmenión (vagy Parmenidész) győzött a stadionfutásban.⁹⁷ Archipposz 300-ban aratott ökölvívó győzelme még ugyancsak ennek a stabilitásnak, illetve az ipsosi csatát követő hatalmi vákuumnak lehetett a gyümölcse. Lesbos a Kr. e. 3. sz. folyamán a

⁹² Uo. no. 449, 454.

⁹³ Uo. no. 666–667.

⁹⁴ Vö. Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Bp., 1972.

⁹⁵ Ernst Meyer: 'Lesbos'. In: Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden. B. 3. 585–587. (A továbbiakban Kleine Pauly.)

⁹⁶ L. Moretti, 1957. no. 209.

⁹⁷ Uo. no. 525.

Ptolemaiosok politikai befolyása alá került, és úgy látszik, kapcsolatai a görög anyaországgal meglazultak. Csak a római hegemonia kiteljesedésének időszakából vannak további adataink a szigetlakók olympiai szereplésére. Kr. e. 168-ban az antissai Aristandros nyerte a stadionfutást,⁹⁸ és Kr. e. 156-ban az eresosi Amyntas győzött az ifjak pankration versenyén.⁹⁹ A négyes fogatok Kr. e. 300-as olympiai versenyét a kyrénéi Theochréstos nyerte meg. A mai Líbia területén fekvő észak-afrikai régiót a Kr. e. 7. században telepítették be Théra szigetéről érkező görögök.¹⁰⁰ Első királya a hagyomány szerint Battos volt. Kyréné olympiai sikerei Kr. e. 484-ben kezdődtek, amikor Mnaseas megnyerte a fegyveres futást.¹⁰¹ Az első király távoli leszármazottja, IV. Arkésilaos Kr. e. 462-ben győzött a pythói játékok négyes fogat versenyén,¹⁰² és két év múlva ezt a sikerét Olympiában is megismételte.¹⁰³ Előtte, 464-ben ugyanezt a versenyszámot Olympiában honfitársa, Kratisthenés nyerte.¹⁰⁴ Kyréné Kr. e. 456 körül alakult demokratikus berendezkedésű köztársasággá. Még ugyanebben az esztendőben az ide valósi Polymnastos stadionfutó bajnok lett Olympiában.¹⁰⁵ Kyréné társadalmi rendjének demokratikus irányú változását jelzi, hogy míg korábbi sportsikerei döntő többségben a nagy vagyoni háttérrel igénylő négyes fogatok vetélkedéseiben születtek, addig a fiatal köztársaság első olympiai bajnoka egy stadionfutó volt. A Kr. e. 4. században – a demokrácia általános hanyatlásának időszakában – Kyréné sportélete ismertté vált olympiai bajnokai révén már színesebb képet mutat, tükrözve a vagyoni-társadalmi különbségek növekedését. Polgárai közül 364-ben Eubatas a négyes fogatok versenyén diadalmaskodott,¹⁰⁶ és Theochréstos (nem azonos a Kr. e. 300-as győztesrel) 360-ban ugyanezt a versenyszámot nyerte meg.¹⁰⁷ Viszont ezen az Olympián a stadionfutásban Póros lett az első.¹⁰⁸ Vagyis a kevésbé vagyonosak kedvelt versenyszámában csakúgy, mint a leggazdagabbakéban kyrénéi győztest avattak. 348-ban ismét kyrénéi atléta nyerte a stadionfutást, Polyklés személyében.¹⁰⁹ Feltűnő, hogy a korábban említett tengerentúli települések: Magnésia és Mytiléné szerény adataival szemben Kyréné sokkal aktívabb olympiai szereplést mutatott. Ebben az égeivel szemben biztonságosabb földközi-tengeri hajózási körülmények is szerepet

⁹⁸ Uo. no. 617.

⁹⁹ Uo. no. 632.

¹⁰⁰ H. Volkmann: 'Kyrene'. *Kleine Pauly* B. 3. 410–411.

¹⁰¹ L. Moretti, 1957. no. 194.

¹⁰² Maróti Egon, 2000. 45.

¹⁰³ L. Moretti, 1957. no. 268.

¹⁰⁴ Uo. no. 257.

¹⁰⁵ Uo. no. 269.

¹⁰⁶ Uo. no. 421.

¹⁰⁷ Uo. no. 428.

¹⁰⁸ Uo. no. 423.

¹⁰⁹ Uo. no. 442.

játszhattak. (A Földközi-tenger ezen szakaszát a kalóztevékenység kevésbé érintette.)¹¹⁰ Theochrétosz 300-as négyes fogat győzelme – közel fél évszázados szünetet követően – éppen abban az évben született, amikor Magas véglegesítette a térség felett a Ptolemaiosok uralmát.¹¹¹ Az elveszített függetlenség miatt később visszaesett Kyréné sportélete, legalábbis erre utal a korábban feltűnően gazdag olympiai győzteslista megritkulása. Már csak két kyrénéi olympiai bajnokról van adatunk. Mindketten stadionfutásban győztek. Idaios Kr. e. 276-ban,¹¹² míg Akousilaosz Kr. e. 120-ban¹¹³ érdemelte ki a győzelmi koszorút.

A Kr. e. 300-ban rendezett olympiai játékok győzteseinek többsége a görög anyaország városállamaiból került ki, amennyire azt a hiányos adatokból meg lehet állapítani. Élis három bajnokot adott, Spárta egyet (nem lehet tudni, hogy ki és melyik versenyszámban győzött), Argosz ugyancsak egy győztesrel képviseltette magát. Ezek mind peloponnésosi államok voltak, míg az egy bajnokot adó Megara szomszédos volt a Peloponnésos északi részével. A legészakibb résztvevő, amiről tudunk, a közép-görögországi Boiótia volt, amelyiknek sportolója a pankrationt nyerte meg. Tehát az Olympiához földrajzilag kisebb távolságra fekvő területek adták az ismert bajnokok zömét. Ezek a tények direkt módon tükrözik azt a politikai bizonytalanságot, amely Görögország nagyobb részét az ipsosi csata után jellemezte, és ami minden bizonnyal erősen lecsökkentette a részvételi hajlandóságot.

Rövid áttekintésünk szándékaink szerint szervesen kiegészítette S. G. Miller rekonstrukcióját a 120. olympiai játékokról. Mert az olympiai versenyek egyike sem ment végbe steril körülmények között, hanem szerves részét alkotta az adott időszak társadalmi-politikai életének.

¹¹⁰ L. 94. jegyzet.

¹¹¹ L. 88. jegyzet.

¹¹² L. Moretti, 1957. no. 537.

¹¹³ Uo. no. 648.

Makai János

ZŰRZAVAR VLAGYIMIR-SZUZDALBAN (1174–1177)

1174 júniusában Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri fejedelem összeesküvés áldozata lett: saját rezidenciáján bojárok gyilkolták meg. A sikeres merényletet egyrészt fosztogatás, másrészt az ún. fiatalabb druzsina elleni durva fellépés követte.¹ A fejedelemgyilkosság utáni zavaros időszak bemutatását egyrészt az indokolja, hogy a tatár hódításig ilyen hosszú ideig tartó hatalmi harcra az északkeleti területeken már nem került sor, bár a 13. század első felében szintén felütötte a fejét a belviszály. Másrészt az események áttekintése lehetővé teszi a senioratus érvényesülésének és a különböző hatalmi tényezők erejének vizsgálatát is.

A főszereplők életútja a trónharcok előtt

A Kijevi Rusz északkeleti részének alaposabb megszervezése Jurij fejedelem nevéhez fűződik. A Dolgorukijnak (Hosszúkezűnek) elnevezett Jurij azonban déli ambícióit sem adta fel, és 1155-ben megszerezte a kijevi trónt is.² 1157. évi halála után északkeleten legidősebb fiát, Andrejt választották a terület irányítójává.³ Az új fejedelem Szuzdal helyett Vlagyimir városát tette székhelyévé, és megsértette a hatalom gyakorlásának korabeli normáit. Úgy tűnik, ez döntő szerepet játszott erőszakos halálában is.⁴

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása után heves küzdelem zajlott a hagyatékaért. A főszerepet öccsei (Mihalko és Vszevolod) és unokaöccsei (a Rosztyiszlavicsok: Msztyiszlav és Jaropolk) játszották. Andrej apja, Jurij kétszer nősült. Először Ajepa kun kán lányát vette el,⁵ s idősebb gyermekei ebből a házasságból születtek. Arról közvetett információval rendelkezünk, hogy második felesége

¹ Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása és az azt követő események: Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom I. (PSZRL. T. I.) Moszkva (M.), 1962. 367–371. PSZRL. T. II. M., 1962. 580–595. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). M.-Leningrád (L.), 1950. 34, 223.

² PSZRL. T. I. 345. T. II. 478.

³ Uo. T. I. 348. T. II. 490.

⁴ Andrej Bogoljubszkij tragikus halálához: Makai János: Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. Világtörténet, 1992/1–2. 44–54. (A fejedelem ragadványneve rezidenciájának helyére, a Vlagyimir melletti Bogoljubovra vezethető vissza. A Bogoljubov név Isten által szeretett helyet jelent.)

⁵ Poveszty vremennih let. Szankt-Petyerburg, 1996. 120.

egy bizánci hercegnő volt.⁶ Nehéz pontosan megállapítani, hogy a trónharcok egyik főszereplője, Mihalko kun vagy bizánci anyától született.⁷ Viszont születési éve (1054)⁸ és gyermekként a szomszédos birodalomba való menekülése⁹ alapján Vszevolod bizánci származása egyértelmű. A zavaros időszak további főszereplőjének Jurij Dolgorukij két unokája bizonyult. Ők Jurij legidősebb fiának, Rosztjiszlávznak az utódai voltak. Rosztjiszlav azonban még 1151-ben meghalt,¹⁰ s így nem maradt lehetősége sem a déli, sem az északkeleti örökség megszerzésére. Fiai, Msztjiszlav és Jaropolk, Andrej meggyilkolása után volosztjot¹¹ szerettek volna szerezni a vlagyimir-szuzdali földön.

Az 1174–1177-es időszak főszereplőink neve már a korábbi évek eseményeinek ismertetésekor felbukkan a forrásokban. 1160-ban a novgorodiak elűzték fejedelmüket, de ez náluk korántsem számított ritka esetnek. A megüresedett tisztség betöltéséről Andrej Bogoljubszkijjal tárgyaltak, s végül Msztjiszlav Rosztjiszlavics személyében egyeztek meg.¹² Msztjiszlav novgorodi szerepvállalása még egy évig sem tartott,¹³ s távozásának hátterében Andrej és az akkori kijevi fejedelem megegyezése állt.

1161 körül Bogoljubszkij radikális lépésre szánta el magát: Leon püspököt, két öccsét, két unokaöccsét (a Rosztjiszlavicsokat) és apja előkelő embereit elűzte Szuzdalból. Ez az információ az Ipatyij-évkönyv részét képező Kijevi Évkönyvben, vagyis déli forrásban maradt fenn. A krónikás, mivel nyilvánvalóan nem Andrej ellenőrzése alatt dolgozott, még az okot is megadta: Bogoljubszkij az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni.¹⁴ Úgy tűnik, a fejedelem népes rokonsága (a bojárok egy részével együtt) veszélyt jelentett a terv megvalósítására. Nem tudni, a két Rosztjiszlavics hová menekült. A követ-

⁶ PSZRL. T. II. 521.

⁷ M. V. Scsepkina véleménye szerint Mihalko és Vszevolod valószínűleg féltestvérek voltak: M. V. Scsepkina: O proiszhozhgyenyii Uszpenskovo szbornyika. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Redkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 78–79. Mivel Vszevolod bizánci származását Scsepkina nem kérdőjelezi meg, Mihalkót az első házasságból származtatja.

⁸ PSZRL. T. XV. M., 1965. 221. T. XXIV. Petrograd, 1921. 77.

⁹ Uo. T. II. 521.

¹⁰ Uo. T. I. 330. T. II. 418.

¹¹ A volosztj területi egység elnevezése a Kijevi Rusz fennállásának időszakában. Helytartó által irányított területet, részfejedelemséget, sőt időnként fejedelemséget is jelent. Ez esetben részfejedelemségként értelmezhető.

¹² PSZRL. T. I. 351.

¹³ NPL. 30–31, 218.

¹⁴ Az elűzés és az ok megjelölése: PSZRL. T. II. 520. Az elűzés időpontját nem lehet pontosan megadni. Az Ipatyij-évkönyv a 6670-es évnél közli. Ny. G. Berezs kov, az óorosz évkönyvek szakértője szerint a feljegyzés a 6670-es ultramárციusi (szeptembertől számított) évhez tartozik. Ez a 6669-es márციusi (márciussal kezdődő) esztendőnek, vagyis 1161/62-nek felel meg: Ny. G. Berezs kov: Hronologija russzkoje letopiszanyija. M., 1963. 175. Andrej Bogoljubszkij radikális lépésére tehát az 1161 márciusától 1162 februárjáig terjedő 12 hónap alatt került sor.

kező néhány év eseményeit rögzítő feljegyzésekben nincs nyomuk. Azt viszont tudjuk, hogy a témánk szempontjából irreleváns két fivér anyjukkal együtt Bizáncba ment, s Vszevolodot is magával vitte.¹⁵ Andrej legfiatalabb féltestvére ekkor 7 éves lehetett. Bogoljubszkij őt a szó szoros értelmében valószínűleg nem üldözte el, hiszen még nem jelentett vetélytársat a számára. Azonban bizánci anyja és testvérei nélkül a kis Vszevolod nyilván nem maradhatott északkeleten.

A negyedik főszereplő, Mihalko Jurjevics 1161 körül valószínűleg nem tartózkodott a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemségben. Feltehetőleg délen élt, s valamelyik rokonát szolgálta. 1168-ban részt vett Msztyiszlav Izjaszlavics kijevi fejedelem kunok ellen indított hadjáratában,¹⁶ 1169-ben pedig azt a megbízást kapta Kijev urától, hogy kíséren el egy segédcsapatot Novgorodba, de az utóbbi vállalkozás nem bizonyult sikeresnek.¹⁷

1169-ben Andrej Bogoljubszkij koalíciót szervezett Msztyiszlav Izjaszlavics ellen. A vlagyimiri fejedelem fia által vezetett csapatok bevették és kirabolták Kijevet, s így Bogoljubszkij megszerezte a seniori pozíciót (a rangidősséget) a Rurik-dinasztia tagjai között. Az Ipatyij-évkönyv szerint a hadjáratban 11 fejedelem vett részt, s köztük volt Vszevolod Jurjevics és Msztyiszlav Rosztyiszlavics is.¹⁸ Csekély jelentőségüket mutatja, hogy a krónikás a 10-11. helyen említi őket. Nem tudni, hogy Vszevolod mikor tért vissza Bizáncból, de ekkor talán még a 15. életévét sem töltötte be. Mihalko Jurjevics, amint láttuk, a Novgorodba küldött erősítéssel volt elfoglalva, de aligha vett volna részt a támadásban, mivel Msztyiszlav Izjaszlavicsot szolgálta. Msztyiszlav Rosztyiszlavics már a második alkalommal szerepel valamely forrásban, öccse, Jaropolk neve azonban nem merül fel az 1169. évi események ismertetésekor.

Andrej Bogoljubszkij megelégedett a seniori státusszal. Nem tette át székhelyét Vlagyimirből Kijevbe, ehelyett testvérét, Glebet ültette a kijevi trónra. Gleb addig a jelentős déli központ, Perejaszlavl fejedelme volt.¹⁹ A déli településeket kun támadások fenyegették. A kunok Gleb kijevi fejedelemségének első évében, 1169-ben nagy létszámban jelentek meg a Kijevi Rusz területén. Egy részük Perejaszlavl, míg a másik Kijev felé vonult. Arra hivatkoztak, hogy szerződést szeretnének kötni. Gleb először a Perejaszlavl alatt táborozókkal akart találkozni. Amikor ezt a többi kun megtudta, Kijev felé tört. A város környékén foglyul ejtett embereket és a zsákmányolt állatokat a portyázók a sztyeppére hajtották. Gleb fejedelem az öccsét küldte a támadók ellen. Mihalko a perejaszlavlakkal és a berendejekkel (óorosz szolgálatban álló nomádokkal) vonult a támadók ellen. Két kisebb kun csapat szétverése után az óoroszok egy nagyobbbal találták szembe magukat. A krónikás szerint a kunok 900 kopjával rendelkeztek,

¹⁵ PSZRL. T. II. 521.

¹⁶ Uo. 538–540.

¹⁷ Uo. 544.

¹⁸ Uo. 543–544.

¹⁹ Uo. 545.

míg Mihalko katonái csak ennek a tizedével. A kegyetlen ütközet a kunok menekülésével végződött. Közülük másfél ezren fogságba estek.²⁰ 1170–1171 telén a kunok ismét Kijev környékét pusztították. Gleb kijevi fejedelem ekkor már beteg volt, ezért Mihalkót küldte ellenük. A támadást ezúttal is sikerült visszaverni.²¹ Érdemes megjegyezni, hogy az évkönyvek Mihalkónak mindkét alkalommal jelentős szerepet tulajdonítanak a győzelem kivívásában.

1171 januárjában meghalt Gleb Jurjevics,²² Andrej megbízható déli képviselője. Kijevben ezután Bogoljubszkij akarata csak annyiban érvényesülhetett, amennyiben az a Rosztyszlavicsok érdekeit is szolgálta. Az utóbbiak Andrej unokatestvérének, a szmolenszki Rosztyszlávnak a fiai voltak. (Nem keverendők össze az északkeleti Rosztyszlavicsokkal, akik 1174 előtt csak mellékszerplők voltak az óorosz történelem meglehetősen mozgalmas színpadán.) A kijevi trónt néhány hónapos átmenet után Roman Rosztyszlavics foglalhatta el. Bogoljubszkij azért adta Kijevet Románnak, mert a Rosztyszlavicsok elismerték őt „atyjuknak”,²³ azaz elfogadták a nemzetségi rangsorrendben megszerzett első helyét.

Andrej és a szmolenszki Rosztyszlavicsok szövetsége 1173-ban felbomlott, mivel Bogoljubszkij arról értesült, hogy Gleb nem természetes halállal halt meg, déli rokonsága azonban nem volt hajlandó a feltételezett gyilkosokat kiadni. Újabb üzenetével a vlagyimiri fejedelem leváltotta Románt, fivéreit pedig Kijev környéki volosztjaik elhagyására utasította. Csak Roman engedelmeskedett, a kijevi trónt pedig Mihalko kapta meg. Ő ekkor a jelentős központnak nem nevezhető Torcseszk²⁴ élén állt, de az adott helyzetben valószínűleg nem találta vonzónak Kijevet, mivel öccsét, Vszevolodot és unokaöccsét, Jaropolk Rosztyszlavicsot küldte oda maga helyett. Nem tudni, Jaropolk hol élt az 1160-as évek eleje, a vlagyimir-szuzdali földről történt elűzése óta. Mindenesetre a forrásban Vszevolod, vagyis későbbi ellenfele oldalán bukkan fel. A délen maradt szmolenszki Rosztyszlavicsok azonban egy éjjel bevonultak Kijevbe, s véget vetettek Vszevolod és Jaropolk uralmának, amely mindössze 5 hétig tartott.²⁵

Miközben Vszevolod és Jaropolk sorsa rosszra fordult Kijevben, Mihalko az események középpontjába került. 1173-ban ideiglenesen hozzá menekült Halicsból Vlagyimir Jaroszlavics és anyja, Olga. Olga Mihalko testvére, Vlagyimir pedig az unokaöccse volt. Ugyanebben az évben a szmolenszki Rosztyszlavicsok Torcseszk ellen vonultak, de ez a konfliktus megegyezéssel zárult:

²⁰ PSZRL. T. I. 357–361. T. II. 555–559.

²¹ Uo. T. I. 362–363. T. II. 562–563.

²² Uo. T. II. 563.

²³ Uo. T. II. 567.

²⁴ А топки kifejezés valószínűleg az úzokat jelöli. Korábban egy részük engedélyt kapott arra, hogy a Kijevi Rusz déli határvidékén, a Rosz folyónál telepedjen le. Torcseszk volt a „városuk”: Vlagyimir Petruhin: *Drevnyaja Rusz*, IX v. – 1263 g. M., 2005. 118.

²⁵ A kijevi trón sorsa 1171–1173 között: PSZRL. T. II. 567–571.

Mihalko Torcseszk mellé Perejaszlavlot, az egyik legjelentősebb déli települést is megkapta. Mihalko számára fontos volt Vszevolod és Jaropolk sorsa is. Az Ipatyij-évkönyv alapján úgy tűnik, megpróbálta elérni szabadon bocsátásukat. Végül csak Vszevolodot engedték el Kijevből, Jaropolkot nem. Ráadásul a szmolenszki Rosztjiszlavicsok Jaropolk testvérét, Msztjiszlavot elűzték Trepolból, Mihalko pedig nem fogadta be őt.²⁶

A Bogoljubszkij és a szmolenszki Rosztjiszlavicsok közti nézeteltérések végül újabb hadjáratba torkolltak. 1173-ban több mint 20 fejedelem vonult Kijev ellen, a korabeli viszonyokhoz képest nagy létszámú hadsereggel. A támadók között ott volt Mihalko és Vszevolod Jurjevics, valamint Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavics is. (Az utóbbi ekkorra visszanyerte szabadságát.) A szmolenszki Rosztjiszlavicsok a Kijev környéki Belgorodba és Visgorodba vonultak vissza. A koalíciós erők átkeltek a Dnyeperen, és eljutottak Kijevig. Mivel Andrej személyesen nem jelent meg, a támadók soraiban a csernyigovi Szvjatoszlav volt a rangidős. Szvjatoszlav néhány fejedelmet Visgorodhoz küldött. Köztük volt Vszevolod is. Később a többi fejedelem és druzsina is követte őket, de az ostromlók súlyos vereséget szenvedtek.²⁷

A szmolenszki Rosztjiszlavicsok az 1173. évi hadjárat után sem tudták ellenőrzésük alatt tartani az egykori fővárost és környékét, ezért felvették a kapcsolatot Bogoljubszkijjal. Azt akarták elérni, hogy az utóbbi segítse Románt Kijev elfoglalásában. Tudták, hogy a vlagyimiri fejedelem őt nem tekinti ellenségének. Andrej ugyan nem utasította el az ajánlatot, de a válaszadás előtt a fivéreivel – nyilván Mihalkóval és Vszevoloddal, esetleg unokaöccseivel is – akart tanácskozni. Erre azonban az 1174-es bogoljubovi merénylet miatt már nem kerülhetett sor.²⁸

A Rosztjiszlavicsok a vlagyimir-szuzdali föld élén

1174 nyarán, Bogoljubszkij halála után északkeleten ismét fejedelmet kellett választani, de egyetlen potenciális utód sem tartózkodott Vlagyimir-Szuzdalban. Andrej egyetlen életben lévő fia Novgorod élén állt, öccsei és unokaöccsei pedig délen voltak. A választást azért sem lehetett halogatni, mert a terület lakosai tartottak a szomszédos muromi és rjazanyi fejedelmektől.²⁹

A Lavrentyij-évkönyvben az áll, hogy miután Andrej halálhírért megtudták, „a rosztoviai és a szuzdaliak és a perejaszlavliak és az egész druzsina a kicsitől a nagyig” Vlagyimirba ment,³⁰ s ott Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavicsot

²⁶ A Mihalkóval kapcsolatos események: PSZRL. T. II. 571–572.

²⁷ Uo. T. II. 572–578.

²⁸ Uo. 578–580.

²⁹ PSZRL. T. I. 371–372.

³⁰ Uo. 371. (A Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség területén is van egy Perejaszlavl, amelyet időnként Zalesszkijként is emlegetnek. A Perejaszlavl–Zalesszkij elnevezést Erdöntúli Perejaszlavl-nak fordíthatjuk.)

választották meg fejedelemnek.³¹ Ez a rövid forrásrészlet sok információval szolgál. Egyrészt az egész vlagyimir-szuzdali földet képviselő vecsére (gyűlésre) utal. Másrészt rámutat, hogy már nemcsak a rosztoviak és a szuzdaliak, hanem a perejaszlavliak is beleszóltak a döntésbe. Harmadrészt egyértelművé teszi, hogy 1174-re megnőtt Vlagyimir városának jelentősége. Nyilván a vlagyimiriak is részt vettek a döntéshozatalban, bár erről nincs konkrét adatunk. Problémát jelent viszont a „вся дружина от мала до велика” („az egész druzsina a kicsitől a nagyig”) kifejezés értelmezése. Elképzelhető, hogy a fiatalabb és az idősebb fejedelmi kíséretet jelöli, bár azokat más jelzővel illették. A szövegkörnyezet lehetővé tesz egy másik variációt is: I. Ja. Frojanov arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kifejezést mint a Vlagyimirban egyesült nép vegyes társadalmi összetételének bizonyítékát kell értelmezni. Közöttük voltak egyszerű és előkelő „férfiak”. A druzsina minden valószínűség szerint a rosztoviak, szuzdaliak és perejaszlavliak összefoglaló elnevezése.³²

Az északkeleti vecse Gleb rjazanyi fejedelmet, a Rosztjiszlavicsok sógorát értesítette a döntésről, majd a követek Csernyigovban közölték Msztjiszlavval és Jaropolkkal a megválasztásukról szóló hírt. A bonyodalmak már ekkor elkezdődtek, mivel Mihalko és Vszevolod is ott tartózkodott. Úgy döntöttek, hogy a két Jurjevics és a két Rosztjiszlavics együtt utazik Vlagyimir-szuzdalba, s a rangidőséget Mihalko kapta. A megegyezést a csernyigovi püspök jelenlétében a feszületre tett esküvel, azaz annak megcsókolásával erősítették meg.³³

Elsőként Mihalko és Jaropolk érkezett meg a vlagyimir-szuzdali földre. A rosztoviaknak azonban nem tetszett, hogy az előbbi is megjelent. Amikor Jaropolk titokban Perejaszlavlba ment, Mihalko Vlagyimir városába indult. Az északkeleti haderő felesküdt Jaropolkra, majd Mihalko ellen vonult. Mihalko helyzetét rontotta, hogy korábban a rosztoviak parancsára másfél ezer vlagyimiri is a fejedelmek fogadására indult.³⁴ Ők így a Jaroszlavicsok híveit erősítették, saját városukkal szemben. Mihalko ellenfelei „a rosztovi föld egész erejével” érkeztek meg Vlagyimirhoz.³⁵ A támadáshoz muromiak és rjazanyiak is csatlakoztak, akik gyűjtogattak a város körül. Vlagyimir blokádja 7 hétig tartott, s az éhező lakosság végül megvonta a támogatást Mihalkótól. Bogoljubszkij öccse, miután elhagyta a települést, délre utazott. A Rosztjiszlavicsok azonban nem kapták meg feltétel nélkül a Vlagyimir feletti ellenőrzést. Megállapodást kellett

³¹ Uo. 372.

³² I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkj isztorii. L., 1980. 179.

³³ PSZRL. T. I. 372–373. T. II. 595–596.

³⁴ A másfél ezer vlagyimiri valószínűleg a városi felkelést, a fegyverforgatásra alkalmas férfiakat jelenti.

³⁵ PSZRL. T. I. 373. T. II. 597. (Az idézett kifejezésre A. A. Gorszkij is felfigyelt. Véleménye szerint ebben a szituációban a vlagyimiri évkönyvírás „rosztovi földnek” a fejedelemség egy részét nevezte a főváros kivételével; azt a részt, amely Andrej unokaöccseinek ellenőrzése alatt állt. Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavics fő hívei pedig a rosztovi bojárok voltak: A. A. Gorszkij: Rusz. Ot szlavjanszkovo Rasszelenijja do Moszkovszkovo carsztva. M., 2004. 133.)

kötniük arról, hogy nem okoznak kárt a városban. Ezután ünnepélyesen fogadták őket, Jaropolkot trónra ültették, a szerződést pedig az Andrej fejedelem által építtetett Uszpenszkij-székesegyházban helyezték el.³⁶

Az évkönyvíró a vlagyimiriak magatartására egyértelmű magyarázatot adott: nem a Rosztjiszlavicsok ellen harcoltak, csak nem akartak a rosztoviaknak behódolni, akik azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják Vlagyimirt, és poszadnyikot (helytartót) állítanak az élére. Ráadásul a rosztoviak azt hangoztatták, hogy a vlagyimiriak az ő kőműves holopjaik (rabszolgáik).³⁷ A „наши холопи каменъници” („a mi kőműves holopjaink”) kifejezést még akkor sem szabad szó szerint értelezni, ha Andrej Bogoljubszkij idején Vlagyimirban intenzív építkezés folyt, s viszonylag jelentős lehetett a kőművesek száma. Ezek a szavak egy régi város lakóinak megvetését fejezték ki egy későbbi alapítású település lakóival szemben. A következő év eseményeinek ismertetésekor a krónikás egyértelműen leírta a szokásjogot: a vecsén az alárendelt városok (пригороди) a régebbi városok döntését fogadták el; itt Rosztov és Szuzdal volt a régi város, Vlagyimirt pedig a bojárok alárendelt városnak nevezték.³⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a vlagyimiriak vonakodtak elismerni ezt a számukra hátrányos státuszt; nem akartak helytartót, s ismét elérték, hogy saját fejedelmük legyen.

Rosztov élére Msztjiszlav Rosztjiszlavics került,³⁹ s így – a korábbi gyakorlattal ellentétben – az északkeleti területeket két fejedelem irányította. A szisztémával kapcsolatban B. A. Ribakov a duumvirátus fogalmát használta: „Andrej halála után Rosztov és Szuzdal, a régi helyi bojárság központjai a kijevei bojárság által kitalált fejedelmi duumvirátus rendszerét alkalmazták: Andrej két unokaöccsét hívták meg, másodrangú, a helyi arisztokráciára veszélytelen fejedelmeket.”⁴⁰

A Rosztjiszlavicsok időszeke (1174 őse - 1175 nyara) azonban társadalmi elégedetlenséghez vezetett. A krónikás által rosztovi földnek nevezett terület egyes városainak élére helytartók kerültek. Őket russzkije gyetszkije névvel illeti a krónikás. (Északkeleten csak a Kijevei Rusz déli területeit tekintették Rusznak, az onnan érkezetteket pedig russzkijnak, azaz óorosznak. A gyetszkije a fiatalabb druzsina egyes tagjainak elnevezése volt. Az ilyen tisztséget betöltők már Andrej fejedelemsége idején népszerűtlenek lehettek, mivel Bogoljubszkij meggyilkolása után a népharag részben ellenük irányult.⁴¹) A fejedelmekkel együtt délről érkezett gyetszkijek bírságokkal és illetékekkel gyötörték a lakosságot. A Rosztjiszlavicsokat befolyásuk alatt tartó bojárok is megpróbálták kihasználni az új helyzetet. A krónikás leginkább az általuk a vlagyimiriaknak okozott sé-

³⁶ A Rosztjiszlavicsok hatalomra kerülése: PSZRL. T. I. 373–374. T. II. 596–598.

³⁷ Uo. T. I. 374. T. II. 598.

³⁸ Uo. T. I. 377–378.

³⁹ Uo. T. I. 374. T. II. 598.

⁴⁰ B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. M., 1982. 556.

⁴¹ PSZRL. T. I. 370. T. II. 592.

relmeket emeli ki: rátették a kezüket az Uszpenszkij-székesegyház arany- és ezüstkészletére, elvették a sekrestye kulcsait és a fenti templomot megfosztották azoktól a jövedelemforrásoktól, amelyeket még Andrej biztosított neki. A vlagyimiriak hamar megelégtették az áldatlan állapotokat. Először tanácskozni kezdtek, majd előadták sérelmeiket a rosztoviaknak és a szuzdaliaknak. Az utóbbiak látszólag egyetértettek velük, azonban semmit sem tettek.⁴²

Mihalko fellépése és fejedelemsége (1175–1176)

A vlagyimiriak 1175-ben üzenetet küldtek az ismét Csernyigovban tartózkodó Mihalkónak. Kérték, hogy mint rangidős, jöjjön Vlagyimirba. Mihalko elindult, s Vszevolod is vele tartott. A csernyigovi fejedelem fia szintén elkíserte, de még így is kevés harcosa volt. Ráadásul súlyos betegsége miatt hordágyon vitték. A Rosztjiszlavicsok tudomást szereztek Mihalko kísérletéről, s azt tervezték, hogy két irányból támadják meg, de ez az elképzelés csak részben valósult meg. Mihalko nem jutott el Vlagyimirba, mert a várostól 5 versztányira Msztjiszlav támadást indított ellene. Azonban amikor az összecsapás elkezdődött volna, Msztjiszlav druzsinájának tagjai eldobták a zászlót, és szétfutottak. Mivel az ütközetet Mihalko nyerte, a Rosztjiszlavicsok elvesztették hatalmukat. Msztjiszlav Novgorodba, Jaropolk pedig Rjazanyba menekült. Anyjuk és feleségeik a győztesek fogságába kerültek. 1175. június 15-én a vlagyimiriak ünnepélyesen fogadták Mihalko Jurjevicset, aki nemcsak a városba, hanem azon belül az Uszpenszkij-székesegyházba is bevonult.⁴³

A fenti eseményekhez néhány megjegyzést feltétlenül érdemes fűzni. Egyrészt Mihalko Csernyigovból Vlagyimirba vezető útjának bemutatásakor öccse, Vszevolod neve a Lavrentij-évkönnv alapszövegében kétszer, míg a későbbi variánsokban jóval többször szerepel. Ennek nyilván az az oka, hogy az utóbbiak Vszevolod 1175-ös szerepét – a következő évek eseményeit ismerve – némileg felnagyították. Másrészt érdekes Mihalko betegségének kérdése. Sajnos erről a krónikások nem hagytak ránk bővebb információt. Így csak feltételezhetjük, hogy a betegség a korábban szerzett sebesülések következménye lehetett. Mihalko a kunok elleni 1169-es hadjáratban háromszor sebesült meg. Ennek ismertetésénél a krónikás olyan megjegyzést tett, amelyből egy korábbi, szintén kunok által okozott sérülésre lehet következtetni.⁴⁴ Lehetséges, hogy ezt az 1168. évi hadjáratban szenvedte el.⁴⁵ Harmadrészt figyelmet érdemel az, ahogyan a krónikás a hatalomátvételtől tudósított. Annyit jegyzett meg, hogy Mihalko 1175. június 15-én bevonult a városba, a Szent Istenanyához. Ezt tovább árnyalja a néhány sorral lentebb olvasható megjegyzés: „és nagy volt az

⁴² A gyetszkijek és a bojárok magatartása, visszaélései: uo. T. I. 374–375. T. II. 598–599.

⁴³ PSZRL. T. I. 375–377. T. II. 600–602.

⁴⁴ Uo. T. I. 360. T. II. 558.

⁴⁵ Uo. T. II. 538–540.

öröm Vlagyimir városában, maguknál látván az egész rosztovi föld nagyfejedelmét”.⁴⁶ A Szent Istenanya székesegyházában tehát trónra ültetési vagy ahhoz hasonló szertartásra került sort. Viszont a területet a krónikás – a régi központra utalva – változatlanul rosztovinak nevezte.

Mihalko vlagyimiri fejedelemségének időszakából mindössze néhány esemény ismeretes. Ezek hatalmának megszilárdításával, nem pedig annak gyakorlásával kapcsolatosak. Miután Mihalko elfoglalta a vlagyimiri trónt, a szuzdaliak üzenetet küldtek hozzá, melyben jelezték, hogy közülük csak a bojárok harcoltak Msztjiszlav oldalán, és kérték az új fejedelmet, utazzon el hozzájuk. Úgy tűnik, Mihalko elfogadta, hogy csak a szuzdali elit volt ellenséges vele szemben, és teljesítette a kérést.⁴⁷ Talán a szokásoknak megfelelően még szerződést is kötött a szuzdaliakkal, de erről nem marad fenn adat.

A rosztoviakkal viszont egészen bizonyosan szerződést kötött Mihalko, s így a vele szembeni opposíció legfőbb központját is kiiktatta. A vlagyimir-szuzdali föld irányítását azonban ő is megosztotta, mivel Vszevolodot Perejaszlavl élére állította. Rosztov, Északkelet-Rusz régi központja ezúttal nem kapott fejedelmet. Az utolsó lépés a Rjazannal való viszony rendezése volt. Mihalko hadjáratot indított, de útközben követek keresték fel. Jelezték, hogy Gleb fejedelem minden bűnét elismeri, és mindent visszaküldött, amit a sógoraitól, Msztjiszláv-tól és Jaropolktól elvett. Ez vonatkozott az aranyra, az Uszpenszkij-székesegyházból eltulajdonított Istenanya-ikonra és a könyvekre is. Mihalko természetesen elfogadta Gleb ajánlatát.⁴⁸

A Rosztjiszlavicsok újabb kísérlete

1176 júniusában meghalt Mihalko Jurjevics fejedelem.⁴⁹ A Lavrentyij-évkönyv egyik adata szerint a Volga menti Gorogyecben érte a halál.⁵⁰ de Vlagyimir Szent Istenanyáról elnevezett székesegyházában temették el.⁵¹ Ezután a vlagyimiriak Vszevolodot ültették a trónra.⁵² A krónikás a lépést a Vszevolod

⁴⁶ Uo. T. I. 377.

⁴⁷ Uo. 378–379.

⁴⁸ A rosztoviakkal való megegyezés, Vszevolod Perejaszlavl élére állítása és a Glebvel való megállapodás: PSZRL. T. I. 379. (A rjazanyi Gleb üzenetében foglaltak eltérnek a Lavrentyij-évkönyv egy másik híradásától, ugyanis másutt az olvasható benne, hogy a Szent Istenanya székesegyházának aranyát a bojárok szerezték meg: uo. 375. A híres Vlagyimiri Istenanya-ikon és a könyvek a korábbi események ismertetésekor nem szerepeltek. Arról sem szólt híradás, hogy Gleb bármit is eltulajdonított volna.)

⁴⁹ PSZRL. T. I. 379.

⁵⁰ Uo. 380. (V. A. Kucskin a régészeti anyag alapján úgy véli, hogy Gorogyecet a 12. század második felében alapították, s létrejöttét 1164 és 1172 közé teszi: V. A. Kucskin: Formirovanyije goszudarsztvennoj tyerritorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984. 91–92.)

⁵¹ PSZRL. T. I. 379.

⁵² Uo. 379–380. (A híradásban az is szerepel, hogy a vlagyimiriak nemcsak Vszevolodnak, hanem a gyerekeinek a megcsókolták a keresztet, azaz rájuk is felesküdték. Szergej Szolovjov az egyik

apjának, Jurijnak tett esküvel magyarázta,⁵³ de nem részletezte ezt a korábbi megállapodást. A két évvel korábbi események ismertetéséből válik világossá, hogy Jurijjal fiatalabb fiai, Mihalko és fivére (feltételezhetően Vszevolod) örökösödésében egyeztek meg. Azonban ott sem derül ki, hogy Dolgorukij kikkel kötött szerződést. Ráadásul a krónikás megjegyezte, hogy Andrej trónra ültetésével és a fiatalabb fivére elűzésével megszegték a keresztre tett esküt.⁵⁴

Vszevolod megválasztása után a belháború ismét fellángolt. Rosztovba visszahívták Msztyiszlav Rosztyiszlavicsot Novgorodból. Msztyiszlav következő lépéseiről a Lavrentyij-évkönyvben ez olvasható: „совокупивъ Ростовци и боляре, гридьбу и пасынки, и всю дружину” („összegyűjtven a rosztoviakat és a bojárokat, a grigybát és a paszinki[nek nevezetteket – M. J.], és az egész druzsinát”).⁵⁵ A rosztoviak alatt valószínűleg a város fegyverforgatásra alkalmas, szabad jogállású lakóit, tehát a népfelkelést kell értenünk. A bojárok az idősebb druzsinát alkották. A grigyba a fiatalabb druzsina tagjainak összefoglaló elnevezése volt. Érdekes, hogy a krónikás külön kiemelte a paszinkinek nevezett személyeket. Ők is a fiatalabb druzsinához tartoztak, udvari szolgák voltak.⁵⁶ Az „egész druzsinát” kifejezésnek többféle értelmezése lehetséges. Például nyomatékosíthatja, hogy a kíséret fiatalabb és idősebb része egyaránt összegyűlt. Az is elképzelhető, hogy a krónikás ezzel váltotta ki a grigyba további tagjainak felsorolását. Mindenesetre Msztyiszlav a kíséretével Vlagyimir városa felé indult. Vszevolod a vlagyimiriakkal, saját druzsinájával és a nála maradt bojárokkal vonult vetélytársa ellen.⁵⁷ A „nála maradt bojárok” („быше боярь осталось оу него”) megfogalmazás rejtélyes. A krónikás nem adott arra magyarázatot, hogy hol volt, ill. hová ment a többi előkelő.

A további események ismertetése szokás szerint elfogultságot tükröz. A 12. századi északkeleti krónikás, akinek munkája bekerült a Lavrentyij-évkönyvbe, érezhetően a vlagyimiri fejedelemmel szimpatizált. Annak bizonyítására, hogy Isten és a Szent Istenanya Vszevolodot támogatta, még egy Szuzdal mellett történt csodáról is beszámolt. Ezután arról írt, hogy a fejedelem nem akart vért ontani, ezért megegyezést ajánlott Msztyiszlávnak. A javaslat értelmében az utóbbi megkapta volna Rosztovot, Szuzdal élére pedig kettejük közül az került volna, akit az ottaniak választottak volna. Msztyiszlav ugyan nem fogadta el az ajánlatot, de a krónikás nem hibáztatta érte. Úgy vélte, hogy Msztyiszlav jót

legjelentősebb 19. századi orosz történész szerint ez új jelenség volt: a vlagyimiriak lemondtak a választásról, és Vszevolod utódait is elismerték uralkodónak: Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Kny. I. T. 2. M., 1959. 554.

⁵³ Uo. 379.

⁵⁴ Uo. 372.

⁵⁵ Uo. 380.

⁵⁶ A grigyba és a paszinki kifejezésekhez: Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Bp.–University Press, Pécs, 1998. 83. Uő: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Balassi, Bp., 2005. 246–247.

⁵⁷ PSZRL. T. I. 380.

akart Vszevolodnak, de a bojárok befolyása alatt állt. A bojárok, akik közül kettő név szerint is szerepel, nem akartak békét. Ezután Vszevolod Jurjevhez vonult, s ott csapatai egyesültek a perejaszlavlakkal. Miután átkelt a Kza folyón, 1176. július 27-én az ún. Jurjevi mezőn győzelmet aratott Msztjiszlav fölött. A győztesek a bojárok egy részét megölték, egy részét és a rosztoviakat elfogták; a bojárok falvait, lovait és szarvasmarháit elvették.⁵⁸

A belháború utolsó felvonása

A vesztes Msztjiszlav ismét Novgorodba menekült, ám ezúttal nem fogadták be. A novgorodiak a szemére vetették, hogy korábban többször is elhagyta a várost. Msztjiszlav útjának következő állomása Rjazany volt, s ott sógorát rábírta egy újabb támadás indítására. Gleb fejedelem még 1176 őszén a vlagyimir-szuzdali földre vonult, felgyújtotta Moszkvát és a környék még kisebb településeit. Vszevolod fel akarta venni vele a harcot, de Perejaszlavl mellett novgorodiak keresték fel, s azt tanácsolták neki, hogy nélkülük ne támadjon. Erre a vlagyimiri fejedelem visszatért a fővárosba. Mivel Gleb sem folytatta az offenzívát, a döntés a következő évre maradt.⁵⁹

Vszevolod nem vesztegette az idejét: már 1176-1177 telén külső és belső támogatókkal indult Rjazany ellen. Szvjatoszlav Vszevologyics csernyigovi fejedelem két fiát küldte segítségül, és Vszevolod unokaöccse, a déli Perejaszlavl élén álló Vlagyimir szintén erősítést hozott. A rosztoviak, a szuzdaliak és az egész druzsina is vele tartott. A Vszevolod vezetése alatt álló csapatok Kolomnához vonultak. Azonban Gleb fejedelmet elkerülték. Ő egy másik útvonalat választott, és már Vlagyimir közelében járt. A krónikás felháborodva ismertette, milyen pusztítást végzett a szomszédos fejedelem kun szövetségeseivel a város környékén. Különösen nehezményezte a Bogoljubovban, Andrej egykori rezidenciáján történeteket. Eszerint Gleb „sok rosszat tett” a bogoljubovi templommal: elrendelte, hogy a pogányok törjék be az ajtaját, és rabolják ki. A bojárok falvait felgyújtatta, feleségeiket, gyermekeiket és ingóságait „pajzsra adta a pogányoknak”, vagyis lehetővé tette, hogy az utóbbiak bőséges zsákmányt szerezzenek. Ráadásul a támadók sok templomot lángba borítottak. A krónikás az események leírásának végén megállapította, hogy Gleb megharagította Istent és a Szent Istenanyát.⁶⁰

⁵⁸ Uo. 380–382. (A Koloksa egy kis folyó, amely Vlagyimir városától kb. 20 kilométerre, délnyugati irányban ömlik a Kljazmába. A Kza a Koloksa bal oldali mellékfolyója. Jurjev városa az utóbbiak összefolyásánál épült. A Jurjev és Vlagyimir közti távolság kb. 50 kilométer.)

⁵⁹ PSZRL. T. I. 382–383.

⁶⁰ Uo. 383. (Kolomna Vlagyimirtól való távolsága délnyugati irányban kb. 160 kilométer. A Moszkva folyó partján épült, nem messze attól a helytől, ahol az utóbbi az Okába ömlik. A Rjazanyi Fejedelemséghez tartozott, de a csernyigovi és a vlagyimir-szuzdali határ közelében helyezkedett el.)

A Kolomna alól visszavonult Vszevolod a Koloksa folyónál érte utol az elenséget. Ő a folyó jobb partján táborozott, míg Gleb a kunokkal és Msztyiszlav Rosztyiszlavicsal a túlsó parton. A két fél egy hónapig csak farkasszemet nézett egymással, mivel a körülmények nem tették lehetővé az ütközetet. Végül Vszevolod átküldte a fogatokat a Koloksa túlsó partjára. Msztyiszlav felkészült ezek megtámadására, de a vlagyimiri fejedelem perejaszlavli unokaöccsének vezetésével csapatokat küldött Msztyiszlav ellen. Maga Vszevolod a Koloksa jobb partjának közelében, az ún. Pruszkov-hegyen várakozott. Gleb átkelt, és támadást indított ellene, ám amikor látta, hogy Msztyiszlav megfutamodik, ő maga is menekülni kezdett. A fenti összecsapásra 1177. március 7-én került sor. A következmények az egyik félre nézve katasztrofálisak voltak: a rjazanyi harcosok egy része elesett, egy része fogságba esett. Gleb fejedelem, fia, Roman és sógora, Msztyiszlav Rosztyiszlavics szintén Vszevolod foglya lett. Ugyanez lett a sorsa Msztyiszlav druzsinájának és közeli tanácsadóinak. Az utóbbiak közé tartozott Andrej Bogoljubszkij egykori neves hadvezére, Borisz Zsigyiszlavics is. A győztesek a kunokkal szintén leszámoltak.⁶¹

A foglyokat Vlagyimir városába vitték, de a nyugalom még mindig nem állt helyre. A lakosság soraiban zavargás kezdődött. A vlagyimiriak az elfogottakat ellenségnek tekintették, s azt követelték, hogy a fejedelem vagy végeztesse ki, vagy vakíttassa meg, vagy pedig adja át őket. Érdekes, hogy haragjuk elsősorban a szuzdaliak és a rosztoviak ellen irányult. Vszevolod azonban egyelőre csak börtönbe záratta a foglyokat. Viszont nyomást gyakorolt a rjazanyiakra Jaropolk Rosztyiszlavics átadásának ügyében. Az utóbbi továbbra is vetélytársnak számított. A rjazanyiak viszont, miután értesültek Gleb sorsáról, nyilván nem akartak ujjat húzni a vlagyimiri fejedelemmel, s inkább kiadták Jaropolkot. A vlagyimiriak azonban nem érték be ennyivel. Néhány nap múlva nagy számban, felfegyverkezve a fejedelmi udvarba vonultak, és a foglyok megvakítását követelték. A Lavrentijj-évkönyv szerint Vszevolodot ez nagyon elszomorította, de azt nem tartalmazza, hogy pontosan mi történt, mivel megszakad az események ismertetése.⁶²

Az Ipatyij-évkönyv viszont a segítségünkre siet, és újabb adalékokkal szolgál. Eszerint a szmolenszki Msztyiszlav Szvjatoszlav Vszevologyics közbenjárását kérte Msztyiszlav és Jaropolk érdekében. Gleb felesége a férje és a fia érdekében üzent. Szvjatoszlav Vszevologyics (ekkor már kijeви fejedelemként) két egyházi személyt küldött követségbe Vszevolodhoz a fogoly fejedelmek szabadon bocsátása érdekében. Glebnek Ruszba, azaz délre kellett volna mennie. Ez nyilván a Rjazanyról való lemondást jelentette volna, de Gleb ezen az áron nem akart szabad lenni, s több mint két éves fogság után, 1179 nyarán meghalt a börtönben. Fia, Roman viszont a kereszt megcsókolása (a hűségkü letétele) után

⁶¹ PSZRL. T. I. 383–384. (A Pruszkova gora, vagyis Pruszkov-hegy a Koloksa folyó jobb partjának közelében található magaslat.)

⁶² Uo. 385–386.

visszanyerte szabadságát. Msztyiszlávot és Jaropolkot is kiengedték, de őket megvakították, s csak utána távozhattak.⁶³ Az Ipatyij-évkönyvből nem derül ki, hogy az utóbbi három fejedelem fogsága pontosan meddig tartott.

Az Első novgorodi évkönyv csak röviden ismerteti a fenti eseményeket, mégis tartalmaz két kiegészítő információt. Egyrészt azt állítja, hogy Jaropolk Rosztyiszlavics Glebvel és Msztyiszlávval együtt harcolt, és ő is fogságba esett a Koloksa mellett vívott csatában.⁶⁴ A másik két forrás hallgat a szerepéről, ill. csak a kiadatásáról számol be.⁶⁵ Ez az ellentmondás nem feltétlenül jelent pontatlanságot. Elképzelhető, hogy Jaropolk valóban részese volt a Vlagyimir-szuzdal elleni támadásnak, de a vereség után sikerült elmenekülnie. Mivel Vszevolod szerette volna megbüntetni, kénytelen volt nyomást gyakorolni a rjazanyiakra. A novgorodi krónikás viszont nem foglalkozott a részletekkel, s csak azt rögzítette, hogy kik estek/kerültek fogságba. A másik információ látszólag egy csodáról számol be. Eszerint Vszevolod megengedte megvakított unokaöccseinek, hogy Ruszba, tehát a Kijevi Rusz déli területeire távozzanak. Msztyiszlav és Jaropolk Szmolenszk közelében bement egy Borisz és Gleb nevét viselő templomba, s ott visszanyerte látását. A krónikás ezt a fordulatot Istenek, az Istenanyának és a templom névadó szentjeinek tulajdonította,⁶⁶ ám egy másik magyarázat valószínűleg közelebb áll a valósághoz. A vlagyimiri krónikás szerint Vszevolod igazhívő volt, s ezt támasztja alá a foglyok kivégzésének elutasítása, ill. a megvakítás ellenzése is.⁶⁷ A vlagyimiri fejedelem, ha már nem tudta elkerülni a súlyos büntetés kiszabását, nyilván arra utasította az ítéletvégrehajtót, hogy keltse a megvakítás látszatát.⁶⁸

A főszereplők további sorsa

1177–1178 telén Msztyiszlav és Jaropolk újból Novgorodba ment. Az idősebb testvért a novgorodiak ismét fejedelmükké tették, a fiatalabbat pedig Novij Torg (Torzsok) élére állították. Msztyiszlav azonban hamarosan, 1178 áprilisában meghalt, s a híres Szent Szófia-székesegyházban temették el. Msztyiszlav halála után Jaropolkot választották novgorodi fejedelemmé. Ekkor azonban Vszevolod utasítást adott, hogy a vlagyimir-szuzdali földön fogják el a novgorodi kereskedőket. A kereskedelem akadályozása erős fegyvernek bizonyult, és a novgorodiak kénytelenek voltak leváltani Jaropolkot.⁶⁹ A vlagyimiri fejedelem

⁶³ PSZRL. T. II. 606.

⁶⁴ NPL. 35, 224.

⁶⁵ PSZRL. T. I. 385. T. II. 605–606.

⁶⁶ NPL. 35.

⁶⁷ PSZRL. T. I. 385.

⁶⁸ Szolovjov is hasonló módon vélekedett az esettel kapcsolatban. Véleménye szerint a Rosztyiszlavicsokat megvakították, vagy úgy tettek, mintha megvakították volna őket: Szolovjov, 556.

⁶⁹ NPL. 35–36, 225. (A novgorodi Novij Torg a Volgába ömlő Tverca partján, a vlagyimir-szuzdali határ közelében, kereskedelmi szempontból fontos helyen épült.)

nem érte be ennyivel, és a Novgorod fennhatósága alá tartozó Novij Torghoz vonult. Először várta az ott lakók által ígért váltságot, majd druzsinája elfoglalta a települést. A győztesek ezúttal is elkövezték a szokásos szörnyűségeket (a lakosságot fogságba vetették, a „várost” kirabolták és felgyújtották).⁷⁰ 1180-ban vagy 1181-ben a novgorodiak Jaropolkot ismét Novij Torg élére állították. Vszevolod válasza ezúttal sem maradt el: 1181-ben nagy erőket vonultatott fel. Saját csapatain kívül muromi és rjazanyi katonák is vele tartottak. Novij Torg blokádja négy-öt hétig húzódott. Mivel a lakosokat éhség kínozza, és a fejedelmük is megsebesült, megadták magukat. A győztesek a települést felgyújtották, lakóit pedig Vlagyimirba hurcolták, bár őket később visszaengedték. Vszevolod Jaropolkot megbilincselve vitte magával,⁷¹ s az utóbbinak a politikai pályafutása ezzel véget is ért.

Az északkeleti belháborúból Vszevolod Jurjevics került ki győztesen. Szergej Szolovjov szerint Vszevolod ugyanolyan erős lett, mint bátyja, Andrej, és az ő nyomdokain haladt: szintén egyeduralkodó akart lenni a szuzdali földön. Elűzte unokaöccsét, Jurij Andrejevicsét, a másik unokaöccse, Jaroszlav Msztyszlavics szintén nem kapott volosztyot.⁷²

Ha egyeduralkodó alatt olyan óorosz fejedelmet értünk, aki valamely területet egyedüli fejedelemként, bár nem egyetlen hatalmi tényezőként irányított, akkor Vszevolod kétségkívül egyeduralkodó akart lenni, sőt az is lett. Andrej Bogoljubszkij fiát annak ellenére elűzte, hogy Jurij 1175-ben egyértelműen Mihalkót és őt támogatta a Rosztyszlavicsokkal vívott harcban.⁷³ Másik unokaöccse, Jaroszlav Msztyszlavics még rosszabbul járt. Korábban Vszevolod pártfogoltja volt,⁷⁴ azonban a novgorodiakhoz csatlakozott, s 1178-ban Volok Lamszkij élén állt. Ebben az évben Vszevolod megtámadta és felgyújtatta a települést, Jaroszlav pedig a foglya lett.⁷⁵ Vszevolodnak volt még egy unokaöccse, de ő nem jelentett veszélyt. Vlagyimir Glebovicsnak a déli Perejaszlavl irányítása jutott. Nem tekintette, de nem is tekinthette atyai örökségének a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemséget. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Mihalko nem hagyott maga után fiú utódot, megállapíthatjuk, hogy Vszevolod számára a közeli rokonság legfeljebb az uralma elején jelentett némi veszélyt. Miután kiszorította az oldalágak

⁷⁰ NPL. 36, 225. PSZRL. T. I. 386. (A második forrás, a Lavrentij-évkönyv a Novij Torg elleni támadást nem hozza összefüggésbe Jaropolkkal, hanem azzal indokolja, hogy a novgorodiak nem tartottak be egy Vszevoloddal kötött megállapodást.)

⁷¹ NPL. 36–37, 226–227. PSZRL. T. I. 388.

⁷² Szolovjov, 556–557.

⁷³ PSZRL. T. II. 600.

⁷⁴ Az Első novgorodi évkönyv régebbi redakciójában (NPL. 35.) az olvasható, hogy 1176-ban a novgorodiak Vszevolod fiát, Jaroszlávot fogadták el fejedelmüknek, de ez az információ Vszevolod életkorát tekintve és a későbbi események ismeretében is téves. Az újabb szövegváltozat (NPL. 229.) nem említi rokonsági fokot.

⁷⁵ PSZRL. T. I. 387. (Volok Lamszkij a Lama folyó mellett, a vlagyimir-szuzdali határ mellett helyezkedett el.)

veszélyesnek vélt képviselőit, fiaira hagyta a fejedelemséget. Nagyszámú utóda született, ezért a Bolsoje Gynyezdo, azaz a Nagy Fészek ragadványnevet kapta. Uralma a 12-13. századi átlagéletkorhoz képest hosszú ideig tartott (1176-1212). Ezalatt Vszevolod a legtekintélyesebb óorosz fejedelmek közé emelkedett, a vlagyimir-szuzdali föld pedig a virágkorát élte.

* * *

Az 1174–1177-es események ismertetése adalékokkal szolgál ahhoz, hogy hogyan érvényesült a senioratus a Rurik-dinasztia tagjai között. Ezen öröklési elv alapján Andrej Bogoljubszkij halála (1174) után az északkeleti trón egyértelműen az elhunyt fejedelem legidősebb fivérét illette meg. A Csernyigovban született megegyezés (Mihalko rangidősségének elismerése) megfelelt a szokásjognak. Ennek ellenére Mihalko első kísérlete kudarcot vallott, s csak egy év múlva (1175-ben) tudta megszerezni a főhatalmat. 1176-ban bekövetkezett halála után a belviszály kiújult. Vszevolod trónigénye már nem volt olyan egyértelmű, mint Mihalkóé. A Rurikok történetében nem ismeretlen probléma vetődött fel: a fiatalabb nagybácsi és az idősebb unokaöcs/unokaöccsök elsőségének kérdése. Vszevolod ugyanis mindkét Rosztyszlavicstól fiatalabb volt. Ismét a fegyverek döntöttek, s Msztyszlav halála, Jaropolk fogságba vetése és másik két unokaöccsének kiszorítása után Vszevolod pozícióit többé nem fenyegette veszély.

A rangidősség önmagában azért sem biztosította a trónt, mivel a fejedelem megválasztása a vecse jogköre volt. 1174-ben Mihalko nyilvánvaló seniori rangja ellenére a vlagyimir-szuzdali föld vecseje a Rosztyszlavicsok mellett döntött. Ez a gyűlés a nagyobb központokban is létezett. A vlagyimiriak 1174-ben csak egy szerződés alapján fogadták el Jaropolk uralmát. Amikor (1175-ben) megelégték Jaropolk druzsinájának módszereit, szembefordultak a fejedelmükkel. A győztes Mihalko fejedelemségét a szuzdaliak és a rosztoviak csak közös megegyezés alapján fogadták el. A fenti események arra utalnak, hogy Vlagyimirban, Szuzdalban és Rosztovban is vecse működött. 1176-ban, Mihalko halála után a vlagyimiriak felesküdték Vszevolodra, majd trónra ültették. A „rosztoviak és a bojárok” azonban ismét Msztyszlav Rosztyszlavicsot hívták meg magukhoz. Vszevolod Rosztovot átengedte volna unokaöccsének, Szuzdal esetében pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ottaniak maguk döntsének a fejedelem személyéről. A rosztovi állásfoglalás hátterében nyilván a vecse állt, a Msztyszlávnak tett ajánlat pedig egyértelműen ennek az intézménynek a szerepére utal.

A fejedelem és a vecse mellett a hatalmi képlet harmadik fontos eleme a druzsina volt. 1174–1177 között ennek a bojárokból álló, idősebb része többször

is hallatta hangját.⁷⁶ A Rosztiszlavicsok 1174. évi megválasztását az évkönyv ugyan az északkeleti vecsének tulajdonítja,⁷⁷ de egy másik feljegyzésből kiderül, hogy a vecsén a bojárok jelentős befolyással bírtak.⁷⁸ Ők voltak azok, akik ragaszkodtak a fenti gyűlés döntéséhez, és nem ismerték el Mihalko rangidősségét, 1176-ban pedig megakadályozták a Vszevolod és Msztiszlav közti megegyezést. Az 1175-ös, 1176-os és 1177-es harcokban a Rosztiszlavicsokat támogatták a Jurjevicsekkel szemben. Mihalko 1175. évi győzelme után a szuzdaliak (a szövegkörnyezet alapján a közrendűek) azt üzenték a fejedelemnek, hogy csak az ottani bojárok harcoltak Msztiszlávval együtt.⁷⁹ Az 1176. évi összecsapás előtt Vszevolod üzenetet küldött Msztiszlávnak. Ennek első részéből az derül ki, hogy az utóbbit az idősebb druzsina (стапейшая дружина) hívta vissza. A második rész viszont jelzi, hogy a rosztovi vecse is Msztiszlav mellé állt.⁸⁰ A Lavrentij-évkönyv rávilágít, miért ragaszkodtak a bojárok a Rosztiszlavicsokhoz: mivel fiatalok voltak, a bojárookra hallgattak.⁸¹ A Kijevi Rusz politikai berendezkedésének egyik jellemzője volt, hogy az idősebb druzsina tagjai igényelték a fejedelemnek való tanácsadás jogát, és éltek is azzal. Úgy tűnik azonban, hogy Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij időszakát a szokásostól valamelyest erősebb fejedelmi hatalom jellemezte. Ehhez képest változást jelentett, hogy az északkeleti bojárok ellenőrzésük alatt tartották az általuk megválasztott Rosztiszlavicsokat. Pozíciójukat vagyoniuk gyarapítására használták fel. A vesztes ütközetek és az azokat követő események azonban rendkívül hátrányosan érintették őket. Az 1176. évi csatában a bojárok egy részét megölték, más részüket elfogták, majd kifosztották a „falvaikat”. 1177-ben a Koloksánál Msztiszlav és az őt támogató bojárok egyaránt fogságba estek. Annak ellenére, hogy az információk jórészt egy (?) Mihalko- és Vszevolod-párti krónikástól származnak, az idősebb druzsina tevékenységének mérlege megvonható: a bojárok (és pártfogoltjaik, a Rosztiszlavicsok) az összecsapásokban kudarcot kudarokra halmoztak. Mindössze egy eredményt tudtak felmutatni. 1174-ben Vlagyimirből távozásra kényszerítették Mihalkót. Ez is csak azért volt lehetséges, mert az egész északkeleti haderővel vonultak a városhoz. Mivel még a vlagyimi-ri fegyveresek is a támadókat erősítették, a lakosság ekkor nem tudott megfelelő segítséget nyújtani Mihalkónak.

A fejedelem, a vecse és a druzsina mellett (részben saját vecsējükre támaszkodva, egyes esetekben a druzsinával szembefordulva) az új, tehát a régi város-

⁷⁶ Az idősebb druzsina szerepének elemzése és értékelése rendkívül nehéz kérdés. Ennek az az oka, hogy feltételezhetően voltak kíséreten kívüli előkelők is. Ily módon nem biztos, hogy mindegyik bojárról szóló évkönyvi feljegyzés az idősebb druzsinához köthető.

⁷⁷ PSZRL. T. I. 371–372.

⁷⁸ Uo. 377–378.

⁷⁹ Uo. 378.

⁸⁰ Uo. 380.

⁸¹ Uo. 375.

oknak alárendelt települések is igényt tartottak arra, hogy beleszóljanak a főhatalom kérdésébe. Sajnos a források általában nem pontosítják, mit takar a vlagyimiriak (Володимирци) szó. A város szabad jogállású, de nem előkelő lakóit minden bizonnyal. Kérdéses viszont a vlagyimiri bojárok állásfoglalása. 1174–1175-ös szerepükre vonatkozóan a forrásokban nincsenek közvetlen adatok. 1176-ban is legfeljebb csak egy részük vonult Vszevoloddal Msztjiszlav ellen. 1177-ben viszont hallatták hangjukat: a Msztjiszlav és Gleb fejedelmek fölött aratott győzelem után „nagy zendülés volt Vlagyimir városában, fellázadtak a bojárok és a kereskedők”. Az elégedetlenkedők a szuzdali és rosztovi foglyokkal való leszámolást követelték. Mivel Vszevolod csak a foglyok börtönbe zárását rendelte el, néhány nap múlva ismét zavargás tört ki. A résztvevőket a krónikás ezúttal a „людые вси и бояре” („az összes ember és a bojárok”)⁸² kifejezéssel nevezte meg. Jól látható, hogy ekkor az előkelők véleménye megegyezett a város többi, politikai kérdésekben aktív lakójának véleményével. Ez azonban nem bizonyítja, hogy az összes vlagyimiri bojár 1177 előtt is szembehelyezkedett a szuzdaliakkal és a rosztoviakkal. Az viszont egyértelműnek tűnik, hogy a hatalomért vívott harcban Mihalko és Vszevolod igen jelentős segítséget kapott a régi központok befolyásától szabadulni kívánó új városoktól, elsősorban Vlagyimirtől, kisebb mértékben Perejaszlavlól. Vszevolod még így is csak a Csernyigovból és a déli Perejaszlavlól érkező fegyveresek támogatásával tudott döntő győzelmet aratni a rjazanyi fejedelem által pártfogolt Rosztjiszlavicsok fölött. Mindebből az következik, hogy az 1174–1177. évi eseménysorozat több volt, mint vlagyimir-szuzdali belviszály.

⁸² Az 1177-es vlagyimiri zavargásokhoz: PSZRL. T. I. 385.

Kiss László

SZÉTVÁLASZT, AMI ÖSSZEKÖT

(Gondolatok a szlovák történetírásról a készülő magyar–szlovák történelem kézikönyv kapcsán)

Jelen tanulmány megszületését több tényező motiválta. 2008. november elején az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézete adott helyet „A közös történelem vitás kérdései” című két napos tudományos konferenciának, ahol magyar és szlovák történészek előadásokon mutatták be álláspontjukat a közös történelem fordulópontjairól, vitatott problémáiról. A konferencia jó lehetőséget kínált a személyes és tudományos kapcsolatok építésére, az eltérő álláspontok kifejtésére, azok megismerésére, a nézetek szembesítésére és ütköztetésére, egy hosszabb távú tudományos párbeszéd megalapozására. A reneszánsz év alkalmából rendezett tudományos emlékülésen „A Hunyadi Mátyás-kép a szlovák történetírásban” címmel – ugyanebben a hónapban – tartott előadásunk szintén alkalmas volt arra, hogy rámutassunk a mai szlovák történetírás néhány sajátosságára. A magyar és a szlovák történetírásra jellemző különbségek azonban minden bizonnyal a – remélhetőleg 2010 elején megjelenő, régóta vajdúdó – közös magyar–szlovák, szlovák–magyar kézikönyvben mutatkoznak majd meg. Ez az állítás még akkor is igaz, ha a 15-15 magyar és szlovák szerző, köztük jelen tanulmány reformkori fejezetet készítő szerzője, nem titkolt célja az, hogy – a német–francia és német–lengyel történelemkönyvekhez hasonlóan – megpróbáljon felülemelkedni a megosztottságon, s megkísérelje a Magyar Királyság szétparcellázott történelmét újból egységben bemutatni.

Jól tudjuk, hogy ez nem egyszerű feladat, s Szlovákiában nemcsak a tudománytól, hanem a politikától is függ. Amióta intenzíven foglalkozunk a szlovák nemzeti tudat születése, illetve a reformkori szlovák–magyar kapcsolatok problémáival, gyakran tapasztaltuk, hogy a két történetírás álláspontja alapvető kérdésekben és területeken különbözik, sőt ütközik egymással.¹ Ezek a jelentős tudományos, szemléleti, metodológiai és egyéb eltérések – többek között – a két nép közel ezer esztendő történelmi együttélésének megítélésében is megjelennek, már-már feloldhatatlannak és kibékíthetetlennek tűnnek. Furcsa, de tény, hogy a „hosszú 19. század” első felétől kezdve a két nemzetté válni készülő

¹ Erre vonatkozóan legújabban lásd pl. Kollai István: Meghasadt múlt? Kapcsolódási pontok és ellentétek a szlovák és a magyar történelmi narratíva között. *Regio*, 18. évf., 2007/4. 94–106.; Illés Pál Attila (szerk.): *Hungaro-szlovakológia*. Szent István Társulat, Bp., 2007.; Ábrahám Barna (szerk.): *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. PPKE BTK, Piliscsaba–Esztergom, 2008.

szomszédos népet éppen az választja szét, ami addig leginkább összekötötte: közös múltja, sorsa és történelme, pontosabban ezek eltérő tudományos megítélése!

A kezdetek

Már a 18. század első felében megfigyelhető, hogy az etnikai különbségeket alig ismerő hungarus tudat kezdett etnikai (magyar) színezetet ölteni. Magyar részről ezt többek között a hódítás-elmélettel és a haza háromszori (hun–avar–magyar) elfoglalásával magyarázták. Ezekre válaszul jelentek meg az 1720-as évektől – 17. századi előzményekre támaszkodva – az első (szláv–szlovák és hungarus tudatú papok által írott) apológiák, tehát azok a védekező vitairatok, amelyek a Felföldön élő szláv ajkú népesség egyenjogúságát a Tátra alján élők autochtonitásával, Nagymoráviával, Szvatoplukkal, a Cirill–Metód hagyományával, illetve a honfoglaló magyarok befogadásáról, vendégszerető fogadtatásáról szóló elmélettel igyekeztek alátámasztani. A nagymorva és a Cirill–Metód hagyományanyag, amint arra Ján Tibenský már az 1970-es években rámutatott, a 19. század első felétől fokozatosan a szlovák nemzetiség ideológiájának fontos motívumává vált.²

Az egymástól való eltávolodás tehát a – tágan értelmezett – reformkorban kezdődött.³ Dušan Škvarna úgy látja, hogy az 1820-as évektől *„jelentősen meggyengült annak tudata is, hogy a szlovákok Magyarország kultúrájának részesei voltak a múltban.”*⁴ A 19. század közepére – második felére egyfelől megtörtént a „közös haza” felmondása, a soketnikumú Magyar Királyság történelmének magyar kisajátítása. Ennek részeként a magyar történetírás kezdett kivonulni mindabból, ami „tót” vagy „szlovák”, illetőleg többnyire tagadó, elítélő állás-

² Ján Tibenský: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Szerk.: Szűcs Jenő. Akadémiai, Bp., 1972. 187. – A témára vonatkozóan bővebben lásd Ján Tibenský: Funkcia cyrilmetodskej a veľkomoravskej tradície v ideológii slovenskej národnosti. Historický časopis, 1992/5. 579–594. – Lásd még Dušan Škvarna: A modern szlovák nemzeti szimbólumok keletkezéséről. Hítel, 2005. június <http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0506/kaland.html> (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

³ Irodalom- és nyelvtörténeti szempontból a reformok kora az 1770/1780-as évektől datálható. Gazdaság- és politikatörténeti szempontból inkább 1830-hoz, Széchenyi István „Hítel” című, korszakalkotó művének megjelenéséhez szokták kötni. Az ezt megelőző időszak inkább a magányos reformgondolatok és reformok időszakának tekinthető.

⁴ Dušan Škvarna: Nagyságunk és kicsiségünk. In: Szlovákok az európai történelemben. Szerk.: Molnár Imre. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány, Bp., 1994. 38. – A Slovo című társadalmi-politikai hetilap egyetemi tanár szerzője szerint Štúr-követők voltak azok, akik – az előttük járó generációtól eltérően – fokozatosan eltávolodtak a magyarországi történelem kontinuitásától is. („Štúrovci sa postupne dištancovali aj od kontinuity uhorských dejín, čo generácia pred nimi ešte nerobila.”) Eduárd Chmelár: Filozofia slovenských dejín (1). Slovo, 2007/36. <http://www.noveslovo.sk/clanok.asp?id=15645> (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

pontra helyezkedett.⁵ Szlovák részről viszont folytatódott és egyre nagyobb lendületet vett az „elnyomó magyarok”-tól való elrugaszkodás, a közös történelem szlovák nemzeti érdekek szerinti átírása, átértelmezése, mitizálása, átpolitizálása, és egy – nem létező, de fokozatosan megkonstruált, mítoszokkal teli, a magyar(országi) történelemből kiszakított – saját szlovák történelem felmutatására irányuló törekvés.⁶ A közös történelem magyarrá tétele, illetve az attól való elrugaszkodás a következő korszakokban folytatódott, sőt felerősödött az önálló szlovák állam létrejötté, 1993 januárja után. Így évtizedekre állandósult a szinte teljes kommunikációhiány.

A „miért”-ekre választ keresve, néhány gondolat erejéig feltétlenül érinteni kell a modern magyar és szlovák nemzetfelfogás eltéréseit. Köztudott, hogy a 18. század utolsó negyedétől az 1840-es évek végéig terjedő időszak a polgári és a nemzeti átalakulás kezdetét jelentette a Magyar Királyság népei, így a magyarok és a szlovákok számára is. E nagy horderejű történelmi feladatok és folyamatok részeként – Széchenyi István, Kölcsey Ferenc, Kossuth Lajos és politikustársaik jóvoltából – az 1830/1840-es évekre megszületett a modern magyar nemzetfelfogás és nemzettudat, amely – többek között – a szlovákok nemzeti létre való jogát is kétségbe vonta. A 18. század végétől, a modern magyar nyelvi és nemzeti mozgalom kezdetétől ugyanis az addig hungarus tudatú nemesi elit a soketnikumú „történelmi Magyarország”-ot (Hungáriát, Magyarhont, Uhorskot) és a „magyarországi”-t (hungarust, uhorskýt) „Magyarország”-nak és „magyar”-nak (Maďarskonak, maďarskýnak) kezdte fordítani. Magát a magyar etnikumhoz és a magyar nemzeti törekvésekhez kezdte kötni. A közös történelem és kultúra ezzel lassan magyarrá vált.⁷

⁵ Ma is időszerűek Käfer István szavai. *„Ma ott tartunk, hogy az egymás belügyeibe való be nem avatkozás ürügyén lemondunk a hungarus múlt nem magyar összetevőinek vizsgálatáról és köztudati szintre emeléséről. A szlovák irodalmat és történelmet „nagylelkű” gesztussal a mai szlovák művelődésnek ajándékozzuk, a magunk számára is kirekesztve egykorú hungarus világából, de időnként mégis háborogva a szlovákok étvágyán. Pedig az egykor volt történelmi országot nem lehet – és nem is kell – felosztani! A magyar és szlovák művelődés együtt, a maga összefonódásában kell kölcsönösen szemlélni, egyéb utak és próbálkozások nem nemzeteinek érdekét szolgálják”*. Käfer István: A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről. Magvető, Bp., 1991. 263.

⁶ Ismereteink szerint elsőként Ludovít Štúrnak köszönhető a szlovákok „történelmi nemzet”-ként való beállítása. Az 1848. szeptember végi szlovák fegyveres kísérlet ugyan vereséget szenvedett, de Štúrek, illetve a szlovák nemzeti mozgalom későbbi vezetői számára igen fontos erkölcsi erővé vált. Megteremtette az immár saját, szlovák történelem hivatkozási alapját. Erre legelőször éppen Štúr utalt egy Mariana Božena Staňkovának írott levelében 1848. október 10-én. *„Ez a nemzet nem pusztul el!”* – írta. A felkelés megadta *„ennek az oly hosszú időn át történelem nélküli népnek”* a történelmet, vagyis *„a legnagyobb erkölcsi hatást”*. Listy Ludovíta Štúra II. 1844–1856. Bratislava, 1956. 194.

⁷ A témára vonatkozóan a legújabb szlovákiai szakirodalomból lásd például: Dva póly jednej neodôvodnenej mentality. In: Dušan Škvarna: Cesta moderných slovenských dejín. Banská Bystrica, 2007. 50–63.

Ez közvetlen összefüggésben állt azzal, hogy az 1840-es évek elejére megszilárdult az „egy politikai nemzet” felfogás, amely szerint a Magyar Királyság nem magyar népei – a horvátok kivételével – nem alkothatnak nemzetet. A magyar állam más ajkú és származású, a magyarokkal egyenlő jogú polgárai csupán. Ezt fejezte ki „az egyénnek mindent, a nemzetnek semmit” korabeli mondas. A reformkori magyar politikusok világos különbséget tettek nép és nemzet, népiség és nemzetiség között. A szlovákok népiségét (népi nyelvét, kultúráját, viseletét, népdalkincsét...) tehát elismerték, de a nemzetiségét nem. Ez utóbbi csak az állammal és az erre épülő történelmi emlékezettel rendelkező magyar „politikai nemzet”-et illetheti meg. Megszilárdult az „Árpád népe” által uralt és vezetett Magyarország etatista koncepciója, amely erősödő magyarosító törekvésekkel párosult.⁸

Az Anton Bernolák, Ján Kollár és Ľudovít Štúr nevével fémjelzett szlovák nemzetébresztő értelmiség – Johann Gottfried Herder által ihletett – nemzeti öneszmélése tehát jórészt védekezésből fakadt, erősen apologetikus jellegű maradt, s nyelv-, illetve kultúrnemzeti nyomvonalat követett.⁹ Mivel a tótoknak nevezett szlovákoknak sem államiságuk, sem saját szlovák tudatuk, de még korlátozott autonómiájuk sem létezett, s egyéb tekintetben is hátrányos induló helyzetben voltak, a nemzeti ébredés időszakában a szlovák nemzetébresztő értelmiségnek számos nehézséggel kellett szembenéznie. A nemzeti öneszmélés lassú és ellentmondásos folyamata a szláv, illetve cseh-szláv és hungarus tudattól a szláv/szlovák, majd szlovák tudat felé, a „magyarországi hazafiság”-on át a magyar nemzeti, reform- és forradalmi törekvésekkel való szembefordulás felé haladt. A fent említett történelmi mítoszok a 19. század első felében rögzültek, s a következő évtizedekben tovább gyarapodtak. A reformkor, illetve a nemzeti ébredés időszakában tehát mindkét oldalon felerősödött az intolerancia, elhalványult a történelmi sorsközösség tudata.

Mindezek ismeretében joggal vetődik fel a korántsem költői kérdés. Napjainkban lehet-e, kell-e megismerni és közelíteni az annyira eltérő álláspontokat? Eleve kudarcra ítélték-e azok a párbeszédet szorgalmazó kezdeményezések, amelyeknek jelentős terméke lehetne a közös történelmi kézikönyv? Meglátásunk szerint nem! A számos probléma ellenére mind a két oldalon meg van a párbeszédre törekvés minimuma. Erre építeni lehet. Arról nem is szólva, hogy a közép- és kelet-európai rendszerváltások utáni új európai viszonyok a rendezettebb kapcsolatokat a történelemtudomány területén is elvárják a két szomszédos ország történészeitől.

⁸ A liberális magyar nemzetfelfogást a közelmúltban részletesen elemeztük „A magyar nemzetfelfogás és nyelvharca” c. II. fejezet három tanulmányában. In: Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXII. Sectio Historiae. Redigit: Sándor Gebei. Eger, 2005. 51–101.

⁹ Az eltérő magyar és szlovák nemzetfelfogás lényegére röviden lásd Rudolf Kučera: Közép-Európa története egy cseh politológus szemével. Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Bt., Bp., 2008. 64–65.

A mai szlovák történetírás jellemzői

Túlzott derűlátásra persze nincs ok. A mai szlovák történetírás és történelmi tudat ugyanis – nagyon rövid jellemzés esetén – a következő kifejezésekkel illethető: védekező, magyar- és csehellenes, mítoszteremtő és konzerváló, tudományosan és politikailag megosztott, a kormánypolitika elvárásaihoz igazodó, retrospektív, vagyis a jelen viszonyait és igényeit a múltba visszavetítő, állam- és nemzetcentrikus. Kiforratlan és ellentmondásos, hasonlóan a nemzeti tudathoz és identitáshoz. Emellett eklektikus, amelyben egyidejűleg vannak jelen a régi és az új (cseh)szlovák történetírásra jellemző szemléleti elemek, mítoszok és sablonok.

Ez a rövid, sommás jellemzés leegyszerűsítőnek, akár elfogultnak és igazságtalannak is tűnhet, de sajnos nem az. Az 1993 utáni szlovák történetírás is megtartotta védekező, apologetikus jellegét.¹⁰ Ráadásul kisebbségképzési komplexusokkal is küszködik. Meghatározó módon van jelen a magyarokkal és a csehekkel való – ezer esztendő, illetve, több mint 70 esztendő – együttélés nyomasztó emléke, s ezzel együtt a szlovákok állam- és „történelem nélküli nép” volta.¹¹ A „feladat” tehát továbbra is adott. A történelem nélküli szlovákokat – a magyarokétól régebbi, a csehekkel pedig legalább egyidős államisággal és történelmi múlttal, dicső „szlovák” uralkodókkal és történelmi korszakokkal rendelkező – „történelmi nemzet”-té kell tenni.¹²

Honnan és miért van ez a magyarfóbia? A kisebbségképzési érzésen túl elsősorban azért, mert a történészek és a politikusok a szlovákok gyenge nemzeti identitásához történelmi fogódzókat keresnek és találnak! Vagyis mai identitásukhoz keresik saját történelmi múltjukat. Ez pedig a retrospektivitás és a mi-

¹⁰ Dušan Kováč úgy látja, hogy: „A szlovák történetírás védekezési reflexből született azok ellen a támadások ellen, amelyek a szlovák múltat igyekeztek lebecsülni. Az első szlovák történeti munkák tulajdonképpen apológiák voltak, és a történeti irodalom egy része napjainkig megőrizte a maga apologetikus jellegét”. Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. 75.

¹¹ Nem véletlenül írta – Vladimír Mináč nyomán – Rudolf Chmel, Csehszlovákia utolsó budapesti nagykövete 1990 őszén, hogy a szlovákok történetében „nincs még egy olyan közös, de talán éppen ezért neuralgikus pont, mint amilyen a magyarokhoz és a csehekhez fűződő kapcsolat”, mivel „a magyarokhoz való viszony nemcsak nemzeti sorsunkat alakította, hanem a nemzet tudatát is. Századokon át főként azzal léteztünk, hogy elrugaszkodtunk a magyaroktól”. Rudolf Chmel: Szlovák–cseh–magyar kapcsolatok. História, 1991/2–3. 42.

¹² Alig néhány évvel Szlovákia megalakulása után Hamberger Judit már egy színvonalas tanulmányt közölt a szlovák nemzeti-nacionalista politikai ideológia mai helyzetéről, törekvéseiről, a fiatal állam és a történetírás szoros kapcsolatáról. Hamberger Judit: A milleancentenárius és a mai szlovák nemzeti-nacionalista politikai ideológia. Valóság, 1997/5. 54–59.

toszteremtés fenntartását ugyanúgy megkívánja, mint a tagadásban való önmeghatározást, a történelem átírását, eltorzítását vagy kitalálását.¹³

Néhány évvel ezelőtt Eva Krekovičová éppen erre mutatott rá. Felmérések szerint a szlovákok – eltérően más európai népektől – gyenge nemzettudattal rendelkeznek. Nem csoda, ha a szlovák államiság másfél évtizede alatt felerősödtek azok a – kormánypolitika által is támogatott – törekvések, amelyek a szlovák nemzeti és történelmi identitástudat (nemzeti jelképek, szimbólumok és történelmi mítoszok stb. segítségével történő) megteremtését nemcsak elvárják a történészekről, hanem meg is követelik. Krekovičová szerint a vajúdoban lévő szlovák történetírást és mitológiát leginkább két történeti tény határozza meg. A kommunizmus bukása és a csehektől való békés elválás 1993-ban. Napjainkban az új nemzeti-állami mitológia létrehozásának tehát az a célja, hogy feledtesse a kommunizmus mitológia-attrakcióit, és új mítoszok kialakításával, illetve a régiók korszerűsítésével erősítse a most időszerű azonosságtudatot.¹⁴

Az azonosságtudat gyengése a történelemtudomány politikai manipulálását is maga után vonja, amelyben a szlovák nacionalista-populista politikusok járnak az élen. Ez a törekvés a – Robert Fico (miniszterelnök, a Smer politikai párt elnöke) és Ján Slota (a Szlovák Nemzeti Párt elnöke) nevével fémjelzett – jelenlegi kormány- és pártpolitikától sem idegen. 2008. szeptember közepén Robert Fico egy vele készített interjúbán – többek között – a következőket mondta: *„Az idei esztendőt a szlovák azonosságtudat és a nemzeti önbizalom megerősítésének éveként hirdettük meg. Szeretnénk többek között felkutatni, és közkinccsé tenni mindazokat a gazdag nemzeti hagyományokat, amelyekről csaknem vagy teljesen megfeledkeztünk. Számomra... fontosabb, ha például Szvatopluk-szobrokat állítunk, ám tiszteletben tartom, ha országunk magyar nemzetiségű polgárai meg István király emlékét őrzik. Végre fel kellene hagyni azzal a szűklátókörű szemlé-*

¹³ A „Találjuk ki Közép-Európát?” internetes honlap egyik szerzője, Jakab György szerint a közös múlt szemléletét aktuálpolitikai törekvések is erősítik. *„A szlovák fél öntudatlanul is a mai – az önálló szlovák állam megteremtődése – helyzetet vetíti vissza a múltba, hiszen mai identitásához keresi saját múltját. Így kaphat kiemelt szerepet a Nagy-Morva Birodalom, amelyet a szlovák államiság előképének tekintenek, illetve ily módon kerülhetnek a szlovákiai történelemkönyvekbe olyan – számunkra elfogadhatatlan – fejezetcímek, hogy Szlovákia a középkorban; Szlovákia a török hódítás idején, stb. Mi, magyarok éppen fordítva vagyunk mindezzel; a számunkra kedvezőbb múltat vonatkoztatjuk a jelenre is, szeretnénk aktuálisnak tudni az elmúlt dolgokat is.”* Jakab György: *Közös történelem – különböző nézőpontok.* <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/91/1/9/> (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

¹⁴ Krekovičová, Eva: *Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku.* (Náčrt slovenskej mytológie na prelome tisícročia.) Slovenský národopis. 2002/50. 147-170. A tanulmányt a Kisebbségkutatás 2003/1. számában „Szlovák nemzeti/állami mitológia az ezredfordulón” címmel Futala Tibor ismertette. – A szlovákiai mítoszteremtésről bővebben lásd: Krekovič, Eduard – Mannová, Elena – Krekovičová, Eva (szerk): *Mýty naše slovenské.* Academic Electronic Press, Bratislava, 2005. 248.

*lettel, hogy majdnem mindenben magyarellenes vagy éppenséggel szlovákellenes megnyilvánulást látunk.*¹⁵

A Szvatopluk-szobrok állítása része egy átfogóbb törekvésnek. A régi-új szlovák történelemszemlélet és azonosságtudat kialakítása részeként politikusok, régészek és történészek már évekkel ezelőtt azt szorgalmazták, hogy a Nagymorva Birodalom helyett a „Nagyszlovák Birodalom” szakkifejezést vezessék be, amely az „összszlovákok” állama volt. 2008. március elején maga a szlovák miniszterelnök javasolta, hogy a Nagymorva Birodalom szláv lakosságát a történelemkönyvek egységesen „összszlovákok”-nak nevezzék. A javaslat a szlovákiai történészeket megosztotta. Dušan Kováč például ellene, míg Milan Ďurica és néhány történésztársa mellette foglaltak állást.¹⁶

A felsorolt példák a szlovák történetírás és történelemoktatás nemzet- és államcentrikus jellegét is mutatják. Ebben az erősen szlovákközpontú felfogásban az egyetemes történelem, de a magyar történelem is, csupán marginális helyet és szerepet kap a – sok évszázadosnak bemutatott, szűkebb és tágabb környezetéből kiragadott – szlovák történelemhez képest. Jelentős monográfiákból, de a tankönyvekből is hiányzik tehát, vagy csak érintőlegesen vannak jelen a szlovák fejlődés európai, birodalmi és magyarországi összefüggései. Az Oktatási Minisztérium hivatalos álláspontja szerint a történelemoktatás fő célja a szlovák történelem folyamatának, az ország múltjának és jelenének megismertetése. Ehhez képest ama – ugyancsak hangsúlyozott – célkitűzése, hogy a tanulók legyenek képesek a Szlovák Köztársaság Európában betöltött helyének és szerepének a megértésére is, nagyrészt írott szó marad.¹⁷ A szlovákiai magyar isko-

¹⁵ Az interjút a Népszabadság készítette 2008. szeptember 17-én. Részletesen lásd: http://www.felvidek.ma/index.php?option=com_content&task=view&id=7294&Itemid=55 – (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.) Ennek a látszólag nyitott kijelentésnek ellentmond a legújabb diplomáciai botrány. A Magyar Köztársaság államfője, Sólyom László 2009. augusztus 21-én nem tudott részt venni Révkomáromban egy Szent István szobor felavatásán, mert biztonsági okokra hivatkozva nem engedték be Szlovákiába.

¹⁶ Fico olyan „összszlovákok” példamutató nagyságáról beszélt, mint amilyen Szvatopluk is volt. Azt állította, hogy a szlovákok már akkor is itt éltek, amikor más európai országok mai területén még csak állatok rohagáltak. A fentiekkel kapcsolatban a nagy számú cikkből, publicisztikából lásd például:

http://www.hetek.hu/online/200803/jonnek_az_osszlovakok;

<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19331>;

http://mult-kor.hu/20090515_tankonyvben_az_osszlovakok (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

¹⁷ A Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma által 1640/97 – 151. számú rendelkezés például 1997. szeptember 1-től a következőképpen jelölte meg az alapiskolák 5–9. osztályaiban folyó történelemoktatás fő célját. „A történelemoktatás általános célja a diákok kritikus történelmi tudatának kialakítása és formálása, amelynek alapján a diákok legyenek képesek felfogni az ország múltját és jelenét, amelyben élnek, a Szlovák Köztársaság helyzetét, akárcsak Európán belüli pozícióját is, és egyúttal tudatosítani az összes nép békés együttélésének szükségességét.” (Az eredeti szöveg így hangzik: „Všeobecným cieľom dejepisného vyučovania je vytváranie a formovanie kritického historického vedomia žiakov, na základe ktorého by boli žiaci schopní pochopiť minulosť a prítomnosť krajiny, v ktorej žijú, situáciu Slovenskej republiky, ako aj jej postavenie

lákban folyó történelemoktatás helyzete pedig meglehetősen elszomorító.¹⁸ A nemzeti-állami szempont primátusát mutatja az is, hogy az utóbbi két évtizedben több mint három tucat – Szlovákia történelmével foglalkozó, szlovák, angol, francia, lengyel, orosz stb. nyelvű – monográfiát adtak ki otthon és külföldön!

A mai szlovák történetírásról azt is tudni kell, hogy – az átfedések ellenére – 2 alapvető irányzatra szakadt. Úgy látjuk, hogy a „nemzeti elkötelezettségűek”, „nemzetieskedők” (Ladislav Deák, Milan Ďurica, Milan Ferko, Imrich Kružliak, Ivan Mrva) súlya, befolyása nagyobb, mint a történelem mérték- és távolságtartóbb, tárgyilagosságra és nyitottságra törekvő művelőie (Viliam Čičaj, Mária Kohútová, Dušan Kováč, Eva Krekovičová, Elena Mannová, Ľubomír Lipták, Dušan Škvarna). Még nagyobb a szóródás abban a tekintetben, hogy a szlovákok történetét az etnikum, a terület, a nemzettudat és/vagy az állam történeteként fogják-e fel? Ezek a szempontok a legtöbb történész írásában és felfogásában keverednek egymással.¹⁹

Egy dologban viszont a szlovák történészek többnyire egységesek. Minden olyan történelmi eseményt, személyiséget, földrajzi elnevezést, amelyek, illetve akik, a mai szlovák állam területéhez valamilyen módon köthetők, szlováknak tekintenek. 2008. őszén küldték ki a magyar tannyelvű iskolákba azokat az ingyenes honismereti tankönyveket, amelyek „hibrid nyelven” készültek. Bennük ugyanis a településnevek kizárólag szlovákul szerepelnek! A magyar család- és településneveket – az 1995. évi államnyelvtörvénynek és 2009. évi szigorításának megfelelően – a szlovák helyesírás szabályai szerint (át)írják.²⁰ Ez a szlovákosító intézkedés is összhangban áll a kormánypolitika ama törekvésével, amely mindent megtesz a szlovák államnyelv terjesztéséért és monopolhelyzetbe kerüléséért Szlovákia egész területén.

v Európe a zároveň si uvedomovali potrebu mierového spolunažívania všetkých národov.”) (A letöltés ideje: 2008. 07. 20.)

http://www.statpedu.sk/Pedagogicke_dokumenty/Zakladne_skoly/Osnovy/DEJEPIS.doc

¹⁸ Ez utóbbit alaposan elemzi Simon Attila: „Helyzet van. Vázlat a szlovákiai magyar iskolákban folyó történelemtanítás állapotáról egy kérdőíves felmérés alapján” című tanulmánya. Fórum Társadalomtudományi Szemle, VI. évfolyam, 2004/3. 53–83.

¹⁹ Szarka László és Sallai Gergely az évtized elején arra vállalkozott, hogy az 1990-es években megjelent, összefoglaló jellegű szlovák történelmi jellegű munkákban fellelhető új tendenciákat és historiográfiai koncepciókat elemezze egy igen alapos tanulmányban, különös tekintettel a közös magyar–szlovák történelem megítélésére és a kisebbségi kérdés történetére. Az elemzés sok tekintetben még ma is időszerű. Szarka László és Sallai Gergely: Önkép és kontextus. Magyarország és a magyarság történelme a 20. század végén. Regio, 2000/2. 71–107.

²⁰ Az új szlovák nyelvtörvény teljes szövegét szlovákul, magyarul és angolul lásd: http://www.felvidek.ma/index.php?option=com_content&task=view&id=15629&Itemid=1 – (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.) 2009. szeptember 1-től a nyilvános érintkezésben is szlovákul kell használni a földrajzi neveket. Ettől kezdve a kisebbségi iskolák két nyelven kötelesek vezetni az összes dokumentációt. A kórházakban, egészségügyi és szociális intézményekben – büntetés terhe mellett – a dolgozók csak szlovákul beszélhetnek pácienseikkel, kivéve, ha a településen a 20%-ot meghaladja a kisebbség aránya.

Természetesen vannak olyan történészek és politikusok, akik a közös történelem tényét – ilyen vagy olyan megfontolásból – elfogadják. Elismerik, hogy a magyarországi (uhorský), illetve magyar (maďarský) királyok a szlovákok uralkodói is voltak. E tekintetben figyelmet érdemelnek a kereszténydemokrata Pavol Hrušovský 2003-as újévi üzenetében mondott szavai. A szlovák parlament elnöke egyebek között azt hangsúlyozta, hogy a mai Szlovákia területe nem tárgya, hanem az alanya volt a történelmi Magyarországnak. „...*Ne fěljünk ma-gunkénak vallani azt, amire méltán lehetünk büszkék. Egy birodalom része voltunk, amelynek olyan jelentős uralkodói voltak, mint Szent István, Róbert Károly, Korvin Mátyás vagy Mária Terézia. Ők a mi királyaink és uralkodóink is voltak, és z ő uralkodásuk idején jól ment Szlovákia sora. Ne akarjunk megszabadulni tőlük, és ne hagyjuk, hogy megfosszanak bennünket tőlük... Büszkén vállaljuk közös történelmünket a magyarországgal, mint saját történelmünk részével* (a kiemelés tőlem – K. L.).”²¹

Pavol Hrušovský gondolatai akár szemléletváltozásként is felfoghatók, hiszen a hagyományos elrugaszkodáson túllépve, a közös történelem szlovák birtokbavételére szólított fel. Ám ennek a – tételezzük fel – jó szándékú törekvésnek a háttérben ott rejlik/rejtőzhet a közös történelem és történelmi személyiségek kisajátítására, vagy szelektív át- és újraértelmezésére irányuló törekvés is. De egy pillanatra tekintsünk önmagunkba is. Ugye milyen furcsa olvasni, mennyire szokatlan vagy gyanús hallani, ha a „magyar királyok”-at „a mi királyaink”-nak nevezik a szlovákok! Nem vagyunk-e mi, magyarok is kisajátítók? Dehogynem! Már vagy másfél évszázad óta ezt tesszük.

Többen vannak még azok, akik – azt állítva, hogy a szlovákok számára a történelmi Magyarország „ezeréves börtön”-t, rabságot jelentett – a közös történelem tényét kétségbe vonják. Külön szlovák államiság és történelem – honfoglalás előtti időkre visszanyúló – megteremtésén fáradoznak. Végül, de nem utolsó sorban, tartja még magát a szocialista-kommunista idők hangzatos mítosza is az „ezeréves méh”-ről. Ez a koncepció ugyan elfogadja a történelemnélküliség tényét, ám egy apró módosítással a méhként szorgoskodó dolgozó népet teszi meg a szlovák történelmi folytonosság hordozójának. Ennek lényegét Vladimir

²¹ Idézi Simon Attila: A mi történelmünkől a közös történelemig – gondolatok a magyar és a szlovák történelemoktatás kapcsán. Magyar Lettre International, 2004/54. őszi szám. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00012/00038/>, illetve <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/simon.htm> – A házelnök beszéde megtalálható a szlovák parlament (Národná rada) honlapján. www.nrsr.sk – Szlovákia Európai Unió honlapja talán a teljességre, talán a kisajátításra törekedett, amikor Samótól (615–659) Ivan Gašparovič mai államfőig felsorolta „Szlovákia uralkodói”-t, beleértve a Magyar Királyság összes uralkodóját és a Csehszlovák Köztársaság elnökeit is. <http://www.region.eu.sk/index.php?makej=zaujimavosti&kat=vladcovia> Ugyanakkor érdekes, hogy a „Szlovák személyiségek” között csupán Csák Mátét, Bél Mátyást, Korvin Mátyást és Vámbéri Ármint találjuk. <http://www.region.eu.sk/index.php?makej=zaujimavosti&kat=osobnosti> (A letöltések ideje: 2009. 09. 01.)

Mináč publicista 1969-ben a következőképpen fogalmazta meg. „*Ha a történelem királyok és császárok, hadvezérek és fejedelmek, győztesek és meghódított területek történelme, ... úgy nekünk nincsen történelmünk... Mi az építők nemzete vagyunk...*”²²

A mai szlovák történetírás talán legfontosabb célja tehát, hangsúlyozzuk még egyszer, a szlovák nép és történelem kiszabadítása a magyar(országi) történelemből. Ezzel együtt az etnikai, területi, állami-politikai, nemzeti folytonosság megteremtése a 7. századi „első szlovák király”-tól, Samo frank kereskedőtől kezdve, a 9. századi Nagymorva Birodalmon, Csák Máté és Thököly Imre „szlovák fejedelemség”-én vagy Josef Tiso Hitlerrel kollaboráló bábá államán és a szocialista Csehszlovákián át a mai Szlovákiáig.

Igaza lenne – a római Vergiliust újfogalmazó, előbb hivatkozott – Mináčnak, aki egy alkalommal így jellemezte a szlovákok magyarokhoz való viszonyát: „*Fuss a magyar elől, még akkor is, ha úgy tesz, mintha a kezét nyújtana*”²³

A szlovák történetírás Hunyadi Mátyás-képe

A fenti sajátos szemlélet, látásmód és metodológia Hunyadi Mátyás uralkodásának értékelésében is megfigyelhető, noha rögtön le kell szögezni, hogy az ő megítélése sokkal egységesebb, a történelmi valósághoz és a magyar történetírás álláspontjához jóval közelebb áll, mint egyéb esetekben. Az általunk ismert történelmi munkákból és tankönyvekből az alábbi – vázlatos – kép bontakozik ki.

Hollós címere nyomán többnyire Matej Korvinnak, Korvin Mátyásnak nevezik, csak az apját és a családját hívják Huňadynak (Hunyadinak).²⁴ A rendszer-

²² Idézi Dušan Kováč: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. 80. – Az elmondottakra bővebben lásd: A szlovák–magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban. In: Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXII. Sectio Historiae. Redigit: Sándor Gebei. Eger. 2005. 172–191.

²³ Idézi Riba István: Szlovák identitás alakulása: önkép magyar tükrökben. HVG, 28. évf. 2006/37. 72.

²⁴ Ezt teszi Daniela Dvořáková, a „Szlovákia rövid története” monográfia Hunyadiakkal foglalkozó fejezetének szerzője is. Krátke Dejiny Slovenska. Zostavila Elena Mannová. Academic Electronic Press, Bratislava, 2003. 84–90. (A továbbiakban. Krátke Dejiny Slovenska) – Dušan Kováč árnyaltabban fogalmaz. Következésképpen Hunyadi Mátyásnak vagy Mátyás királynak nevezi, de ő is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy: „*az országgyűlés magyar királlyá választotta Hunyadi Mátyást, akit hollós címeréről Corvinnak is neveztek*”. Dušan Kováč: Szlovákia története. Kalligram, Pozsony, 2001. 43. (A továbbiakban: Szlovákia története) – A magyar tanulmány alapiskolások és gimnazisták számára magyarra fordított „Történelem 2. Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén” című tankönyv Hunyadi Mátyásról ír, „*akit a családi címerében szereplő holló szerint Hollósnak (latinul Corvin) is neveztek*”. Történelem 2. Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 2006. 36. (A továbbiakban: Történelem 2.) Ez a következtetés azonban nem a szerző, hanem a fordító érdeme. A szlovák nyelvű változat szerzője, Pavel Dvořák ugyanis – az alfejezetet kezdő időrendi adatokat kivéve, ahol a Matej Huňady megnevezéssel találkozunk – már a főszöveg első mondatában is a Matej Korvín (Korvin Mátyás) elnevezést használja. Dejepis 2. Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997. 36. (A továbbiakban: Dejepis 2.)

váltás előtti csehszlovák szemlélet tovább élő emlékeként időnként kiemelik cseh, szláv kötődéseit. Rámutatnak például arra, hogy a fiatal Matej Prágában nevelkedett, első felesége a cseh király leánya, Podjebrad (Pogyebrád) Katalin volt. Gyakran megemlítik széles latin, magyar, cseh, szlovák és szláv nyelvi tudását vagy – szélső esetben, amint azt 2007. kora tavaszán Ivan Gašparovič köztársasági elnök is tette – szlovák eredetét!²⁵ Az államfő a bolognai egyetemen tartott beszédében ugyanis a következőt mondta. „*Mi Szlovákiában büszkék vagyunk arra, hogy a bolognai egyetem mintájára alapította 1465-ben az akkori magyarországi uralkodó és felvilágosult, a szlovák származású (kiemelés tőlem – K. L.) Korvin Mátyás az első egyetemet a mai Szlovákia területén, az Academia Istropolitana.*”²⁶

A legtöbb írás méltatja keménykezű, céltudatos politikáját; köznemességre támaszkodó, a bárókat háttérbe szorító központosító törekvéseit; a kincstár bevételeit 800000 arany forint fölé növelő intézkedéseit, adó- és hadseregreformját, jobbágyvédő intézkedéseit; városfejlesztő politikáját, amellyel különösen a bányavárosoknak és a szlovák etnikum térnyerésének kedvezett.²⁷ Megemlékeznek becsvágyó, de kevésbé sikeres külpolitikájáról is. Hangsúlyozzák, hogy uralkodása a Magyar Királyság és Felső-Magyarország, a mai Szlovákia gazdasági és kulturális felvirágzásához vezetett.

Ugyancsak részletesen szólnak, mi több, túlzott nyomatékot adnak a bárói rangra emelt Jiskra/Giskra „szlovákiai” tevékenységének, az uralkodó huszita vezérrel kötött kompromisszumának, a Felső-Magyarország nagy részét uraló, sarcoló „huszita testvérek” leverésének (1458–1467 között), majd a kb. 20–30000 főre tehető katona beolvasztásának a fekete seregbe.²⁸

²⁵ A 24. lábjegyzetben hivatkozott magyar nyelvű történelemkönyv „Érdekesség” rovata Galeotto Marzióra hivatkozva kiemeli, hogy Mátyás király „*tolmács nélkül szót ért a csehekkel, lengyelekkel, ruszinokkal, dalmátokkal, bulgárokkal és másokkal*”. Mivel a felsorolásban a szlovákok nem szerepelnek, Pavel Dvořák egy másik helyre betette azt az információt, hogy Thuróczy János „Magyarok Krónikája” tartalmazza először nyomtatott formában a „szlovák” kifejezést, kicsinyítő képzős változatban (Zlowachko), s hogy a „Szepesi imakönyv” szerzője, a szepesi káptalan, szlovák nyelven mondott misét Mátyás királyért, és szlovák nyelven hirdette az evangéliumot. Történelem 2. 37.

²⁶ „*My na Slovensku sme hrdí, že podľa vzoru bolonskej univerzity založil v roku 1465 vtedajší uhorský panovník a osvietenec slovenského pôvodu Matej Korvín prvú univerzitu na území dnešného Slovenska, Academiú Istropolitánú.*” <http://www.prezident.sk/?prihovor-prezidenta-sr-ivana-gasparovica-na-univerzite-v-bologni-1-3-2007> – (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

²⁷ Dušan Kováč ennek kapcsán a következőket írja: „*Ebben az időszakban erősödött meg a szlovák etnikum a városokban is, s több város már kizárólag szlovákká vált (Zsolna, Rózsahegy, Trencsén, Vágújhely, Szokolca, Tapolcsány stb.). Mátyás király elég gyakran levelezett a felső-magyarországi városokkal és földesurakkal csehül, ami szintén a szlovák etnikum erősödéséről tanúskodik.*” Szlovákia története, 45.

²⁸ Jan Jiskra z Brandysa, illetve Jiskra János és a cseh testvérek kapcsán a husziták fegyveres tevékenységét mind a két említett történelem tankönyv „Szlovákia”-hoz köti (pl. „a mai Szlovákia” helyett). A magyar fordítás azonban nem teljesen egyezik a szlovák eredetivel, amely egyenesen azt állítja, hogy „*Jiskra a csapataival húsz évig szinte Szlovákia egész területét bir-*

A Mátyással foglalkozó történelmi tárgyú írások és munkák többnyire arra is kitérnek, hogy az ő uralkodása idején telepedtek meg a mai Szlovákia hegyvidéki területein a – kelet felől érkező, pásztorkodó, az uralkodótól és a földesuraktól kedvezményeket kapó – vlachok (oláhok), akik új falvakat alapítottak (pl. Lehota, Závada néven), de régi szlovák falvakban is megtelepedtek. Tőlük vették át a szlovákok a bryndza (juhtúró), valaška (fokos), bača (juhász) szavakat, illetve a gazdálkodás bizonyos új módszereit.²⁹

Az egyik legjelentősebb és legműveltebb magyarországi királynak, a – második feleségével együtt Itáliából érkező – humanizmus és reneszánsz reprezentánsának tartják. 2008 nyarán a vezető SME című szlovák lap is méltató cikket közölt róla „550 évvel ezelőtt lett Korvin Mátyás magyarországi király” címmel. Egy másik nyári publicisztika – a nemzeti önbizalom erősítése jegyében – a szlovák történelem sikeres politikusaival foglalkozott. A 15. századi magyarországi történelem két legjelentősebb személyiségének Milan Krajniak – a „Szlovákia” nagy részét uralma alatt tartó, cseh származású nemest – Ján Jiskrát/Giskrát és Korvin Mátyást tartotta. Kiemelte, hogy: „*Mindketten részei a történelmünknek, mindketten érzékelhetően befolyásolták a szlovák történelmet a 15. században*”.³⁰

tolkolta”. („Jiskra so svojím vojskom ovládol na dvadsať rokov takmer celé územie Slovenska.”) Ez a mondat ugyanis a magyar nyelvű kiadásból kimaradt! Nem sokkal lejjebb a magyar fordítás nem szó szerinti. „*Még Giskra uralma idején terjedni kezdett Szlovákia területén a cseh testvérek mozgalma*” – olvashatjuk. Szerintünk pontosabb lett volna a következő változat: „*Még Jiskra szlovákiai uralma (vagy: fennhatósága) alatt terjedni kezdett a testvérek mozgalma.*” („Ešte počas Jiskrovo panstva na Slovensku sa začalo rozmáhať bratjcke hnutie.”) Ebben az esetben ugyanis még jobban kiütközött volna a mai szlovák történetírás ama lényegi sajátossága, amely minden olyan egykori eseményt, ami a mai Szlovákia területén történt, szlovákiai-nak, illetve szlováknak tekint. A következő mondat sem ugyanaz. A magyar változatban ugyanis az szerepel, hogy azokat a katonákat nevezték cseh testvéreknek, akik „*a mezőkövesdi béke után sem akarták letenni a fegyvert...*” A szlovák nyelvű történelemkönyv ezt a békét nem említi. Lásd: Dejiny 2. 37.; Történelem 2. 37.

²⁹ Csak zárójelben jegyezzük meg, bár a mai szlovák történetírás szemléletének fontos része, hogy – miközben állandóan kiemelik, hogy a magyarok a honfoglalás után milyen sok szláv/szlovák jövevényszót és kifejezést vettek át, és építettek be a nyelvükbe – alig foglalkoznak azzal, hogy a sok évszázados együttélés során a szlovák nyelv is jócskán gazdagodott magyar szavakkal, kifejezésekkel és nyelvi elemekkel. – A vlachokkal kapcsolatban lásd például: Dejiny 2. 36.; Történelem 2. 36.; Od praveku k novoveku. (Az őskortól az újkorig) Dejepis pre odborné školy a stredné odborné učilištia. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1999. 64. (A továbbiakban: Od praveku k novoveku); Szlovákia története, 45.

³⁰ „Obaja sú súčasťou našich dejín, obaja slovenské dejiny v 15. storočí výrazne ovplyvnili.” – Sorrendben lásd:

<http://www.sme.sk/c/3693732/pred-550-rokmi-sa-stal-matej-korvin-uhorskym-kralom.html>

<http://www.inzine.sk/article.asp?art=7103> – Ez utóbbi honlap publicisztikai rovata a „Nemzeti önbizalom kurzusa” címet viseli. Milan Krajniak jóvoltából a legsikeresebb szlovák politikusok és uralkodók (Andrej Hlinka, Milan Hodža, Ľudovít Štúr, a cseh Ján Jiskra, Rastislav fejedelem stb.) mellett Mátyás király (Matej Korvín) társaságában ott találjuk a „mi királyunk”-nak nevezett Károly Róbertet (Karol Robert), Wesselényi Ferencet (Fraňo Vešelényi) vagy a „felvilágosult diktátornő”-t, Mária Teréziát (Mária Terézia) is.

A humanista műveltség és a reneszánsz kultúra külső, itáliai eredetének, idegen voltának nyomatékos hangsúlyozása mögött akár Mátyás király – korántsem abszolutizálható – érdemeinek alábecsülése, a jelzett áramlatok magyarországi gyökértelenségének a gondolata is meghúzódhat. Erre utal, hogy „A szlovák irodalom aranyfonala” című gyűjtemény, amely nemrég digitalizált változatban is megjelent, összesen 215 irodalomtörténeti dokumentumot tartalmaz, ám Hunyadi Mátyás időszakából csupán egyetlen egyet. Thuróczy János magyar krónikája is feltehetően azért került be, mert – a nevéből ítélve – Turóc megyéből származott. Ráadásul Thuróczy munkája a „Középkori szlovák irodalom (800–1500)” alfejezet legvégére került. A gyűjteményben ugyanis „A humanista és reneszánsz irodalom” időszaka „Szlovákiában” Mátyás halála után kezdődik, 1500-tól 1650-ig tart!³¹

A „Historická Revue” 2008/2-3. dupla száma azért Galeotto Marzio, Vitéz János és Janus Pannonius tevékenységére is kitér.³² A másik végletet azok az írások jelentik, amelyek – mint például a 29. lábjegyzetben hivatkozott szlovák történelemkönyv is – annak ellenére, hogy részletesen foglalkoznak a humanizmussal és a reneszánszsal, magyar példákat, műveket, emlékeket egyáltalán nem említenek. Annál több viszont a mai Szlovákia területéhez kötött hivatkozás.³³ Szinte mindegyik szlovák történelmi munka és tankönyv megemlíti viszont Mátyás gazdag könyvtárát, a Biblioteca Corviniana-t.

A végére hagytuk a legfontosabbat. Egyetlen szlovák írás sem hagyja ki, ellenkezőleg, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy II. Pál pápa engedélyével a bolgónai egyetem mintájára „Bratislavá”-ban működött 1465/1467-től a rövid életű „első szlovák egyetem”, az Academia Istropolitana. A külföldiek mellett olyan

<http://www.inzine.sk/section.asp?sec=420&page=1>,

<http://www.inzine.sk/section.asp?sec=420&page=2> (A letöltések ideje: 2009. 09. 02.)

³¹ Lásd: <http://www2.ulib.sk/index/go.php?id=2036> – Ennek a számunkra furcsa szakaszolásnak a magyarázata nem feltétlenül Mátyás érdemeinek lebecsülése, hanem a szlovák történelmet, így az irodalom-, művészet- és kultúrtörténetet is a magyar(országi)tól elkülönítő, sajátos történelemfelfogás. „A humanizmus és a reneszánsz Szlovákiában” c. írás szerzője (a „CultureWorld” 2008. nyári számában) megfelelő magyarázattal szolgál: „Az első legjelentősebb ösztönzések nálunk az itáliai humanisták jelenlétével függnek össze a budai királyi udvarban Korvin Mátyás idején. Nekik köszönhetően kezdtek terjedni a reneszánsz művészet és építészet új kifejezési formái a 15. század végén. És a 16. század elején, a mi területünkön is (a kiemelés tőlem – K. L.), főleg a felső-szlovákiai városokban.” („Prvé významnejšie podnety u nás sa spájajú s pobytom talianskych humanistov na budínskom kráľovskom dvore v období Mateja Korvína. Vďaka im sa začali šíriť nové výrazové formy renesančného umenia a architektúry koncom 15. A začiatkom 16. Storočia aj na našom území, najmä vo východoslovenských mestách.”)

<http://cultureworld.wz.cz/seminar/dejepis14.php> (A letöltés ideje: 2008. 07. 08.)

³² http://www.historickarevue.com/?id=archiv_47 (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

³³ A tankönyv külön részt szentel „A humanizmus és reneszánsz”-nak. Részletesen ismerteti itáliai és nyugat-európai megjelenését, legfontosabb helyszíneit, képviselőit és alkotásait, majd – a magyar(országi) történelmen átugorva – felsorolja, hogy „nálunk” (Érsekújváron, Komáromban, Besztercebányán, Selmecbányán, Léván és Pozsonyban) milyen emlékek találhatók. Od praveku k novoveku, 65.

kitűnő tudósok tanítottak itt, mint pl. a Krompachi-ból (Korompárol) származó Vavrinec Koch (Koch Lőrinc) matematikus.

Összességben tehát a szlovák történetírás I. Mátyás érdemeit elismeri, őt nagyformátumú uralkodónak tartja. Az sem véletlen, hogy a népi emlékezetben Juraj Jánošík betyár, valamint Mária Terézia és II. József társaságában, a „jó király”-nak tartott „Korvin Mátyás” igen előkelő helyen szerepel.³⁴

A reformkor és a reformmozgalom szlovák megítélése

A mai magyar és a szlovák történetírás a 19. század első felének megítélésében már lényegesen nagyobb eltéréseket mutat. A párbeszédet és az együtt gondolkodást önmagában is megnehezíti a korszak alapvető fogalmainak, kategóriáinak eltérő értelmezése és használata. Jórészt hiányzik ugyanis az „egy nyelven beszélés” fogalmi alapja! A szlovák történészek alig használják a „reformkor”, „reformmozgalom” kifejezéseket, mert ezeket nem a közös, hanem a magyar fejlődéshez kötik.³⁵ Ezzel is jelezni kívánják a szlovákok és a szlovák történelem különállását. A magyar szakemberek viszont többnyire tartózkodnak a szlovák történetírásban előszeretettel alkalmazott „szlovák nemzeti mozgalom” kifejezéstől, mivel a (legjobb esetben is csupán néhány száz főre tehető) szlovák nemzetébresztő tevékenysége – eltérően a magyar reformmozgalomtól – még a 19. század második felében sem öltött tömeges méreteket. Szívesebben használják tehát a „nemzetébresztők”, a „nemzeti ébredés”, „nemzeti megújulás” vagy a „szlovák nemzeti ideológia kialakulása” terminusokat.³⁶

³⁴ Elgondolkodtatóak Pavel Vilikovsky Jánosikkal kapcsolatos gondolatai. Idézzük: „*A szlovák történelem, ahogy az átlagos szlovákok fejében tükröződik, még az egyetemi végzettségűeknél is, csak egy csomó mítosz, és a történészeknek nem az volna a dolguk, hogy új mítoszokat találjanak ki, hanem hogy a már meglevőket tényekkel váltsák föl. De ez nem könnyű, mert a szlovákok imádják a mítoszaikat. Mítoszmániasok... A mögött az érzés mögött, hogy a szlovák múlt – vagy jelen, ami azt illeti – nem elég dicsőséges, ugyanaz a magabiztosság- és önbecsüléshiány rejlik.*” „*A szlovákok saját történelmi alakjaikat is hasonló módon mitizálják. A legismertebb példa erre talán a rabló Janošik, akit felakasztottak a 18. század elején. Rablótevékenysége két évre korlátozódott, és a korábbi parasztfelkelések idején ez egyáltalán nem számított szokatlannak, de a szlovák folklórban egy Robin Hood szerepét tölti be, aki elvette a kincseket a gazdagoktól, és odaadta a szegényeknek... Janošik neve annyi szervezet, intézmény, közéleti esemény vagy termék, még egy közkedvelt sajt nevéként is ékeskedik, hogy mind Janošik, mind a szlovákok iránta érzett csodálata nevetség tárgya lett végül, számos regény és színpadi vígjáték célpontja. Jó volna azt remélni, hogy ez azt jelzi, nemzetünk kezd végre felélni.*” Pavel Vilikovsky: A szlovákság (tünékeny sajátosság). Magyar Lettre International, 2004/54. őszi szám. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/vilikovsky.htm> (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

³⁵ Ezeket a kifejezéseket még a terjedelmes „Szlovákia története” monográfiák sem használják. Lásd például: Krátke Dejiny Slovenska. Zostavila Elena Mannová. Academic Electronic Press, Bratislava, 2003. 369 p.; Dušan Kováč: Szlovákia története. Kalligram, Pozsony. 2001. 382 p.

³⁶ Dušan Kováč azt írja, hogy a modern szlovák történetírás legfeljebb csak korhű megjelölésként alkalmazza a „nemzeti megújulás”-t. Nem ért egyet az „újjaszülötés”-sel vagy a „hosszú álomból való ébredés”-sel sem. Szerencsésebb, ha „*a modern szlovák nemzetnek és ideológiájának formálódásáról beszélünk*”. Szlovákia története, 85.

Annál is inkább, mivel Anton Bernolák, Ján Kollár és Ľudovít Štúr nemzedéke elsősorban a szláv/szlovák nemzeti feladatokra koncentrált. Legfeljebb csak az 1840-es évek közepétől foglalkoztak valamelyest – főleg a pozsonyi diétára bekerülő és ott több alkalommal magyarul felszólaló Štúr jóvoltából – a polgári átalakulás bizonyos kérdéseivel.³⁷ A korszak két megoldásra váró történelmi feladata közül tehát a szlovák nemzetébresztők számára nem a polgári átalakulás közös ügye, hanem a szlovák nemzetteremtés feladata volt a mindek feletti. Az ellenzéki magyar reformerek szemléletében és gyakorlati tevékenységében „haza és haladás”, nacionalizmus és liberalizmus összekapcsolódva jelent meg.

Nem csoda, ha Széchenyi István, Deák Ferenc vagy Kossuth Lajos nevével csak elvétve találkozni a szlovákiai történelmi munkákban vagy tankönyvekben. Dušan Kováč monográfiája például csak két alkalommal hivatkozik – a nemzeti-ségi politikában toleráns, Ján Kollárékat támogató – Széchenyire, egy-egy mondat erejéig. Megállapítja, hogy a feudális rendszer megreformálásának élén ő, a művelt arisztokrata állt, aki nyíltan rámutatott Magyarország elmaradottságára. A forradalom előtti Kossuth néhány mondattal többet kapott ugyan, de csupán egy-két visszatérő motívum kapcsán. Ő volt az etatista és etnikai töltetű egységes magyar politikai nemzet elméletének leghatározottabb, legfanatikusabb, radikális képviselője, hangadója, s mint ilyen, a magyarosítás szószólója.³⁸ A „Krátke Dejiny Slovenska” még ennyit sem tesz, hiszen csak egyetlen mondatra érdemesíti, amikor megállapítja, hogy az 1832-1836. évi ún. hosszú országgyűlésen kezdett formálódni a liberális ellenzék Deák Ferenc és Kossuth Lajos vezetésével.³⁹

Nem csoda, ha a magyar tannyelvű alapiskolák számára szlovák történészek által készített „Szlovákia az újkor küszöbén. Történelem 3.” című tankönyv egyik szerzője, Dušan Kováč, egyáltalán nem foglalkozik sem a reformkorral, sem Kossuth Lajosék reformkori szerepével! A magyar politikus nevét a törzsanyag egyetlen egyszer említi, de nem a reformkor, hanem az 1848-as forradalom kapcsán. Fekete-fehér színű képét és három rövid mondatból álló életrajzát

³⁷ 1847. november – 1848. március között Ľudovít Štúr hat alkalommal szólalt fel a pozsonyi diétán. Konzervatív követi utasításának megfelelően fejtette ki álláspontját a jobbágykérdésben, a zsidók és a városok jogaival, valamint a szlovák nyelvi, oktatási és vallási igényekkel kapcsolatban. Nyelvi és iskolaügyi programját 1847 őszén előbb a „Szlovák Nemzeti Újság”-ban, majd 1848. január 15-i felszólalásában körvonalazta. A jobbágykérdésben mondott beszéde után Kossuth állítólag odasietett hozzá, a kezét nyújtotta és melegen gratulált neki, mondván: „*Ne engedje magát megfélemlíteni*”. Ellenkezőleg, „*segítsen nekem abban a törekvésemben, hogy megtörjem az önző mágnások ellenállását és meg fog győződni róla, hogy egyformán szíven viselem saját népem és az ön népének szenvedéseit, melyeket csupán kéz a kézben haladva enyhíthetünk*”. Idézi: Jozef Václav Frič: Emlékeim. Művelt Nép, Bp., 1951. 63. – Štúr hírlapi cikkeit és beszédeit szlovákul lásd: <http://www.stur.sk/clanky/>; <http://www.stur.sk/> (A letöltés ideje: 2009. 09. 01.)

³⁸ Szlovákia története, 95, 100, 102, 108.

³⁹ Krátké Dejiny Slovenska, 184.

láthatjuk, olvashatjuk ugyan, de – a pozsonyi országgyűlésen a jobbágyrendszer eltörléséért és a szlovák nemzeti programért felszólaló – Lüdovít Štúr kiemelkedő, színes festménye alatt. Ezzel azt a téves benyomást kelti, mintha a Kossuth-szakállas Štúr lett volna a polgári reformok igazi bajnoka, s nem fordítva! A magyar liberális politikus ugyanis csupán „*az 1848-1849-es magyar szabadságharc egyik vezetője. Kitűnő szónok, jó szervező és publicista volt.*”⁴⁰

A törzsanyag Kossuthtal foglalkozó néhány mondatát nem árt szó szerint idézni, mert tele van csúsztatással, torzítással, hibás magyarázattal. Jól tükrözi a mai szlovák történelemfelfogás lényegét. „*A magyar forradalmárok, Kossuth Lajos vezetésével, Magyarország Béctől való elszakadását és önállóságát akarták elérni. Ugyanakkor az egységes magyar nemzet gondolatát tartották szem előtt az országban. A politikai jogokat és a nemzeti függetlenséget csak a magyaroknak követelték. Magyarország többi nemzetiségeire nem gondoltak. A magyar forradalmároknak ez a politikája azt okozta, hogy a többi nemzet forradalmi erői ellenük fordultak.*”⁴¹

Vegyük sorba. Magyar forradalmárokról beszél, pedig tudjuk, hogy a márciust követő néhány hónapban a forradalom még közös, magyarországi ügy volt. Csak hónapokkal később, a nemzetiségek szembefordulása és Bécs felé fordulása után zsugorodott fokozatosan magyar üggyé. Az első felelős magyar kormány még nem a Béctől való elszakadásra, nem az ország teljes önállóságára törekedett. A polgárosodó, szélesebb jogokat élvező Magyar Királyság helyét Kossuthék továbbra is az Osztrák Császárságon belül képzelték el. Az egyéni szabadságjogokat az Áprilisi Törvények az állam minden (magyar és nem magyar) polgára számára biztosította. A kollektív, nemzeti jogokkal való élést viszont valóban csak a magyarokra és a horvátokra korlátozták. Ez fontos, de nem egyedüli oka volt annak, hogy „a többi nemzet erői” a forradalom ellen fordultak.⁴² Vagy talán arról van szó, hogy mind Kossuthék, mind Štúrék differenciálatlanul forradalmárok voltak? A magyar és a szlovák politikai, illetve fegyveres tevékenység között annyi különbség lenne csupán, hogy a magyar forradalmárok Bécs ellen fogtak fegyvert a Magyar Királyság szabadságért, a szlovák „forradalmárok” pedig az osztrákok oldalán harcoltak az őket elnyomó magyarok ellen?⁴³ Megannyi nyitott kérdés vár tisztázásra.

⁴⁰ Szlovákia az újkor küszöbén. Történelem 3. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 2006. 46–47. (A továbbiakban: Történelem 3.)

⁴¹ Történelem 3. 46.

⁴² Ezzel az egytényezős magyarázattal gyakorta találkozunk a szlovák írásokban. Roman Holec szerint például – a kommunikációra való kölcsönös képtelenség mellett – kizárólag a magyar politika nemzeti kérdésben tanúsított intoleranciája „*kergette a szlovák elitet a forradalom ellenzőinek táborába – a császári Bécsbe*”. Lásd: Krátke Dejiny Slovenska, 228. – Štúrék 1848/1849-es tevékenységét és törekvéseit árnyaltan elemzi Kiss László: Magyarellen szlovák fegyveres megmozdulások 1848-1849-ben. Aetas, 21. évf. 2006/2-3. 132–153.

⁴³ Vagy talán Miroslav Kusýnak van igaza, aki vitába szállt azokkal, akik Štúrék 1848–1849-es magatartását mentgették, mondván, hogy nem volt más választásuk? Szerinte az ellenforradalmi Bécs melletti választásuk téves volt, súlyosan kompromittálta a szlovák mozgalmat. A

A reformkorban, sőt még hosszú ideig utána is, a magyarok a szlovákokat következetesen „tótok”-nak nevezték, ami – erősödő negatív töltete ellenére, az oláhhoz (románhoz) vagy a ráchoz (szerbhez) hasonlóan – nem nemzeti név, hanem etnikai név, népnév volt, és az is maradt. Ennek alapja is volt, hiszen az 1830/1840-es évek fordulójáig még Lüdovít Štúrnek nemzeti identitástudata is igen képlékeny volt. Egyszerűen szólva, nem tekintették magukat szlovákoknak! Szemléletükben a gyengülő szláv-, csehszláv, hungarus- és a megjelenő szlovák tudat elemei egyidejűleg voltak jelen. Az 1840-es évek elejétől kezdődött meg a lassú áttérés a szlovák tudatra, miközben sokuk kötődése a „magyarországi hazá”-hoz továbbra is megmaradt.⁴⁴

A szlovák történészek viszont sem a „tót” kifejezést, sem az ugyancsak korhű „Felföld”, „Felvidék”, „Felső-Magyarország”, „Észak-Magyarország” stb. terminusokat nem kedvelik. Ezekben ugyanis – mai szemmel nézve – nem fejeződik ki a szlovákok, illetve az általuk (is) lakott területek szlovák jellege. A „Szlovákia” megjelölés viszont, mint államjogi, történelmi kategória, a magyarok számára elfogadhatatlan, hiszen ilyen nevű állam vagy autonóm terület soha nem létezett. A mesterségesen konstruált „szlovák etnikai régió” használatától is nagy az idegenkedés, mert a Magyar Királyság néhány – csaknem tisztán szlovákok által lakott – vármegyéjétől eltekintve, más északi megyékben a szlovákokkal együtt németek, lengyelek, ruszinok, magyarok, zsidók stb. is nagy számban éltek.⁴⁵

A közös haza megjelölésére még a 19. század első felében is használták a – ma már archaikusnak számító – „Magyarhon”, „Hunnia”, „Hungária” kifejezéseket. Meglátásunk szerint viszont – az „Uhorsko” szinonimájaként – a „Magyar Királyság” vagy a „történelmi Magyarország” terminusok közös alkalmazásának ma sem lehetne akadálya. A középkori eredetű „Felföld”-höz hasonlóan ugyanis ezekben (az 1840-es években meghonosított „Felvidék” politikai műszótól eltérően) semmi bántó nincs. Történelmileg hitelesen fejezik ki a mai Szlovákia területének és egykori lakóinak helyzetét a „közös hazá”-n, a Magyar Királyságon belül. Csakhogy ez a hitelesség sok mai történésznek, párt- és kormánypolitikusnak – már ismert okokból – nem áll érdekében.

legkeményebb bécsi reakcióval eveztek egy csónakban, amikor Štúr-zászlók lengtek a császári sereget támogató mindhárom katonai alakulatuk élén. Miroslav Kusý: A szlovák jelenség. In: A szlovákkérdés a XX. században. Kalligram, Pozsony, 1996. 489.

⁴⁴ Az átalakuló szláv tudattal és a nyiladozó szlovák tudattal az 1840-es évek elején még jól összefért a „közös magyarországi hazá”-hoz való tartozás is. Álláspontja lényegét a magyarságában megtámadott Štúr maga fejtette ki 1841 tavaszán, két magyar nyelvű írásában. A másodikban, amelyet Štúr Lajos néven (!) írt alá, hangsúlyozta a szláv nemzetiséghez és a magyar hazához való kettős kötődését. Ő mindig és mindenütt magyarnak tartotta magát, de sohasem született magyarnak, mert nemzetiségi tekintetben ő született szláv, és az is fog maradni. Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Diel II. Nákladom spolku Tranoscusius v Liptovskom Svätom Mikuláši 1943. 50. dok. 199., 56. dok. 232.

⁴⁵ Lásd például Fényes Elek: Magyarország statistikája I. Trattner, Pest, 1842. 68.

A Magyar Királyság polgári és nemzeti fejlődése szempontjából a magyar történetírás – a többnyire éretlen belső feltételek ismeretében – meghatározóbb szerepet tulajdonít a külső hatásoknak, a főleg Nyugat-Európa felől érkező gazdasági, politikai, technikai, katonai, kulturális és egyéb kihívásoknak.⁴⁶ A magyar és a szlovák történelmi fejlődést tehát többnyire széles (európai, közép-európai, magyarországi és regionális) összefüggésbe helyezik. A szlovák történetírás viszont – ezt már említettük – „Szlovákia” és a szlovákok belső fejlődésére koncentrál, amelyet magyarországi vonatkozásaiból is igyekszik kiemelni. Ezért nemcsak a felső-magyarországi fejlődés európai és birodalmi összefüggései sikkadnak el. Néhány – a „magyar Alföld” és a „szlovák Felföld” között – ekkor megjelenő vagy kibontakozó új gazdasági folyamat sem kap kellő figyelmet.⁴⁷

Már csak azért sem, mert ezek a tradicionális gazdaságon belül megjelenő új folyamatok nem a szlováklakta északi vármegyék különállása, nem az elkülönülés, hanem a magyar–szlovák együttműködés, a gazdasági-kereskedelmi egységesülés irányába mutattak. Ily módon nem illenek bele a mai szlovák koncepcióba. Egységes belső piacról természetesen még nem beszélhetünk, de egyre fontosabb gazdasági-kereskedelmi szerepet kaptak például a formálódó piacközpontok, amelyek a Magyar Királyság addig elkülönült tájai, régiói közötti modern munkamegosztás központjaivá kezdtek válni. Az Alföld és a Felföld közötti új típusú kapcsolatról tanúskodik, hogy Kassa a Debrecen, Pest és Tokaj-Hegyalja felől jövő kereskedelem csomópontja lett. A debreceni szalonnát Gömör, Szepes és Sáros megyében is keresték. A növekvő lakosságú Pozsony – a Duna révén – jelentős távolsági termény- és állatkereskedelmi központ maradt. A gyorsan fejlődő Pest-Buda pedig az 1840-es évekre a Magyar Királyság gazdasági, kereskedelmi, igazgatási és kulturális centrumává, s egyúttal jelentős szláv kulturális központtá is vált.

Átrendeződés következett be az ipar területi elhelyezkedésében is. A kézműipar súlypontja a mai Szlovákia északi és nyugati területeiről a „magyar Alföld”-re és a Dunántúl középső részeire helyeződött át, ami nagy múltú városok (pl. Nagyszombat) hanyatlásához vezetett.⁴⁸ Mivel ez az áthelyeződés néhány felső-magyarországi kulturális és oktatási intézményre (például egyetemre, egyetemi

⁴⁶ Erre Gunst Péter már évtizedekkel ezelőtt meggyőzően rámutatott. Lásd: A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái. Valóság, 1982/11.

⁴⁷ Pedig már a reformkori sajtóban is gyakori volt az Alsó-Magyarországgal szembeállított Felső- (vagy „éjszaki”) Magyarország, illetve az Alfölddel szembehelyezett Felföld megnevezés. Ezt a két eltérő adottságú térség közötti munkamegosztással is összekapcsolták, hiszen: a „*felföld vesz az alföldtől gabonát, bort, marhát, sertést, dohányt*”. Közhasznú esmeretek tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. (Kiad. Wigand Otto.) 7. kötet. Pest, 1833. 573.

⁴⁸ A munkamegosztásra, piacközpontokra és az ipar területi átrendeződésére lásd például: Magyarország története 1790–1848 I. köt. Akadémiai, Bp., 1980. 286–306. Gyimesi Sándor: Utunk Európába. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994. 73–78. – Bácskai Vera is több munkájában foglalkozott ezekkel.

nyomdára stb.) is kiterjedt, a szlovák nemzeti ébredésnek nem volt Bécshez, Prágához vagy Pest-Budához hasonlítható nyelvi, kulturális, nemzeti központja.

A korszakkal foglalkozó szlovák szakemberek viszont egyet soha nem felejtenek el kiemelni, sőt túlhangsúlyozni: a különféle elitélő jelzőkkel (szlovákellenes, erőszakos, durva stb.) illetett magyarosítást. A magyar asszimilációs törekvéseket kizárólag negatív színben tüntetik fel. Többnyire megelégszenek rövid, ex cathedra jellegű kinyilatkoztatásokkal. Vitatják, sőt kategorikusan tagadják – erről a közelmúltban több alkalommal meggyőződhettem –, hogy a magyarosítás a szlovák nemzeti ébredést nemcsak hátráltatta. A „minden hatás ellenhatást szül” logika alapján serkentette, gyorsította is a szlovák nemzeti törekvéseket, a szlovák tudatra való áttérést.

A magyarosítás mellett legfeljebb csak megemlítik a magyarosodás meghatározóbb, természetes folyamatát, amelynek következtében az 1840-es évekre a szlovák társadalom elveszítette szinte az egész nemességét, sőt polgárságának és értelmiségének a krémjét is! Nem foglalkoznak a magyar lakosság helyenkénti „eltótosodásával” sem, amire Thaisz András – némi túlzással – már 1825-ben felhívta a figyelmet. Úgy látta, hogy Miskolc, Tokaj, Rimaszombat, Losonc stb. a legújabb időkben tótosodtak el. A „tót métely” már Pestet, sőt Debrecent, Kecskemétet és Nagykörmöst fenyegeti.⁴⁹ Ellenben már Ján Kollárék keményen ostorozták, s ez a szemlélet mai követőiktől sem idegen, azokat a – Petőfi Sándorhoz, Kossuth Lajoshoz hasonló – „elfajzottak”-at, akik szlovákságukat önként feladva, magyarrá váltak.⁵⁰

A mai szlovák történetírás ez idáig adós maradt a magyarosítás okainak árnyalt vizsgálatával, amelyek – nem árt nyomatékosan hangsúlyozni – nem szlovákellenességből fakadtak, s nemcsak a szlovákokat sújtották. A már ismert „egy politikai nemzet” lényegéből következett a Magyar Királyság nem magyar népei magyarosodásának igénye, sőt, mielőbbi magyarrá tételének, magyarosításának szándéka. A beolvasztó törekvéseknek természetesen számos egyéb oka is volt: a nemzeti egység megteremtésének óhaja; a magyarok összlakossághoz viszonyított kedvezőtlen (50% alatti) aránya; a „herderi jóslat” beteljesülésétől, a nemzethaláltól való félelem; a Magyar Királyság szláv népeinek „pánszláv” szervezkedése és a felső-magyarországi szlovák evangélikus lelkészek, diákkörök „pánszláv agitáció”-ja; a terjeszkedő cári Oroszországtól való félelem stb.

A magyar ellenzéki liberálisok által felkínált „asszimilációs társadalmi szerződés” tehát a sokfelől veszélyeztetett magyarság, a magyar állam és nemzet

⁴⁹ Thaisz András: Jelentés a Tudományos Gyűjteménynek 1826-dik esztendei Folytatásáról. Tudományos Gyűjtemény, 1825. XI. kötet, 124-126.

⁵⁰ Kollár nemcsak az erőszakos asszimilációt ítélte el, hanem a nemzetüket önkényesen elhagyó vagy megtagadó „elfajzottak” (odrodilci-k) disszimilációját is. „A szláv nemzet jó tulajdonságai” c. prédikációjában így szólt hozzájuk: „*Testvér! te hozzánk tartozol, a szemed, nyelved, arcod, alakod és véred, és egész tested és lelked erről tanúskodnak*”. A prédikációt lásd Ján Tibenský: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava, 1965. 189-194.

(számbeli, anyagi, nyelvi, kulturális) erőinek gyarapítását, a megosztott nemzet egységének erősítését szolgálta. A Magyar Királyság minden lakosának felajánlották a jogi, politikai egyenlőséget, az egyéni szabadságjogokat, a társadalmi és a nemzeti befogadást. Ezek feltétele viszont a nyelvi, kulturális, nemzeti azonosulás, az identitás-feladás, végső soron a teljes önfeladás, a beolvadás volt.

Deák Ferenc, Kossuth Lajos és követőik tehát – a türelmesebb konzervatívoktól vagy Széchenyi Istvántól eltérően – nem az integrációra, nem a nyelvi, kulturális és nemzeti sokszínűség megőrzésére törekedtek. Ebben nincs vita. A szlovák történészek azt is jól látják, hogy Kossuthék nem kívántak megállni a magyarosodásnál vagy a közélet és az iskola magyarosításánál. A szemük előtt távlatilag egy olyan homogén magyar állam és nemzet képe lebegett, amely többé-kevésbé nyelviileg is egységes, s amelyben a magyarok számbeli és egyéb túlsúlya meghatározó módon érvényesül.⁵¹ Szemléletükben legfeljebb csak árnyalati, fokozatbeli különbségek voltak az asszimiláció önkéntes vagy erőszakos, részleges vagy teljes voltában, a komponensek arányában, lassúbb vagy gyorsabb lefolyásában.

A szlovák történetírást alig foglalkoztatják a magyar polgári és nemzeti mozgalom, illetve a szlovák nemzeti ébredés eltérő hatalmi-politikai, államjogi feltételei. Nem térnek ki arra, hogy 1815 után I. Ferenc (1792–1835) császár és király, valamint Klemens Lothar Wenzel von Metternich (állam)kancellár nemcsak Európában, Itáliában vagy a Német Szövetségben örködték a hatalmi egyensúly, illetve a „rend” felett. Birodalmukban is a konzervatív-legitimista, restaurációs, forradalom- és haladásellenes felfogást képviselték. Az uralkodásra alkalmatlan V. Ferdinánd (1835–1848) trónra kerülése után a gyors és egységes döntéshozatalt megakadályozta a külügyeket 1809 óta irányító Metternich és (1826 óta a belügyekért felelős, szlávbarátságáról ismert) Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky udvari csoportjainak rivalizálása, az ún. kamarillapolitika. Politikai egység és koherens nemzetiségi politika híján, az összbirodalmi érdekek védelmében a jól bevált „oszd meg és uralkodj” politikához folyamodtak. Ebbe a magyar nyelvi, polgári és nemzeti törekvések akadályozása ugyanúgy belefért, mint a veszélytelenebbnek, lojálisabbnak ítélt cseh, szlovák vagy horvát nyelvi-kulturális igények támogatása, kijátszása a magyarok ellen.

⁵¹ Azt viszont nem igen értjük, hogy Dušan Kováč a „Szlovákia történeté”-ben következetesen miért feltételes módokat használ? Kossuthék szándéka szerint: „*A magyar politikai nemzet nyelve a magyar lett volna, s kizárólag ezt lehetett volna használni a hivatalos érintkezésben. Ez azt jelentette volna, hogy a magyar nyelvet minden hivatalnoknak, még a legalsóbb szinteken tevékenykedőknek is, el kellett volna sajátítania...*” Szlovákia története, 100. – Talán nem így történt? Mi ennek a relativizálásnak az oka? 1844-től – a három szlavón vármegye (az ún. kapcsolt részek) kivételével, amelyek bizonyos területen 6 év haladékokat kaptak – nem a magyar lett a hivatalos államnyelv a Magyar Királyság egész területén? (Ezt a nyelvtörvényt a szlovák történész meg sem említi!) Talán – a szlovák tiltakozások és felségfolyamodványok miatt – „Szlovákia”-ban ennek nem sikerült érvényt szerezni? Dehogynem! Alsó szinteken, a családi életben viszont a szlovák nyelv használata nem ütközött korlátokba.

Mindezek ellenére a Magyar Királyságnak II. József (1780–1790), majd I. Ferenc és V. Ferdinánd abszolutisztikus próbálkozásai ellenére is sikerült megőriznie sajátos államjogi különállását, önrendelkezését. Az 1812–1825 közötti időszakot leszámítva, az uralkodók csak a magyarországi rendekkel egyetértésben alkothattak törvényeket. A vármegyék és az államigazgatás középszintű intézményei (beleértve az észak-magyarországi vármegyéket is) pedig régóta a nemesi ellenállás fő bázisai voltak.

A soketnikumú magyarországi nemesség Bécs elleni harcát megkönnyítette „történelmi nemzet” volta. A teljes, nemesi társadalmat alkotó magyaroktól eltérően a nemességét elvesztő szlovák lakosság kedvezőtlenebb induló helyzetben volt, mivel – a horvátoktól vagy a szerbektől eltérően – nem volt saját államuk, erre épülő történelmi tudatuk vagy közigazgatási, egyházi-vallási autonómiájuk.

Az 1780-as évektől meginduló szláv/szlovák nemzeti ébredésnek tehát nem a bécsi udvar volt a fő akadály, hanem a – nyelvi, kulturális, polgári és nemzeti érdekeit mások ellenében is érvényesíteni igyekvő – magyar politikai és kulturális elit. A feszültségeket növelték és elmélyítették a magyar nyelv államnyelvvé tételéért vívott küzdelemmel együtt járó magyarosító törekvések. A defenzív szlovák „mozgalom” vezetői tehát a rokon szláv népektől, Oroszországtól és a bécsi udvartól reméltek támogatást, ami kiváltotta a reformkori magyar liberálisok „pánszláv veszély”-től való félelmét, valamint asszimilációs igyekezetét.

A mai szlovák történészek nemcsak a közös történelmet írják át. A történelmi Magyarország néhány közös tudását is kisajátítják. Főleg azokat, akik születésük, származásuk vagy munkásságuk révén a mai Szlovákia területéhez köthetők, vagy ha munkáikban a szlovákokkal (de nemcsak feltétlenül velük) foglalkoztak, illetve szimpatizáltak. Ezen az alapon tehát egyes tudósokat szlováknak, másokat magyarnak tekintenek. Ez történt már a szláv/szlovák és hungarus tudattú, kettős kötődésű Matej Bellel (1684–1749), Bél Mátyással vagy Adam František Kollárral (1718–1783), azaz Kollár Ádám Ferencsel is. Annak ellenére, hogy az előbbi férfiú félig szlovák, félig magyar volt (az édesanyja révén ugyanis veszprémi kötődésű), és magyar nyelvtudását Veszprémben, valamint Pápán tökéletesítette, mégis kizárólag „szlovák tudós”-nak tartják.⁵²

A szlovák történetírás nem érzékeny azokra a tudattartalom változásokra sem, amelyek egyes magyarországi tudósok nemzetfelfogásában az 1820/1840-es években végbementek. Pontosabban, ha ez a szemléleti, tudati változás (mint pl. a szláv/szlovák gyökerű Petőfi Sándor esetében is) a magyar nemzettel való azonosulást jelentette, elítélik, renegát jelzővel illetik. Ellenben, ha valamelyik kettős kötődésű vagy hungarus tudatú személy az 1840-es évekre a szlovák nemzeti érdekek védelmezőjévé és képviselőjévé vált, vagy ha fellépett a magyarosítás ellen, akkor szlováknak tekintik. Nem fontos, hogy két-három évtizeddel korábban még hungarus volt. Jó példa erre Ján Čaplovič (1780–1847),

⁵² Matej Bel nevét Besztercebányán, ahol egy ideig az evangélikus iskola rektora volt, ma egyetem viseli.

Csaplovics János, a kiváló magyarországi földrajztudós, történetíró és etnográfus esete, aki a szláv/szlovák érdekek védelmezőjévé vált, bár 1822-ben még a magyar nemzetfelfogással azonosult. A magyarok – írta – „*a' Politice uralkodó törzsök, a' fő Nemzet, 's én nem egyezem meg azokkal, a' kik négy fő Népet keresnek Magyar Országban, tudniillik: Magyarokat, Szlovákat, Németeket és Oláhokat, holott tsak egyetlen egy vagyok, és tsak Népbeli tekintetben vagyok több. Legalább Politicai értelemben kénytelenek a' többiek mellelges Népnek nevével megelégedni.*”⁵³

A szlovák történetírás sajátosságaival kapcsolatos példákat még hosszan sorolhatnánk, de nem tesszük. Talán ez a néhány is rávilágít a két szomszédos ország történetírásának eltéréseire. Tennivaló van bőven, de – a költő ismert soraival szólva – a hosszú távú feladat is adott:

„*A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*”⁵⁴

⁵³ Csaplovics János. Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény, 1822. III. köt. 52.

⁵⁴ A Dunánál. In: József Attila összes versei. Szépirodalmi, Bp. 1971. 332.

Vadász Sándor

EGY NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS KÜLÖNLEGESSÉGE

Húsz esztendővel ezelőtt, a francia forradalom 200. évfordulóján (a franciáknak: Bicentenaire) ült össze a témakör szakértőinek világkongresszusa, természetesen Párizsban (Sorbonne, 1989. július 6–12.). Közel 2000 résztvevője volt, és 50 országból érkeztek be előadások, valóban a világ minden sarkából. Érdeemes megemlíteni, hogy a diszciplínát hagyományosan művelő országokon kívül képviseltették magukat Ázsia és az amerikai kontinens államai is, így például Izrael, India, Kína, Japán, Haiti, Brazília, Peru, Ausztrália, Új-Zéland, Irán, Tunézia; Európából a skandináv, görög, portugál és más nemzetiségű historikusok új színekkel gazdagították a forradalom tablóját. Összehasonlítható adatok birtoklása nélkül is valószínűsíthető, hogy a párizsi tudományos tanácskozás az egyik legnagyobb szabású volt az előző század végén.

A kongresszus dirigense Michel Vovelle volt, a korábban elhunyt Albert Soboul egykori tanítványa, később munkatársa, aki a Sorbonne híres intézetét – Institut d'Histoire de la Révolution Française – is örökölte tőle. Az ő szerkesztésében jelent meg – a londoni Pergamon Press gondozásában – három vaskos kötetben (majdnem két és félezer oldalon) az a páratlanul gazdag kiadvány, amelyből megismerhető a közel 300 plenáris ülésen és 325 szekcióban elhangzott előadás rövidített szövege. A kiadvány címe: *L'image de la Révolution Française*. Vol. 1–3. Dirigé par Michel Vovelle. Communications présentées lors du Congrès Mondial pour le Bicentenaire de la Révolution. Sorbonne, Paris, 6–12 juillet 1989. Pergamon Press. Paris–Oxford–New York–Pekin–Francfort–Sydney–Tokio. Ahogy M. Vovelle írta rövid előszavában, a nemzetközi találkozó gondolata az időközben elhunyt Ernest Labrousse agyában született meg. A szervezők felhívása nagy nemzetközi visszhangot váltott ki. Vovelle azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az új kutatási irányokra vetették a hangsúlyt, jelesen a politika- és kultúrtörténetre, továbbá a kollektív emlékezésre.

A tartalomjegyzékkel való akár csak felületes ismerkedés is arról győzi meg az olvasót, hogy rendkívüli – nem túlzás – témagazdagság jellemezte a kongresszus programját. Öt bizottságot állítottak fel. I. Franciaország a forradalomban. Imázs és propaganda. II. A forradalom értekeinek fogadtatása külföldön. III. A forradalom művekben és az oktatásban. IV. Forradalom, nemzet és nemzeti mozgalmak. A forradalom a 19–20. századi politikai elméletekben és a gyakorlatban. V. Olvasni, látni és hallani a forradalmat (irodalom, ikonográfia, zene, film stb.).

Bár kétségkívül csábító lenne hosszasan elidőzni néhány új izgalmas témánál (szépirodalom, film, zene- és színháztörténet) azonban két nyomós ok is arra intett, hogy ellenálljunk e csábításnak. 1. Egy rövid dolgozat keretei közt ez úgyszólván megvalósíthatatlan lenne. 2. Jelen sorok szerzőjének eredetileg sem ez volt a célja, hanem az, hogy felhívja a figyelmet egy elképesztő és első pillanatban hihetetlennek tűnő jelenségre: 200 évvel a Bastille bevétele után nem hoztak létre agrártörténeti szekciót, egyetlen előadás sem hangzott el az 1789-es Franciaország agrárstruktúrájáról, a francia parasztságról és a forradalom éveiben végrehajtott reformokról.

Mindazonáltal volt két kivétel, de jellemző módon mindkét referátumot külföldi történész tartotta. Fr. Dumont – Mainzban – Volt-e falusi forradalom a Rajnánál? című beszámolójában a Mainz-i Köztársaság 1792–1793-as példájával bizonyította, hogy a francia hódítók által importált forradalom hatására kibontakozóban volt egy „rurális forradalom”, amelynek szószólói a parasztok körében fellépett „jakobinusok” voltak. Dumont szerint a falusi „hazafiak” vagy „jakobinusok” a falvak elitjéből rekrutálódtak – gazdag parasztok, tanácsosok, plébánosok és tanítók –, akiknek a számára a Forradalomnak volt társadalmi dimenziója, amelynek szükségképpen konkrét és érzékelhető változásokhoz kellett vezetnie.¹

A másik szóban forgó előadást egy prágai történész, D. Kopejtková tartotta. Az agrárkérdés a nagy Francia Forradalomban és a cseh korona országaiban címmel, azonban ő az 1848–49-es forradalmi periódust vizsgálta és a rá következő korszakokat, egészen 1945-ig hozta összefüggésbe a francia hatással.

Térjünk vissza kiindulópontunkhoz, a világkongresszus kiáltó hiátusához. Mindenekelőtt szögezzünk le néhány alapvető tény. A szakirodalomban soha nem volt (mert nem lehetett) vita arról, hogy Franciaország 1789-ben egyértelműen agrárország volt. A 25 millió lakos közül az elsőprő többséget a legalább 20 millióra tehető falusi lakosság alkotta. Összehasonlításképpen az 1846-ban fogantatott, első országos összeírás végeredménye kínálkozik, amikor is még mindig 75% volt a falusi lakosság aránya. A parasztok többsége parcellatulajdonos volt.²

Ha egy másik aspektusból, a francia historiográfia nézőpontjából vizsgáljuk ezt a kérdést, hasonlóképpen evidenciákkal találkozunk. A távolabbi előzmények ismertetéséről lemondva, csupán a két legjelentősebb, ma már klasszikusnak tekinthető francia historikus munkásságára utalok. Az első E. Labrousse, akinek a neve már szóba került a világkongresszus eszméjének megszületése kapcsán. A szakirodalom két legnagyobb művének Az árak és a jövedelmek mozgásának vázlata a 18. századi Franciaországban címmel 1933-ban megjelentetett monográfiáját, továbbá A francia gazdaság válsága az ancien régime végén című szintézisét (1944) tartja.

¹ L'image... Vol. II. 768.

² Franciaország 1789-es állapotára ld. A. Soboul: A francia forradalom története 1789–1799. Bp., 1989. 5–15. Fr. Furet – D. Richet: La Révolution française. Párizs, 1973. 28–41.

Az agrártörténet másik nagy hatású művelője G. Lefebvre volt. (Igaz, a magyar olvasónak neve – érthetően – Napóleon-életrajzát juttatja az eszébe, mivel ezt az 1935-ben megjelent valóban olvasmányos művét 1975-ben magyar nyelvre is lefordították.) A Nord megye parasztsága a francia forradalomban (1924), és az Agrárkérdések a terror idején (1932) etalonnak minősülnek a szaktörténetek számára.³

A „falusi világ”, a „Le Monde rural” mellőzése annál is különösebb, mert az 1980-as években nagy hírnévre szert tett Fr. Furet, A. Soboul nagy ellenfele a forradalom értelmezéséről kiobbant vitában, nem nagy terjedelmű, de gondolati mélységét tekintve igen „sűrű” okfejtésében élesen exponálta a parasztság kérdését. (Gondoljuk újra a francia forradalmat. Magyarul 1994-ben, franciául 1983-ban adták ki.) „Szerintem Georges Lefebvre is erről írta meg a forradalom historiográfiája szempontjából legjelentősebb művét. A parasztság viselkedésének és problémájának az elemzése során Georges Lefebvre két következtetésre jutott: társadalmi szempontból több forradalom is rejlik abban, amit „a” forradalomnak nevezünk, a jórészt autonóm, a többitől (vagyis az arisztokraták, a polgárok és a sans-culotte-ok forradalmától) független paraszti forradalom pedig antikapalista volt, vagy szerinte a múlt felé fordult. Már ezt a két elgondolást is nehéz összeegyeztetni a társadalmilag és történelmileg homogén francia forradalom képével, amely utat nyit egy kapitalista vagy polgári jövő számára, melynek a régi rend eltorlaszolta az útját.”⁴ Eljutottunk tehát egy olyan tézishoz, amely nem a 20. század első felének szellemi produktuma, jóval korábban keletkezett, s amelynek lényege egy a természetből vett hasonlaltal: a francia forradalom hatalmas folyam, amely végső fokon megőrzi ugyan egységét a torkolatig, azonban különböző áramlatok különíthetők el benne, amelyek autonómok, azaz mozgásuk nem feltétlenül és nem maradéktalanul egyezik meg a főszórával. A különféle autonómiák önállósága az egymással való kölcsönhatásban érvényesül.

Ha már a forradalom összetevőit vizsgáljuk, említsünk meg egy kevésbé ismert ténytet. A három rend által összeállított panaszfüzetek bekötött vastag kötetei közt elvész egy kicsinyke füzet, fedőlapján az 1789. április 25-i dátummal. A negyedik rend füzeteti – ez a címe, és Párizs város főmérnökének tollából született meg, aki jól ismerte a „szegény napszámosok”, a „rokkantak”, a „nyomorgók” mindennapi szükségleteit, s nekik követelt jogokat. Egy új társadalmi erő egyik első (tudatos) jelentkezése volt ez a hang, egyelőre még gyenge és visszhangtalan, elveszett a nagy társadalmi kórusok hangzavarában. Egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy igazán felerősödjék J. Jaurés-nek, a francia és a nemzetközi munkásmozgalom kiválóságának köszönhetően, aki – úttörőként – marxista módon elemelte a francia forradalmat. Bevallottan a munkásoknak írta

³ C. Labrousse: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. Párizs, 1933. *La Crise de l'économie française a la fin de l'ancien régime*. Párizs, 1944. G. Lefebvre: *Les Paysans du Nord pendant la Révolution française*. Lille, 1924. *Questions agraires au temps de la Terreur*. Strassbourg, 1932.

⁴ Fr. Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994. 21.

számukra érthető nyelvezettel nagy művét, amelynek címével, A francia forradalom szocialista története (1901–1904), tulajdonképpen ki is jelölte ennek az új áramlatnak a helyét a forradalom autonóm komponensei között.

Felvéve ismét a forradalom előtti és alatti agrár-problémák elejtett fonalát, egy olyan egyetemes történeti összefüggésre kívánok rámutatni, amelyik eddig még – legalább is az én tudomásom szerint – nem kapott kellő méltánylást a szakirodalomban, jóllehet igen tanulságos párhuzamról van szó. A cári Oroszországban a 19. század második felében és a századelőn értékes művek születtek a franciaországi agrárviszonyokról. Három jeles történész: N. I. Karejev, M. M. Kovalevszkij és I. V. Lucsickij alapították meg a később „orosz iskolának” elnevezett csoportot. Időrendben először N. I. Karejev munkája jelent meg (Parasztok és parasztkérdés Franciaországban a 18. század utolsó negyedében. Moszkva, 1879). M. M. Kovalevszkij kötete jóval későbbi (A kisparaszti tulajdon keletkezése Franciaországban. Szentpétervár, 1912). A legtermékenyebbnek I. V. Lucsickij bizonyult közülük (A paraszti tulajdon a forradalom előtti Franciaországban és a nemzeti javak eladása Kijev, 1897; A nemzeti javak kiárúsítása Franciaországban a 18. század végén. Kijev, 1912; végül A földtulajdonos osztályok helyzete Franciaországban a forradalom előestéjén és az 1789–1793-as agrárreformok. Kijev, 1912).

Ha a felsorolt művek nem jutottak volna ki a birodalom határain túlra, az „orosz iskola” helyének kijelölése kizárólagosan az orosz historiográfia belügye lenne. Azonban kijutottak – egyelőre ellenőrizhetetlen úton-módon –, mégpedig éppen Franciaországba, ahol lefordították és kiadták őket.⁵

A legelső következtetés tehát nem lehet más, mint az, hogy az orosz szerzők sajátos nézőpontja és következtetései valamiképpen bekerültek a francia forradalom historiográfiájának áramába. Mivel a két ország között az adott időszakban óriási fejlődésbeli különbség volt, joggal merül fel a kérdés: mi indította ezeket az orosz történészeket a 18. századi francia agrárium tanulmányozására? A logikus válasz csak az lehet, hogy hasonlóságokat fedeztek fel a 18. századi francia és a 19. század végi oroszországi „falusi világ” között. Ebben a jelenségben az a régi igazság nyert újabb igazolást, hogy hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok hasonló problémákat vetnek fel, hasonló kérdésfeltevéseket indukálnak és rájuk adott válaszokban is sok a rokon vonás.

Az 1989-es világkongresszusra való készülődés jegyében fogant cikkeket és tanulmányokat olvasgatva az tűnik szembe, hogy lényegében ugyanazokat a dilemmákat tükrözik, amelyek a szóban forgó orosz és az ő műveiket interpretáló francia történészeket foglalkoztatták annak idején. Tehát: milyen mértékben volt jelen a kapitalizmus 1789 előtt? Volt-e polgári földtulajdon a parasztok

⁵ A francia kiadások könyvészeti adatai: N. Karéiew: Les paysans et la question paysanne en France dans le dernier quart du XVIIIe s. Párizs, 1899. I. V. Loutchisky. La petite propriété en France avant la Révolution et la vente des biens nationaux. Párizs, 1897. Quelques remarques sur la vente des biens nationaux. Párizs, 1913. L'État des classes agricoles en France a la veille de la Révolution. Párizs, 1912.

kezén, s ha igen, mennyi? Milyen társadalmi mozgásokat idéztek elő falun a forradalom éveiben végbement változások, különös tekintettel az egyház javainak kisajátítására (nemzeti javak) és a jakobinusok agrárörvényeire? Az orosz történetírók is – mutatis mutandis – ezekről a problémákról faggatták a valóságot. Bármilyen előjelűek voltak is a korszakban keletkezett ideológiák, a falu problematikáját nem kerülhették meg. (Csupán érintőlegesen jegyzem meg, hogy lényegében napjainkig húzódnak azok az elméleti viták, hogy milyen társadalmi közegekből jönnek a burzsoák, kikből lesznek tőkések.) Végso elemzésben a 20. század végén is arról folyt a disputa a francia tudományos körökben, hogy miképpen ment végbe az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba, egyáltalán: használható-e a „feudalizmus” fogalma? Ha szem előtt tartjuk azt az alapvető tény, hogy a 19. században kialakult és megszilárdult paraszti kisbirtok rendkívül fontos szerepet játszott/játszik az ország egész életében, hogy a kisparcellás paraszt a maga külön érdekeivel megkerülhetetlen tényezője a francia társadalomnak, amellyel minden politikai rendszernek számolnia kell – szélesebb dimenzióban szemlélhetjük ezt az egész kérdéskört.

Van ennek a gombolyagnak még egy elvarratlan szála és ez egyenest Magyarországra vezet. A Debreceni Egyetemen oktató Papp Imre 1997-ben egy igen hasznos művet publikált: A francia mezőgazdaság a XIX. században. Jelen-tősege többek között abban áll, hogy közvetítette a magyar olvasónak a számára lényegében elérhetetlen sokrétű, kéziratoss forrásokat, valamint a szakirodalmat. Az alábbiakban A XIX. századi átalakulás feltételei című fejezet egy részletét szeretném ismertetni a nemzeti javak kiárusításáról.

A nemzeti javak kiárusítását 1789–1802 között közel 30 törvény szabályozta. Az első szakaszban (1790 május–1793 június) vásárolták meg a javak döntő többségét olyképpen, hogy az állami szervek árveréseket rendeztek a járási székhelyeken. Az ár 12%-át a helyszínen kellett kifizetni, a hátralékot 5%-os kamattal, 12 év alatt törleszthette le az új tulajdonos. Az egyházi birtokokat (a hasznosított terület 10%-a) egyben és felparcellázva is meg lehetett vásárolni. Ezzel szemben az elkobzott emigráns birtokokat (1792-től) kizárólag parcellánként, alacsony áron, 20 évi törlesztéssel árverezték el. (Ezek a birtokok a mezőgazdasági földterület 1–2%-át tették ki.)

A második szakasz a jakobinusok hatalomra jutásával kezdődött, az 1793. június 3-i törvénnyel, amely az árverést eltörölve az emigráns birtokok kis parcellákban történő kiosztását rendelte el, ahol nem volt közföld. Az akkori szociálpolitika szempontjából nagyon fontos adat: csak nincstelenek és az 5 hektárnál kevesebb földdel bíró családfők részesedhettek belőlük.

A harmadik, egyben utolsó szakasz 1796-tal vette kezdetét és 1802-ig tartott. Papp véleménye szerint lényegében az 1790-es feltételeket állították vissza. Ismét volt árverés, ráadásul a vevőnek helyben a vételár kétharmadát kellett kifizetnie.⁶ Saját értékelésem: a közélet egyik legfontosabb szektorában így mu-

⁶ Papp Imre: A francia mezőgazdaság a XIX. században. Debrecen, 1997. 53–54.

tatkozott meg a jakobinusok uralmát megdöntő thermidoriánus-direktoriánus nagypolgárság uralmának jellege. A jakobinusok iránti szimpátiával igazán nem gyanúsítható Furet és más szerzők is állítják, hogy az előbbieket a szegényparasztságra kívántak támaszkodni.

A fentebbi fejtegetésekkel az volt a célom, hogy több oldalról járjam körül a témát. Most azonban végtére is meg kell kísérelni kibogozni azt a talányt, amely a címben szereplő „különlegesség” szóban megbújik. Mindenekelőtt azonban félreérthetetlenül le kell szögezni, hogy a francia történészek legjobb tudásom szerint nem vetették fel ezt a kérdést, ezért jelen sorok szerzője fenntartja magának a tévedés jogát. Végző fokozatig kísérletről van szó.

A legutolsó részhez érve, a következő mottót választottam: Franciaország félmillió négyzetkilométernyi területe maga volt a változatosság, a sokféleség.⁷ Oroszországot nem számítva, a legnagyobb Európában és értelemszerűen ezzel függ össze az a vitathatatlan tény, hogy felszíne az egyik legváltozatosabb a kontinensen. Nyilvánvaló, hogyha a kutató a mezőgazdasági ágak fejlődését, a birtokviszonyok alakulását vagy pedig a „falusi világ” társadalmi rétegződését kívánja tanulmányozni, hogy csak néhány példát említek, számolnia kell azzal, hogy egészen más viszonyokkal fog találkozni a hegyek közé ékelt széles folyóvölgyekben, mint a tágas medencékben és a szelíd dombvidékeken. A középkortól kezdve nagyon lényeges különbségek mutatkoztak az egyes régiók, megyék, körzetek és kisebb-nagyobb tájegységek között.

Engedtesse meg nekem, hogy befejezésképpen felidézzem egyik érdekes élményemet. Az 1970–80-as években magyar és francia történészek részvételével tudományos tanácskozásokat (colloque) tartottak Mátrafüreden. Az utolsón – 1984-ben – én is részt vehettem. Ott volt Soboul is. Lefelé jövet, beszélgetve, valaki szóba hozta az agrártörténetet. Soboul a rá különösen jellemző francia temperamentummal égnék dobta mindkét karját, s úgy jelentette ki emelt hangon: Ez nagyon nehéz, nagyon bonyolult! Kifakadása többet mondott nekünk minden elvi fejtegetésnél. Pedig ő, akit szakmai berkekben elsősorban a politikatörténet művelőjeként tartottak számon, 1976-ban monográfiát jelentetett meg a francia parasztság problémáiról.⁸

Összefoglalva: úgy tűnik, 1989 előtt a francia agrártörténeti kutatók még nem jutottak olyan magas fokra, hogy lehetővé tették volna az ország egészét tekintve vevő modern szintézis megírását.

⁷ Papp Imre: A francia mezőgazdaság a polgári forradalom korában. In: Tanulmányok a francia forradalom történetéből. Szerk.: Vadász Sándor. Bp., 1989. 19.

⁸ A. Soboul: Problèmes paysans de la révolution 1789–1848. Párizs, 1976.

Kaló Ferenc

HERZEN ÉS CSERNISEVSKIJ

A 19. századi orosz irodalom, irodalomkritika, képzőművészet, zeneművészet kiemelkedő személyiségekkel gazdagította nem csupán az orosz, hanem az egyetemes szellemi életet is. Ez olyannyira nyilvánvaló, közismert, hogy az említett területekről sem alkotókat, gondolkodókat, sem műveiket nem szükséges megemlíteni, felsorolni. A század orosz társadalmi gondolkodásának legnagyobb formátumú egyéniségei azonban kétséget kizáróan A. I. Herzen (1812–1870) és Ny. G. Csernisevskij (1828–1889) voltak. E megállapítás napjainkban is vita tárgya lehet, ahogyan ez orosz, majd szovjet interpretálásban gyakran megtörtént, nem kis mértékben az éppen aktuális politikai irányvonal érdekeinek megfelelően, alárendelten.

Írásunk e két szellemi nagyság igen szerteágazó, gazdag munkásságából (szépirói, irodalomkritikai, filozófiai, publicisztikai, forradalmi tevékenység, Oroszország jövőjéről, az európai fejlődés perspektívájáról szóló sok-sok írás) három területet kísérel meg összevetni, vagyis az azonos, hasonló vagy éppen eltérő vonásokat kiemelni.

Az egyik a 19. századi orosz irodalomban megjelenő típus, a „felesleges ember” értelmezése, születésének okai, körülményei és szerepe Oroszország jövőjének formálásában. Már itt azonnal érdemes hangsúlyoznunk, hogy nem csupán (sőt nem elsősorban) irodalmi típusról van szó, hanem Oroszország-, sőt Európa-szerte céltalanul lézengő, utazgató, kallódó *valóságos* személyekről.

A másik: az esztétikai nézeteik között fellelhető hasonlóságok, átfedések, különbözőségek. A harmadik pedig az 1861-es jobbágyfelszabadítás utáni oroszországi helyzet, a kétségkívül meglevő, parasztfelkelések sorát produkáló elégedetlenség átfejlődésének, átfejlesztésének kérdése az egész országra kiterjedő népi, parasztforradalommá, ami – legalábbis a várakozások szintjén – az önkényuralmi, feudális oroszországi rendszer bukását hozza meg. (Megjegyzendő, hogy ez szervesen kapcsolódik az 1863–64-es lengyel felkelés előzményeihez, előkészítéséhez, az orosz társadalom haladó csoportjainak e felkeléssel kapcsolatos állásfoglalásához!)

A „felesleges ember” problémakört illetően – nyilvánvalóan és magától érthetően – mind Herzen, mind Csernisevskij irodalmi művekben és irodalomkritikai írásokban fejtették ki álláspontjukat. A „nyilvánvalóan” természetesen az adott kor orosz viszonyaiból, a szigorú cenzúrából következett, vagyis abból, amit Herzen az 1850–51-ben írt „A forradalmi eszmék fejlődéséről” c. írásában megfogalmazott: „A szabadságtól megfosztott nép számára az irodalom az

egyetlen szószék, amelyről hallathatja felháborodásának, lelkiismeretének hangját.”¹

Herzen még Oroszországban, az emigráció előtt írt „Ki a bűnös? c. regényében, majd az emigrációs évek alatt a Poljarnaja Zvezda (Sarkcsillag) és a Kolokol (Harang) folyóiratokban megjelent írásaiban, Csernisevskij pedig az 1862-ben történt letartóztatását követő időben, a Péter-Pál erődben, mondhatni vallatások közben írta meg a „Mi a teendő?” (más magyar fordításban „Mit tegyünk?”) c. regényét. Egyéb e kérdéssel foglalkozó írásai pedig a „Szovremennjyik” (Kortárs) folyóirat hasábjain láttak napvilágot. Mindkét mű – ez következik a szerzők esztétikai alapelvéből, az irodalom, tágabb értelemben valamennyi művészeti ág elé támasztott követelményből – az adott kornak, az írás idejének, a való életnek, vagyis az orosz társadalmi, politikai viszonyoknak igen szoros kapcsolatát mutatja. Ezen túlmenően, ettől nem elválaszthatóan híven tükrözi azt a tényt is, hogy Herzen egy korábbi nemzedék, a nemesi származású értelmiség képviselője, Csernisevskij viszont az új, a nem nemesi, vegyesrendű (raznocsinyec), radikális, forradalmi demokrata értelmiség legmarkánsabb alakja, vezéregyénisége. Így a „Ki a bűnös?” főhőse, Beltov a 19. század nemesi értelmiségének jegyeit viseli magán, aki tehetséges, művelt, telve alkotó energiával. Tervei, határozott elképzelései vannak a társadalomban betöltendő szerep szükségességéről, hasznosságáról, de a korabeli Oroszországban nem talál magának tevékenységi területet. Kiábrándul a jóformán el sem kezdett hivatali, közéleti munkából, minden területen (beleértve a magánéletet, a szerelmet is) kiüresedett, sikertelen, felesleges ember lesz, aki céltalanul vagy álcselekvések keresésében éli (helyesebben szólva tengeti) életét, mint oly sokan Oroszországszerte. Beltov sok hasonló vonást mutat Anyeginnal, Pecsorinnal. Egy valamiben azonban jól érzékelhetően más: amíg Puskin és Lermontov hősei számára idegenek, szinte nem léteznek a politikai, szociális kérdések, Beltov – legalábbis elvek, tervek, szavak szintjén – kritikusan viszonyul a fennálló önkényuralmi, jobbagytartó rendszerhez.

Herzen a mű címében feltett kérdésre, arra hogy miért vált ilyenné, miért alakulhatott így élete – az irodalom adta kereteken belül, azaz áttételesen – azt a választ adja, hogy főként a környezet, a korabeli oroszországi viszonyok pusztították el az alkotóerőt az ilyen emberekben. De bűnös, hibás a való élettől elszakadt nevelés, oktatás, valamint maga a főhős is. Beltov tehát produktuma, ugyanakkor áldozata korának, ahol még a kiemelkedő tehetségek is tétlenségre vannak kárhoztatva. Herzen nem, legalábbis nem teljesen ítéli el Beltovot, mert úgy véli, hogy a nemesi értelmiség -a dekabristák ügyének folytatójaként- még képes lehet Oroszország jövőjéért tenni, dolgozni. A későbbiekben visszatérve erre a kérdésre látni fogjuk, hogy az 1860-as években változtatott ezen álláspontján, árnyaltabban viszonyult mind a nemesi származású értelmiség, mind az új, a

¹ Herzen, A. I.: Szobranjije szocsinyenyij v tridcatyi tomah Moszkva, 1954–62. T. VII. sztr. 198. (A továbbiakban: Herzen: Szobr. szocs. A római szám kötetet, az arab szám oldalt jelöl.)

raznocsinyec, forradalmi nemzedék szerepéhez, megítéléséhez. (Egyébként e műben jelenik meg az orosz irodalomban, Kruciferszkij alakjában a raznocsinyec értelmiség első képviselője.)

Csernisevszkij a „Mit tegyünk?” c. művét az 1862-es letartóztatását követően a Péter-Pál erőd magánzárkájában írta meg igen rövid idő, mintegy négy hónap alatt. A mű szerves része annak a tevékenységnek, amely Csernisevszkij életét, munkásságát jellemezte az 1850-es évek második felében, az 1860-as évek elején, vagyis az orosz jobbágyszabadságmozgalmat megelőző és közvetlenül követő években. Köztudott, hogy ő nem csupán teoretikus, hanem gyakorlatban is részese, vezetője volt a Föld és Szabadság nevű titkos, forradalmi szervezetnek, kimunkálója egy össznépi forradalom (Oroszországban ez alatt paraszti forradalom értendő) előkészítésének.

A jobbágyszabadságmozgalmat kihirdető manifesztumot követően Oroszország szerente paraszti zendülések, felkelések százai jelezték az elégedetlenséget, amelyekre kegyetlen megtorlás volt a válasz. Az adott helyzetben az orosz paraszt, Oroszország számára kiutat keresve Csernisevszkij a teendőt a forradalom előkészítésében, megszervezésében, megvívásában és a jövő társadalmi rendszerének építésében jelölte meg. Éppen ezért rajzolta meg művében a *közönséges* emberek (vagyis a régi, nemesi világ képviselőinek alakját, akiknek ideje már lejárt), az *új* emberek, a forradalmi demokraták képviselőit, akik a nemesi származású értelmiség, a „felesleges ember” helyére lépnek. Ezek az új emberek a munka, a tettek emberei, nem romantikus álmodozók. Életüket az „ésszerű egoizmus” vezérli, azaz nem (nemcsak!) egyéni boldogulásra törekszenek, hanem sokkal inkább mások, az egész társadalom jólétéért élnek, küzdenek, az emberiség javára munkálkodnak. Az említett két típuson túlmenően Csernisevszkij bemutatja a *rendkívüli* embert is. Rahmetov a hivatásos forradalmár, aki egész életét (kényelmet, szerelmet, teljes magánéletét) a forradalomnak, a forradalmi tevékenységnek rendeli alá. Csernisevszkij szerint ilyen, a forradalom ügyéért minden áldozatra kész emberből még kevés van Oroszországban, de ők fogják majd mozgásba hozni a tömegeket. Rahmetov alakjában az író összesűríti a kor forradalmárainak jellemvonásait, akik előkészítik a küszöbönálló, várvárt forradalmat, egyúttal példaként szolgálnak a jövőbeli forradalmár nemzedékeknek. A műben választ kapunk arra is, hogy mi lesz majd Oroszországban a győztesen megvívott forradalom után. Ez valamiféle osztály nélküli társadalom, paraszti szocializmus, vagyis egyértelműen egy utópisztikus jövőkép tárul elénk.

A két mű – ezt kétséget kizáróan leírhatjuk – előrevetíti, illetve szerves részét képezi annak a polémiának, amely az 1850-es évek végén, ’60-as évek elején a két folyóirat (a Kolokol és Szovremennyik) között lezajlott. A polémiát elkerülhetetlenné tette, hogy Herzen és Ogarjov a felülről történő jobbágyszabadságmozgalmat Herzenékhez eljutó információk, hírek következtében kialakult liberális illúziói következményeként a Kolokol az egyezkedésre hajlást, a kritikai él tompítását is kelthette olvasóiban, míg Csernisevszkij és Dobroljubov munkássága a Puskin alapította folyóiratot története legradikálisabb szakaszába fejlesztette. A nem-

nemesi értelmiség legjobb képviselői az 50-es évek oroszországi viszonyaiban egy közelgő parasztforradalom lehetőségét látták, kritikai tevékenységüket ennek szolgálatába állították, könyörtelen harcot folytatva mindenfajta liberális, egyezkedő nézet ellen. A két folyóirat között lefolyt vita -az irodalom, a művészet vetületében- három egymáshoz szorosan kapcsolódó probléma köré csoportosítható: 1. az ún. leleplező irodalom értelmezése; 2- a „felesleges ember” szerepe, értékelése; 3. a „tisztá művészet”, a l’ art pour l’ art művészet elleni harc.

Az irodalom ún. leleplező irányzatát Dobroljubovék szerették volna elmélyíteni. Véleményük szerint nem elegendő az, hogy a leleplezés csupán egy-egy önkényeskedő földbirtokos, egy-egy hivatali kiskirály ábrázolására, bírálatára szorítkozik, hanem az egész társadalmi rendszer alapvető kritikája, a változtatás szükségességének bemutatása kell, hogy ezen irányzat feladata legyen. Amíg ennek nem felel meg, addig az ilyen „felszínes” leleplezés hívei ellen harcot kell folytatni.

A teljesség igényével fellépő, kritika mellett az említett irányzatot a „tisztá művészet” szószólói részéről is támadás érte ezekben az években. Herzen éppen az utóbbi ürügyén, A. V. Druzsinyinnak Piszemszkijről majd később Marko Vovcsok „Ukrán népi elbeszélések” c. művéről írott kritikája miatt vállalkozott a nyílt hírlapi csatározásokra. E kérdéskörben a legjelentősebb Kolokol-cikkek: „Very dangerous!!!” (1859. június 1.), „Könyvtár-Szenkovszkij lánya” (1860. május 15.), „Felesleges emberek és zselcsevikek” (1860. október 15.). Ezekben Herzen határozottan megvédte a szatirikus irodalom létjogosultságát, fellépett a „tisztá irodalmárok, a hangok és formák emberei” ellen, akik a nevetésben, nevetetésben a művészet abszolút törvényeinek megsértését látták, pedig az „...a rombolás egyik leghatalmasabb eszköze, mert... az első pillanatra az ember csak nevet minden nevetségesen, de aztán eljön a második, a következő pillanat, amikor már pírul és megveti saját nevetését is, meg azt is, ami azt kiváltotta.”²

A l’ art pour l’ art irodalom hívei ellen helyénvaló volt a kirohanás, az éles hang, s benne annak bizonyítékát is láthatjuk, hogy Herzen esztétikájában a művészet és az élet, a valóság kapcsolata elengedhetetlen. Csakhogy Herzen ezt a bírálatot a Szovremennyik munkatársaira is kiterjesztette. Nem látott különbséget a leleplező irodalmat más-más oldalról, indítékról ért támadás között. Elképzelhető, hogy nem is akarta ezt a különbséget észrevenni. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy hamarosan világossá vált: a fő kérdés, az alapvető ellentét sem nem a leleplezés, sem nem a „tisztá művészet” megítélésében volt. Az utóbbit végső soron mindkét tábor elítélte, s ezzel kapcsolatos nézeteiket kölcsönösen ismerték. A leleplező irodalom kérdésében Herzen joggal érezhette Dobroljubov véleményét neki szólónak is, hisz a Kolokolban is példák sorát találhatjuk az egyedi visszaélések, megvesztegetések, önkényeskedések közreadásának, illetve az említett ukrán író elbeszélései is ezt a vonalat erősítették, s Herzen mind az elbeszélések íróját, témaválasztását, mind az oroszra fordítóját (I. Turgenyevet)

² Herzen: Szobr. szocs. XIV. 116–117.

nagyra értékelte. Viszont éppen a leleplező irodalom vonatkozásában változtatott hamarosan álláspontján Herzen, amiben bizonyára szerepet játszott Csernisevszkij 1859. júniusi londoni utazása is. A találkozás több kérdésben (főként a parasztfelkelés mikéntjét illetően) nem hozott megegyezést, de az említett irodalmi irány megítélésében egyértelmű közeledést találhatunk. Az 1860. október 15-i cikkben („Felesleges emberek és zselcsevikek”) Herzen más szemmel nézte már a Szovremennyiket, „az egyik legjobb” folyóiratnak nevezte, melynek „egészséges, realista nézete” helyénvaló, mint ahogy „...azoknak az embereknek, akik azt mondják, hogy nem a korrupt személyekre, sikkasztókra kell szórni a nyilatkat és villámokat, hanem a környezetre (kiemelés tőlem – K. F.), ami a megvesztegetéseket nemzedékek állatias ismertetőjelévé teszi, ...teljesen igazuk van.”³

Az alapvető ellentét a „felesleges ember” megítélésben, s ezen keresztül annak a nemzedéknek megítélésben volt, amihez Herzen is tartozott. Herzen e kérdéssel már korábban is többször foglalkozott. Ő a „felesleges embert” a korból származtatta; azt a típust látta benne, aki az 1830–40-es évek viszonyai miatt nem talált önmaga számára kiteljesedést, nem tudta képességeit hasznosítani. Az ilyen értelmezésből az is következett, hogy amennyiben megváltoztak a körülmények – s Herzen szemében az 50-es évek második felében ez történt, a nemesi értelmiség tétlensége, passzivitása is eltűnhet, ez a réteg a társadalmi harc élére állhat. Csernisevszkij elismerte, hogy ez az irodalmi hős korábban haladó szerepet játszott, e típus a *rendszer tünete* volt, de az idők változásával újabb követelményeket kell támasztani a pozitív hős elé. Az „Orosz ember találkán” (1858) c. írásában kifejtette, hogy a tétlen, tehetetlen típust olyannak kell felváltani, aki képes cselekedni is, el tud jutni a tettekhez. Turgenyev „Aszja” c. novellájának liberális-nemes fő figurája, ahogyan ezt a szerelem színpadán is bizonyította, erre képtelen. Voltaképpen Dobroljubov is hasonló gondolatokat fejtett ki a „Mi az oblomovizmus?” és a „Mikor jön el az igazi nap?” c. kritikáiban, megtoldva azzal, hogy megkérdőjelezte valamikori szerepüket is, kisebbitette korábbi jelentőségüket is e nemesi hősöknek.

A probléma egyik oldalát mind Herzen, mind Szovremennyik szerkesztői nagyjából azonosan ítélték meg: cselekvő hősre van szükség. A vitát az képezte, hogy a dekabristák szellemi örökségét hordozó nemesi értelmiség legjobbjai vezetik majd a jövőbeli mozgalmat, vagy a nem-nemesi származású értelmiség képviselői? Herzen az előbbieken látott még erőt, ebből következően a „felesleges emberek” két csoportját élesen elkülönítette. Míg a Miklós-korabeli reakció alatt „lehetetlen volt bármit is tenni”, addig az 50-es évek második felében van lehetőség az aktív cselekvésre, tehát „Oroszországban nincsenek felesleges emberek, most, ellenkezőleg, kevés a munkáskéz a hatalmas felada-

³ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 318.

tokhoz. Aki most nem találja meg a dolgát, az csak magára vethet, az valójában üres ember, haszontalan vagy naplopó”.⁴

Ebből a kategorizálásból az is következett, hogy Herzen nem fogadta el törvényszerűnek az Anyeginék, Pecsorinok, Rugyinok Oblomovokká válását; csak az lett Oblomov, aki valóban nem is akart érdemlegeset tenni az orosz nép, az orosz paraszt felszabadításáért, felemeléséért. A Csernisevszkij és Dobroljubov álláspontját képviselő zselcsevik, a „Felesleges emberek és zselcsevikék” c. cikk Danyilja nem fogadta el a fenti csoportosítást. A szerző (Herzen) és Danyil polémiájában egyik fél sem engedett; az utóbbi többször aláhúzta, hogy a felesleges emberek „...semmittevő, üres arisztokraták voltak, akik nyugodtan és gond nélkül éltek, és nem látom az okát, hogy miért érezzek rokonszenvet irántuk.”⁵

Herzent nagyon bántotta ez a megnyilatkozás, sértőnek tartotta önmaga és nemzedéke számára, mégis a jobbágyfelszabadítást közvetlenül követő években, ha nehezen és keserű szájjal is, be kellett látnia, hogy a liberális nemesség egyes képviselői nem a haladás élére álltak, hanem az önkényuralomhoz csatlakoztak. A történelmi helyzet eldöntötte tehát a kérdést: a haladó mozgalom élharcosai a raznocsinyec értelmiség soraiból kerültek ki. Az 1860-as években cikkek sora („1861–63”, „VII év”, „Új fázis az orosz irodalomban”, „Levél a jövőbeli baráthoz” stb.) bizonyította, hogy Herzen tudomásul vette: a „felesleges ember”, tehát a liberális nemesség „...sohasem képes a nép oldalára állni...”⁶ a forradalmi demokrácia képes erre, s így ő maga is e forradalmi demokrata táborhoz csatlakozott. Az 1864. július 1-i „VII év” c. cikkét azzal a gondolattal zárta, hogy: „...még egyszer és még egyszer ismételni akarjuk, hogy mi v e l ü k vagyunk... velük együtt akarunk munkálkodni az orosz fejlődés útjainak megkeresése, az orosz kérdések megmagyarázása területén. Ennek az új közegnek akarunk írni, hozzátevé a távoli vándorok szavát, ahhoz, amire Csernisevszkij tanítja őket...”⁷ A raznocsinyec értelmiségben látta azt az erőt, amely a dekabrista ügy folytatója lett, közbülső nemzedékként pedig a nemesi értelmiség képviselői közvetítették a haladás eszméit. Ilyen értelemben írt többször is a „...három oszlop...”-ról,⁸ s tekintette feladatának e harmadik nemzedékhez vezető út egyengetését, ami – részben Herzen, de nemegyszer az új generáció egyes szélsőséges tagjai miatt – igen nehéz vállalkozásnak bizonyult.

A korábban elmondottak teszik érthetővé, hogy a Kolokol 1861. december 15-i számában meleghangú megemlékezés jelent meg Dobroljubovról, amelyben „...az energikus író, a kérlelhetetlen dialektikus és az egyik legjobb orosz publicista...”⁹ tevékenységét méltatta Herzen. Még személyesebb kiállást tanúsított

⁴ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 119–120.

⁵ Herzen: Szobr. szocs. XIV. 326.

⁶ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 183.

⁷ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 244.

⁸ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 91.

⁹ Herzen: Szobr. szocs. XV. 213.

Csernisevskij mellett, akit 1862-ben letartóztattak, majd 1864-ben kényszer-munkára ítélték. Megbélyegezte az ítéletet, és felháborodottan kérdezte: „Csernisevskijt egy negyedórára állították pellengérre -de önök és Oroszország hány évig marad még a szégyenoszlophoz kötözve?”; s felvetette, hogy vajon eszébe jut-e valamelyik orosz festőnek e mozzanatot megörökíteni, ami „...vádoló kép lesz majd a következő nemzedékek előtt...”¹⁰

Sajátos, nem ellentmondásoktól mentes az a folyamat, amelyben Csernisevskij „Mit tegyünk?” c. regényéhez való viszonyát követhetjük nyomon. Ismeretes, hogy a regény főszereplője Rahmetov azzal a céllal született, hogy igazibb, hübb képet mutasson a forradalmár típusról, a pozitív hősről, mint amelyet Turgenyev rajzolt meg Bazarov alakjában. Herzent nagyon foglalkoztatta ez a figura, ezért érthető várakozással vette kézbe az 1867-ben Genfben megjelent Csernisevskij-regényt. A várakozását csak fokozta, hogy a 60-as évek végén kiéleződött a viszony Herzenék és a fiatal emigráció között. Az utóbbi tábor egyértelműen a Szovremennyik volt vezető kritikusa hívének vallotta magát, de több vonatkozásban igen túlzó nézeteket fejlesztett ki.

Az Ogarjovhoz és fiához, Alekszandrhoz írt levelekben (1867. július 29. és 1867. augusztus 27. között) szinte lépésről-lépésre megfigyelhető az a hatás, amit a regény olvasása kiváltott Herzenben. A kezdetben gyanakodó, majdnem elutasító álláspont fokozatosan formálódott pozitív értékeléssé. 1867. augusztus 27-i levelében már úgy ajánlotta Ogarjovnak olvasásra, hogy „...benne sok jó van. Ez egy csodálatos kommentár mindahhoz, ami 60–67 között végbement, ...”¹¹ s hosszabb cikk írására is gondolt e könyvvel kapcsolatosan, amire azonban nem került sor. A teljességhez persze az is hozzátartozik, hogy a „Mit tegyünk?” stílusát, nyelvezetét, formáját -talán nem is alaptalanul- sohasem tudta elfogadni, hiszen ez nem illeszkedett a regény műfajáról általa kialakított, megszokott képbe.

Herzen esztétikai nézetei, ezek változása, fejlődése szoros kapcsolatban voltak filozófiai-világnézeti formálódásával. Esztétikája materialista alapokra épült. A korból táplálkozás, az adott kor felvetette kérdésekre reagálás nem csupán az irodalomban, hanem a művészet valamennyi területén elengedhetetlen. A színházban az életkérdéseknek kell megvitatásra kerülniük. Szerinte „A színpad... az irodalom parlamentje, szószék, ... a művészet temploma... Általa a jelenkor eleven kérdéseit lehet megoldani, de legalábbis megtárgyalni. E megvitatás hatásában rendkívüli. Ez nem előadótermi előadás, nem prédikáció, hanem valójában a minden részleteiben kibontott élet”¹² – jegyezte fel egy színház előadás után naplójában, 1842. szeptember 13-án. Még korábban az 1836-38 között az építészeti történetéről szóló cikkek egyikében pedig az alábbiakat írta: „Ideje félretenni azt a káros tévedést, hogy a művészet a művész személyes ízlésétől vagy a

¹⁰ Herzen: Szobr. szocs. XVIII. 222.

¹¹ Herzen: Szobr. szocs. XXIX. 185.

¹² Herzen: Szobr. szocs. II. 227.

véletlentől függ. A vallás, a tudomány és a művészet a legkevésbé a véletlentől és az egyéntől függ, ...az igazán nagy művész nem lehet korától független”.¹³ A festészet területéről példák sorával (Brjullof: Pompeji utolsó napja c. festménye, a reneszánszkori emberábrázolás, a flamand életképfestészet) illusztrálta Herzen a valóságból, az adott korból való táplálkozást.

Szükséges azt is kiemelni, hogy miként Belinszkijnél, Herzennél is (majd Csernisevskij esetében is) az esztétikai kérdések, nézetek a gyakorlati feladatok megoldásával, forradalmi tevékenységükkel mutatnak szerves egységet, vagyis orosz viszonylatban az önkényuralom elleni harccal, a jobbagyrendszer megszüntetésének követelésével, és egy új (ez Herzennél az obszcina-szocializmus) társadalmi rend megteremtésének hirdetésével. A fentiekre épült, abból következő Herzen esztétikai alapelve: a realizmus, amelynek elengedhetetlen kritériuma a művész, a művészeti jelenség kapcsolata az étellel, a valósággal, az adott korrallal. A realizmus feltétlen létjogosultságához jutott el a „Dilettantizmus a tudományban” második cikkében (1842. május 9.), amikor kiemelte: „A klasszicizmus az ókori világhoz, a romantizmus a középkorhoz tartozott. A jelenben kizárólagos uralmuk nem lehet, mert a jelen egyáltalán nem hasonlít sem az antik világhoz, sem a középkorhoz.”¹⁴

A valóság bemutatásának, az élet fontos kérdései felvetésének, a művész állásfoglalásának hirdetéséből eleve az is következett, hogy Herzen elítélt mindenféle öncélú művészetet, harcolt a l’art pour l’art ellen. Cikkék sorát írta a Druzsinyin-hirdette „tisztá művészet” ellen, a francia irodalomnál is vannak idevonatkozó megjegyzései, de idézhetjük a M. P. Botkinnak írott levelet is (1859. március 5.), amelyben kifejtette, hogy a művész nem menekülhet a valóságtól a művészetbe, éppen ellenkezőleg, akkor az igazi, akkor a haladó, ha „Minél mélyebben, minél erősebben beleéli magát... a kor kérdéseibe...”¹⁵

Elismerve azt a szerepet, amelyet a művészetek betöltenek az egyén és a társadalom életében Herzen igen nagy jelentőséget tulajdonított a típus-teremtésnek. Azt egyrészt arról az oldalról nézte, hogy a típusban sűrűsödnek a valóságban meglévő jegyek (pl. a felesleges ember), másrészt viszont azt is látta, hogy az író által megalkotott figura hatással van az életre, arra a nemzedékre, amelyhez megteremtője szólni kívánt. A „Még egyszer Bazarov” című Piszarjevvel polemizáló cikkében (1868), már Csernisevskij regényének olvasása után írta: „Különös dolog az, ahogyan az emberek hatnak a könyvre és viszont, a könyvek az emberekre. A könyv tartalmát abból a társadalomból meríti, amelyben keletkezik, általánosítja, szemléletessé teszi... A valóságos személyek pedig beleélik magukat saját irodalmi árnyaikba... Az 1862 után jelentkező fia-

¹³ Herzen: Szobr. szocs. I. 326–327.

¹⁴ Herzen: Szobr. szocs. III. 29.

¹⁵ Herzen: Szobr. szocs. XXVI. 240.

tal orosz nemzedék csaknem valamennyi tagja a „Mit tegyünk?”-ből jött, kiegészítve néhány bazarovi jellemvonással.”¹⁶

Herzen tehát egyértelműen kiérezte a regényből Csernisevszkij azon szándékát, hogy a haladó művészetnek az ítéletalkotáson túlmenően a jövőbe vezető utat-módot is sugallni kell a pozitív hős bemutatásával, hisz valójában egész nemzedékek nevelkedtek az említett regényen.

Az előbbieken példák sorával igyekeztünk bizonyítani, hogy Herzen szerint a művészet jelenségei a kortól, a való élettől függenek, végső soron minden művészet a természetből eredeztethető. Még a 19. században már általa elavultnak tekintett romanticizmusról is így vélekedett: „A romanticizmus gyönyörű rózsa volt, amely a kereszt tövében nyílt, a fészületre fonódott, de gyökerei, mint minden növényé a földből táplálkoztak. Ezt a romanticizmus nem akarta tudomásul venni, ...megtagadni igyekezett saját gyökereit...”¹⁷ A „Kezdetek és végek”-ben pedig még a természet szót is használta: „A szép, a tehetség – egyáltalán nem normális; kivétel, a természet fényűzése, a legfelső határ vagy egész nemzedékek nagy-nagy erőfeszítéseinek eredménye”.¹⁸ A meghatározásból a lényeg az, hogy a szép a természet „gyümölcse”. Nyilvánvalóan ezekre és a hasonló kijelentésekre is támaszkodva alakították ki az ismert Herzen-kutatók (J. Elszberg, Sz. Lisiner), azon véleményüket, hogy ha nincs is olyan konkrét szép-fogalom Herzennél, mint Csernisevszkijnél, („szép maga az élet”, „szép az a dolog, amely az életet tükrözi”) de az alapkérdésben közel állnak egymáshoz, vagyis maga az élet teremti a szépet, a természet (benne legmagasabb produktumával, az emberrel) a szépség forrása.

A szépről alkotott fogalmon kívül nagyon közeli Csernisevszkij nézetéhez az a gondolat is, hogy nem létezik örök szépség. „A másik partról” c. cikkgyűjteményben írta Herzen az alábbiakat: „Goethe réges-régen megmondta, hogy a szép elmúlik, mert csak a múlt lehet szép, – ez bántja az embereket. Az ember ösztönösen igyekszik megőrizni mindent, ami tetszik neki: született – hát örökké élni akar, szerelmes lett – hát szeretni akar és viszonzszeretetre vágyik egész életében... Haragszik az életre, látva, hogy ötvenévesen nincs meg az érzéseknek az a frissessége, ...ami húszéves korban. De az ilyen mozdulatlanság elmentmond az élet szellemének, – ...az élet mindenkor a maga teljességében jut kifejezésre... Minden élőnek ebben a szakadatlan mozgásban, ezekben a változásokban újul meg a természet, ... ettől teljes minden történelmi pillanat, zárt a maga módján, mint évszakai változásaival az év, ettől új minden korszak, friss, telve reményekkel, önmagában hordva a jót és a bánatot...”¹⁹ Könnyű felismerni a fentiekben az előkészítő szerepet, valamint a közös vonást Csernisevszkij azon kijelentésével, hogy „...minden egyes nemzedék szépség-ideálja ...csak

¹⁶ Herzen: Szobr. szocs. XX. 337.

¹⁷ Herzen: Szobr. szocs. III. 31.

¹⁸ Herzen: Szobr. szocs. XVI. 138.

¹⁹ Herzen: Szobr. szocs. VI. 32–33.

magának e nemzedéknek létezik és egyáltalán nem sérti a harmóniát, egyáltalán nem mond ellent e nemzedék esztétikai szükségletének, igényeinek, ha szépsége vele együtt elmúlik, - a következő nemzedékeknél lesz új, saját szépségideál...”, s ezért kár sajnálkozni, úgy kell venni, hogy „...holnap új nap lesz, új szükséglettel, és ezeket csak az új szép elégítheti ki.”²⁰

²⁰ Csernisevskij, Ny. G.: Poln. szobr. szocs. Goszlitzdat, 1949. T. II.; sztr. 41-42.

A KÖTET SZERZŐI

Ifj. Barta János – DE, egyetemi tanár, DSc
Bartók Béla – EKF, főiskolai docens, PhD
Bitskey István – DE, egyetemi tanár, akadémikus
Csesznokné Kukucska Katalin – EKF, főiskolai docens, PhD
Fehér György – a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, CSc
Für Lajos – EKF, ny. egyetemi tanár, DSc
Gebei Sándor – EKF, egyetemi tanár, az MTA doktora
Gergely Jenő – ELTE, egyetemi tanár, DSc
Kalmár János - ELTE, egyetemi docens, CSc
Kaló Ferenc – EKF, főiskolai tanár, PhD
Kertész István – EKF, egyetemi tanár, az MTA doktora
Kiss László – EKF, főiskolai tanár, PhD
Kozári József – EKF, főiskolai docens, dr. univ.
Makai János – EKF, főiskolai tanár, PhD
Miklós Endre – a Heves Megyei Statisztikai Hivatal ny. igazgatója, dr. univ.
Misi László – megyei főügyész–helyettes, dr. univ.
Miskei Antal – EKF, egyetemi docens, PhD
Misóczki Lajos – EKF, ny. főiskolai tanár, CSc
Mózes Mihály – EKF, egyetemi tanár, CSc
Pap József – EKF, egyetemi docens, PhD
Petercsák Tivadar – EKF, egyetemi docens, az MTA doktora
Romsics Ignác – EKF, egyetemi tanár, akadémikus
Sipos Levente – a Politikatörténeti Intézet ny. tudományos tanácsadója
Vadász Sándor – EKF, professor emeritus; ELTE, ny. egyetemi tanár
Varga Zsuzsanna – ELTE, egyetemi docens, PhD
Vizi Sándor – ny. honvéd alezredes
Zachar József – EKF, egyetemi tanár, DSc

Tartalomjegyzék

Köszöntő.....	5
Tabula Gratulatoria.....	9
Miskei Antal: Egy királyi mezőváros születése a 15. század derekán	11
Bitskey István: Erdődy Gábor egri püspök könyvjegyzéke	23
Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc „szövetségesei”: XII. Károly svéd király, I. Péter orosz cár.....	31
Kalmár János: A janzenizmus Habsburg monarchiabeli gyökereiről	45
Misóczki Lajos: Vallási türelem a Rákóczi-szabadságharc idején.....	53
Zachar József : Beregszász huszárai, 1755–1768.....	61
Ifj. Barta János: Lappangó szántóföldek	73
Csesznokné Kukucska Katalin: Az alsófokú elemi népoktatás Heves és Külső-Szolnok vármegyében 1770–1863 között	85
Fehér György: Darányi Ignác életpályája.....	99
Romsics Ignác: A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla	113
Mózes Mihály: A tradicionális ipar válsága Erdélyben (1849–1914).....	127
Pap József: Országgyűlési választások, országgyűlési képviselők Heves megyében a dualizmus korában	141
Petercsák Tivadar: Az egri fertálymesterek feladatainak változása a 18–20. században.....	161
Sipos Levente: Rudnyánszky Endre.....	177
Miklós Endre: Egy ma is aktuális recenzió	207
Gergely Jenő: A Keresztény Községi Párt harca Wolff Károly halála után a Kékkeresztes Mozgalommal.....	213
Bartók Béla: „Gazdaparlament” (Az OMGE vándorgyűlése Egerben 1938-ban)	233
Misi László: Önkényuralom és kiszolgáltatottság Magyarországon (1945–1956)	243
Kozári József – Vizi Sándor: Eger város forradalmi szervei az 1956-os forradalom idején a Heves Megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó alosztályának jelentése alapján.....	257
Varga Zsuzsanna: Az agrár-elit néhány jellegzetessége a Kádár-korszakban.....	277
Für Lajos: A parasztvilág eltűnése – „alulnézetből”	287
Kertész István: Egy rekonstrukciós kísérlet nehézségei.....	293
Makai János: Zűrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1174–1177).....	319
Kiss László: Szétválaszt, ami összeköt	337
Vadász Sándor: Egy nemzetközi történészkongresszus különlegessége.....	359
Kaló Ferenc: Herzen és Csernisevskij	365
A kötet szerzői.....	375